

შოთა რუსთაველის
ეროვნული სამეცნიერო ფონდი

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

გრაგნილი ხელნაწერების ინტერდისციპლინური კვლევა

გრაგნილი ხელნაწერები შეისწავლეს, კატალოგი და ლექსიკონი შეადგინეს,
ტექსტები გამოსაცემად მოამზადეს
შორენა თავაძემ, ლელა შათირიშვილმა, ნესტან ჩხიკვაძემ
მანუჩარ გუნცაძის მონაწილეობით

თბილისი
2025

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

INTERDISCIPLINARY STUDY OF SCROLLS

The scrolls were studied, a catalog and a dictionary were compiled,
and the texts were prepared for publication

By **Nestan Chkhikvadze, Lela Shatirishvili, Shorena Tavadze**
with collaborations by **Manuchar Guntsadze**

Tbilisi
2025

უცხოელი კონსულტანტი: პროფესორი ერის რენჰარტი, გრაცის უნივერსიტეტი, სპეციალური კოლექციების დეპარტამენტი და VESTIGIA - ხელნაწერი, გრაცის უნივერსიტეტის კვლევითი ცენტრი

Consultant: Professor Erich Renhart, PhD, Karl-Franzens-University of Graz, Department of Manuscripts – Special Collection& VESTIGIA – Manuscript Research Centre, Austria

მონოგრაფია „გრავნილი ხელნაწერების ინტერდისციპლინური კვლევა“ განხორციელდა კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის პროექტის ფარგლებში (FR-21-695, 2022–2025) შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით. პუბლიკაციაში გამოთქმული ნებისმიერი აზრი ეკუთვნის ავტორებს და, შესაძლოა, არ ასახავდეს სსიპ - შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის შეხედულებებს.

Monograph „Interdisciplinary Study of Scrolls“ was implemented under the project (FR-21-695,2022–2025) of Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts with financial support of Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia. The views and ideas expressed in the present publication belongs to the authors and may not represent the views of the Shota Rustaveli National Science Foundation.

პროექტის მონაწილეები: ლელა შათირიშვილი (ხელმძღვანელი), შორენა თავაძე (კოორდინატორი), ნესტან ჩხიკვაძე, მანუჩარ გუნცაძე

Project participants: Lela Shatirishvili (head of the project), Shorena Tavadze (coordinator), Nestan Chkhikvadze, Manuchar Guntsadze

მონოგრაფიაში გამოქვეყნებული ფოტომასალისა და თითოეული მონაკვეთის რაიმე ფორმით (ელექტრონული, ბეჭდური) გამოყენება შესაძლებელია მხოლოდ საავტორო უფლების მფლობელის წერილობითი ნებართვის საფუძველზე.

The photos published in the monograph in each section in any form (electronic, printed) may be used only with the written permission of the copyright holder.

პროექტი თანამშრომლობისთვის მადლობას უხდის საქართველოს ეროვნული არქივისა და ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის დირექციას მათ ფონდებში დაცულ გრავნილებზე მუშაობის ხელშეწყობისა და ციფრული ასლების გადმოცემისათვის; ასევე შალვა ამირანაშვილის სახელობის საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ირაკლი ფარჯიანის სახელობის ხელოვნების ნიმუშების კვლევისა და ექსპერტიზის ლაბორატორიას

The project thanks the management of National Archives of Georgia and Kutaisi State Historical Museum for their cooperation in facilitating the work on the scrolls preserved in the in collections and providing digital copies; Also, Irakli Parjiani State Laboratory for Expert Research on Works of Art based at Shalva Amiranashvili Museum of Fine Arts

რედაქტორი: ლელა შათირიშვილი
რეცენზენტი: ნინო მეგენეიშვილი
Editor: Lela Shatirishvili
Reviewer: Nino Megeneishvili
ბაზა: მანუჩარ გუნცაძე
Database: Manuchar Guntsadze
მთარგმნელი: თამარ ბალამნარაშვილი
Translator: Tamar Balamtsarashvili
დიზაინი: დიანა დანელიანი
Design: Diana Danelyan
ISBN 978-9941-8-8138-1

@ კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი
@ შორენა თავაძე, ლელა შათირიშვილი, ნესტან ჩხიკვაძე, მანუჩარ გუნცაძე
@ Korneli Kekelidze Georgian National Center of Manuscripts
@ Chkhikvadze Nestan, Lela Shatirishvili, ShorenaTavadze, Manuchar Guncadze

სარჩევი

ლელა შათირიშვილი

შესავალი.....	9
მრონის შემზადების წესი	11
ტერმინი გრაგნილი და მასთან დაკავშირებული სემანტიკური ერთეულები.....	23
სულთა მატინეები, საგვარეულო ქრონიკები, ქრონიკალური ცნობები	29
ნესტან ჩხიკვაძე	
იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა	30
აპოკრიფების შემცველი გრაგნილები.....	55
შორენა თავაძე	
ხელნაწერი გრაგნილების არქეოგრაფია და კონსერვაცია.....	66
ტექნიკური ტერმინოლოგია.....	93
კატალოგი	97
დანართი (ტექსტები).....	177
იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა (გამოსაცემად მოამზადა ნ.ჩხიკვაძემ).....	180
„საკვირაო“ (გამოსაცემად მოამზადა ნ.ჩხიკვაძემ).....	203
მრონის შემზადებისა და კურთხევის წესი (გამოსაცემად მოამზადა ლ.შათირიშვილმა)...	214
ლექსიკონი (შეადგინეს ლ.შათირიშვილმა და ნ.ჩხიკვაძემ).....	225
გამოყენებული ლიტერატურა	238

Table of contents

Lela Shatirishvili

Introduction.....	105
The rule of preparation of myrrh	107
The term “Gragnili“ (Scroll) and related semantic units	118
Chronicle of Souls, Genealogical Chronicles, Chronicle Records.....	123

Nestan Chkhikvadze

Scrolls of the Divine Liturgy of Saint John Chrysostom.....	124
ScrollApocrypha	142

Shorena Tavadze

Archaeography and Conservation of Manuscript Scrolls.....	152
---	-----

The Catalogue

170

Apendices. Texts (in georgian)	177
The Divine Liturgy of Saint John Chrysostom (prepared by Nestan Chkhikvadze).....	180
Carta Dominica (prepared by Nestan Chkhikvadze)	203
The preparation of myrrh (prepared by Lela Shatirishvili)	214
Dictionary (compiled by Lela Shatirishvili and Nestan Chkhikvadze).....	225
Bibliography.....	238

შესავალი

გრაგნილი წერილობითი ტექსტების/წყაროების - ხელნაწერი ნიგნების, ისტორიული დოკუმენტების-უძველესი ფორმაა, რომლის ჩამოყალიბება განაპირობა მოქნილმა საწერმა მასალამ, თავდაპირველად ქილმა, ანუ პაპირუსმა, მოგვიანებით - ეტრატმა და ქალაღმა. დიდი ხნის განმავლობაში საწერ მასალად გამოიყენებოდა პაპირუსი (ჭილი), მოგვიანებით - პერგამენტი (ეტრატი), თუმცა, საქმის წარმოებაში უპირატესობა ენიჭებოდა პაპირუსის გრაგნილებს და არა ეტრატს. ჩვენი წელთაღრიცხვის IV-V სს-ში გრაგნილის ფორმის საწერი მასალა - პაპირუსი - თანდათან შეცვალეს ეტრატზე შესრულებულმა კოდექსის ფორმის ნიგნებმა, რომელთა მეშვეობითაც გავრცელდა როგორც ქრისტიანული მწერლობის უმთავრესი ტექსტები, მოციქულთა აქტები, წმინდა წერილი, ასევე ისტორიული და სამეცნიერო თხზულებები. რამდენიმე ასწლეული ამ ფორმას მეტოქე არ გამოსჩენია.

ქართულ ენაზე შემონახული ადრეული ქრისტიანული წერილობითი ნიმუშებიც V საუკუნიდან ეტრატზე შესრულებული კოდექსის ფორმითაა მოღწეული. XII-XIII სს.-დან კი პრაქტიკაში ხელახლა დაბრუნდა გრაგნილის ფორმის ხელნაწერები, რომლებზეც, გარდა ისტორიული დოკუმენტებისა, იწერებოდა მოკლე ლიტერატურული ტექსტები.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფონდებში მიღისებრ დახვეული ფორმის მასალაზე, ანუ გრაგნილზე, გადწერილი ლიტერატურული ტექსტები, ისტორიული დოკუმენტებისაგან განსხვავებით (მათი რიცხვი რამდენიმე ათასეულს შეადგენს), არცთუ ბევრია; მათი რაოდენობა 74 ერთეულს არ სცდება. ისინი თავმოყრილია ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის 4 ფონდში. ესენია: წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების კოლექცია (S კოლექცია); საეკლესიო მუზეუმის კოლექცია (A კოლექცია); საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების კოლექცია (H კოლექცია) და ახალი Q ფონდი; ამას გარდა, 40 ნიმუშია დაცული საქართველოს სიძველეთსაცავებსა (საქართველოს ეროვნულ არქივში (8), გორის სერგი მაკალათიას სახელობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში (1), ზუგდიდი დადიანების სასახლის ისტორიულ-არქიტექტურულ მუზეუმში (1), მესტიაში, საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში (3), ქობულეთის მუზეუმში (1), ქუთაისის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში (7), ხაშურის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში (1)) და საზღვარგარეთის ცენტრებში (სინის წმიდა ეკატერინეს მონასტრის წიგნსაცავში (7), ბერლინის სახელმწიფო ბიბლიოთეკაში (6), რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტში(5)). დღესდღეობით ცნობილია გრაგნილის ფორმის ლიტერატურული ტექსტის შემცველი 114 ხელნაწერი.

XIX-XX სს.-ების მიჯნაზე გრაგნილის ფორმის ხელნაწერების შესახებ მწირი ცოდნა არსებობდა. იმ პერიოდის ქართულ სიძველეთსაცავებში დაცულ გრაგნილებს, განურჩევლად იმისა, ისტორიული დოკუმენტი იყო თუ ლიტერატურული ტექსტი, უწოდებდნენ გუჯარს ან ილიტარიონს (K. Кекелидзе 1908: 167-174; 214).

დახვეული ფორმის ხელნაწერების აღსანიშნავად ტერმინ „გრაგნილის“ გაცოცხლებას და გავრცელებას საქართველოში ხელი შეუწყო ივანე ჯავახიშვილის 1926 წელს გამოქვეყნებულმა სამეცნიერო ნაშრომმა „ქართული დამწერლობათმცოდნეობა, ანუ პალეოგრაფია“, რომელშიც წყაროების მითითებით და შესაბამისი ამონარიდებით არაერთ პალეოგრაფიულ ტერმინთან ერთად განხილულია გრაგნილი და მასთან დაკავშირებული სემანტიკური ერთეულები. მოგვიანებით ეს ცოდნა კიდევ უფრო სრულყვეს მ. ბერძენიშვილის, მ. სურგულაძის, ზ. სარჯველაძის, კ. დანელიას, ა. ხარანაულის ნაშრომებმა; ცნობილია პ. ინგოროყვას, თ. ენუქიძის, ს. მარგიანის, ვ. სილოგვას პუბლიკაციები გრაგნილებზე შემონახული წყაროების შესახებ სვანეთიდან. გრაგნილ ხელნაწერებზე დაცული ჟამისწირვის ზოგიერთი ტექსტი გამოაქვეყნეს მიხ. თარნიშვილმა, ნ. ქაჯაიამ, შ. გუგუშვილმა, გრაგნილის ფორმის ჟამისწირვათა მხატვრულად გაფორმების საკითხები კი შეისწავლეს ზ. სხირტლაძემ, ლ. ოსეფაიშვილმა, ე. ედიშერაშვილმა. გრაგნილ ხელნაწერთა შესახებ დაიბეჭდა შ. თავაძის, ნ. მეგენიშვილის, ლ. შათირიშვილის, ნ. ჩხიკვაძის პუბლიკაციები.

მიუხედავად იმისა, რომ ზემოთ ჩამოთვლილ ნაშრომებში გაფანტულია გრაგნილი ხელნაწერების შესახებ არსებული ცოდნის ამსახველი მასალა, დღემდე არ არსებობდა ამ საკითხის შესახებ ინტერდისციპლინური კვლევა; ამასთან ერთად არ არსებობდა სისტემატიზებული ერთიანი მონაცემთა ბაზა, ანოტირებული კატალოგები და სხვ.

გრაგნილი ხელნაწერებით მოღწეული ტექსტები ქმნის რამდენიმე ჯგუფს, ესენია: ლიტურგიკული თხზულებები: ჟამისწირვათა და მირონის შემზადებისა და კურთხევის ტექსტები; აპოკრიფები; სულთა მათიანეები, საგვარეულო-საეკლესიო მოსახსენებლები, საგვარეულო ქრონიკები. ამ წერილობითი ნიმუშების ქრონოლოგიური საზღვრები მოიცავს XII-XIX საუკუნეებს.

აღსანიშნავია, რომ იგივე ტექსტები გვხვდება კოდექსის ფორმის ხელნაწერებშიც. ორივე ფორმის არსებობას განაპირობებს სხვადასხვა მიზეზი: ერთი მხრივ, დაიწყო მსხვილი ლიტურგიკული კრებულებიდან საკითხავების გამოყოფა და გრაგნილზე გადანაცვლება, ან ახალი ლიტურგიკული თხზულების გრაგნილზე გადანერით იმის ხაზგასმა, რომ კონკრეტული ტექსტი წარმოადგენს წესს, დოკუმენტს, რომელსაც განუხრელი დაცვა სჭირდება; მეორე მხრივ, საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს დაშლა-დაქუცმაცების ნიადაგზე ქვეყნის რეგიონებს შორის შესუსტებულმა ან განწყვეტილმა პოლიტიკურმა თუ საწარმოებრივმა კავშირებმა, ეკონომიკურმა სირთულეებმა გავლენა იქონიეს წერილობითი ნიმუშების ფორმასა და შინაარსზე.

XII-XVII სს.-ში გრაგნილები გადანერილია ეტრატზე, რომელთაგან ბევრი დაზიანებულია, მომჩვარული, მსხვრევადი, აქვს ჩახევეები და ნახეთქები, კეფები ერთმანეთსაა დაცილებული ან მორღვეული გადაბმით მოსულა დღემდე. XVIII-XIX სს.-ში ერთადერთი საწერი მასალა ქალაქია. ორივე საწერ მასალაზე დაცული ნიმუშების დაზიანება მიუთითებს როგორც საწერი მასალის ვარგისიანობაზე, ასევე მათ ინტენსიურ გამოყენებაზე.

ამ მოკლე მიმოხილვიდანაც ჩანს, რომ გრაგნილი ხელნაწერების შესწავლა წამოჭრის არაერთ საკითხს, რომელთა ანალიზი მნიშვნელოვანია. პუბლიკაცია მიზნად ისახავს აღნიშნული მემკვიდრეობის სისტემატიზაცია-კატალოგიზაციას, ინტერდისციპლინური კვლევის შედეგების წარმოჩენას, მის პოპულარიზაციას. გამოკვლევაში წარმოდგენილია როგორც კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში, საქართველოს ეროვნულ არქივსა და ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში დაცული მასალის საფუძველზე გამოტანილი დასკვნები, ასევე გათვალისწინებულია ინფორმაცია საზღვარგარეთ დაცული ქართული გრაგნილი წერილობითი ნიმუშების შესახებ.

წინამდებარე ნაშრომი სამი ნაწილისგან შედგება.

პირველ ნაწილში მოცემულია გრაგნილ ხელნაწერებზე დადასტურებული ტექსტების ფილოლოგიური მიმოხილვა, მათი კოდიკოლოგიური ანალიზი, ტექსტოლოგიური კვლევა ქვეყნის პოლიტიკურ-საწარმოებრივი საკითხების გათვალისწინებით, წარმოჩენილია წერილობითი ერთეულის შექმნის თანადროული საზოგადოების, მმართველი წრეებისა თუ სხვადასხვა სოციალური ფენების მიზნები, საჭიროებები თუ მოთხოვნილებები.

მეორე ნაწილში წარმოდგენილია თბილისისა (ხეცი-სა და სეა-ს) და ქუთაისის (ისტორიული მუზეუმი) სიძველეთსაცავებში დაცული თითოეული შესწავლილი გრაგნილი ხელნაწერის, როგორც კულტურული მემკვიდრეობის ნიმუშის, მდგომარეობა, დაცულობის ხარისხი, დიაგნოსტიკა, შესაბამისად, გაცემული რეკომენდაციები მათი კონსერვაციისა და რესტავრაციისათვის; ასევე გრაგნილების საწერ მასალად გამოყენებული ეტრატის ლაბორატორიული კვლევით მიღებული მნიშვნელოვანი შედეგები.

მესამე ნაწილი არის გრაგნილ ხელნაწერთა მოკლე კატალოგი, რომელშიც მოცემულია ქრონოლოგიურ და დაცულობის მონაცემთა მიხედვით ხელნაწერების არქეოგრაფიული აღწერილობა: შიფრი, გადანერის ზომები, საწერი მასალა, ავტორი/მთარგმნელი, გადამწერი, ერთეულის დეკორი, ბიბლიოგრაფია.

დანართში მოცემულია ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის რამდენიმე მნიშვნელოვანი ნიმუში, რომლებიც გვხვდება გრაგნილ ხელნაწერებზე. ტექსტები ქვეყნდება პირველად.

გამოცემას ერთვის გრაგნილ ხელნაწერთან დაკავშირებული ტერმინთა სია, ტექსტების საფუძველზე შექმნილი ლექსიკონი, ძირითადი ბიბლიოგრაფია.

ვფიქრობთ, გამოცემა გააფართოებს ცოდნას გრაგნილი ხელნაწერების შესახებ და მისანვდომს გახდის აღნიშნულ მასალას როგორც სამეცნიერო წრეებისათვის, ისე ამ საკითხებით დაინტერესებული ფართო საზოგადოებისათვის.

მრონის შემზადების წესი

ქართული გრაგნილი ხელნაწერების შესწავლისას მნიშვნელოვანია წერილობითი ნიმუშის ფორმისა და მასზე გადწერილი ტექსტის შინაარსის საკითხის განხილვა, რაც გამოავლენს ერთი და იმავე ტექსტების შემცველი ნიგნის ორივე ფორმით შექმნის მიზეზებს. გრაგნილზე შესრულებული ლიტურგურული ტექსტების შესწავლა არის საშუალება, რომ ერთმანეთს დაუკავშირდეს ხელნაწერის როგორც ფორმა და შინაარსი, ასევე სახელმწიფოში მიმდინარე მნიშვნელოვანი სარწმუნოებრივ-პოლიტიკური პროცესი, მიზნები მმართველი საერო და სასულიერო ფენების, ზოგადად, ადამიანთა საერთო ინტერესების მქონე ჯგუფების, ოჯახებისა, რომელთა დაკვეთითაც დამზადდა ესა თუ ის ხელნაწერი.

ლიტურგიკული ხასიათის ტექსტთაგან, რომლებიც კოდექსის ფორმის ხელნაწერებითაც გვხვდება და გრაგნილებზეცაა შესრულებული, სხვა თხზულებებთან ერთად დასტურდება მრონის კურთხევის შემცველი საკითხავები. ისინი ერთგვაროვანი არ არის, გვხვდება სხვადასხვა სათაურით და განსხვავებული მოცულობისა და შინაარსის ტექსტებით, ამიტომაც მნიშვნელოვანია გაირკვეს, როდის ჩნდება ეს საკითხავები ლიტურგიკულ კრებულებში, რა განაპირობებს მათ შორის მსგავსება-განსხვავებას ან რატომ იჩენს თავს ეს ტექსტები კოდექსის ფორმის ხელნაწერებშიცა და გრაგნილებზეც.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ მრონი არის სურნელოვანი მცენარეული ზეთი, რომელიც გამოიყენება ღვთისმსახურების დროს. მას ათასწლოვანი ისტორია აქვს. მრონი მოიხსენიება ძველსა და ახალ აღთქმებში. ძველი აღთქმის მიხედვით, მრონის შემზადებას საფუძველი ჩაეყარა ღვთის მითითებით (გამოსვლ. 30: 20-25). მოსე წინასწარმეტყველმა დაამზადა მრონი და, ღვთის სიტყვის თანახმად, ჯერ თავის ძმას, აარონს, სცხო მრონი და აიყვანა იგი ისრაელის მღვდელმთავრის ხარისხში, შემდეგ წინასწარმეტყველმა სამუელმა იგივე მოქმედება შეასრულა საულისა და დავითის მიმართ და მათაც სცხო მრონი. მღვდელმთავრებმა, მეფეებმა და წინასწარმეტყველებმა, ღვთის „საგანგებო ბრძანებით“ მიიღეს ეს იდუმალი ცხება სხვა წინასწარმეტყველებისა თუ მღვდელმთავრებისაგან, როგორც მათზე გადმოსული ღვთიური ნიშანი, რათა შეესრულებინათ წმინდა მსახურება.

ახალი აღთქმით ცნობილია, რომ წმიდა მოციქულებმა სულიწმიდის მაღლი ზეციდან სასწაულებრივად გადმოსული ცეცხლით მიიღეს ქრისტეს აღდგომიდან ორმოცდამეათე დღეს, სულთმოფენისას. თავდაპირველად სულიწმინდის მაღლი მორწმუნეებზე გადადიოდა წმიდა მოციქულებისაგან ხელის დადებით (საქმენი 8, 16-17), რომელიც მალევე შეცვალა მრონის ცხებამ.

ქრისტიანულ რელიგიაში მრონი გამოიყენება ნათლობისა და მრონცხების, სამღვდელმსახურო ხელდასხმისა და საეპისკოპოსო კურთხევის აღსასრულებლად, ეკლესიების, საკურთხევლების კურთხევისათვის. მრონის დამზადება და კურთხევა ეკლესიის ავტოკეფალიურობის დასტურია. მრონი საქართველოში იხარშებოდა და იკურთხებოდა მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ტაძარში, მაგრამ რომელი საუკუნიდან დაიწყო ხარშვა, ამ საკითხზე არაერთგვაროვანი პასუხი არსებობს (სურგულაძე 2016:169). ერთ-ერთი მოსაზრების თანახმად, ქართულმა ეკლესიამ დამოუკიდებლობა V საუკუნის II ნახევარში, ვახტანგ გორგასლის დროს¹, მიიღო, მაგრამ საბოლოოდ მსოფლიოს VI საეკლესიო კრებამ (ჩატარდა 681 წ.-ს) მიანიჭა მცხეთის კათალიკოსს მსოფლიოს სხვა მართლმადიდებელი პატრიარქების ბადალი პატივი და ღირსება. ამავე დროს მცხეთაში დაიწყო წმიდა მრონის კურთხევა და გარკვეული დროის შემდეგ იგი აღმოსავლეთში მართლმადიდებელთა ერთ-ერთი მთავარი დასაყრდენი გახდა (ტყეშელაშვილი 2012: 74). გიორგი მერჩულის აგიოგრაფიულ თხზულება „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ (X ს., 951 წ.) არის ცნობა მრონის კურთხევის შესახებ. ტექსტში ვკითხულობთ: „...პირველად აღმოსავალისა კათალიკოსთა მიჰრონი იერუსალემით მოჰყვანდა. ხოლო ეფრემ ქრისტესმიერთა ბრძანებითა მიჰრონისა კურთხევა ქართლს განანესა იერუსალემისა პატრიარქისა განწესებითა“. ეს ცნობა ქართველ მეცნიერებს აძლევდა ვარაუდის საშუალებას, რომ მრონის

¹ ამ საკითხზე მნიშვნელოვანი სამეცნიერო შრომები აქვს შესრულებული არაერთ მკვლევარს. ესენი არიან: ზ. ალექსიძე, ნ. ბერძენიშვილი, ე. ბუბულაშვილი, ვ. გოილაძე, კ. კეკელიძე, ნ. ლომოური მ. ლორთქიფანიძე, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ან. ჯაფარიძე და სხვ.

კურთხევა ქართლში დაწესდა გრიგოლ ხანძთელის მოწაფის, ეფრემ ანყურის ეპისკოპოსის (843-885 წწ.), ძალისხმევითა და იერუსალიმის სერგი პატრიარქის თანხმობით, 843-856 წლებს შორის (ჯავახიშვილი 1983: 120). მანამდე ქართლი მირონს იღებდა ანტიოქიიდან და მხოლოდ ეფრემ მანყვერელმა მოაგვარა მირონის საკითხი ქართლში². ანუ ტექსტში ხაზგასმულია, რომ მირონის კურთხევა განეწესა ქართლს, რომელიც მოიცავდა ტაო-კლარჯეთსაცა და ჯავახეთსაც (ბერძენიშვილი 1966: 50).

ისტორიული წყაროებისა და ზემოხსენებული აგიოგრაფიული თხზულების, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ მიხედვით, ცნობილია, რომ მნიშვნელოვანი პოლიტიკური მოვლენები ვითარდებოდა VIII-IX სს.-ში დასავლეთ საქართველოშიც, ანუ აფხაზთა სამეფოშიც. VIII ს.-ში აფხაზთა მთავარმა, ლეონ აფხაზთა ერისთავმა, გააერთიანა ეგრის-აფხაზეთი, ბიზანტიის ვასალობისაგან დაიხსნა თავი და „სამეფოდ ჩამოაყალიბა“ (ლორთქიფანიძე 1973: 418). რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ აფხაზეთის ტახტი დაიკავა დემეტრე II-მ (826-851წწ), რომელსაც ბრძოლა უწევდა ბიზანტიასთან დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად, ამასთან დიდად უწყობდა ხელს ქართლის კათალიკოსის გავლენის გაძლიერებას დასავლეთ საქართველოში. მისი თხოვნით ააგო გრიგოლ ხანძთელმა დასავლეთ საქართველოში უბჭს, ანუ უბისას, მონასტერი, რომელშიც „ილარიონ ვინმე, იერუსალიმით მოსრული, სარწმუნო მოხუცებული, დაადგინა მამასახლისად“... (აგიოგრაფიული ძეგლები 1963:268). როგორც ცნობილია, უბისას წინამძღვარი თავად გრიგოლ ხანძთელი გახდა. ეს კი მიუთითებს იმას, რომ აფხაზთა მეფეები საფუძველს უყრიდნენ მომავალ ერთობას ეკლესიის გაერთიანებით, მამასადმე, მათი გაქართულებით; ამით ამზადებდნენ ნიადაგს მომავალი პოლიტიკური გაერთიანებისათვის. მცხეთა კი ამ პოლიტიკურ მთლიანობას ერთსა და მთლიან კულტურულ შინაარსს აძლევდა (ბერძენიშვილი 1966:50).

მცხეთიდან დაიწყო ქრისტიანობა ქართლში, აქ იყო დაფლული უფლის კვართი, იგივე „ცხოველი სვეტი“, რომელზედაც ამოსულიყო „ლიბანის“ ნაძვი. მეფე მირიანმა მას წმინდა წინოს მეშვეობით მიაკვლია და ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადების შემდეგ თავის სამეფო ბაღში, სადაც იდგა ნაძვი, ააგებინა უფლის ტაძარი. იმ დროიდან სვეტიცხოველი „ქართველი მორწმუნის წარმოდგენაში, თავისი მნიშვნელობითა და ძალით, რასაკვირველია, აღემატებოდა ყველა სხვა წმინდეს. ამიტომ ჰქონდა სვეტიცხოველს განსაკუთრებული მიზიდულობა“ (სურგულაძე 2016:17-18).

მცხეთაში მირონის ხარშვაზე, როგორც ცნობილია, ცნობები არაერთგვაროვანია, სამწუხაროდ, მირონის ხარშვისა და კურთხევის ამსახველი ადრეული ტექსტები ქართულ წერილობით წყაროებს არ შემოუნახავს. შესაძლებელია, იყო და ჩვენამდე ვერ მოაღწია, როგორც ბევრმა ლიტერატურულმა ძეგლმა, ან არც შემორჩა ადრეულ ლიტურგიკულ კრებულებს. მირონის კურთხევის საკითხავი მხოლოდ XVI საუკუნიდან ჩნდება *კოდექსის ფორმის* ხელნაწერ „კურთხევანებში“. ასეთი „კურთხევანების“ რიცხვი არცთუ ბევრია. ესენია:

- A 294, XVI ს., ხელნაწერის მხოლოდ გადამწერია ცნობილი: „ღმერთო, შეიწყალე აბელი მწერალი ცოდვილი“ (*მირონის კურთხევის საკითხავი*: 63V-66v) (აღწერილობა (A), 1980:194).
- A450, (XVI ს.) XVII ს³, ხელნაწერს ერთვის ანდერძი, რომელიც მოიცავს ორ გვერდს; გადამწერი გვამცნობს, რომ წიგნის გადწერა დასრულდა ქაჯის ციხეში (*მირონის*

² გიორგი მერჩულე მცხეთას არ ახსენებს და წერს, რომ მირონის მომზადება სერგი იერუსალიმელის „წამებითა“ და შუამდგომლობით, ასევე ეფრემ მანყვერელის დიდი მზრუნველობით დაწესდა ქართლში. ისიც აღსანიშნავია, რომ ტაო-კლარჯეთი მცხეთის სამწყსოში შედიოდა. ამაზე უნდა მიუთითებდეს ჯავახეთის საეკლესიო კრება (IX ს. შუა წლებში). აქ კარგა ხანია კულტურული „ქართლია“ და მცხეთას ნაკურთხი მირონიც აქ სავალდებულოა - (ბერძენიშვილი 1966: 50, შენ.43).

³ ხელნაწერის დათარიღებასთან დაკავშირებით, აზრთა სხვადასხვაობაა. პალეოგრაფიული თავისებურებების გათვალისწინებით, თედო ჟორდანიას XVI საუკუნით ათარიღებს, ხოლო ლილი ქუთათელაძე – XVII საუკუნით. თედო ჟორდანიას მოსაზრებას იზიარებს თემურ ჯოჯუა, რომელიც ეყრდნობა ქაჯისციხესთან დაკავშირებული ისტორიული რეალიების ანალიზს. მისი აზრით, თედო ჟორდანიას მოსაზრება უფრო სწორია და A-450, მართლაც, XVI საუკუნეშია გადამწერილი. ამგვარი დასკვნის შესაძლებლობას, უპირველესად, მას აძლევს ასეთი გარემოება: 1578 წელს ოსმალო სარდალმა მუსტაფა ლალა ფაშამ იერიშით აიღო ქაჯისციხე, მთლიანად გაანადგურა ქართველთა გარნიზონი და ციხეში საკუთარი რაზმი ჩააყენა (საერთაშორისო კონფერენცია „ტაო-კლარჯეთი“: მოხსენებათა თეზისები, თ. ჯოჯუა, ქაჯისციხის წმ. სტეფანეს ეკლესიაში გადამწერილი XVI საუკუნის „კურთხევანის“ (A-450) ანდერძი, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 2010, გვ.76-80).

კურთხევის საკითხავი: 246v-250v) (აღწერილობა (A), 1986:137-145; კოჭლამაზაშვილი 1998).

- A1505, XVII ს., ხელნაწერი არის თავბოლონაკლული (მრონის კურთხევის საკითხავი 51v-53v) (აღწერილობა (A) 1955:46-49).
- H1719, 1667 წ., გადამწერი: მღვდელი გაბრიელ ბოკუჩავა, შემკვეთი: მოძღვართმოდვარი ნალენჯიხელი ილარიონი, გადამწერის ადგილი: ნალენჯიხის მონასტერი (მრონის კურთხევის საკითხავი: 206v-208v) (აღწერილობა (H), 1950:152-153).
- Q106, XVIII ს., ხელნაწერი ჩამოტანილია ჩხარიდან (მრონის კურთხევის საკითხავი: 231v-232v) (აღწერილობა (Q) 1957:130).

მოღწეული ტექსტები მოიცავს ორ ნაწილს: „კურთხევაჲ მრონისაჲ დიდსა ხუთშაბათისაჲ, რომელი იქმნების პატრიარქისა მიერ“ და ერთვის „შეყრაჲ მრონისა ნამალთაჲ“. მრონის კურთხევის ტექსტში აღწერილია მხოლოდ მრონის კურთხევის პროცესი, რომელიც იწყება ლოცვათა წარმოთქმით, სრულდება კვერეცით და მოჰყვება მითითება, რომ აღსრულდეს შეწირვა „წმიდისა მსხუერპლისაჲ“. იმავე საკითხავს ებმის წითლით გამოყოფილი „შეყრა წმიდისა და დიდისა მრონისა ნამალთა წმიდა და დიდ ხუთშაბათს.“ ტექსტებში მითითებულია 30-ზე მეტი სურნელოვანი მცენარე, რომლებიც საჭიროა მრონის მოსადუღებლად. „ნამალთა სახელები“, გამონაკლისის გარეშე, დაწერილია ქართული ასოებით, მაგრამ წარმოდგენილია ბერძნული ლექსიკით; ჩამონათვალს ასრულებს ფრაზა: „ამათ ყოველთა ნამალთა ერთად უნდა შეყრა და დუღებაჲ, ვითარცა „დიდნი კურთხევანი“ მოგვითხრობენ... ესე ნამალნი კოსტანტიპოლეს სოფიანშიდა პატრიარქისაგან არის გადმოწერილი მისთა კურთხევანთაგან, ძმანო“. საკითხავის ბოლო წინადადება ტექსტის წარმომავლობაზე მიუთითებს და აზუსტებს, რომ ის ბერძნულიდან მომდინარეობს. ტექსტები მხოლოდ ორთოგრაფიულად სხვაობს ერთმანეთისაგან.

როგორც ვხედავთ, მრონის კურთხევის ტექსტები მოკლეა და მასში აუცილებელ პირობად მითითებულია, რომ მსახურებას პატრიარქი აღასრულებს, ხოლო მღვდელს წმინდა საკურთხეველში მრონი შეაქვს. „კურთხევანებში“ დადასტურებული ტექსტების მიხედვით, აღწერილია უკვე დამზადებული მრონის, სურნელოვანი ზეთის, კურთხევა.

როდის უნდა დამატებოდა ეს საკითხავები კრებულებს? როგორც „დიდი კურთხევანის“ გამომცემელი ე. ჭელიძე მიუთითებს, XIII-XVI საუკუნეებიდან ძველ მასალასთან ერთად თავს იჩენს უცნობი კურთხევითი ლოცვები, რომლებსაც უფრო ადრეული წარმომავლობა შეიძლება ჰქონდეს (დიდნი კურთხევანი 2002: 7). ამდენად, შესაძლებელია, მრონის კურთხევის საკითხავიცა და შესამზადებელ ნამალთა ჩამონათვალიც ადრეული წარმომავლობისა იყოს.

„კურთხევანის“ ქართული ტექსტი რედაქციულ ცვლილებებს განიცდიდა XI საუკუნიდან XVII საუკუნის მიწურულამდე. XVIII საუკუნის დასაწყისში, 1705-1708 წწ.-ში, ტექსტების ნაირგვარობისა და განსხვავებულობის გამო დომენტი კათალიკოსმა საჭიროდ ჩათვალა ახალი „კურთხევანის“ შედგენა და ეს საქმე დაავალა სამთავისის ეპისკოპოს კვიპრიანე სამთავნელს, რომელმაც კრებულის დიდი ნაწილი ხელახლა თარგმნა ბერძნულიდან⁴ და ამით ქართული ლიტურგიკული პრაქტიკა დაუახლოვა ეპოქის თანადროულ ბერძნულს. არსებობს „კურთხევანის“ თარგმანის შემოკლებული და ვრცელი რედაქციები. სამთავნელისეული თარგმანი დღემდე რჩება, როგორც „კურთხევანის“ ერთადერთი დაკანონებული ტექსტი (დიდნი კურთხევანი 2002: 4-5).

1713 წელს ვახტანგისეულ სტამბაში დაიბეჭდა „კურთხევანის“ კვიპრიანე სამთავნელისეული თარგმანი, მრონის კურთხევის ტექსტის შემცველი, რომელიც, XVI-XVII სს.-ების ხელნაწერ „კურთხევანთა“ ვერსიისგან განსხვავებით, სამი ნაწილისაგან შედგება, ესენია: „ნესი და კურთხევა წმიდისა მრონისა“, „მოსეს მიერ მრონი სარწმუნოებისა“, „მასალა მრონისა ესე არს“ („კურთხევანი“ 1713: 324-329). ამ ვერსიაშიც, ზემოგანხილული ტექსტების მსგავსად, მრონის კურთხევა მხოლოდ აღწერილი და არა ხარშვის პროცესი, რომელიც სასულიერო პირთა მეშვეობით ლოცვით წარიმართება⁵.

⁴ რა ბერძნულ წყაროებს ეყრდნობოდა კვიპრიანე სამთავნელი მრონის კურთხევასთან დაკავშირებული ტექსტების თარგმნისას, ძნელი სათქმელია. როგორც ე. ჭელიძე წერს, კ. კეკელიძის მითითებით, ბერძნული ტექსტი, საიდანაც თარგმნიდა კვიპრიანე სამთავნელი, იყო ხარვეზების შემცველი გამოცემა, თავად მთარგმნელის ბერძნული ენის არასახარბიელო ცოდნაც სხვადასხვა ცთომილების მიზეზი გამხდარა და სხვ. (დიდნი კურთხევანი 2002: 4).

⁵ ქართულმა მართლმადიდებელმა ეკლესიამ ბოლოს 2011 წელს აკურთხა მრონი. მსახურება შესრულდა ტექსტით, რომელიც მეტ-ნაკლები სიზუსტით მიჰყვება კვიპრიანე სამთავნელისეულ თარგმანს („კურთხევანი“ 1713: 324-329).

ზემოაღნიშნული ხელნაწერების გარდა, ცალკე დგას 3 ხელნაწერი, რომლებიც შეიცავენ მირონის შემზადების შესახებ სრულიად განსხვავებულ ტექსტს⁶. სამივე ტექსტის სათაურში ხაზგასმულია, რომ თხზულებაში საუბარია მირონის შემზადებაზე მცხეთაში, სვეტიცხოველში. ორი ხელნაწერი მოღწეულია გრაგნილის ფორმით, მხოლოდ ერთია კოდექსი. ამ ტექსტის შემცველი გრაგნილი Q-1069 და კოდექსი S-352 დაცულია კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრში, ხოლო გრაგნილი 1446/409 - საქართველოს ეროვნულ არქივში. მათგან ყველაზე ადრეული უნდა იყოს კოდექსის ფორმის ხელნაწერი S-352; მას არ აქვს ანდერძ-მინაწერები, შესაბამისად, არ შეიცავს ხელნაწერის დამზადების შესახებ ინფორმაციას. ხელნაწერის აღმწერელი ქრ. შარაშიძე, შედგენილობის მიხედვით, მას „კურთხევანს“ უწოდებს და XVIII საუკუნით ათარიღებს. კრებულში 76 ფურცელია, ნაწერია ქალაღდზე. წიგნში მირონის შემზადებისა და კურთხევის გარდა, წარმოდგენილია სხვა საკითხავებიც „კურთხევანიდან“. ჩვენთვის საინტერესო საკითხავი მირონის შემზადებასა და კურთხევაზე 9r-33v-ზეა გადაწერილი (აღწერილობა (S) 1959: 408-409). ხელნაწერი გამოიკვლია კ. კეკელიძემ. „კურთხევანის“ ყველა საკითხავი მის პუბლიკაციაში წარმოდგენილია რუსული თარგმანით. კ. კეკელიძე ამ „კურთხევანს“ აცხადებს XVII საუკუნეში გადაწერილად XV საუკუნის ნუსხიდან (Кекелидзе 1908: 166-167). მეცნიერის ვარაუდი დედნად XV საუკუნის ხელნაწერის გამოყენებისა ეყრდნობა ტექსტის ერთ პასაჟს, რომელშიც გადმოცემულია, რომ მირონის ხარშვის მონაწილენი აღავლენენ ლოცვას უფლისადმი და იხსენიებენ დიდ ბაგრატიონ მეფეებს: გიორგისა და დავითს, აფხაზეთისა და საქართველოს თვითმპყრობელთ, ღირს მთავარებისკოპოსს, მიქაელ აფხაზეთის წმიდა კათალიკოსს. ამ ისტორიული პირების შესახებ თარიღებს მეცნიერი უთითებს დ. ბაქრაძის შედგენილი ქრონოლოგიური ცხრილის მიხედვით, რომელიც ერთვის ვახუშტი ბაგრატიონის „საქართველოს ისტორიას“ (ვახუშტი, 1885: 339; Кекелидзе 1908:166, სქ.1). მკვლევრის აზრით, მოყვანილ ნაწყვეტში იხსენიებიან გიორგი VII, რომელიც აღესრულა 1407 წელს და მისი ვაჟი დავით VIII, რომელიც გარდაიცვალა 1413 წ.-ს. ან, შესაძლებელია, ეს ორი ბაგრატიონი იყოს დავით VIII და მისი ვაჟი გიორგი VIII, რომლებიც რომლებიც ქვეყანას მართავდნენ 1414 წელს აღსრულებულ კონსტანტინე II-სთან ერთად.⁷

ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული „მირონის შემზადებისა და კურთხევის“ ტექსტის შემცველი კიდეც ერთი გრაგნილი Q-1069 1720 წელსაა გადაწერილი, რასაც გვაუწყებს საკითხავში ჩართული ანდერძი: „სახელები ესე დავსწერე სრულსა კოდიკასა⁸ შინა ქრისტეს მიერისა დიდისა ეკლესიისა ჩუჴნისა, ქორონიკონს ათას შვიდას და ოცსა, თვესა მარტსა“ (კ. 14r). ხელნაწერი ვრცელია. მასში მირონის ხარშვისა და კურთხევის წესთან ერთად შეტანილია რამდენიმე საკითხავი „კურთხევანიდან“. ხელნაწერში დადასტურებული საკითხავების მიხედვით, გრაგნილი წარმოადგენს ლიტურგიკული ხასიათის კრებულს, განკუთვნილს ქართული ეკლესიისათვის⁹. ნაწერია შავი მეღვინით, საზედაო ასოები და მნიშვნელოვანი ადგილები - წითლით. დღესდღეობით ხელნაწერის 26 კეფია შემორჩენილი, მაგრამ უფრო ვრცელი უნდა ყოფილიყო, რადგან გრაგნილი ბოლონაკლულია და წყდება 26-ე კეფზე. მოკლე ინფორმაციას იძლევა ამ გრაგნილზე კ. კეკელიძე. ეს ილიტარიონი, როგორც უწოდებს მას მკვლევარი, უწინ ინახებოდა საეკლესიო მუზეუმის სიგელებისა და გუჯარების განყოფილებაში. მუზეუმში მოხვედრამდე კი ეკუთვნოდა სვეტიცხოველს (Кекелидзе 1908: 214). როდის აღმოჩნდა იგი ახალ Q ფონდში, უცნობია.

⁶ საიდან მომდინარეობს ხელნაწერებში დაცული ეს ტექსტი, დღესდღეობით გარკვეული არ არის. თუმცა ცნობილია, რომ სვიმეონ თესალონიკელმა მე-15 საუკუნეში ბერძნულად შეადგინა მირონის მომზადებისა და კურთხევის ტექსტი, რომლის სათაურია: „Περὶ τῆς ἱεράς τῆς ἀγίας μύρου“ (De sacro ritu saucti unguenti). ბერძნული ეკლესია დღემდე ამ ტექსტს იყენებს. თხზულებაში წარმოდგენილია მირონის მომზადებისა და კურთხევის წესი. ამ ტექსტის ბერძნული ვერსია გვხვდება Migne, PG. CLV (155), 237–252 coll. რა გავლენა აქვს ბერძნულ ტექსტს ქართულზე, ამის თაობაზე მსჯელობა მხოლოდ ბერძნული და ქართული ტექსტების დანვრილებითი შედარების შემდეგაა შესაძლებელი. ამ ეტაპზე, შეიძლება ითქვას, რომ ისინი მკვეთრად სხვაობენ ერთმანეთისაგან.

⁷ ვფიქრობთ, ეს ინფორმაცია დღესდღეობით მოკლებულია მართებულობას. ზემოხსენებული მონაცემის მიხედვით, კონსტანტინე II 1414 აღესრულა. სავარაუდოდ, უნდა იგულისხმებოდეს კონსტანტინე I (1407-1411), ხოლო კონსტანტინე II ალექსანდრე I-ის შვილიშვილი იყო.

⁸ „კოდიკა“ იხ. ტერმინები

⁹ გრაგნილში შესული საკითხავების მიხედვით მას შეიძლება „კურთხევანიც“ ეწოდოს, მაგრამ აღმწერელი ხელნაწერს კონდაკს უწოდებს, ვფიქრობთ, გრაგნილი ფორმისა და ანდერძში მოხსენიებული ტერმინ „კოდიკას“ გამო.

საქართველოს ეროვნული არქივის გრაგნილი (სეა 1446/409), მოცულობით განსხვავდება ხეც-ის¹⁰ გრაგნილისაგან. სეა¹¹-ს გრაგნილი შეიცავს მხოლოდ ერთ საკითხავს, „მირონის შემზადების წესს“, ამიტომ ის შედარებით მოკლეა და მხოლოდ 14 კეფისაგან შედგება; გადარჩილია XVIII საუკუნეში, ზუსტი თარიღი მითითებული არ არის. ტექსტი შემონახულია ჩინებულიად, იკითხება კარგად. სათაური და მუხლების დასაწყისი ასოები ნაწილობრივ ნითლით, ხოლო ტექსტი - შავი მელნით. ამ ხელნაწერს კ.კეკელიძე არ იცნობს.¹²

სამივე ტექსტს ახასიათებს იოტამეტობა.

ამ ორ გრაგნილს, გარდა შედგენილობისა და ზომისა, განასხვავებს ერთი ხელშეახები და თვალსაჩინო რამ, კერძოდ: Q-1069-ის პირველი საკითხავის, ანუ „მირონის შემზადების“, დასაწყისი და დასასრული ერთგვარად გავრცობილია. ორივე ნაწილს აქვს დამატებული პასაჟები ძირითადი ტექსტისაგან საგანგებოდ ნითლით გამოყოფილი, ანუ ამით ხაზი აქვს გასმული ინფორმაციის მნიშვნელოვნებას. ტექსტის დასასრულს გვხვდება „შეისწავე“ (7 სტრიქონი, შესრულებული შავი მელანითა და ნითელი საზედაო ასოთი) და ასევე ნითლით დანერგილი „მოსეს მიერ მიწრონი სარწმუნოებისა.“ იმისთვის, რომ გაირკვეს, რა სახის განსხვავებული ნაკითხვები არის ხსენებულ გრაგნილში, საიდან მომდინარეობს ეს სხვაობები და რა ფუნქციას ასრულებს, უნდა განვიხილოთ XIII საუკუნით დათარიღებული ერთი ისტორიული ხასიათის დოკუმენტი (თაყაიშვილი 1907: 82-83; დოლიძე 1965: 47), რომელიც წინ უძღვის „მირონის შემზადების“ ტექსტს S-352-ში. მასში ვკითხულობთ, რომ დიდი კამათი და დავა შექმნეს ეპისკოპოსებმა მირონის კურთხევის გამო, რაც არ მოეწონა ღმრთივგვირგვინოსან მეფე არჩილს და ამის აღმოსაფხვრელად ბრძანა წესრიგის დამყარება; მიქაელ ქართლის კათალიკოზმა აკურთხა წმიდა მირონი. ამავე საბუთში იხსენიებიან: ათაბაგი, ქართლისა ერისთავი, სპასალარი, სომხითისა ეპისკოპოსი, ყოველნი ერისთავნი, რომლებიც შეიკრიბნენ დიდ ხუთშაბათს მცხეთას მირონის საკურთხებლად. საბუთში მოხსენიებული სასულიერო პირებისა და საერო მოხელეების ტიტულატურა XIII-XIV სს.-ისაა, ხოლო „ღმრთივ-გვირგვინოსანი მეფე არჩილის“ ტექსტში მოხსენიება არის დოკუმენტის უძველესი შრე და უნდა იგულისხმებოდეს VIII საუკუნის შუა ხანების მოღვაწე მეფე არჩილი (სურგულაძე 2016: 170). სწორედ ამ დოკუმენტზე დაყრდნობით ვარაუდობდა კ. კეკელიძე, რომ მირონის კურთხევის უფლება დანესდა არა IX საუკუნეში, სერგი პატრიარქის დროს, არამედ არჩილ მეფის ზეობის პერიოდზე ადრეც (კეკელიძე 1957:254 სურგულაძე 2016:170; სქ. 91) .

დოკუმენტით ასევე ირკვევა, რომ მირონის დამზადების მსახურებაში მონაწილეობას იღებდა სხვადასხვა სასულიერო პირი. თითოეულს ჰქონდა თავისი როლი და დანიშნულება, ასევე მიჩენილი კონკრეტული ადგილი. მაგალითად, მირონის კურთხევისას სომხითის მიტროპოლიტი უნდა მდგარიყო იმ მასალასთან, რომლითაც იხარშება მირონი. მას ქადაგთან ერთად კეტების, ანუ ჯოხების მემკვიდრეობით საკურთხეველიდან უნდა გამოეტანა მირონის ქვაბები და წინ დამდგარიყო, კეტის წინა დაბოლოება მიტროპოლიტს უნდა სჭეროდა, უკანა – ქადაგს. თუ მიტროპოლიტი მწირველიც იყო, თეთრი შესამოსელი უნდა სცმოდა, თუ არა, უნდა დაეხურა ატლასის ქუდი, ანუ „ატლასისა მოყუნტუზული“¹³ ჩაჩი“.¹⁴

მირონის მეორე ქვაბიც ასეთივე კეტებით უნდა გამოეტანათ მთავარეპისკოპოსსა და მანყვერელს. მირონს ტაკუკში განაზავებდნენ, რომელიც ხელში მანყვერელს ეჭირა, ტაკუკს ქადაგი დაბეჭდავდა (დალუქავდა) ხოლმე. შემდგომ მირონს კოკებში ასხამდნენ და ეპისკოპოსებს ურიგებდნენ, რომლებიც ანთებული კელაპტრებითა და მირონით სავსე კოკებით ხელში სვეტიცხოველს გალობით უვლიდნენ გარს.

Q-1069-ის დასაწყისში ნითლით შესრულებული ვრცელი სათაური იუნყება, რომ მცხეთაში, სვეტიცხოველში, მზადდება მირონი, „რომელი გუჴსწავა წმიდათა მართლმადიდებელთა მამათა და კრებათა მიერ დამტკიცებით“. წმინდა მირონის დამზადება და კურთხევა კათალიკოსის გარეშე შეუძლებელია. როდესაც მას ენებოს „მოღულება და კურთხევა მიწრონისა“,

¹⁰ ხეც-ი = ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი

¹¹ სეა = საქართველოს ეროვნული არქივი

¹² კ. კეკელიძის ნაშრომი 1908 წელს გამოქვეყნდა, გრაგნილი 1446/409, როგორც შენორულია, სეა-ში შევიდა 1924 წელს.

¹³ ლექსემა მოყუნტუზული/ყუნტიზული ჩვენ ხელთ არსებულ ლექსიკონებში ვერ მოვიძიეთ, ამჯერად მხოლოდ ვარაუდს გამოვთქვამთ, რომ მისი მნიშვნელობა უნდა იყოს: მჭიდროდ მომდგარი, მოტმასნილი.

¹⁴ გრძელი ქუდი (ორბელიანი 1993: 316).

მაშინ იკრიბება ექვსი, შვიდი ან ცხრა მიტროპოლიტი და მთავრებისკოპოსი. მირონის დასამზადებელ საჭირო მასალასთან მიჩენილი აქვს ადგილი ახტალის მიტროპოლიტს, მისი არყოფნის შემთხვევაში ეს საქმე ევალება მთავარებისკოპოსს, ხოლო თავმოყრილი „ყოველი სურნელი და მასალა“ აზარია ქადაგს, რომელსაც აუცილებლად უნდა ეხუროს მოყუნტუზული ჩაჩი (= ეხუროს მჭიდროდ მომდგარი გრძელი ქუდი).

Q-1069-ის ტექსტის ერთ-ერთ ბოლო აბზაცად წარმოდგენილია „შეისწავე“: „კვრიაკესა მენელსაცხებელთასა“¹⁵ ნაკურთხ მირონს ქვაბიდან ასხამენ სპილენძის კოკებში და კათალიკოსი თითოეულ შემოსილ მღვდელთმთავარს ურიგებს მათ, რომ დაიკავონ ხელში და სიარულისას წარმოთქვან მენელსაცხებელთა კვირის საგალობლები („ოხითა იბაკოჲსა“)¹⁶. შემდეგ უნდა შემოუარონ სვეტიცხოვლის ტაძარს საგალობლების გალობით და, როდესაც დასრულდება საღმრთო ჟამისწირვა, მიიტანონ კოკები შესანახავად „განმზადებულსა განკუთვნილსა ადგილსა“ და, თუ ვინმე ინებებს, მისცენ (კ.14).

S 352-ის დოკუმენტის ტექსტის გავლენა აშკარაა Q-1069-ზე, ანუ გრაგნილი ხელნაწერის დასაწყისსა და დასასრულზე. დოკუმენტის ტექსტი, განახლებული და გადასხვაფერებული, ეპოქის პოლიტიკური და საეკლესიო რეალობის გათვალისწინებით შედგენილი, განაწილებულია Q-1069-ის დასაწყისსა და „შეისწავეში“. S-352-ის ტექსტისგან განსხვავებით, გრაგნილის დასაწყისსა და „შეისწავეს“ მოცილებული აქვს კონკრეტული ისტორიული ეპოქის იერი, აღარ იხსენიებიან მირონის კურთხევისას მონაწილეები: მეფე არჩილი, მიქაელ ქართლის კათალიკოზი, ათაბაგი, ქართლის ერისთავი, სპასალარი, სომხითისა ეპისკოპოსი, შეცვლილია რიტუალის მონაწილეთა სასულიერო პირთა ტიტულები. ორივე ტექსტში დასახელებული არიან სასულიერო იერარქიის წარმომადგენლები, მათი ფუნქციები, მოვალეობანი, საერო პირების მოხსენიება კი Q-1069-ში სრულიად გამქრალია. „შეისწავენი“ მირონის დაბინავების რიტუალს ასახავს. ტექსტიც უფრო ზოგადია, მაგრამ გავლენა, ვფიქრობთ, უდავოა. მოვიყვანთ ორივე ტექსტს სრულად.

S-352-ში ვკითხულობთ: „დიდნი შფოთნი და ამბოხებანი იქმნებიესებისკოპოსთანცილობისათვინ და ღვთივ-გვირგვინოსანმან მეფემან არჩილ არასათნო იჩინა ამათ შფოთთა ქმნა და გვიბრძანა განაჩენად, ვითარცა ნიშანთა შეეცყუებოდა და ხელ-ვჰყავით მე, გლახაკმანმიქიელ ქართლისა კათალიკოზმან და ვაკურთხე წმინდა მირონი. ოდეს მეფე, ათაბაგი, ქართლის ერისთავი, სპასალარი და ყოველნი მღვდელთ-მოძღუარნიშემოკრბენ მცხეთას დიდსა ხუთშაბათსა, დიდსა სომხითის მიტროპოლიტსა მართებს ნივთთა ზედან დგომა და ქვაბნი საკურთხეველთათ გამოიხვნეს, მიტროპოლიტსა და ქადაგსა ეტვირთენ კაცნი ქვაბთანი, წინათ კეტთა მიტრაპოლიტი შეუდგენ და უკანათა ქადაგი თუ მწირველი არ იყოს, თეთრსა ატლასის ჩაჩი თავსა ებუროს ყუნტიზული. მეორეთა ქვაბთა მთავარებისკოპოზი ქვეშე შეუდგეს და წინა მივიდოდეს და უკუანა მთავარებისკოპოზი მიყვებოდეს, და რაჟამს განაზავებენ ტაკუკსა, ტაკუკი მანყვერელს ეტვირთოს და ყოელთა ეპიზკოპოსთა თითო კოკა მირონისა ეტვირთოს, და კეროვნები სვეტსა ცხოველისა გარე-მოადგენ და კათოლიკე ეკლისიისა გალობასა გალობდენ“.

Q-1069: „შემზადებაჲ წმიდისა და ღმერთმყოფელისა მიჰრონისა, ვითარ-იგი სრულ-იქმნების მცხეთას წმიდა კათოლიკე სამოციქულო დიდისა ღმრთისაჲ ეკლესიასა ცხოველს მყოფელსა სუჭტსა ცხოველსა შინა, რომელი მოგუჭტა და გუჭტსნავა წმიდათა მართლმადიდებელთა მამათა და კრებათა მიერ დამტკიცებით. ხოლო ესეცა საცნაურ არს, რამეთუ სხვსა არავისგან შეიმზადების და არცაჲ იკითხვის წმიდაჲ მიჰრონი, თვნიერ კათალიკოზისა მიერ. ხოლო ესეცა საცნაურ არს: ოდეს ენებოს კათალიკოზსა მოდულებაჲ და კურთხევაჲ მიჰრონისა, მაშინ შემოკრიბოს მიტროპოლიტნი და მთავარეფისკოპოსნი, ცხრანი, გინაჲშვდნი, ანუ ექუსნი. და ყოველთა ნივთთა ზედა დგომაჲ მართებს მიტრაპოლიტსაჲ ახტალისა, და უკუეთუ მიტრაპოლიტი არ იყოს, მთავარებისკოპოსისა ჯერ არს. და ყოველი სურნელი და მასალაჲ ერთგან შეკრებული ქადაგსა ებაროს და ქადაგსა ეცვას მოყუნტუზული ჩაჩი“.

¹⁵ უნდა იგულისხმებოდეს მენელსაცხებელ დედათა კვირა: მარიამ მაგდალენელის, მარიამ კლეოპასი, სალომესი, იოანასი, მართასი და მარიამისა, სუსანასი და სხვ..

¹⁶ კ. კეკელიძე S-352-ის რუსულ თარგმანში შესაბამის ადგილას „ოხითა იბაკოჲსას“ ტროპარად თარგმნის (K.Кекелидзе 1908: 168)

„შეისწავე: „ვითარმედ კვრიაკესა მენელსაცხებელთასა გარდამოიღონ ქუაბი მიჰრონისა მის კურთხეულისა და შთაასხან სპილენძისა კოკათა შინა. და მისცეს კათალიკოზმან შემოსილსა თითოსა მღვდელთმთავარსა და ეტკრთოს, რაჲ მღვდელთმთავარსა მათ წარმოვიდენ მუნ ქუაბითგან და იტყოდინ მგზავრ ოხითა იბაკოესა მენელსაცხებელთა კვრიაკესასა. და შემოუარონ გარემო სუჭტსა ცხოველსა და გალობდენ ოხითა იბაკოესა სუჭტის ცხოველისასა და მერმე დასდგან წინაშე მისსა კოკანი იგი, რომელი უტკრთავსთ მღვდელთმთავრთა, და ოდეს დასრულდეს საღმრთოჲ ჟამისწირვაჲ, წარიღონ კოკანი იგი და დაკრძალონ განმზადებულსა განკუთვნილსა ადგილსა და, ოდეს ვისმე ენებოს, მიეცინ“ (Q-1069: კ.13).

Q-1069-ის დამამთავრებელი აბზაცი კი არის წითელი საზედაო ასოებით შესრულებული ტექსტი: „მოსეს მიერ მიჰრონი სარწმუნოებისა“. იგი ზედმიწევნით მიჰყვება დომენტი კათალიკოსის ინიციატივით კვიპრიანე სამთავნელის თარგმნილი და ვახტანგისეულ სტამბაში 1713 წელს დაბეჭდილი „კურთხევანის“ საკითხავის – „წესი და კურთხევა მირონისა“ – დამამთავრებელი ნაწილის ტექსტს, რომელიც იუწყება, რომ მოსეს მირონი ოთხი ნივთიერებისაგან შედგებოდა და არ დუღდებოდა (იხ. კურთხევანი 1713: 324-329).

სხვაობა თვალსაჩინოა „მირონის შემზადების“ ტექსტების შუა ნაწილშიც. ხეც-ის გრაგნილი ხელნაწერი (Q-1069), უმეტესწილად, მისდევს S-352-ს, მაგრამ არის რამდენიმე პასაჟი, რომლებშიც ტექსტების წაკითხვა განსხვავებულია. S-352-ის ერთ-ერთ ადგილას გვხვდება ადრეული ეპოქის ისტორიული პირების ხსენება: „გიორგის და დავითს, დიდთა მეფეთა ჩუენ[თ]ა ბაგრატიონთა და ყოვლისა აფხაზეთისა და საქართველოსა თვთმპყრობელთა მრავალნი წელნი და ეგრეთვე სამგზის მოიგონ ქუჭმდგომარეთა ესევე სიტყუაჲ. ღირსსა მთავარეპისკოპოსსა და ყოვლისა აფხაზეთისა წმიდა კათალიკოზსა მრავალნი წელნი!“

ბაგრატიონთა სამეფო გვარი Q-1069 -სა და 1446/409-შიც იხსენიება, მაგრამ ეს მოხსენიება საგრძნობლად სხვაობს ზემოხსენებული ინფორმაციისაგან. გრაგნილებში ვკითხულობთ:

„მრავალნი წელნი (სახელი) მეფესა ჩუენსა ბაგრატიონსა ყოვლისა საქართველოსა (და სხუაჲ რაოდენცა სამეფო აქუს თვთმპყრობელისა) მრავალნი წელნი და ეგრეთვე სამგზის მიუგონ ქუჭმდგომარეთა ესევე სიტყუაჲ. სანატრელსა და ყოვლადწმიდა კათალიკოსსა მცხეთისასა, ქართლისა, კახეთისა, ოსეთისა და სამცხე-საათაბაგოსა, ყოვლისა საქართველოსა პატრიარქსა (სახელი) მრავალნი წელნი“. მირონს აკურთხევენ „წმიდისა მამისა ჩუენისა კათალიკოზისა და ყოვლისა საქართველოსა პატრიარქისა სახელით“.

როგორც ვხედავთ, განსხვავებით S-352-ისაგან, გრაგნილებზე შესრულებულ „მირონის შემზადების“ საკითხავში აღარ კონკრეტდება უმაღლესი საერო და სასულიერო პირების სახელები, მოხსენიება მათი საგვარეულოს ან ტიტულატურის მითითებით განისაზღვრება. აღარ ჩანს აფხაზთა კათალიკოსი, სამაგიეროდ, საგანგებოდ ესმება ხაზი საქართველოს კათალიკოზისა და პატრიარქის ხსენებას და იმ რეგიონებს, რომლებზეც ან ვრცელდება მათი იურისდიქცია, ან სასურველია, რომ გავრცელდეს XVIII საუკუნეში. საგულისხმოა ისიც, რომ უმაღლესი სასულიერო იერარქის წოდებას – კათალიკოსი – ემატება პატრიარქის ტიტული. მისი აღდგენა უკავშირდება დომენტი კათალიკოსს. ამ ფაქტს დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა XVIII საუკუნის ქართლისათვის. პატრიარქის ტიტულის აღდგენა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიურობაზე ამახვილებდა ყურადღებას და ფორმალურად ანტიოქიის, კონსტანტინოპოლის, ალექსანდრიის, იერუსალიმის პატრიარქების თანასწორად წარმოადგენდა ქართულ ეკლესიას (მ. ქავთარია 2002: 119-148). ამ ტენდენციას ვხვდებით ჩვენი საკვლევი ტექსტის გრაგნილ ხელნაწერებში. ტექსტის ბოლო ნაწილში დასტურდება წინადადება: „საჭმარ არს ცნობად, ვითარმედ კათოლიკე ეკლესიასათა შინა არცა ხოლო აქა, მცხეთას სუჭტსა ცხოველსა შინა, არამედ სოფიანწმიდასა და ანტიოქიასცა და იერუსალჴმს და ყოველთა სამიტროპოლიტოთა ეკლესიათა...დიადი იქმნების შეწირვა წმიდისა მსხუჭრპლისა“. S-352-ის იმავე წინადადებაში სიტყვები: „აქა, მცხეთას, სუჭტსა ცხოველსა შინა“ არ არის. ის მხოლოდ შემდეგ ჩამატებულად უნდა მივიჩნიოთ.

ვფიქრობთ, მირონის კურთხევის ტექსტში Q-1069-სა და 1446/409-ში ზემომოყვანილი ცვლილების გაჩენა შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ის მიუთითებს ქართლის სამეფოში მნიშვნელოვან ძვრებზე, რომლებიც უკავშირდება XVIII საუკუნის დასაწყისიდან ვახტანგ ლეონის ძე ბაგრატიონის ჯანიშონობასა (1704-1711წწ.), შემდგომ კი ვახტანგ მეექვსის სახელით ტახტის დაბრუნებას (1719-1724 წწ). მას რეფორმატორულ საქმიანობაში მხარში ედგა თავისი ძმა დამიანე, 1705 წლიდან ქართლის კათალიკოსი დომენტი IV (ქავთარია 2002: 119-148), რომელიც

დიდი მონდომებით შეუდგა საეკლესიო საქმეების მონესრიგებას, ზრუნავდა როგორც მრევლის შეგნების ამაღლებაზე, ისე ძალისხმევას არ ზოგავდა სვეტიცხოვლის მამულების დასაბრუნებლად, რადგან ისტორიული ძნელებდობისას სვეტიცხოველი გაპარტახებული იყო და არაერთი კათალიკოსი ცდილობდა ტაძრის უწინდელი დიდებულებისა და დამცრობილი ავტორიტეტის აღდგენას. ამ მისიის ხაზგასასმელად საჭირო იყო მისი უმთავრესი უპირატესობის შეხსენება. სვეტიცხოველი იყო ადგილი, სადაც ამზადებდნენ და აკურთხებდნენ მირონს, ამ პროცესს კი ესწრებოდნენ საქართველოს ყველა კუთხიდან უმაღლესი იერარქები და საერო პირები (სურგულაძე 2016:109).

დომენტი კათალიკოსი მნიშვნელოვან ყურადღებასა და ფინანსურ საშუალებებს უთმობდა ხელნაწერების გადანერა-გამრავლებას. საფიქრებელია, მისი მოღვაწეობის დროს მისივე დავალებითაა გადანერილი ჩვენ ხელთ არსებული „მირონის შემზადების“ სამივე ხელნაწერი. ყველაზე ადრე ამათ შორის უნდა დამზადებულიყო S-352 ხელნაწერი, რომელსაც დაურთეს მირონის კურთხევასთან დაკავშირებული XIII საუკუნის ცნობილი დოკუმენტი, როგორც სვეტიცხოვლის მნიშვნელობის უტყუარი მტკიცებულება და ამგვარად კიდევ ერთხელ შეეცადნენ სვეტიცხოვლის გაჩანაგებული ავტორიტეტის აღდგენას¹⁷. „კურთხევანის“ კვიპრიანე სამთავნელის თარგმანის შესრულებულებამდე (გამოქვეყნებამდე) უნდა გადაენერათ 1446/409, შეეტანათ ტექსტში დროის მონაკვეთისთვის შესაბამისი ცვლილებები. ამ გრაგნილის უფრო ადრე შექმნას გვაფიქრებინებს ის, რომ მასში არ გვხვდება „მოსეს მირონის წესი“. ტექსტის მნიშვნელობის ხაზგასასმელად შეცვალეს კოდექსის ფორმა გრაგნილით, ამ ხერხით მიანიშნეს, რომ ეს იყო ერთგვარი დაკანონება საყოველთაოდ აღიარებული, აუცილებელი წესისა. მოგვიანებით კი, 1720 წელს, ამ გრაგნილის საფუძველზე შექმნეს კიდევ ერთი გრაგნილის ფორმის ხელნაწერი, რომელშიც შევიდა „მირონის შემზადების“ ტექსტი განახლებული პრეამბულით და დასასრულს „შეისწავეთი,“ თავად ტექსტში შეტანილი მნიშვნელოვანი ცვლილებებით და სვეტიცხოვლის საგანგებოდ მოხსენიებით, რითიც ხაზი გაესვა სვეტიცხოვლის ავტორიტეტს, რომელსაც ქმნიდა მირონის მცხეთაში შემზადებისა თუ კურთხევის ცერემონიალი. კვიპრიანეს „კურთხევანში“ „მირონის შემზადებასთან“ ერთად შეიტანეს მირონის გამოყენებასთან დაკავშირებული სხვა ლიტურგიკული ტექსტებიც.

ხელნაწერის გრაგნილი ფორმით შექმნა იმას გულისხმობდა, რომ ეს იყო წესი, რომელსაც იურიდიული ფუნქცია ენიჭებოდა და მას დაცვა სჭირდებოდა. გრაგნილზე ტექსტის გადანერა გამოარჩევდა მას კოდექსის ფორმის წერილობითი ნიმუშისაგან. გრაგნილის ფორმით ესმებოდა ხაზი, რომ ეს იყო საბუთი. ამ გრაგნილს რომ დოკუმენტის ფუნქცია უნდა მინიჭებოდა, ეს ჩანს ანდერძით. გადანერე ერთეულს უწოდებს კოდიკას, რომელიც ნიშნავს მნიშვნელოვანი დოკუმენტის ასლს.

ამრიგად, 1446/409-ისა და Q-1069 ხელნაწერების გრაგნილი ფორმა და შინაარსი უშუალოდ უკავშირდება ქვეყანაში არსებულ სასიკეთო ცვლილებებს და ასახავს ქართლის სამეფოში მიმდინარე მნიშვნელოვან პოლიტიკურსა და ეროვნულ-სარწმუნოებრივ პროცესებს.

„შემზადება წმიდისა მირონისა“ სრულიად სხვაობს ადრეულ „კურთხევანებში“ დადასტურებული ტექსტებისაგან, რომლებიც უმეტესწილად ერთნაირია და ასახავს ამ სურნელოვანი ზეთის კურთხევის პროცესს. ჩვენთვის საინტერესო ტექსტში კი აღწერილია როგორც მირონის ხარშვა, ისე კურთხევა. პირობითად შეიძლება ტექსტი ორ ნაწილად დაიყოს: პირველი ნაწილი არის ერთგვარი ინსტრუქცია, რომელიც აღწერს მირონისთვის საჭირო ნელსურნელებათა მომზადებისა და ხარშვის პროცესის მიმდინარეობას სასულიერო პირების მონაწილეობითა და მათივე ლოცვით საათობრივად დადგენილ დროს. მეორე ნაწილში წარმოდგენილია დიდ ხუთმაბათს მოხარშული მირონის კურთხევის მსახურება.

¹⁷ ვფიქრობთ, არც ისაა გამორიცხული, რომ ხელნაწერი S-352 XVII საუკუნეში გადანერილად მივიჩნიოთ, როგორც ამას კ. კეკელიძე ვარაუდობს. ამისთვის ყველაზე უფრო შესაფერისი დრო უნდა ყოფილიყო XVII საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედი, როცა ქართლის საკათალიკოსო ტახტი დაიკავა ნიკოლოზ IX-მ, რომელმაც განაახლა სვეტიცხოვლის სამხრეთი ფასადი, შეავსო ტაძრის ბიბლიოთეკა (დოლიძე: 1970: 518-519; სურგულაძე 2016: 104). იგი იყო გიორგი XI-ის ერთგული და იზიარებდა მის გეგმას, საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას (სურგულაძე 2016:103). ამ მიზნისთვის სვეტიცხოვლის ავტორიტეტის შეხსენებას, ჩვენი აზრით, ჰქონდა განსაკუთრებული მნიშვნელობა ისევე, როგორც IX-X სს.-ში. ამიტომაც ერთად მოუყარეს თავი ჩვენ მიერ უკვე განხილულ დოკუმენტსა და ტექსტს და ერთ ხელნაწერად დაამზადეს. ამ საკითხავებთან ერთად შევიდა კრებულში სხვა ლიტურგიკული თხზულებებიც „კურთხევანიდან“.

ტექსტის დასაწყისში მითითებულია, რომ შემზადება წმიდა მირონისა კათოლიკე სამოციქულო ეკლესიაში, სვეტიცხოველში, ეფუძნება წმინდა სოფიის ეკლესიის მსახურებისა და მოძღვრებისაგან მიღებულ ცოდნა-სწავლას.

„სათანადო არ ცნობაა,“¹⁸ რომ წმინდა მარხვის მეოთხე კვირაში იწყება მირონის შემზადება, უფრო სწორად, თავმოყრა იმ სურნელოვანი მცენარეებისა, რომლებიც მოხსენებულია ტექსტში. მითითებული შვიდეულის სამშაბათს დაიწყება ანონა, დაქუცმაცება, „გლაა“ (ნაყვა), აწყვა¹⁹. ეს გრძელდება პარასკევს შუადღემდე. ამავე შვიდეულის დღის პირველ საათზე სამ საგულდაგულოდ გარეცხილ ნივთიერებას – 35 ლიტრა²⁰ ვრულილოკოპერს, 5-5 ლიტრ რაზდონ-რიზარონსა და კალამოკრინონს ათავსებენ რვალის (სპილენძის) ან შეშის (ხის) ჭურჭელში, შემდეგ ასხამენ ფეროვან ღვინოს ერთ მეტრას²¹, ასე ტოვებენ იმავე დღის რვა საათამდე, რომ სამივე მცენარე კარგად დალბეს.

ცალკე ადგილას დგამენ მირონის მოსახარშ დიდი მოცულობის ქვაბს, რომელიც არის „ყოვლითურთ მთელი და უზადო და სრულობით მოკალული შინაგან“²². მან უნდა დაიტიოს 22 მეტრა ღვინო და ზეითუნის მწვანე ზეთი 15 მეტრა, ასევე დაწმენდილი ღვინო 5 ლიტრა, სამი ნივთიერება, ერთიანად – 45 ლიტრა. პარასკევს, მითითებული შვიდეულის 9 საათზე, როდესაც მღვდელთმთავარი დაასრულებს განახლების წესს, სანამ ის კიდევ დგას წმინდა ტრაპეზის წინ, შედიან მასთან, თავყვანს სცემენ, სასულიერო პირები დგანან მწყობრად, უპირატესი მოძღვარი ანთებს შვიდ კანდელს, იცხებს ევლოგიას, სცხებს იქ მყოფ სხვა სასულიერო პირებს, შემდეგ მღვდელთმთავარს მიმართავს: „მეუფეო, აკურთხე შემზადება წმიდისა მიჰრონისა“.

მღვდელთმსახური წარმოთქვამს: „ღმერთმან მეოხებითა ყოვლად უხრწნელისა დედოფლისა ჩუენისა ღმთისმშობლისა წმიდისა წინამორბედისა, წმიდათა და ყოვლად ქალწულთა მოციქულთათა, აკურთხენ შემზადება ეგევითარისა მის საქმისასა“.

ამის შემდეგ მიუახლოვდებიან ქვაბს, რომელშიც უნდა შემზადდეს მირონი. ერთი ხუცესი ჯვრის სახით სამჯერ აკმევს ქვაბში და სამგზის – ქვაბის წინ. კმევსას წარმოთქვამენ ლოცვებს: „წმიდაო ღმერთო“, „მამაო ჩვენო“, დასდებლებს, „მინყალენ ჩვენ, უფალო, „მონყალეზისა კარი განმიღე,“ ასევე – ლოცვას წმინდა პანტელეიმონისადმი. დიდმონამე და მკურნალი პანტელეიმონისადმი ლოცვის აღვლენა ხაზს უსვამს იმ ფაქტს, რომ სურნელოვან ზეთს, ანუ ნარდს, ჯერ უკურთხებულს, მხოლოდ შეზავებულს, მაკურნებლის ფუნქციაც აქვს²³. ამასობაში მოაქვთ ღვინით დამბალი ზემოხსენებული სამი ნივთიერება. ასე გრძელდება ხარშვის პროცესი, ემატება დაფნის, დენდროლვანონის, მურტის, ნასარის (თეთრი წვრილი ვარდის) ფოთლები, ვარსამოფილა (ბალზამის ხის ფოთლები), რომ იდულოს საღამომდე. ქვაბს აქეთ-იქიდან უნდა შემოულაგონ ორი მეტრის ტევადობის კოკები, რომლებშიც იქნება ღვინო ჩასხმული. როცა ქვაბში ღვინო ჩაშრება, ამ კოკათაგან ჩაამატონ სპილენძისტარიანი ფიალით, რომელსაც ბერძნულად ჰქვია *პერილიხარონი*.

¹⁸ ეს ფრაზა ხშირად მეორდება ტექსტში ინფორმაციის მნიშვნელობის ხაზგასასმელად.

¹⁹ მირონის შემზადების საკითხავში გვხვდება წონის ერთეულები, საწყაოები. ესენია: ლიტრა, მეტრა, მოდი. საზომთა სიდიდე განსაზღვრული იყო, ამასთან ცალკეულ ერთეულთა შორის არსებობდა გარკვეული მათემატიკური თანაფარდობა. ტექსტში არის მითითებული მირონის შემზადებისთვის საჭირო სურნელოვანი მცენარეების ერთობლივი საწყაო ოდენობა: „ჩუენ ოცდაოთხისა მეტრისა საწყევო დაგვწერია და რავზომნი ნივთნი ოცდაოთხსა მეტრასა ჩამაჯალსა სამიჰრონესა ქუაბსა ჟამსა ნივთსა სწორად უმატეთ“. მაგრამ თუ მითითებული მოცულობის ჭურჭელი არ იქნება, მაშინ პროპორციულად უნდა შემცირდეს თითოეული ინგრედიენტის წონითი ოდენობა (შემზადება, 12r).

²⁰ ტექსტში ხშირად გვხვდება ბერძნულიდან მომდინარე ტერმინი ლიტრა, რომელიც გამოიყენებოდა სანონ ერთეულად. ის ჯერ გაჩნდა რომაულ მეტროლოგიაში, იქიდან გავრცელდა ბიზანტიაში და ქართულ ენაშიც შემოაღწია. ლიტრის სიდიდე სხვადასხვა დროს განსხვავებული იყო. „პირველ ჟამთა ლიტრა“, რომელიც „უმცირეს“ ყოფილა იმ ლიტრისაგან, XVII-XVIII სს-ში რომ იყო გავრცელებული აღმოსავლეთში და, კერძოდ, კი საქართველოში. „პირველჟამური“ რომაული ლიტრა 12 უნკიას ან 72 დრაჰკანს იწონიდა (ორბელიანი 1991:417; ჯაფარიძე 1973: 48-49), ხოლო ჩვენთვის საინტერესო ტექსტში მითითებულია, რომ „ლიტრა არის 75 დრაჰკინისასა“ (შემზადება 12 r). დრაჰკანი / დიეკანი 4 გრამა, 6 დრაჰკანი ერთი უნკიაა (ორბელიანი 1991: 187, 417-420).

²¹ ბერძნულიდან მომდინარე უნდა იყოს ტერმინი მეტრაც, რომელიც „არს ლიტრა ოცდაოთხთმეტი“ (შემზადება 12r; ორბელიანი 1991: 466).

²² Q-1069, 1r

²³ ნარდს მნეები ურიგებენ სნეულებს, უძღურებაში მყოფებსა და ტკივილებისაგან დატანჯულებს, რომ იცხონ ნუგეშის მისაღებად.

ხარშვა გრძელდება შაბათს მიმწუხრამდე, შემდეგ ცეცხლი უნდა განელდეს. კვირას, ცისკა-რზე, თუ მოდულეული მასა ცხელი იქნება, დაელოდონ გათენებას. ამასობაში მცენარეები დაილექება ფსკერზე და დადგება დაწმენდილი ზეთი. მოიტანენ შვიდ კოკას, სპილენძის ძაბრს და ფიალას, ფიალით ძაბრის საშუალებით კოკებში ჩაასხამენ დაწმენდილ მირონს. ამოღებისას, ზეთი რომ შემღვრევას დაიწყებს, ის არ ჩაასხან. მოიტანენ ვარცლს, რომელიც დაიტევს მოდის²⁴, ზემოდან დაჰკიდებენ ტკეჩის უხმარებელ გოდორს (მოცულობით მოდი და ნახევარისა) ზეთის ჩამოსაწრეტად. გოდორს ასხამენ მდულარე წყალს, რომ სრულად გამოვიდეს ზეთი, ნივთიერებების სურნელება და არომატი. ამ წყალს ადუღებენ კოკებში. რვა საათის შემდეგ ემატება ასევე კარიოფილა, ტატოსი და სხვა ნივთიერებები. კვირას, პირველ საათზე, კარგად გარეცხილი მირონის ქვაბი კვლავ დაიდგმება, ჩაასხამენ დაწრეტილ კოკებში ჩასხმულ ზეთს. ჩაყრიან წვრილად დანაყილ 35 ლიტრა ტრიფსიდს, ხელსაფქვაკით დაფქულ 15 ლიტრა პილ-პილს, ფეროვან ღვინოს. საჭიროა ცეცხლის შენთება, რევა და დუღება სამ საათს. მასას ემატება ასევე წვრილად დაჭრილი 12-12 ლიტრი საკმეველი ლადანა და საკმეველი ლოფიტი, ადუღებენ. როდესაც ლამის პირველი საათი შესრულდება, მირონის მხარშველთა შორის უფროსი (უხუცესი) მოძღვარი მიმართავს მეუფეს: „გუაკურთხენ, მეუფეო“. მნე ან დიაკონთაგანი მას პასუხობს, მერე კი მიმართავს ასევე მცხეთის, ქართლის, კახეთის, ოსეთისა და სამცხე-საათაბაგოს — საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქს... წარმოთქვამენ ლოცვებს. მონაწილეებენ მირონის მხარშველი და ეპისკოპოსი. ამის შემდეგ ცეცხლს აქრობენ. მეორე დღეს, დღის 2 საათზე, ზეთი სავსებით დაწმენდილია, რადგან სურნელოვანი ნივთიერებები ილექება ქვაბის ფსკერზე. დაწმენდილი და გაგრილებული ზეთი გადააქვთ თიხის კოკებში, რომლებიც ინახება საჭურჭლეში დიდ ხუთშაბათმდე.

დიდ ხუთშაბათს, მსახურების დაწყებამდე, დიაკონი და მღვდელი შედიან საჭურჭლეში, იმოსებიან, დიაკონი იღებს ჭურჭელს, რომელშიც ასხია წინა წლის ნაკურთხი მირონი, მიაქვს მღვდელთან, რომელსაც უჭირავს ოქროსი ან ვერცხლის დიდი კოვზის მსგავსი ჭურჭელი და ჩამომწკრივებულ კოკებში, პირველის გარდა, ასხამს სამ-სამ კოვზ ნაკურთხ მირონს, თან ორივე წარმოთქვამს ლოცვას. თუ მირონი დარჩება, ისევე ჭურჭლებში ანაწილებენ სამ-სამ კოვზობით. დაცარიელებულ ალაბასტრს რეცხავენ და ნარეცხს ასხამენ იმ ორმოში, რომელშიც ზიარების წმინდა ნაწილებს ჩაუშევენ ხოლმე, თუ გამოუყენებელი დარჩება. შემდეგ ზეთს ასხამენ ალაბასტრში იმ პირველი ჭურჭლიდან, რომელშიც არ ჩაუსხამთ წინა წლის მირონი, ალაბასტრს ათავსებენ ტრაპეზთან მოწყობილ მაგიდაზე, ეპისკოპოსი აკურთხებს მირონს. სასულიერო პირებისა და ხალხის ზიარების შემდეგ ალაბასტრს აფარებენ ძვირფას გადასაფარებელს და მომავალ დიდ ხუთშაბათამდე ვერავინ მიეკარება მას.

მთავარი ნივთიერება, ყველა სურნელოვან მცენარესთან ერთად, რომელიც უდევს საფუძვლად მირონის დამზადებას, არის ზეთისხილის დაწმენდილი ზეთი. ზეთუნის შემდეგ, სხვა ნივთიერებებზე მეტი რაოდენობით, მირონის მოსამზადებლად გამოიყენება ღვინო, თუმცა იგი არ არის მირონის ნაწილი, ხარშვის პროცესში ორთქლდება. ღვინო მხოლოდ იმისთვისაა საჭირო, რომ ზეთი და სხვა ნივთიერებები არ ააღდეს და არ გამოშრეს მოდულებისპროცესში.

ზეთისხილისგან დამზადებული ზეთი მნიშვნელოვანი შემადგენელი ნივთიერებაა როგორც ქრისტიანული რიტუალების დროს გამოყენებული, ისე ძველ აღთქმაში მოხსენიებული მირონისა. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მირონის მოხარშვის პროცესი არ არის ძველ აღთქმაში აღწერილი, საუბარია მხოლოდ სურნელთა შერევაზე. სახარებაშიც მოთხრობილია, რომ წმიდა მოციქულებმა აიღეს სანელებლები, მური და ალოე, რომლითაც გაჟღინთეს ტილო, შემოახვიეს უფლის – იესო ქრისტეს სხეულს დაკრძალვისას „ვითარცა ჩუეულება არს ჰურიათა დაფლვისაჲ“ (შდრ. იოანე 19,38-40). შემდეგ დაუმატეს მას ზეთუნის ზეთი და წმინდა ზეთი დაურიგეს მოციქულებს, რომლებსაც უნდა ეცხოთ ეს ზეთი ახალგაქრისტიანებულთათვის. მოციქულებმა ასევე მიიღეს ბრძანება, რომ წმინდა მირონის ხელახალი დამზადებისას დაე-

²⁴ მოდი იყო ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებში ფართოდ გავრცელებული ძველი ებრაული საწყაო, ქართულში შემოსული ბერძნულიდან, აღნიშნავდა თხევადისა და მარცვლეულის საწყაოს, დასტურდება გიორგი ათონელის XI ს.-ის თხზულებაში „ცხოვრება ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანესი და ეფთჳმესი“ (გიორგი მთაწმიდელი 1946: 116; ჯაფარიძე 1973: 106). „მოდი საწყაო არს 22 ქსესტიანი, 9 ათასი დრაჰკანი არის ერთი მოდი“. არსებობს ტერმინი მოდა (უნდა იყოს მოდის ოდნავ სახეცვლილი ფორმა), შესატყვისია ჩანახიცი. უდრიდა დაახლოებით 8 კგ-ს (ორბელიანი 1991:495-496). მოდი, ჩვენთვის საინტერესო ტექსტის მიხედვით, უდრის „ორმოც ლიტრას“ (შემზადება 12რ.).

მატებინათ ძველი წმინდა მირონი, რათა პირველი მირონი მუდმივად შეენარჩუნებინათ. ეს წესი ჩანს „მირონის შემზადებისა და კურთხევის“ ტექსტებშიც. წმინდა წერილი მოწმობს, რომ მოციქულთა დროიდან მოყოლებული მართლმადიდებლურ ეკლესიაში ამზადებდნენ და აკურთხებდნენ წმიდა მირონს (<https://azbyka.ru/>).

„შემზადება წმიდისა და ღმერთმყოფელისა მიჰრონისას“ სამივე ტექსტი შეიცავს წითლით შესრულებული სათაურით საგანგებოდ გამოყოფილ ნაწილს: „სახელნი წმიდისა მიჰრონისა“, ხოლო Q-1069-ში „შეისწავეს“ მოჰყვება წითლით შესრულებული მოკლე თავი „მოსეს მიერ მიჰრონი სარწმუნოებისა“.

მოსეს მოხსენიება ხაზს უსვამს, რომ ძველი აღთქმის პერიოდში უკვე არსებობდა ღვთის ბრძანებით შედგენილი სურნელოვანი მცენარეებით მირონის ცხების წესი (გამოსვლათა 30, 22-30). ესენია საუკეთესო ნელსურნელებანი: „ყვავილი ზმკრნისა რჩეულისა“, ანუ მური. როგორც ირკვევა, მური (myron), ზმირინი (smyron) არის არომატული გუმფისი, რომელსაც გამოყოფს კომიფორას ხეების (Commiphora abyssinica და Commiphoras chimperi) ღერო დასერვის შემდეგ. ჰაერზე მური მაგრდება, აქვს სასიამოვნო სუნი და მწარე გემო; ძველად საკმევლადაც იყენებდნენ. ანტისეპტიკური თვისებების გამო გამოიყენება პირში გამოსავლებად (ნაყენის სახით), ჭრილობებზე მოსაყრელად, საღებუნისა და მალამოს დასამზადებლად (ენციკლოპედია (7)1984: 200).

მეორე შემადგენელი სურნელოვანი მცენარეა დარიჩინი, ანუ კინამო, რომლის განმარტება-საც იძლევა სულხან-საბა ორბელიანი: „ყვავილი სუნელი, ეგვიპტეს მოვა; მძინარს კაცს არა პირსა დაადვა, გულის პასუხს წარმოიტყვის. რა ცხელთა რაშიმე შთადვა, ანუ აბანოთა შეიტანო. გააგრძელებს, ხრწნილებისა მიერ შობილსა მატლსა უჩინო ჰყოფს“ (ორბელიანი 1991: 373).

„საკუმეველი და კალამი სულნელთა“ იგივე სურნელოვანი ღერწამია, სუნელი (ორბელიანი 1991: 348), განმარტებაში ასევე მითითებულია „ირო და კინამო... კალამი, რათა მათ მიერ შეზ[ა]ონ ნელსაცხებელი სულნელი“ (ორბელიანი 1991:334).

კასია (ლათ.Cassia) მრავალწლოვანი ბალახის ბუჩქს ან ტანდაბალ ხეს განეკუთვნება. ამავე სახელწოდების ხის ტოტების სურნელოვანი გამხმარი ქერქი, გამოიყენება სანელებლად. (ქსე, 1980: 423); საქართველოში იგი ეგვიპტიდან შემოიტანეს. კასია, იგივე დარიჩინია, ხიამამბარი ლათინურად, კასია და ი(ე)როსი. ი(ე)რონი თხელი რამ(ე) ქერქი არს, ფრიად სუნელი, რომელსა სპარსნი დარიჩინს უწოდენ“ (ორბელიანი:1991:355). აღსანიშნავია, რომ კასიასა და იროსის სინონიმად განმარტებაში გვხვდება ლექსემა – დარიჩინი (ორბელიანი 1991:199).

მირონისთვის სურნელოვანი მცენარეების კონკრეტული რაოდენობა ერთგვარად განსაზღვრული იყო. მირონი დღესდღეობით 30-ზე მეტი სურნელოვანი მცენარისგან მზადდება, ამდენივე მცენარისა და ნივთიერების დასახელებას შეიცავს „კურთხევანებით“ მოღწეული მირონის წამალთა ჩამონათვალი; კვიპრიანე სამთავნელის თარგმნილი საკითხავის „კურთხევა მირონისა“ თავი „მასალა მირონისა“ 35 დასახელებას შეიცავს (კურთხევანი 1713: 325). „მირონის შემზადების“ ჩვენთვის საინტერესო ტექსტშიც ამდენივე მცენარე და ნივთიერებაა ჩამოთვლილი, თანაც საგანგებოდაა აღნიშნული, რომ მცენარეთა სახელები წარმოდგენილია „სამითა ენითა: ბერძულითა, თაჯურითა და ქართულითა“. თაჯურად, ანუ არაბულად (ორბელიანი 1991: 302) მითითებას რამდენიმე მიზეზი ჰქონდა: ერთი, რომ ქართველებიც ამ დასახელებით იცნობდნენ სულნელებს; მეორე-მცენარეები, როგორც ჩანს, შემოჰქონდათ არაბული ქვეყნებიდან, ამიტომ მყიდველს, რომელიც მოხვდებოდა „სასარკინოზეთისა ქალაქთა შინა“ და დასჭირდებოდა შესყიდვა, სცოდნოდა არაბულად მცენარეთა დასახელება; მესამე – სუნელთა დასახელებებსაც „სპარსნი... არაბულითა ენითა ეტყვან“.

ტექსტში ისიცაა მითითებული, რომ ბალასინის ზეთი არ გამოიყენოს ქრისტიანმა მირონისთვის, რადგან მას იყენებენ „იაკობიკები“²⁵, რომლებიც სახლობენ ეგვიპტეში, მისგან ამზადებენ მირონს და ამ ზეთს იყენებენ ნათლობისას. მას ურიგებენ ნათესავებსა და ერთმორწმუნეებს. საფიქრებელია, რომ მართლმადიდებლები ამ მიზეზით აღარ იყენებენ ამ ზეთს, თუ ოდესმე მაინც გამოუყენებიათ.

მირონის სურნელოვან მცენარეებს და მათ გამოყენებას საგანგებოდ სჭირდება შესწავლა არა მარტო მირონის ხარშვისას, არამედ ზოგადად მედიცინის ისტორიასა და კულინარიაში,

²⁵ იგულისხმება იაკობიტები

საინტერესოა ბერძნული დასახელების „მრონის წამალთა“ იდენტიფიკაცია და მათი შედარება არაბულ დასახელებებთან. ამ ეტაპზე საკითხის სრულყოფილად შესწავლა სცდება ჩვენი კვლევის მიზნებს. გავამახვილებთ ყურადღებას რამდენიმე სურნელოვან მცენარეზე, რომლებიც გამოიყენებოდა მრონისთვის.²⁶

- ნასარი თეთრი წვრილი ვარდის ხეა (ორბელიანი 1991:578). სს. ორბელიანს ეყრდნობა, სავარაუდოდ, კ. კეკელიძე, როდესაც ნასარის განმარტებას იძლევა „მრონის შემზადების“ ტექსტის რუსულად თარგმნისას (Кекелидзе1908: 169).
- ღალანგანი, ღალანგარი (ორბელიანი 1993:246), იგივე გალანგალი – ჰგავს ჯანჯაფილს. აქვს თხელი, ბაცი ვარდისფერი კანი. გამხმარი გამოიყენება როგორც სანელებელი.
- ბალსამო (ლათ.); ბალასან/ ბალასინ (თურქ.), პალასინ (სომხ.). იგივე ვალსამოსი. ს.ს. ორბელიანის ცნობით, ბალასინი ეწოდება ზეთს, რომელიც მიიღება მცენარეებისგან, რომელთაგან ერთია ხე, ეგვიპტესა და ინდოეთში, რომლის ჩამოთლის, გაჭრის ან კვეთის შედეგად ჩნდება ზეთოვანი გამონადენი; მეორე კი – კიტრის ნაყოფის მქონე ბალახი, რომლის კურკისგან ხდიან ზეთს. ბალასინი ასევე ჰქვია მრავალი წლის ზეთისხილის ზეთს (ორბელიანი 1991: 92-93).
- საკმეველი, საკმელი, (Αῖθων, Ἰνδων - ლადანონი) არის სურნელოვანი ფისი, რომელიც გამოიყოფა ბურსერსებრთა ოჯახის მცენარის ბოსველიას (*Boswellia carterii*), ანუ საკმლის ხის დასერილი ქერქიდან. ხე იზრდება აღმოსავლეთ აფრიკასა და არაბეთის ნახევარკუნძულზე. საკმეველი შეიცავს გუმფისს, ეთეროვან ზეთებს, მწვანე ნივთიერებებს. ნაწილობრივ იხსნება წყალსა და ორგანულ გამხსნელებში (ენციკლოპედია (8) 1984ა: 677).
- კარიოფილა, იგივე ყარამფილა, მიხაკის ხეა (ორბელიანი 1991:354; მაცაშვილი 1961: 260).
- მუშკი (*Moschus moschiferus*) ირმისებრთა ოჯახის წყვილჩლიქოსანი ცხოველია. მუშკი გავრცელებულია აზიაში, ბინადრობს მთიან ტაიგაში. მამალს მუცელზე უვითარდება მუშკის დიდი ჯირკვავალი, რომელიც მძაფრსუნთან ნივთიერებას გამოყოფს (ენციკლოპედია (7) 1984: 225).
- ამბარი უნდა იყოს ცვილისებრი სურნელოვანი ნივთიერება.
- ქაფურა (ლათ. *Filipendula*) ვარდისებრთა ოჯახის მცენარეა. მრავალწლოვანი, მეტწილად მაღალი ბალახებია მოყვითალო-მოთეთრო, ვარდისფერი ან წითელი ყვავილებით; საქართველოშიც გვხვდება ქაფურის 2 სახეობა (ლათ. *Filipendula exapetala*, *Filipendula ulmaria*) ქაფურის ყველა სახეობა თაფლოვანია (ენციკლოპედია (6) 1986: 493).
- ალვა – სულნელ-საკმეველი (აბულაძე 1973: 89).
- მურტი (*Myrtus communis*); მარადმწვანე ბუჩქოვანი მცენარე, მურტისებრთა ოჯახის წარმომადგენელი. აქვს თეთრი სურნელოვანი ყვავილი; უპირატესად სუბტროპიკულ და ტროპიკულ მხარეებში ხარობს. მურტის ფოთოლი შეიცავს ძვირფას ეთერზეთს, რომელსაც საკრალურ დანიშნულებასთან ერთად იყენებენ მედიცინასა და კულინარიაში (ბიბლიური მცენარეები 2016: 35).

ამრიგად, „მრონის შემზადებისა და კურთხევის“ ტექსტის განხილვა კიდევ ერთხელ ნათელი დასტურია, რომ გრაგნილის ფორმით მისი შექმნა მჭიდროდ უკავშირდებოდა პოლიტიკურსა და სარწმუნოებრივ პროცესებს. სწორედ გრაგნილით იყო აქცენტირებული ხელნაწერის დანიშნულება და მნიშვნელობა.

²⁶ ამ მცენარეთა შესახებ უმეტესწილად ინფორმაციას იძლევა სულხან-საბა ორბელიანის „ლექსიკონი ქართული“. ასევე დავეყრდენით საცნობარო ლიტერატურაში არსებულ მონაცემებს.

ტერმინი გრაგნილი და მასთან დაკავშირებული სემანტიკური ერთეულები

გრაგნილი ხელნაწერი წიგნის ან საბუთის ფორმის აღმნიშვნელი პალეოგრაფიული ტერმინია. გრაგნილი წარმოადგენს გარკვეული სიგრძისა და სიგანის პაპირუსის ან ეტრატის დახვეულ ზოლს, რომელზედაც შესრულებულია ლიტერატურული ტექსტები ან ისტორიული დოკუმენტები. საინტერესოა, რა გზა გაიარა ამ ლექსიკურმა ერთეულმა ტერმინად ჩამოყალიბებამდე. სწორედ ეს საკითხი წარმოადგენდა კვლევის მიზანს. ქართული ტერმინოლოგიის შექმნის ადრეულ პერიოდში, XI-XII სს.-ში, შემდგომ, XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან დღემდე, ცნობილია რამდენიმე გზა ტერმინის შესაქმნელად, რომელთაგან ტერმინად შესაძლებელია, შეირჩეს ისტორიულად დამკვიდრებული არქაული სიტყვები, ზეპირ მეტყველებასა და მწერლობაში გავრცელებული ლექსიკური ერთეულები, სინონიმები, პარალელური ფორმები და ა.შ (მუზაშვილი-ოსაძე 2020 : 288-296). ჩანს, სწორედ ასე დამკვიდრდა გრაგნილიც, თუმცა როდის ჩამოყალიბდა ის ტერმინად, არსებობდა თუ არა ქართულ ენაში მისი სინონიმები და როგორ იცვლებოდა თითოეული, ეს კარგად გამოჩნდა ძველი ქართული თარგმნილი ლიტერატურული ნაწარმების შესწავლით.

ტერმინი „გრაგნილი“ არის ვნებითი გვარის წარსული დროის მიმღეობა და დახვეულს/ ხვეულს ნიშნავს. თანამედროვე მნიშვნელობით ზმნა „გრაგნის“ აღნიშნავს: ახვევს მილის მსგავსად (ტყავს, ქალაღს... და ა.შ.) (ქეგლ 1950: 1479). იმავეს ნიშნავს იგი ძველ ქართულშიც. „გრაგნილი“, „წარგრაგნა“, „დაგრაგნა“, „ნახვევა“, „ნახვეული“ ლექსიკური ერთეულებია (აბულაძე 1973: 96, 532; ორბელიანი 1991: 168). ისინი გვხვდება ძველი და ახალი აღთქმის ტექსტებში, აგიოგრაფიულ თხზულებებში, რომლებშიც მას დახვეულის, ხვეულის მნიშვნელობა აქვს. ნაწარმების მიხედვით, გრაგნილი შეიძლება, იყოს წიგნი, ნაწერი, წერილი, ასევე სამოსელი, ან სულ სხვა რამ, მაგ., ბუნების სტიქია, ქარბორბალა.

ძველი აღთქმის ტექსტებში სიტყვა „გრაგნილი“, სხვადასხვა მეტყველების ნაწილით (უმეტესად ზმნით) გადმოცემული, წერილობითი ნიმუშის მნიშვნელობით იშვიათად გვხვდება, ამისთვის ძირითადად „წიგნი“ გამოიყენება, თუმცა, მოიაზრება სწორედ გრაგნილი ფორმის წიგნი²⁷.

ესაია 34,4: „და დადგენენ ყოველნი ძალნი ცისანი, და **წარიგრაგნოსცაჲ ვითარცა წიგნი.**“²⁸

„Και τα κήσονται πάντα αιδηνάμεις τω ουρανώ και **ἐλύθησεται** ὡς βιβλίον ὁ ουρανός“²⁹.

ἐλύθησεται აღნიშნავს, რომ ცა წარიგრაგნა, ანუ დაიხვა.

ეზეკიელი 2,9-10: „და ვიხილე და, აჰა, ჯელი განმარტებული ჩემდამო, და მას შინა თავი **ნიგნისაჲ და განგრაგნა** იგი წინაშე ჩემსა და იყვნეს მას შინა დაწერილებ წინა და უკან.“

„Και ἶδον και ἰδού χειρ εκτεταμένη προς μέ, και εναυ τή **κεφαλὴν βιβλίου** και **ἀνείλησεν** αὐτὴ νεῦν πιον εμῶν και ἐναυτὴ γεγραμμέναῖντα ἐμ προσθεν και τα ὀπίσω, και ἐγέγραπτο θρηῖνος και μέλος και οὐαί.“

Κεφαλὴν βιβλίου - თავი წიგნისაჲ მიაწიშნებს, რომ Ἀνείλησεν, ანუ განიგრაგნა, გაიშალა და-ხვეული.

ახალი აღთქმის ტექსტების მიხედვითაც, ზმნური ფორმა **წარგრაგნა** ნიშნავს: **გაახვია, წარგრაგნილი** კი არის შეხვეული, გახვეული:

მათე 27, 59: „და მოილო გუამი იგი მისი იოსებ და **წარგრაგნა** წმიდასა მას არმენაკსა“ „Και λαβόντο σῶμα Ιωσήφ **ἐνετύλιξεν** αὐτὸν σινδόνι καθαρά“.

Ενετύλιξεν - წარგრაგნა

გამოცხადება 6, 14: „და ცაჲ **წარიგრაგნა**, ვითარცა წიგნი“- „και ὁ οὐρανός ἄπε χωρισθὴς βιβλίον ἐλισσόμενον“.

ἐλισσόμενον - დაიხვა, დაიგრაგნა

იოანე დამასკელის „გარდამოცემაში“ ვკითხულობთ: „არამედ დაძუელდებიან (ცანი) და ვითარცა სამოსელი, წარიგრაგნებიან და იცვალებიან“. ლათინურში ეს წინადადება ასეა გადმო-

²⁷ ყველა ცალკე ხელნაწერს, დანიშნულებისა და შინაარსის მიუხედავად, წიგნი ეწოდებოდა. ვივილოსი|ვივილოსი, ანუ ჭილი (ორბელიანი 1993:402) იყო მრგვლი და მაღალი მცენარე, პაპირუსის სახეობა. მისგან წარმოდგა ლექსემა ბიბლონ, ანუ წიგნი (ჯავახიშვილი 1996: 121; სურგულაძე 1975: 29).

²⁸ ქართული ციტაციის დასამოწმებლად ვიყენებთ გამოცემებს: 1. ბიბლია, ძველი აღთქმა, I-II, 2017;

²⁹ ბერძნული ციტაციის დასამოწმებლად ვიყენებთ *Septuaginta 1979. Septuaginta Idest Vetus Testamentum Graece Iuxta LXX interpretes, edidit Alfred Ralfs, editio minor, Duo voluminainuno, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1979.*

ცემული: *veterascentenim (gaeli), etsi cuto pertorium convolvertur*. *Convolvare*-ს ნაგრაგნისა და ქარის მნიშვნელობა აქვს ერთად (კვირიკაშვილი 2011: 296).

გრაგნილი ქარბორბალასაც ნიშნავს, არის ამოტრიალებული ძაბრის ფორმის გრიგალი: „მოუჭდა ქარი **გ რ ა გ ნ ი ლ ი**, ღელვა ვრცელი და წარიტაცა ნავი“ (აბულაძე 1973: 96).

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ბერძნულსა თუ ლათინურში „გრაგნილისა“ და „წარგნაგნილის“ მნიშვნელობას კონტექსტი განსაზღვრავს: თუ მოიაზრება ნაწერი ტექსტი, ბერძნულში გვხვდება მის შესატყვისად *το βιβλίον*, ქართულშიც - შესაბამისად - **ნიგნი**, ხოლო სხვა შემთხვევაში სხვა ბერძნული ლექსემები შეესატყვისება ისევე, როგორც ზემომოყვანილ მაგალითებს, ქართულად კი ძირი „გრაგნ“ უცვლელად გვხვდება.

ვფიქრობთ, გრაგნილის შესატყვისად უნდა მივიჩნიოთ ასევე ტერმინი **გუჯარი**, რომელიც XI საუკუნიდან იხმარება საბუთების ერთ-ერთი სახეობის აღმნიშვნელ ტერმინად. გუჯარი არსებობდა დახვეულიც და ჩვეულებრივი ფურცლის ფორმისაც. როგორც გაირკვა, ეფთვიმე ათონელის „მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრების“ თარგმანში **გუჯარი** არ არის ტრადიციული დოკუმენტის მნიშვნელობით გამოყენებული, ის სარწმუნოების აღსარების შემცველ ტექსტს ნიშნავს (ჯავახიშვილი 1926: 27). „ცხოვრების“ ამ ნაწყვეტში მოთხრობილია, რომ, როცა წმინდა მაქსიმე აღმსარებელმა იხილა მწვალებლთა მაცთუნებელი საქმეები, მათი მხილება „გუჯარსა დაწერეს და ეზოსა სოფია წმიდისასა აღჰმართნეს“ (კეკელიძე 1918: 114). თხზულებაში ასევე ვხვდებით ეპიზოდს, რომელშიც ეტვფანე პატრიკი მრისხანედ მიმართავს მაქსიმე აღმსარებელს: „გუჯარსა მას ჰრომისსა დაგინერია შენცა სახელი და ნამებაჲ (დამონება) შენი. წმიდამან მაქსიმემ თქვა: გუჯარსა მას დამინერია“ (კეკელიძე 1918: 84-85). ამ ფრაგმენტშიც გუჯარი არის ორბუნებოვანი სარწმუნოების შესახებ წერილობითი ნიმუში, რელიგიის წესის, დოგმის შემცველი, რომელსაც უნდა მისდევდნენ ქრისტიანები.

„მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრება“ კიმენური რედაქციის ტექსტია. არსებობს კიმენური ტექსტის 4 ბერძნული რედაქცია, მაგრამ, როგორც გაირკვა, ქართული თარგმანის დედანი არც ერთი არ არის, ექვთიმესეული თარგმანის შედარებამ ამ ოთხ რედაქციისთან გამოავლინა, რომ ქართულ თარგმანში ჩართულია ინტერპოლაციები, რომლებიც არ დასტურდება არც ერთ ბერძნულ ტექსტში (ხოფერია 2005: 52-62; Khoperia 2009: 25-48; 2015: 439-459). ამდენად, ლექსიკური ერთეულის, **გუჯარის**, შესატყვისის ბერძნული სიტყვის მოძიება რთულია, თუ არა შეუძლებელი და შეგვიძლია მხოლოდ ვივარაუდოთ: „**გუჯარი აღჰმართნეს**“ გულისხმობს, რომ მაქსიმე აღმსარებლის ნააზრევი და მოწმობა თვალსაჩინო ადგილას დაკიდეს, ანუ ხალხის ყურადღების მისაქცევად გამორჩეული ფორმის წერილობითი ნიმუშის სახით გამოაკრეს, როგორც ინფორმაცია. გუჯარი არ უნდა ყოფილიყო ფორმით მოკლე ფურცელი ან კოდექსის ფორმის ნიგნი, ვინაიდან იგი, საჯაროდ გამოფენილი, მაინცდამაინც წასაკითხად მოსახერხებელი ვერ იქნებოდა; წმინდანის მოწმობა, ანუ საუბარი მართლმადიდებლობაზე ვრცელი უნდა ყოფილიყო, უნდა ჰქონოდა გაშლილი გრაგნილის ფორმა და იყო საკმაოდ გრძელი, მასზე დაწერილი ტექსტის შესაბამისად.

სადავო რჩება, რატომ იყენებს მთარგმნელი სიტყვა **გუჯარს**, რატომ უგულებელყოფს ტერმინ გრაგნილს? საქმე ისაა, რომ ტექსტი იმ დროს ითარგმნება ქართულად, როდესაც თავად გრაგნილის ფორმის ხელნაწერები ჯერ კიდევ არ გამოიყენებოდა ინტენსიურად და, შესაბამისად, არც შესატყვისი ტერმინი იქნებოდა ცოცხალი, ამიტომ მთარგმნელმა შემოიტანა ის სიტყვა, რომელიც ყველაზე უკეთ ასახავს გრაგნილის, თუნდაც გაშლილის, არსს. ეს გვაფიქრებინებს, რომ ტერმინ გრაგნილის – ხვეული ფორმის ხელნაწერის – სახელწოდებად ხელახლა დამკვიდრებამდე ყველაზე უკეთეს შესატყვისად ექვთიმე ათონელმა მიიჩნია გუჯარი³⁰. კონტექსტი მიანიშნებს, რომ სარწმუნოების წესიც, თუნდაც ლიტერატურული, უფრო სწორად კი, დოგმატიკური შინაარსისა, ერთგვარ დოკუმენტად აღიქმება და მთარგმნელიც ამიტომ უნდა იყენებდეს ზემოგანხილულ ტერმინს.

გუჯარი, ს.ს. ორბელიანის მიხედვით, დიდი სიგელია, ასევე წერილი, რომელიც „ენოდების ყოველსა კალამთაგან აღწერილსა“... (ორბელიანი 1991: 180; მისივე 1993: 372-373). ილია აბულაძის ლექსიკონით, ნიშნავს ნიგნს, დაწერილს (აბულაძე 1973: 103): „იყო გუჯარი დაწერილი ტაძარსა შინა და რაჟამს მღვდელი ვინმე დაადგინიან და დაწერიან სახელი მისი“ .

³⁰ ეს ლექსემა XI საუკუნეში ალბათ ყველა ლექსიკურ ერთეულზე უკეთ გამოხატავდა დახვეული ფორმის ნაწერს.

საგულისხმოა, რომ Q-1072, რომელიც გრაგნილია, შეიცავს „ავგაროზის“ ტექსტს და არა ისტორიულ საბუთს, მაგრამ აქვს ძველი საინვენტარო ნომერი და რაობა მიწერილი რუსულად: „943 Церк. гуджари“, ანუ საეკლესიო გუჯარი. ეს მიწანერი, მართალია, მე-19 საუკუნეზე ადრეული არ არის, მაგრამ, ცხადია, რომ ამ მიწანერის გამკეთებელმა გუჯარი ფორმის გამო უწოდა ხელნაწერს, რომელიც არის არა ისტორიული საბუთი, არამედ ლიტერატურული ძეგლი, მაგრამ გუჯარი რომ გრაგნილის ფორმის ნაწერი იყო, დიდხანს შემორჩა მეხსიერებას.

მაინც როდიდან დამკვიდრდა ტერმინი გრაგნილი, როგორც ხელნაწერი წიგნის ფორმის აღმნიშვნელი? ვარაუდობენ, რომ მე-11 საუკუნიდან გრაგნილის ფორმის ხელნაწერი იწყებს ახალ სიცოცხლეს ბიზანტიაში (Лихачева 1976:133-134) და ერთმანეთზე გადაკერებულ და გადანებებულ ფურცლებზე იწერება ლიტურგიკული ხასიათის ტექსტები, ჟამისწირვები. ქართულ ხელნაწერ გრაგნილთა შორის გვაქვს შესანიშნავად მოხატული და გაფორმებული ჟამისწირვა, S-4980, რომელსაც XII-XIII სს-ებით ათარიღებენ (აღწერილობა (S) 1969: 292-293). ჩვენი ვარაუდით, საქართველოშიც სწორედ ამ პერიოდში ჩნდება ეტრატის ერთმანეთზე გადაკერებული (გადანებებული) ფურცლებისგან დამზადებული ხელნაწერი, ჯოხზე დახვეული და მისი აღმნიშვნელი სიტყვა, გრაგნილი, შესაძლებელია, ამ პერიოდიდან ცოცხლდება ტერმინად. თუ გავითვალისწინებთ, რომ XI ს-ში გამოეყო „კურთხევანს“ (გაბიძაშვილი 2011: 22, 25) ჟამისწირვის ჩატარებისა და ხელდასხმების წესები, თანაც გრაგნილზე გადავიდა, შესაძლებელია, ჩვენ მიერ თარიღთან დაკავშირებული ვარაუდი არ ჩანდეს მიუღებელი.

გრაგნილთან დაკავშირებულ ტერმინთა შორის ყურდლებას იქცევს კიდევ ერთი ლექსემა - **მატიანი**.

პირველი ებრა, 6, 1: მას ჟამსა დარეჰ მეფემან ძიება-ყო და პოვა სახლსა მეფეთა **წიგნთა მათიანთასა** ბაბილონელთასა.

6.1. „τότε Δαρείος ο βασιλεύς ἔθη κεγνώμην και επεσκεψατοενταις **βιβλιοθήκαις** σαιιγᾶζαίεκειν το εκείεν Βαβυλώνι“.

მატიანი თანამედროვე ქართულით გადმოტანილია გრაგნილად. ზემომოყვანილ ძველქართულსა და ძველბერძნულ ფრაზებში იგულისხმება ბევრი წიგნი მათიანთა, ანუ ბიბლიოთეკა. წიგნი კი თავისთავად გრაგნილის ფორმისა უნდა იყოს.

ეზეკიელი, 3, 1-3: „და თქუა ჩემდამო: ძეო კაცისაო, შეჭამე **მატიანი** (გრაგნილი) ესე... და განმილო პირი ჩემი და შემაჭამა მე **მატიანი**(გრაგნილი) იგი; და თქუა ჩემდამო: ძეო კაცისაო, პირმან შენმან ჭამოს და მუცელი შენი აღივსოს **მატიანითა** (გრაგნილი) ამით³¹...“

3, 1-3 και εἶπε προς μευιέ ανθρώπου κατά φαγεότιανερηφφαγετην **κεφαλίδα** ταύτην... 2. Και διήνοιξε το στόμαμου και εψώμισέμε την **κεφαλίδα** ταύτην 3. Και εἶπε προς μευιέ ανθρώπου το στόμα σουφάγεται και ηκοιλίασου πλησθήσε ται της **κεφαλίδος** ταύτης...

ბერძნულში, მოცემული ტექსტის მიხედვით, სიტყვა მათიანის შეესაბამება **κεφαλίδα/κεφαλίδος**.

სულხან-საბას განმარტებით, „მატიანე საღმრთო წერილთა, ძველთა და ახალთა, ორთავე სახლია; მათიანედ ითქმის მეფეთ(ა) ცხოვრებანიცა, მათიანე არს მოსახსენებელნი საქვეყნოთა განსაგებელთა და წესთანი“ (ორბელიანი 1991: 447).

ქართულში ერთმანეთზე გადაკერებულ და გადანებებულ ფურცლებს, რომელთაგანაც შედგება გრაგნილი, **კეფი** ეწოდებოდა. ეს სიტყვა გვხვდება ძველი აღთქმის ტექსტებშიც და იძებნება ძველი ქართული ენის ლექსიკონებშიც (ორბელიანი, აბულაძე). მიჩნეულია ტერმინადაც გრაგნილის ფურცლის (გვერდის) აღსანიშნავად.

იერემია, 36,23: „და იყო, აღმო-რაჲ-იკითხის ივდი **სამი კ ე ფ ი, ანუ ოთხი**, მოჰკუეთდის მათ საჭრელითა მნიგნველისაჲთა...“

„και εγενή θηαν αγινώσκον τος Ιουδι **τρεις σελίδας και τέσσαρας**... ἔας εἰς λίπεπας ο χάρτης“...

³¹ მათიანის, გრაგნილის, ანუ წიგნის, ჭამა სიმბოლური ქმედებაა ეზეკიელ წინასწარმეტყველისა. საყოველთაოდაა ცნობილი, რომ წინასწარმეტყველებს ქმედებების სიმბოლური მნიშვნელობა ეცხადებოდათ უფლისგან მისი კურთხევის შესრულების ჟამს; მსგავს წინასწარმეტყველებაზე მიანიშნებს ზემომოყვანილი ციტატაც. წინასწარმეტყველები ხალხს ღვთის განგებასა და ნებას აუწყებდნენ და ზრუნავდნენ ძველი აღთქმის ეკლესიის წევრების რელიგიურ-ზნეობრივ სინამდვილეზე. დასაწყისსა და დასასრულს წინასწარმეტყველნი თავიანთ სიმბოლურ ქმედებებს განუმარტავდნენ ხალხს (ჩხეიძე 2019: 5).

სულხან-საბა ორბელიანი ამ მონაცემზე დაყრდნობით განმარტავს: „წერილთა ფურცელთა ეწოდების კეფი“ (ორბელიანი 1991: 344). ამავე მაგალითს იშველიებენ მეცნიერები პალეოგრაფიული ტერმინების განხილვისას (ჯავახიშვილი 1996: 70-71; დანელია-სარჯველაძე 2003: 296). ბერძნულად კეფს, ზემომოყვანილი ძველი აღთქმის ერთ-ერთი საკითხავის მიხედვით, შეესატყვისება σελίδα, ანუ ქართულად გვერდი, ხოლო ლათინურად: pagella (pagina) (დანელია-სარჯველაძე 1997: 296) .

გრაგნილის ფურცლის აღმნიშვნელად ტექსტებში ტერმინი „ქარტაც“ არის გამოყენებული. **ქარტა**, რომელიც თავდაპირველად სანერად განკუთვნილ პაპირუსის ფურცელს ეწოდებოდა, ბერძნული სიტყვაა, მომდინარეობს ბერძნული του χάρτης-სგან. ქარტისგან დამზადებულ ნიგნებს, რომლებსაც უმეტესად გრაგნილის ფორმა ჰქონდა, ბერძნულად ერქვა βιβλιος ან βιβλιον (სურგულაძე 1975:29).

იერემია 36, 2,4,6 : „მოიღე თავის შენისად ქარტა ნიგნისაჲ...და დაწერნა ბარუქმან პირისაგან იერემიასსა ყოველნი სიტყუანი უფლისანი, რომელნი გამოაცხადნა მისდამი ქარტასა ზედა ნიგნისასა. და შეხვდე შენ და აღმოიკითხო ქარტასა ამას შინა“...

36.2 Ἀβέσσε αὐτὸν χάρτην βιβλίου... 4. Καὶ ἐκάλεσεν Ἱερεμίας τὸν Βαρούχῃον Νηρίου καὶ ἔγραψεν Βαρούχ ἀποστόματος Ἱερεμίου πάντας τοὺς λόγους κυρίουσδε ἐχρημάτισε πρὸς αὐτόνεις χάρτιον βιβλίου...6. Καὶ σείσθε λῆσθῃ καὶ ἀναγνώσθῃ ἐν τοῦχαρτίῳ ...

გრაგნილთან დაკავშირებული ტერმინი ცოტაა. დღემდე ცნობილია ტერმინებად დამკვიდრებული ლექსიკური ერთეულები, რომლებიც უკავშირდება გრაგნილი ხელნაწერის ფორმას. ესენია: „გრაგნილი“; „კეფი“, რომელიც გრაგნილის შემადგენელი ფურცლის აღმნიშვნელი სიტყვაა.

ჩვენამდე მოღწეული გრაგნილი ხელნაწერი ნიგნები სხვადასხვა შინაარსის ტექსტების შემცველია. წირვის წესის, ანუ **ჟამისწირვის**, შემცველი გრაგნილები, დახვეულია ჯოხზე, რომელსაც ბერძნულად აღნიშნავს სიტყვა Κόντος-ი (კონტოს), აქედან კი წარმოდგა Κονδάκιον, ანუ **კონდაკი** (კეკელიძე, 1980:580; გაბიძაშვილი 2011: 23; Кекелидзе 1908: XVI) და ჯოხზე დახვეული ჟამისწირვის ტექსტების ზოგად სახელად დამკვიდრდა ქართულ მეტყველებაში, თუმცა აღსანიშნავია, რომ **ჟამისწირვის შემცველ გრაგნილებსა და კოდექსებში სათაურებად ვკითხულობთ: „ჟამისწირვა ნმიდისა ბასილისი“ (S-4980); „ჟამისწირვა ნმიდისა იოვანე ოქროპირისა“ (A-922)³².**

„დიდ სჯულისკანონში“ **კონდაკა, კონდაკა** სატყორცნ შუბს ნიშნავს. ტექსტში მითითებულია, რომ „ჯერ არს მღერაჲ (თამაში) კვანთანონითა და კონდაკაჲთა“ (სარჯველაძე 1995: 100). ჩვენი აზრით, კონდაკს უნდა უკავშირდებოდეს ასევე სიტყვა კონდახი, რომელიც განმარტებულია ასე: „თოფის გარ(ე)შემო ხე გათლილი თოფის შთასადებელი, ხე სასროლად“ (ორბელიანი 1991: 382). ლექსემა კონდაკთან მითითებულია „მღრ. ჯავთაგი“. ამ სიტყვას სულხან-საბა განმარტავს, როგორც კონდაკი. წყაროში კი ერთმანეთის გვერდით გამოიყენება ცნებები: სახარება და ჯავთაგი. „ანდრია სალოსის ცხოვრებაში“ ვკითხულობთ: „ეპყრა ერთსა ხელსა სახარებაჲ და მეორესა ჯავთაგი“ (ორბელიანი 1993: 456).

საგულისხმოა კათალიკოს ეფთვიმი საყვარელიძის ბიჭვინტისადმი შეწირულობის ნიგნი (1600 წ. ახლოს), რომელშიც ვკითხულობთ, ტაძრისთვის სხვა ძვირფასეულობასთან ერთად შეუწირავთ „... ერთი ოქროს **კონდაკი**, ოქროს მელნით დახატული, ოქროს **ღერითაჲ**; ერთი სხუაჲ **კონდაკი** დახატული; ერთი **სხუაჲ ეტრატისაჲ კონდაკი**; მეოთხე ყდითა შეკრული **კონდაკი**; ერთი ჟამნი; ერთი დავითნი“... (დოლიძე 1970: 387) სავსებით მართებულია დ.გოგაშვილის მიერ „ოქროს ღერის“ თაობაზე გამოთქმული მოსაზრება, რომ **ღერი** არის იგივე, რაც გრაგნილის დასახვევი ჯოხი. მკვლევარი იქვე განაგრძობს, რომ „ღერი“ ამავე მნიშვნელობით გვხვდება მაღაქია **კათალიკოსის** სვეტიცხოვლისადმი შეწირულობის საბუთში (1532 წ. ახლო): „კიდევ შემოვსწირე: ერთი კონდაკის **ღერი** ვერცხლისაჲ ორგნით თავი ოქროისაჲ მძიმედ მოთუალული პატიოსნითა თუალებითა“ (გოგაშვილი 2006: 82; დოლიძე 1970: 255). ის ყურადღებას ამახვილებს ასევე „ყდითა შეკრულ კონდაკზე“, რომელიც უტყუარად აღნიშნავს კოდექსის ფორმის ყდაში ჩასმულ ნიგნს (გოგაშვილი 2006:82).

³² ყველა ხელნაწერის დღემდე მოღწეულ სათაურში იკითხება ჟამისწირვა და არა კონდაკი.

ისტორიულ დოკუმენტებში არსებული ლექსიკა გვაფიქრებინებს, რომ გრაგნილის დასახვევი ჯოხის მნიშვნელობით უკვე გამოიყენება ტერმინი **ღერი** და არა კონდაკი. მოყვანილი მასალის საფუძველზე, ვფიქრობთ, რომ მე-17 საუკუნიდან საქართველოში **კონდაკი** არის ზოგადად ლოცვის წიგნის, ან წიგნების აღმნიშვნელი ტერმინი. **კონდაკად** მოიხსენიება გრაგნილისა და კოდექსის ფორმის ჟამისწირვის ტექსტების შემცველი წიგნებიც. ვახტანგ მეექვსემაც კოდექსის ფორმით გამოცემული ჟამისწირვისა და ზოგადად საღვთისმსახურო ტექსტების წიგნს უწოდა კონდაკი³³ (ბაგრატიონი 1711: 2-222). გარდა ამისა, „...კონდაკი ითქმის იკოსის ნახევარი“ (ორბელიანი 1991: 168). იკოსი კი, კონდაკთან ერთად, დაუჯდომლად საკითხავი გრძელი მუხლია. ლექსიკური ერთეულის, იკოსის შესახებ, ვკითხულობთ: „სახელ-შეკრებული, ნ. კონდაკი“ (ორბელიანი 1991:326).

ჟამისწირვის მოხსენიება **კონდაკად** XVIII ს-იდან განსაკუთრებით ხშირია. მაგ., კონდაკად იხსენიებს ერთ-ერთ კოდექსს მინანერი, რომელიც გვხვდება Q-1503-ში. მართალია, ეს ხელნაწერი წარმოადგენს იოვანე ოქროპირის ჟამისწირვას, სათაურიც გვაუწყებს: „წესი... ჟამისწირვისა ... მამისა ჩუენისა იოანე ოქროპირის“... ხელნაწერი 88 ფურცელს შეიცავს და გადანერვილი უნდა იყოს XVII-XVIII სს.-ის მიჯნაზე, მინანერი კი მოგვიანებითაა შესრულებული: „ეს სამღვდელთმთავრო კონდაკი... ყოვლად სამღვდელთმთავროსა გერვასიმ იცნა სიონთა მღთისმშობლისა არისო. სონთა(!) მღუთისმშობლისათვისვე მიურთმევი...მაისს კდ(24), წელსა ჩღჟჟ (1796წ.)³⁴. საყურადღებოა ასევე XVI საუკუნის გრაგნილი H-513, რომლის არშიაზე დასტურდება მოგვიანებით მხედრულით შესრულებული მინანერი: „ღმერთო და ყოლა წმიდაო ღვთისმშობელო, და წმიდაო იოანე ოქროპირო და წმიდაო ბასილი, და რაცა ამა **კონტაკში** და წმიდანი მოიხსენიებიან, მათო მადლო, გაუზარდე ზაქარიასა მისი“ (აღწერილობა (H) 1951: 8-9).

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ახალ Q ფონდში 1069-ე ერთეულად დაცულია გრაგნილი, რომელშიც შესულია არა მხოლოდ მირონის შემზადების წესი, არამედ სხვადასხვა საკითხავი „კურთხევანიდან“. ხელნაწერი შემადგენელი საკითხავების მიხედვით, წარმოადგენს ლიტურგიკული ხასიათის კრებულს, განკუთვნილს ქართული ეკლესიისათვის. გრაგნილის ფორმით შესრულებული ამ კრებულის ტექსტში ჩართულ ანდერძში ვკითხულობთ: „სახელები ესე დავსწერე სრულსა კოდიკასა შინა ქრისტეს მიერისა დიდისა ეკლესიისა ჩუჴნისა, ქორონიკონს ათას შვიდას და ოცსა, თვესა მარტსა“ (კ. 14r). მაინც რას ნიშნავს ტერმინი **კოდიკა**, რამდენად შესაძლებელია, იგი კონდაკის ბადალი იყოს? ლიტურატიურაში არსებული მნიშვნელობით³⁵, კოდიკას უწოდებენ ღირებული დოკუმენტების ასლებს, რომლებიც გამოიყენება ყოველდღიური ან განსაკუთრებული საჭიროებისთვის. ჩვენი აზრით, კოდიკა, Q-1069 ხელნაწერის მინანერის მიხედვით, უნდა გულისხმობდეს მნიშვნელოვანი დოკუმენტების ასლს. ეს კი უდავოა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ კრებული მირონის შემზადების წესისა და სხვა მნიშვნელოვანი საკითხავებისაგან შედგება. გადამწერმა კოდიკად მოიხსენია ეს გრაგნილი კრებული იმიტომ, რომ გადანერა, ანუ შექმნა მნიშვნელოვანი დოკუმენტების ასლი და ერთად მოუყარა თავი იმ წესებს „კურთხევანიდან“, რომელთა აღსრულების დროსაც გამოიყენება *მირონი*.

დოკუმენტის მნიშვნელობით გამოყენებული ზემოხსენებული ტერმინის ადრეული ფორმა, ჩვენი აზრით, უნდა იყოს კოდიკო, რომელიც გვხვდება „დიდ სჯულისკანონში“: „პირველი განწესება³⁶ ორმოცდამესამისა ნაწილისა მესამისა წიგნისა კოდიკოჲსა იტყვის...“ (დიდი სჯულისკანონი 1975:212) „და მეოთხე განწესებაჲცა სამეოცდამათისა ნაწილისა მეხუთისა წიგნისა კოდიკოჲსა იტყვის“ (იქვე, 212)... როგორც „დიდი სჯულის კანონის“ იურიდიული ტერმინების განმარტება გვაუწყებს, კოდიკო (ο Κώδιξ, Codex) -კოდექსი, იუსტინიანეს თაოსნობით 534 წ.-ს გამოცემული კრებულია, რომელიც შეიცავს იმპერატორთა მნიშვნელოვან კანონებს ადრიანედან იუსტინიანემდე (დიდი სჯულისკანონი 1975: 593). ეს განმარტება კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს, რომ კოდიკა/კოდიკო არის დოკუმენტი, რომელიც შეიცავს კანონს, წესს.

³³ ვახტანგ VI-ის სტამბაში 1711 წელს დაბეჭდილი „კონდაკის“ სატიტულო გვერდზე აღნიშნულია, რომ გამოცემაში წარმოდგენილია უმნიშვნელოვანესი „წესი და რიგი“, რომლებიც საჭიროა მღვდელთა და დიაკონთა მსახურებისათვის, ცისკრისა და მწუხრის ლოცვები, „სამნი კონდაკნი“, ანუ ჟამისწირვები: იოანე ოქროპირის, ბასილი დიდისა და გრიგოლ დიალოღონისა, ასევე სხვადასხვა სახის ლოცვები (კონდაკი 1711: 2).

³⁴ მხედრული, ყავისფერი მელანი (25r).

³⁵ <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://azbyka.ru/&ved=2ahUKEwiuzNnn0pKKAxVnVPEDHbOoEFgQFnoECB0QAQ&usq=A0vVaw3uH1Nxfn6IZ-45N3T6WfpA>

³⁶ წესდება, ყველასთვის სავალდებულო წესი

ბერძნული სიტყვა *Ειλία* ბრუნვას, გარშემო ტრიალს, რულონს, ანუ ხვეულას ნიშნავს (*Дворецкий* 1958:463). ამ სიტყვასთან უნდა ჰქონდეს კავშირი ტერმინი ილიტარიონს (*Ειλιτάριον*). ილიტარიონის სახელითაა ცნობილია გელათის მონასტრის „სინმიდის განახლების“ წესი და განგება, რომელსაც ხშირად გრიგოლ დიალოლონის ჟამისწირვასაც ეძახიან და „აღესრულების დიდთა მარხვათა შინა“. მისი უნიკალური რედაქცია შემოუნახავს გელათის მონასტრის XVI საუკუნის ეტრატის გრაგნილს, რომელიც რუსულად თარგმნა კორნელი კეკელიძემ. ტერმინი ილიტარიონის დამკვიდრებაც მას უნდა უკავშიდებოდეს (*Кекелидзе* 1908: 48). ვფიქრობთ, ზემოხსენებული გუჯრისა და ილიტარიონის გამოყენება დახვეული ფორმის წერილობითი ნიმუშის აღმნიშვნელ ტერმინებად უნდა მიანიშნებდეს იმაზე, რომ ქართველი მეცნიერები ტერმინს გრაგნილს XIX ს.-ში ჯერ კიდევ არ იყენებდნენ.

დღეს, XXI საუკუნეში, საოცრად სწრაფი ცვლილებებია ყველა სფეროში. ამა თუ იმ დარგის განვითარებაც, გარკვეულწილად, ამ ტემპის შესაბამისია. ბუნებრივია, ენაც ვერ აღმოჩნდება ამ პროცესების მიღმა, იცვლება ენის ლექსიკაც. ქართული ენა ინარჩუნებს დამახასიათებელ თავისებურებებს და ხშირად ტერმინის დასამკვიდრებად დიალექტურ ლექსიკას იყენებს (*მუზაშვილი-ოსაძე* 2020: 288-296). ეს გზა არც უნინ იყო უცხო ქართველი მეცნიერებისათვის. გრაგნილთან დაკავშირებული ტერმინის (ტერმინების) შექმნის საჭიროებას გრძნობდა ლ. მუსხელიშვილი და ცდილობდა ქართულ ენაში დაეძებნა შესაფერისი, გამოსადეგი სიტყვა; მას ფშაურ დიალექტში უპოვია სიტყვა ყ უ ბ ა რ ი. მის სამეცნიერო ნაშრომ „ვაჰანის ქვაბის განგებაში“, სქოლიოში, ვკითხულობთ: „ასე ეძახიან, როგ. ს. იორდანიშვილმა გადმომცა, ფშავეში იმ ხის ტაბიკს, რომელზედაც დაიხვევა გრაგნილი; ჩვეულებრივად ყუბარი ორია, ერთი გრაგნილის თავში, მეორე-ბოლოში, რომ მისი გაშლა ადვილი იყოს“ (*მუსხელიშვილი* 1939: 3). მართალია, ეს ლექსემა ტერმინად ვერ დამკვიდრდა, მაგრამ ზემოთ მოყვანილი განმარტება გვაძლევს საშუალებას, ვივარაუდოთ, რომ არსებობდა გრაგნილები, რომლებიც ორ ჯოხზე იყო გადახვეული, თუმცა ამჯერად შესწავლილ გრაგნილებში ორ ჯოხზე გადახვეული ნიმუშები არ გვხვდება, სამაგიეროდ, ცალ ჯოხზე (ან ჯოხის გარეშე) დახვეული ქართული გრაგნილები, როგორც ზემოთაა აღწერილი, იხსნება ვერტიკალურად ისე, რომ ნაწერი ჯოხის პარალელურადაა კეფზე განაწილებული.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ადრეულ წყაროებში წიგნის ხვეული ფორმის წერილობით ნიმუშს, უბრალოდ, წიგნი ჰქვია და მისი გრაგნილად საგანგებოდ მოხსენიება მოგვიანებით გახდა საჭირო. გრაგნილთან დაკავშირებული ტერმინებია: გუჯარი, წიგნი, მათიანი, კეფი, ქარტა, კონდაკი, კოდიკა, ილიტარიონი, ღერი. ამ ტერმინთაგან უძველესია წიგნი.

სულთა მატთანეები, საგვარეულო ქრონიკები, ქრონიკალური ცნობები

გრაგნილი ფორმის ხელნაწერებითაა მოღწეული სულთა მატთანეების, გენეალოგიური და ქრონიკალური ცნობების შემცველი რამდენიმე გვიანდელი წერილობითი ნიმუში.

ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულია „მატიანე სუანეთისა კრებისა“ Q-267; H-2401 (მარგიანი 1999: 404-405; ინგოროყვა 1941: 117-160), სულთა მატთანეები: H-2090; H-2091, H-2092, H-2093აბდ, (აღწერილობა 1950 (H): 56-58. (H)1949 : 276-277;) რომლებიც, მოხსენიებული პირების მიხედვით, სვანეთში უნდა იყოს შედგენილი. ძეგლების ზოგიერთი ფურცელი პალიმფსესტურია. მათი ქვედა ფენა IX-XIV საუკუნეებში გადანერილი ძველი და ახალი აღთქმის ნაწყვეტებია (ქართული პალიმფსესტები 2017: 183-192; 205-213). რამდენიმე გრაგნილი დაბრუნებულია რუსეთიდან. გრაგნილებზე გადანერილი მატთანეების ქრონოლოგიური ზღვარი მოიცავს XIII-XVII სს.-ებს. „მატიანე სუანეთისა კრებისა“ შუა საუკუნეების მნიშვნელოვანი ძეგლია. იგი ეტრატის სამი გრაგნილის სახითაა მოღწეული, რომელთაგან ორი ინახება ხელნაწერთა ცენტრის სხვადასხვა ფონდში, ესენია: H-2401 და Q-267, ხოლო მესამე P13 (მე-11 კეფი) დაცულია რუსეთის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის პეტერბურგის განყოფილებაში (მარგიანი 1999: 404-422). „მატიანე სუანეთისა კრებისა“ ორი ქრონოლოგიური ფენისაგან შედგება: პირველი XIII ს.-ის II ნახევარს, ხოლო მეორე- XIV - XV საუკუნეებს უკავშირდება. ამ გრაგნილების შესახებ გამოაქვეყნეს გამოკვლევები: დ. ბაქარაძემ, ექ. თაყაიშვილმა, პ. ინგოროყვამ, ქრ. შარაშიძემ, გ. გასვიანმა, თ. ენუქუძემ, ს. მარგიანმა, ვ. სილოგავამ.

სვანეთიდან მოღწეული გრაგნილები შეიცავენ კერძო მოსახსენებლებს (მარგიანი 1999: 411), რომლებშიც გვხვდება ამა თუ იმ პირების, სხვადასხვა ოჯახების წევრების სახელები ან ადამიანთა გარკვეული ჯგუფები. ჩვეულებრივ, ასეთი მოსახსენებლები დაცულია ხოლმე კოდექსის ფორმის ხელნაწერებში მინაწერების სახით. ჩვენთვის საინტერესო წერილობით ნიმუშებში მსგავსი მოსახსენებლები რომ გრაგნილებითაა მოღწეული, წარმოადგენს იმის ხაზგასმას, რომ გრაგნილს ერთგვარი იურიდიული მნიშვნელობა ენიჭებოდა, ამასთან თვალსაჩინოც იყო და მოხსენიებულის შთამომავლებისათვის ან დაინტერესებულ პირთათვის მომავალში გაადვილდებოდა ინფორმაციის მოპოვება.

საყოველთაოდაა ცნობილი, რომ ადრეული თუ გვიანი პერიოდის კოდექსის ფორმის ხელნაწერთა არშიებზე ან დაუნერლად დატოვებული ფურცლებზე მინაწერების სახით გაბნეულია საინტერესო ცნობები ქვეყნისთვის მნიშვნელოვან ისტორიულ ფაქტებზე, ბუნების მოვლენებზე, გადახდილ ბრძოლებზე, კონკრეტული ოჯახების წევრების დაბადებისა და გარდაცვალების ამბებზე და სხვ. შესაძლებელია, XVIII-XIX სს.-ში საწერ მასალზე ხელმისაწვდომობამ, წერა-კითხვის ცოდნამ შეუწყო ხელი საზოგადოების სხვადასხვა სოციალური ფენის მოთხოვნებს, არსებული ინფორმაცია გადასულიყო გრაგნილებსა თუ ფურცლებზე (კეფებზე), რათა ოჯახებს, ოჯახების წევრებს დამოუკიდებელ ერთეულებად ჰქონოდათ თავიანთთვის საინტერესო ამბების შემცველი ტექსტები- საგვარეულო ქრონიკები და გენეალოგიები. მაგალითად, საქართველოს ეროვნულ არქივში ინახება XIX-ის გრაგნილი 1446/137, რომელსაც პირობითად ეწოდება „ფურცელადის ქრონიკა“. იგი ეკუთვნოდა ისაია ფურცელაძეს, სოფელ მერეთას მკვიდრს. „ფურცელადის ქრონიკა“ მოიცავს პერიოდს IV საუკუნიდან XIX საუკუნის ჩათვლით. კერძოდ, იწყება 318 წლიდან, მირიან მეფის ნათლისღებით და მთავრდება სოფია ფურცელაძის ქორწინებით. ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა არ არის დაცული (აღწერილობა (სეა) 2018: 167-168). ხეც-ში დაცულია ფართო ფორმატის ფურცლებზე (კეფებზე) გადანერილი XVIII-XIX სს.-ით დათარიღებული ბაგრატიონთა (Q-158ა), თუმანიშვილთა (Q-158 ბ) და თაქთაქიშვილთა (Q-158გ) გენეალოგიური ნუსხები (აღწერილობა (Q) 1957:181-182).

ნესტან ჩხიკვაძე

იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა

ფონდები. ჩვენამდე მოღწეულ გრაგნილ ხელნაწერთა, ანუ როგორც ჩვენ მათ ვუნოდებთ, სალიტერატურო გრაგნილთა, უდიდესი ნაწილი ევქარისტული ლიტურგიის, ანუ ჟამისწირვის ტექსტებს შეიცავს. ქართულ ხელნაწერთა ყველაზე დიდი საცავში - **კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრში** (სხვაგან ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი//ხეც) დაცული 72 გრაგნილიდან ჟამისწირვა 32 ერთეულზეა გადაწერილი. ფონდების მიხედვით ეს გრაგნილები ასე ნაწილდება:

ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ფონდი A, №№: 757 (XIII ს.); 922 (XIII-XIV სს.), 1553 (XV-XVI სს.).

ყოფილი საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოები ფონდი H, №№: 191 (XIV-XV სს.), 510 (XV ს.), 511-519 (XVI ს.), 521 (XVI სს.), 1060 (XV-XVI სს.), 1327 (XV ს.), 1411 (XIV-XV სს.), 1447 (XV ს.), 1728 (XVII ს.), 1729 (XV ს.), 1730 (XV ს.), 1852 (XV-XVI სს.), 2064 (XVI-XVII სს.); 2089 (XV ს.)

ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ფონდი S, №№: 3485დ (XVI-XVII სს.), 4980 (XII ს.), 4981 (XIV-XV სს.)

ახალი Q ფონდი, №№: 1068 (XVI ს.), 1070 (XVI ს.), 1071 (XV ს.), 1660 (XV ს.)

„გარდა ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრისა, გრაგნილი ჟამისწირვები დაცულია:

საქართველოს ეროვნულ არქივში, №№: 3 (XV ს.), 9 (XIV ს.), 413 (XV-XVI სს.) (აღწერილობა (ცსსა) 1949: 2, 5-6; 1950: 60-61);

ქუთაისის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში: K-605 (XVI ს.), K-606 (XVI ს.), K-657 (XVI ს.), K-636 (XVI ს.), K-637 (XVI ს.) (აღწერილობა (K) 1964);

სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმში: 2 (კ-80) (XV ს.), 489 (კ-81) (XV ს.), 490 (კ-15) (XV ს.) (გლოველი 2015: 287-288);

სინის მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის წიგნსაცავში, ახალი კოლექციაში: N/Sin.Geo. 1s (XIII ს.), N/Sin.Geo. 4s (XIII ს.), N/Sin.Geo. 5s (XIII ს.), N/Sin.Geo. 6s (XIII ს.), N/Sin.Geo. 8s (XVI ს.), N/Sin.Geo. 9s (XIII ს.), N/Sin.Geo. 10s (XIII ს.) (აღმოჩენები 2005: 327-331);

გრაჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში: Graz.Geo.2058/4 (985 წ.); Graz.Geo. 2085/5, (XIV ს.) (ჩხიკვაძე 2023: 21-22);

ბერლინის სახელმწიფო ბიბლიოთეკაში: Ms.or.fol. 573/WdrB (ehem PrSB), Ms. Or. Fol. 926/UB (ehem. PrSB), რომელიც 4 სხვადასხვა გრაგნილის გაერთიანებით შექმნილ ერთეულს წარმოადგენს, თარიღდება XV ს-ით. (ჩხიკვაძე 2023: 35)

როგორც ირკვევა, გრაგნილი, როგორც სალიტერატურო ტექსტების შემცველი ხელნაწერის ფორმა, არ სარგებლობდა პოპულარობით. დღემდე მოღწეული 12.000 ქართული ხელნაწერში გრაგნილის რაოდენობა საკმაოდ მცირეა - 139 ერთეულს არ აღემატება, მათ შორის ჟამისწირვა 54 ერთეულზეა გადაწერილი. ვინაიდან შუა საუკუნეების ხელნაწერ ტრადიციაში გრაგნილი უმთავრესად დოკუმენტის შესაქმნელად გამოიყენებოდა, კვლევის დასაწყისში სალიტერატურო გრაგნილთა რაოდენობის ამგვარმა სიმცირემ გვაფარაუდებინა, რომ ევქარისტული ლიტურგიის შემცველი გრაგნილები იქმნებოდა არა როგორც პრაქტიკული საღვთისმსახურო ფუნქციის ხელნაწერები, არამედ როგორც სარწმუნოებრივი ცხოვრების რეგლამენტაციისათვის დადგენილი წესის ამსახველი დოკუმენტები, როგორც ერთგვარი კანონი, გნებავთ, ცალკეული ეკლესიის შეუვალობის პირობა. ამდენად, ამ ხელნაწერთა საღვთისმსახურო პრაქტიკაში ყოველდღიური გამოყენება გამორიცხული უნდა ყოფილიყო. თუმცა გრაგნილ ჟამისწირვებზე მუშაობამ საპირისპირო სურათი გამოავლინა და ნათელი გახადა, რომ გრაგნილი ჟამისწირვები განეკუთვნება, სწორედ რომ, საეკლესიო პრაქტიკისათვის მეტად საჭირო და ინტენსიური გამოყენების ხელნაწერებს, რასაც ადასტურებს როგორც ამ ხელნაწერთა პალეოგრაფიული თავისებურებები, ისე ის, ე.წ. ტექნიკური თუ ფაქტურული ცვლილებები, რომლებიც დროთა განმავლობაში განიცადეს ამ ხელნაწერებმა. მართალია, პროექტი ფოკუსირებული იყო ქართული წერილობითი მემკვიდრეობის დაცვის სამი უმთავრესი სიძვე-

ლეთსაცავის - ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის, საქართველოს ეროვნული არქივისა და ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ფონდებში დაცული ერთეულების შესწავლაზე, მაგრამ ამასთანავე იგი ითვალისწინებდა საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ მოქმედ სიძველეთსაცავებში არსებული ერთეულების აღწერილობების მონაცემებსა თუ ტექსტოლოგიური კვლევის შედეგებს. ამგვარმა მიდგომამ საშუალება მოგვცა გამოგვეკვითა გრაგნილის ფორმაზე ჟამისწირვების წარმოშობის მასტიმულირებელი პირობები და აღგვედგინა დამოუკიდებელ წერილობით ძეგლებად მათი ჩამოყალიბების საერთო ტენდენციები.

პალეოგრაფიულ თავისებურებები. კვლევამ გვაჩვენა, რომ როგორც ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრში, ასევე საქართველოსა და მის საზღვრებს გარეთ არსებულ სიძველეთსაცავებში დაცული ჟამისწირვის ყველა გრაგნილი, განურჩევლად მისი შექმნის პერიოდისა, გადანერილია ნუსხური ანბანით, ნაწილი შავი, ნაწილი კი ყავისფერი მელნით; სათაურები ნაწერია მთავრულითა და წითელი მელნით, რუბრიკების, კვერექსებისა და ლოცვების სანყისი გრაფემებისთვის, ასევე, გამოყენებულია წითელი მელანი. საგანგებოდ დაკვეთილი და, სავარაუდოდ, დიდი, რიგ შემთხვევებში რეგიონისათვის მნიშვნელოვანი საეკლესიო ცენტრების მფლობელობისათვის განკუთვნილი ჟამისწირვები შემკულია მხატვრულ-დეკორატიული ელემენტებით - არშიებზე გატანილი დეკორირებული საზედაო ასოებით, თავსამკაულებით, გამოსახულებებით (H-510, H-511, H-512, H-521, A-922, S-4980, Q-1068 Q-1071, K-606, K-657, 2 (კ-80), 489 (კ-81), 490 (კ-15), Graz. Geo. 2058/5, Ms.or.fol. 926/UB (ehem. PrSB); ცალკეული გრაგნილების არშიებზევე შემორჩენილია სხვადასხვა ხელითა და სხვადასხვა დროს შესრულებული მოსახსენებლები, რომელთა დიდი ნაწილი მელნის გაუფერულების გამო აღარ იკითხება. დანარჩენი, სავარაუდოდ, მცირე ეკლესიებისათვის განკუთვნილი ერთეულები კი, ნაწერია სადად, მხოლოდ ორი ფერის მელნის - შავის/ყავისფრისა და წითლის - კომბინაციით.

საწერ მასალად გამოყენებულია ეტრატი, მათგან რამდენიმე ერთეული ნაწერია პალიმფსესტურ ფურცლებზე (H-191, H-1731, H-2089), რაც თავისთავად გულისხმობს, რომ გრაგნილებიც ისევე, როგორც ხელნაწერი წიგნები, ანუ კოდექსები იქმნებოდა არა ცალკეული პირების კერძო ინიციატივისა თუ ინტერესის საფუძველზე, არამედ იმ სივრცის მოთხოვნით, რომელიც უზრუნველყოფდა სარწმუნოებრივი ცხოვრების განვითარების წიგნიერ საფუძველს. ეტრატის საწერი მასალა, მით უფრო ერთხელ უკვე გამოყენებული ხელნაწერი წიგნისათვის, სწორედ ეკლესიის წიაღში მყოფი პირებისთვის იქნებოდა ხელმისაწვდომი. გრაგნილი ჟამისწირვების ყოველ ერთეულზე აღინიშნება სხვადასხვა სახის დაზიანება: ჟამისწირვები თავბოლონაკლულია, ფურცლები ანუ კეფები ძველი ნესტისა და ჭვარტლის ზემოქმედებისაგან გამომშრალი, გაუხეშებული, ჩახეული და გამუქებულია, ხშირ შემთხვევაში ნაწერი გაუფერულებულია და ტექსტის ამოკითხვა ჭირს ან სულაც შეუძლებელია, კეფების გადაკერვის ადგილები მორღვეულია, აღინიშნება მეორეული გადაბმის კვალი - ნაცვლად პირველადი კინძვისას გამოყენებული ტყავის, ძუის ან ეტრატის შეფერილობის მყარი ძაფისაგან დამზადებული საკინძი მასალისა, გამოყენებულია სქელი მოყვითალო, წითელი, ეტრატისფერი ან ლურჯი ფერის უხეში ძაფი (მაგ.: A-757, H-510, Q-1071, K-606, H-2090). გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, რომელთა დროსაც სხვადასხვა ხელითა და სხვადასხვა ფაქტურის ეტრატზე გადანერილი, როგორც ჩანს, სხვადასხვა გრაგნილის შემორჩენილი კეფები ერთ ერთეულადაა წარმოდგენილი (H-1728, H-2089). ამ შემორჩენილ ნაწილებზე არსებული ტექსტები ფრაგმენტული ხასიათისაა.

გრაგნილი ჟამისწირვების კატალოგიზაციის პროცესში, რომელიც ჩვენი კვლევის ერთ-ერთ ამოცანას წარმოადგენდა, ნათელი გახდა, რომ ხელნაწერის ამ ფორმაზე გადანერილია მხოლოდ ბიზანტიური წესის, ანუ იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის საღვთო ლიტურგიათა ტექსტები. ადრეულ ქართულ საღვთისმსახურო ტრადიციაში გავრცელებული და IX-X სს-ის ხელნაწერებით შემონახული წმ. იაკობის საღვთო ლიტურგიის, იაკობ მოციქულისა და ბასილი დიდის ავტორობით ცნობილი პირველმენიერულისა და წმ. პეტრე მოციქულის ჟამისწირვების ტექსტები მხოლოდ წიგნად აკინძული ფორმის ხელნაწერებშია შეტანილი და ძირითადად ან ცალკე კოდექსის სახით გვხვდება (A-86), ან შერეული ლიტურგიკული კრებულების შემადგენლობაში შედის (O/Sin.Geo. 12, O/Sin.Geo. 53, კურთხევანის ადრეულ რედაქციაში: O/Sin.Geo. 54, N/Sin.Geo. 53).

გრაგნილ ჟამისწირვათა კატალოგიზაციამ გვაჩვენა, რომ ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული 32 გრაგნილიდან 30 იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ტექსტს შეიცავს და მხოლოდ

ორზეა გადაწერილი ბასილი დიდის ჟამისწირვა, ქუთაისის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ოთხი გრაგნილიდან (K-606, K-637, K-605, K-636, K-657) ერთი - გელათის ილიტარიონის სახელით ცნობილი გრაგნილი (K-657) - შეიცავ იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის ჟამისწირვებს, ბასილი დიდის სინმინდის საღვთო განახლების ტექსტებს. ბასილი დიდის ჟამისწირვის ფუნდამენტური კვლების შედეგები და კრიტიკული ტექსტი გამოქვეყნებული და კარგად ცნობილია სამეცნიერო წრეებისათვის (ქაჯაია 1997: 109-145). ამდენად ჩვენი კვლევის არეალში მოექცა იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის გრაგნილი ხელნაწერები. ძირითადი საკვლევი ერთეულები შეირჩა ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფონდებში დაცული გრაგნილებიდან, რაც შეეხება ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის გრაგნილებს, ისინი დროთა სვლამ, ასევე, თავდაპირველი დაცულობის ადგილზე (სამუზეუმო სივრცეში მათ მოხვედრამდე) არსებულმა მაღალმა ტენიანობამ და არახელსაყრელმა პირობებმა საკმაოდ დააზიანა, ტექსტი გააუფერულა. რაც შეეხება გელათის ილიტარიონს, რომელიც ქუთაისის ფონდის ყველაზე კარგად მოლწეული გრაგნილია, მასზე გადაწერილია როგორც იოანე ოქროპირის, ასევე ბასილი დიდის ჟამისწირვა და ბასილი დიდის სინმინდის საღვთო განახლების ტექსტი. ვფიქრობთ, რომ გელათის ილიტარიონის შესწავლა უნდა წარიმართოს სამივე ლიტურგიკული ტექსტის კვლევის მიმართულებით. ვინაიდან ბასილი დიდის ჟამისწირვის შესწავლა სცილდება ჩვენი კვლევის ფარგლებს, ამიტომაც ამ გრაგნილის შესახებ მხოლოდ ზოგადი მონაცემების მოხმობას დავჯერდებით.

საკვლევ მასალაზე მუშაობის პროცესში ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ორმა საკითხმა. პირველი შეეხო ამ ხელნაწერთა დათარიღების პრობლემას, ვინაიდან ცალკეულ შემთხვევებში გამოვლინდა გარკვეული შეუსაბამობა ტექსტების ენობრივ თავისებურებებსა და მათი დათარიღების შესახებ დღეისათვის ცნობილ ინფორმაციას შორის. მეორე პრობლემა კი დაუკავშირდა იმ მიზეზებისა თუ მოტივების გამოკვეთას, რომელთაც განაპირობებს ბიზანტიური წესის ექვთარისტიული ლიტურგიის გრაგნილის ფორმაზე გადატანა და დამოუკიდებელ წერილობით ერთეულად ჩამოყალიბება³⁷. სავსებით ნათელი გახდა, რომ ამ საკითხების გადაჭრა გრაგნილ ჟამისწირვათა კომპლექსური - ტექსტოლოგიური თავისებურებებისა და ამ ხელნაწერთა წარმოშობის განმაპირობებელი კულტურულ-ისტორიული პროცესების - კვლევის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა. გრაგნილი ჟამისწირვებზე მუშაობის პროცესში გამოიკვეთა, რომ ჩვენ წინაშე წამოჭრილი პრობლემების კვლევის საფუძვლები იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის ლიტურგიათა ქართული რედაქციების დღემდე ცნობილი კვლევის შედეგებში უნდა მოგვეძიებინა.

კვლევის ისტორია. იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის ჟამისწირვათა ქართული რედაქციების კვლევას საფუძველი **კორნელი კეკელიძემ** ჩაუყარა. ქართული ლიტურგიკის შესახებ 1908 წელს გამოცემულ უმნიშვნელოვანეს შრომაში მან სამეცნიერო საზოგადოებას რუსულ ენაზე მიაწოდა იმჟამად საეკლესიო მუზეუმის, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების, გელათის მონასტრისა (ამჟამად ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ფონდი) და რუსეთის საიმპერატორო ბიბლიოთეკის (ამჟამად რუსეთის ეროვნული ბიბლიოთეკა, პეტერბურგი)³⁸ კოლექციებში დაცული X-XVIII სს-ის 45 ქართული ლიტურგიკული ხელნაწერის დანვრილებითი აღწერილობა ტექსტების თარგმანითურთ (Кекелидзе 1908: 1-408) და ქართული ლიტურგიკული ტრადიციის ზოგადი მიმოხილვა (იქვე: 411-425). ამ შრომამ ფაქტობრივად საფუძველი ჩაუყარა ქრისტიანული სასულიერო მწერლობის ამ დარგის ქართული თარგმანების ფუნდამენტურ კვლევას. გარდა ხელნაწერი წიგნების, ანუ კოდექსებისა, მეცნიერის ყურადღება მიიპყრო ჟამისწირვის გრაგნილებმა, რომელთაგან იოანე ოქროპირის ავტორობით ცნობილი სამი ერთეული ამჟამად დაცულია ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის A კოლექციაში - A-757, A-922, A-1553³⁹ (Кекелидзе 1908:48-52), ხოლო ერთი, გელა-

³⁷ ამ შემთხვევაში არ ვგულისხმობთ მხოლოდ ჟამისწირვის ქართულ რედაქციებს. ეს ბიზანტიურ ლიტურგიკულ პრაქტიკასა და მასთან დაკავშირებულ ეკლესიათა მსახურებაში მიმდინარე საერთო პროცესია. ბერძნულ ტრადიციაში ჟამისწირვათა გრაგნილები XIII – XIV სს-დან ფიქსირდება. შდრ.: Дмитриевский 1901: 140-146, 157-159, 271-272.

³⁸ პეტერბურგში, რუსეთის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში, დაცულ ქართულ ხელნაწერთა შესახებ ზოგადი ინფორმაცია გამოქვეყნებულია (Васильева 2019).

³⁹ კ.კეკელიძე საუბრობს საეკლესიო მუზეუმის ოთხ ხელნაწერზე. დღეს A კოლექციაში მხოლოდ 3 გრაგნილი გვაქვს.

თის ილიტარიონის სახელწოდებით ცნობილი გრაგნილი - ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში საფონდო ნომრით K-657 (Кекелидзе 1908:99-106).

ვინც კი ერთხელ მაინც გასცნობია კ. კეკელიძის შრომებსა და მათში გამოკვეთილ კვლევის მიზანდასახულებას, მისთვის ცნობილია, რომ მეცნიერის ყურადღება მიმართული იყო არა მხოლოდ ქრისტიანული მწერლობის ცალკეული ძეგლების ქართული რედაქციების ტექსტოლოგიური თავისებურების გამოვლენისაკენ, არამედ ქართული მწიგნობრობის განვითარების კულტურულ-ისტორიული საფუძვლების კვლევის, ხმელთაშუა ზღვის აუზის ქრისტიანულ სამყაროში ქართული წერილობითი ტრადიციის როლისა და მნიშვნელობის განსაზღვრის, ადრეულ იერუსალიმურ თუ კონსტანტინოპოლურ ტრადიციებთან ქართული ეკლესიის კავშირების გამოვლენისაკენ. ლიტურგიკისადმი მიძღვნილ დასახელებულ ნაშრომში კ.კეკელიძე ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ მისი ინტერესის უმთავრეს საგანს წარმოადგენდა ტიპიკონებისა და ევქოლოგიონების - რთული შედგენილობის ლიტურგიკული კრებულების, როგორც ქართული ეკლესიის ცხოვრებისა და საღვთისმსახურო პრაქტიკის ორგანიზაციის უმნიშვნელოვანესი ძეგლების, თავისებურებათა კვლევა, სხვა შემთხვევაში კი იგი მიზნად ისახავდა, თავი მოეყარა რაც შეიძლება მეტი ლიტურგიკული წიგნის აღწერილობისათვის (Кекелидзе 1908: I-VI). როგორც ჩანს, სწორედ ამგვარმა მიდგომამ და განსაკუთრებით კი ქართული სასულიერო მწერლობის საწყისების კვლევის მიზანმა განაპირობა, რომ ქართულ ხელნაწერ ტრადიციაში გავრცელებული ჟამისწირვებიდან მეცნიერმა საგანგებო ყურადღება დაუთმო იერუსალიმური ტრადიციის იაკობის ჟამისწირვის ტექსტს, რომელიც, როგორც აღნიშნავს მეცნიერი, ათონის სალიტერატურო სკოლის ჩამოყალიბებამდე დომინირებდა ქართულ საღვთისმსახურო პრაქტიკაში (კეკელიძე 1980: 582-583). იაკობის ჟამისწირვის ოთხი რედაქციიდან მკვლევარმა მის ხელთ არსებული ხელნაწერის A-86 საფუძველზე ორგზის გამოსცა XI ს-ის დამდეგს გავრცელებული რედაქცია (Кекелидзе 1908: 1-32; Кекелидзе 1912). რაც შეეხება იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის ჟამისწირვებს, როგორც აღნიშნეთ, კ.კეკელიძემ ზემოთ დასახელებულ ნაშრომში ქართული ტექსტების რუსული თარგმანები გამოაქვეყნა XIII-XVII სს-ის იმ ხელნაწერების მიხედვით, რომლებზედაც მას ხელი მიუწვდებოდა. კ. კეკელიძის მიერ ამ ფუნდამენტური გამოკვლევის შედეგის დროისათვის ჯერ კიდევ შეუძლებელი იყო სინის მთის წმ. ეკატერინე მონასტერში, ავსტრიისა თუ გერმანიის წიგნსაცავებში დაცული ქართული ხელნაწერების კვლევა, ამას გარდა, არც საქართველოში არსებული ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების კოლექციები იყო ბოლომდე თავმოყრილი და კატალოგიზირებული, ამიტომაც მეცნიერი დაეყრდნო მაშინდელი საეკლესიო მუზეუმის, რუსეთის საიმპერატორო ბიბლიოთეკის იოანე ბატონიშვილის კოლექციისა და გელათურ გრაგნილებზე გადაწერილ ტექსტებს, მათი რუსულენოვანი თარგმანების გამოქვეყნებისას მეცნიერი შემოიფარგლა მხოლოდ ქართული და ბერძნული რედაქციების ზოგადი მიმართებისა და ქართულ ნუსხებში გამოვლენილი სხვაობების აღნუსხვით (Кекелидзе 1908: 48-56, 87-106, 178-179, 191-196, 206-209 414-425). მკვლევარს ყურადღება არ გაუმახვილებია კონსტანტინოპოლური ტრადიციის ჟამისწირვების ქართულ რედაქციებში არსებული სხვაობების ქრონოლოგიური ზღვრებისა და რედაქციული სხვაობების განმაპირობებელი მიზეზების კვლევაზე, რაც სავსებით ბუნებრივია. XIX-XX სს-თა მიჯნაზე ჯერ კიდევ არ იყო გამოკვლეული ჟამისწირვის ბერძნული ფორმულარის ფორმირებისა და რედაქციული განვითარების საკითხები სათანადო მასალის დამონებით. სხვათა შორის, მიუხედავად ბიზანტიური ლიტურგიკის ისტორიასთან დაკავშირებული არაერთი გამოკვლევისა, რომლებშიც უმთავრესად წარმოდგენილია ხელნაწერთა დაწვრილებითი აღწერილობები (Дмитриевский 1894; Дмитриевский 1901:12-28, 42-43, 75-76; Красносельцев 1885; Голубцов 1918; Baumstark 1953; Арранц 1978, 1979, 2003; Успенский 2006; Taft 1977; 1980/1981:45-75; 2000; Pott 2000:169-196), დღესაც კი ევქარისტული ლიტურგიის რიტუალის მარეგულირებელი ტექსტის რედაქციული თავისებურებებისა თუ მათი შექმნისა და გავრცელების არეალში არსებულ კულტურულ-ისტორიულ ვითარებასთან დაკავშირებულ საკითხებში ბევრი რამ მაინც ითხოვს დაზუსტებას. ამგვარ ვითარებას კი განაპირობებს თვით ბერძნულ რედაქციათა სიმრავლე და ხშირ შემთხვევაში ხელნაწერთა დათარიღებაში შექმნილი პრობლემები.

მიუხედავად იმისა, რომ კ. კეკელიძეს მიზნად არ დაუსახავს ქრისტიანული ღვთისმსახურების ამ მნიშვნელოვანი დოკუმენტის დეტალური კოდიკოლოგიურ-ტექსტოლოგიური ანალიზი, მისი შრომა და ზოგადი დაკვირვებები, რომლებიც მან ძველი ქართული ლიტურჯის ისტორიის პირველ ტომში გამოაქვეყნა (კეკელიძე 1980: 580-584), დღესაც გეზს აძლევს ამ დარგით დაინტერესებულ მკვლევრებს. იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის ჟამისწირვათა ქართულ ტრადიციაში შემოსვლის დროდ მეცნიერმა X ს. განსაზღვრა, თუმცა აქვე აღნიშნა, რომ იერუსალიმური და კონსტანტინოპოლური ტრადიციების თანაარსებობა საქართველოში XII ს-მდე გაგრძელდა (Кекелидзе 1908: XV-XVI). საინტერესოა ამ მხრივ მისსავე შრომაში XVI ს-ის კრებულის მიხედვით გამოქვეყნებული ეფთვიმე ათონელისა და თეოდორე საბანმინდელის კითხვა-მიგების ტექსტი (A-450, 565r-572v), რომელშიც კონსტანტინოპოლის ეკლესიის მიერ შეწყნარებულ ძეგლთა შესახებ საუბრისას ათონელი მამა ეხება იერუსალიმური და კონსტანტინოპოლური ჟამისწირვების თანაარსებობის საკვებით კანონიერ ხასიათს და აღნიშნავს:

*„...ოდეს წმიდამან ბასილი და ნეტარმან იოვანე ოქროპირმან ჟამის წირვანი გამოთქუეს, სიმოკლისათჳს ერმან ივინი [შინყნარნა] და წმიდისა იაკობისა მოჰყინყდა. და ან ყოველნი წმიდისა ოქროპირისასა წირვენ, დიდთა მარხუათა შინა - ბასილისასა. და ოდესცა ვის უნდეს, ყოვლად კეთილ არს იაკობისაცა, პეტრესიცა, ბასილისა და ოქროპირისა“.*⁴⁰

იოანე ოქროპირის გრაგნილ ჟამისწირვებზე მუშაობის პროცესმა ადრეული და კონსტანტინოპოლური რედაქციის ჟამისწირვების თანაარსებობის არაერთი დამადასტურებელი საბუთი გამოავლინა.

საქართველოს საზღვრებს გარეთ დაცული იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ქართული რედაქციის პირველი გამოცემა ეკუთვნის **მიხეილ თარხნიშვილს**, რომელმაც სამეცნიერო საზოგადოებისათვის ხელმისაწვდომი გახადა ავსტრიისა და ვატიკანის წიგნსაცავებში დაცული ჟამისწირვების ქართული რედაქციების ტექსტები. XX ს-ის 30-იანი წლების ბოლოს მკვლევარმა გამოაქვეყნა გრაცის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცულ ოთხკეფიან გრაგნილზე Graz. Geo. 2085/5 გადაწერილი იოანე ოქროპირის ლიტურჯიის ქართული რედაქციის გერმანული თარგმანი და ხელნაწერი დაათარიღა X-XI სს-ით (Tarchnišvili 1934: 79-94.); მოგვიანებით კი მანვე გრაცის უნივერსიტეტისა და ვატიკანის წიგნსაცავებში დაცული ქართული ხელნაწერი წიგნების, ანუ კოდექსებისა და გრაგნილების საფუძველზე გამოაქვეყნა იაკობის ჟამისწირვისა და პირველშენიშნის ლიტურჯიის (Graz, Geo. 2058/4), იოანე ოქროპირისა (Graz, Geo. 2058/5) და პეტრე მოციქულის ლიტურჯიის (Vat. Borgia 7) ქართული რედაქციები (Tarchnišvili 1950). ვინაიდან ჩვენი კვლევის არეალში არსებული გრაგნილები, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, არ შეიცავენ არც იაკობ მოციქულისა და არც პეტრე მოციქულის ჟამისწირვებს, მ. თარხნიშვილისეული გამოცემიდან ჩვენ შემდგომ გავითვალისწინებთ მხოლოდ იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ტექსტს (Tarchnišvili 1950: 64—83).

Graz. Geo. 2058/5-ის მიხედვით იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ტექსტი გრაგნილის დანვრილებითი აღწერილობით, მინაწერებითა და პირველი კეფის შავ-თეთრი ფოტოს თანხლებით ხელმეორედ გამოსცა **ვახტანგ იმნაიშვილმა**, რომელმაც გაასწორა მ. თარხნიშვილისეული გამოცემის მცდარი იკითხვისები, თუმცა, პუბლიკაციაში საერთოდ არ შეჰხებია გრაგნილის დათარიღების საკითხს. (იმნაიშვილი 2004: 295-313).

1964 წელს ბელგიელმა მკვლევარმა **ანდრე ჟაკობმა** სინური კოლექციის ქართული ხელნაწერის O/Sin. Geo. 89-ის მიხედვით გამოსცა იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ქართული რედაქციის ტექსტი (Jacob 1964: 65-119), მოგვიანებით კი ქართული რედაქციის კვლევის შედეგები გაითვალისწინა იოანე ოქროპირის ბერძნული ფორმულარის ისტორიისადმი მიძღვნილ სადოქტორო შრომაში (Jacob 1968). სინური ხელნაწერში, გარდა იოანე ოქროპირის ლიტურჯიისა, შედის ბასილი დიდის ჟამისწირვის, ბასილის დიდის მარხვათა განახლებისა და იაკობ მოციქულის სინმინდის განახლების ლიტურჯიათა ტექსტები. ხელნაწერი გადაწერილია სტეფანე დვალის მიერ გეთსიმანის ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარში. ეყრდნობა რა თითოეული ჟამისწირვის შემდგომ დართულ გადამწერისეულ ანდერძებს, რომლებშიც სხვა პირებთან ერთად მოიხსენიებიან მიქაელი და მამა იოვანე, მკვლევარი სტეფანე დვალს,

⁴⁰ ამ კითხვა-მიგების დეტალური ანალიზისათვის იხ.: ებრალიძე 2019: 145-161

სავარაუდოდ, აკავშირებს XI ს-ის ცნობილ კალიგრაფ იოვანე დვალთან და ამ ფაქტის პარალელურად ხელნაწერის პალეოგრაფიული თავისებურებების განხილვის საფუძველზე კრებულს XI ს-ით ათარიღებს (Jacob 1964: 68)⁴¹. გარდა ამ არგუმენტებისა, ა. ჟაკობი ყურადღებას ამახვილებს კრებულის შედგენილობაზე და მისი ადრეული წარმომავლობის ერთ-ერთ არგუმენტად ასახელებს ჟამისწირვათა რიგითობის ფაქტს - O/Sin.Geo. 89 თავდაპირველად წარმოგვიდგენს ბასილი დიდის, ხოლო მის შემდგომ კი იოანე ოქროპირის ლიტურგიებს, რაც XI ს-ის ბიზანტიური პრაქტიკისათვის იყო დამახასიათებელი. შემდგომ ა. ჟაკობი განიხილავს უშუალოდ იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის სტრუქტურას, ლოცვებისა და რუბრიკების თავისებურებებს, სინური ხელნაწერის მასალას ადარებს გრაცის გრაგნილის ტექსტს და აღნიშნავს, რომ O/Sin.Geo. 89-ში დაცულია, სწორედ რომ, XI ს-ში გავრცელებული ფორმულარი, რომელსაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭება თავად ამ ძეგლის ბერძნული რედაქციის შესწავლაში. ჩვენი მხრივ დავძენთ მხოლოდ ერთ შენიშვნას, დვალის კალიგრაფთა დინასტიის წარმომადგენლები - იოანე და მისი ძე მიქაელი XI ს-ის 50-60-იანი წლებიდან ჩანან ჩვენს ხელნაწერ ტრადიციაში. სტეფანე დვალი, სავარაუდოდ, მათი შემდგომი თაობის წარმომადგენელია და კრებულის გადანერის ქვედა ზღვარი XI-XII სს-ის მიჯნაზე უნდა გადიოდეს.⁴² ამგვარი ვარაუდის დაშვების საშუალებას გვაძლევს O/Sin.Geo. 89-ის ტექსტის ხელით შესრულებული კოლოფონი:

„დიდებაჲ შენდა, ქრისტე. დაესრულა წმიდაჲ ჟამისწირვაჲ წმიდისა იოვანე ოქროპირისაჲ ჴელითა ფრიად ცოდვილისა იო(!) სტეფანე დვალისაჲთა. ლოცვა ყავთ, წმიდანო მამანო, და უცბად ჩხრეკისა და დაკლებისათჳს შენდობა ყავთ. ღმერთმან დაგაჯეროს. ქრისტე, შეიწყალე სტეფანე, კვრიკე, მოსე, სჴმიონ, გაბრიელ. დავნუსხე გესმანიას, საფლავსა წმიდისა და ყოველად დიდებულისა ღმრთისმშობელისასა“ (69v).

„მოიჴსენე, უფალო, ნყალობითა შენითა სული საწყალობელი სტეფანესი და სული მშობელთა მისთაჲ კვრიკისაჲ და ანაჲსი და სული მიქელაისაჲ...“ (62r)

როგორც ცნობილია, ერთი ოჯახისა თუ თაობის თანამოღვაწე მნიგნობრები უმეტეს შემთხვევაში ერთად მოიხსენიებიან მათ მიერვე ხელნაწერებისათვის დართულ კოლოფონებში. ჩვენ სარწმუნოდ არ მიგვაჩნია ა. ჟაკობის ვარაუდი, რომლის თანახმადაც სტეფანე დვალის ანდერძის ორ გრაფემა იო-ში იოვანე დვალია ნაგულისხმევი. გარდა იმისა, რომ იოვანე დვალის ანდერძებში მისი სახელი წარმოდგენილია სრულად - იოვანე, არაა დარღვეული არც ერთი ენობრივი ნორმა, არც დაქარაგმების წესი, არ გვხვდება ა-მეტობით ან ი-მეტობით ნაწერი ფორმები, ამასთანავე არ არიან მოხსენიებული არც სტეფანე დვალი და არც მისი მშობლები კვრიკაი და ანაჲ. მაგალითისათვის მოვიხმობთ 1055 წ-ს იოვანე და მიქაელ დვალის მიერ იერუსალიმში გადანერილი Jer.Geo.14-ის ანდერძებს:

“დაიწერა ... ჴელითა უღირსისა ბერისა იოვანე დვალისაჲთა და შვილისა ჩემისა კურთხეულისა მიქაელისითა“ (490v)

„...შეწირე მონასტერსა ჯუარისასა იერუსალემს, რომელსაცა აღუთქუ საჴსენებელად და სალოცველად ფრიად ცოდვილისა სულისა ჩემისა და სულსა მშობელთა ჩემთასა სულსა ფარსმანისსა.“ (496r⁴³)

ქართული თარგმანის თავისებურებათა სავარაუდო წყაროების გამოვლენის მიზნით ბელგიელი მეცნიერი სინურ ვერსიას ადარებს VIII-XIII სს-ის 14 ბერძნული და ერთი ლათინური ხელნაწერის იკითხვისებს. ჩატარებული კვლევიდან ვიგებთ, რომ იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის 14-ვე ხელნაწერი სისრულე-სიმოკლის თვალსაზრისით ორ განსვავებულ ჯგუფს ქმნის. გარდა ამისა, თავად ამ ჯგუფებში შემავალი ვერსიები ერთმანეთის მიმართაც ავლენენ რედაქციულ სხვაობებს. ქართული სინური ტექსტი არ მიჰყვება ა. ჟაკობის მიერ განხილულ ერთ რომელიმე ბერძნულ ვერსიას. მისი შემადგენელი ნაწილების - სათაურის, შესანიშნავთა წინადადების, კათაკმეველთა წირვისა და განტევების, მართალთა წირვისა და ანაფორის - ანა-

⁴¹ აღ. ცაგარელი კრებულს XIII-XIV სს-ით ათარიღებს (Цагарели 1888:250), ხოლო ძველი სინური კოლექციის აღმწერლები - XII ს-ით (აღწერილობა (Sin) 1987: 201).

⁴² აშშ კონგრესის ციფრული ბიბლიოთეკის ვებგვერდის მონაცემებითა და ასევე ქართველ მეცნიერთა მიერ შედგენილი აღწერილობის მიხედვით კრებული XII ს-ით თარიღდება; შდრ.: <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.0027938734A-ms/?sp=2&st=image&r=-0.259,0.027,1.592,0.733,0;> (აღწერილობა (sin.) 1987:201)

⁴³ ფურცლის დაზიანების გამო შემდეგი ტექსტი არ იკითხება.

ლოგებისათვის მკვლევარი სხვადასხვა ბერძნული ვერსიას მიუთითებს (VIII ს-ის Barberini grec 336, XI ს-ის Grottaferrata Γ β II, XI ს-ის Leningrad grec 226).

მაგრამ ცალკეულ მონაკვეთთა VIII-X სს-ის ბერძნულ ტექსტებთან ანალოგია არ გულისხმობს, რომ დღეისათვის ცნობილი ქართული ვერსია ამ პერიოდის ბერძნულ რედაქციას მიჰყვება. საქმე ისაა, რომ ზოგადად ევქარისტიული მსახურება რთული შედგენილობის რიტუალია და შესაბამისად ჟამისწირვის შედგენილობაც არაა მარტივი. ესაა რიტუალი, რომელიც აერთიანებს ლიტურგიის მოსამზადებელი მოქმედებების ე.წ. შემთხვევის ლოცვებს, პროსკომედის ანუ კვეთის, კათაკმეველთა წირვისა და მართალთა წირვის მღვდელმოქმედებას, მათ შესატყვის რემარკებს, კვერექსებს ანუ სავედრებელ ლოცვებსა და ანტიფონებს, ახალაღთქმისეულ მუხლებსა და ფსალმუნებს. შესაბამისად, ამ რიტუალისათვის განკუთვნილი წიგნის ჩამოყალიბება დროის ხანგრძლივ მონაკვეთს მოიცავს. ვინც კარგად ფლობს ქრისტიანული ლიტურგიკის თეორიისა და პრაქტიკის ისტორიის საკითხებს, მას შეუძლია ჟამისწირვის ტექსტებში სხვადასხვა ეპოქის დაშრეველების გამოყოფა. ჩვენ, რაღა თქმა უნდა, შორსა ვართ ამგვარი ანალიზისგან და მხოლოდ ხელნაწერთა მონაცემების ანუ ფაქტოლოგიური მასალის საფუძველზე იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის გრაგნილზე გადანერილი ქართული თარგმანების ურთიერთმიმართების საკითხებით შემოვიფარგლებით, თუმცა მათი კვლევა იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ქართული რედაქციის შემცველი კოდექსების კვლევის უკვე არსებული შედეგების გათვალისწინების გარეშე ჩვენი ამოცანის გადაჭრა მხოლოდ ფუჭი მცდელობა იქნება. ამიტომაც ჩვენთვის არსებითი და მნიშვნელოვანია ა. ჟაკობის მიერ ჩატარებული კვლევითი საქმიანობის შედეგების გათვალისწინება. სწორედ ბელგიელი მეცნიერის მიერ შესრულებულ სამეცნიერო სამუშაოს უნდა ვუმაღლოდეთ, რომ ხელთა გვაქვს ჩვენთვის საინტერესო ლიტურგიკული ტექსტის შესახებ არა ზოგადი თვალსაზრისები, არამედ ბერძნულ ხელნაწერთა გამონვლილვითი ანალიზის საფუძველზე მიღებული დასკვნები. ა. ჟაკობის მიერ არაერთი ბერძნული ხელნაწერის შესწავლის შედეგად გამოვლინდა იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ფორმულარის ჩამოყალიბების ისტორიის მნიშვნელოვანი ეტაპები, გაირკვა, რომ ძველ კონსტანტინოპოლურ რედაქციაში, რომელიც შემორჩენილია VIII-X სს-ით დათარიღებულ ბერძნულ ხელნაწერებში, ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული ამ ძველის სრული ფორმულარი, შესაბამისად მისი გავრცელებაც მხოლოდ ლოკალური საეკლესიო სივრცეებით შემოისაზღვრებოდა. როგორც ჩანს, ამ ვითარებამ ასახვა ჩვენს ხელნაწერ ტრადიციაშიც პოვა. შემთხვევითი არაა, რომ IX-XII სს-ის ქართული ხელნაწერი და, უნდა ვიფიქროთ, საღვთისმსახურო ტრადიციაც მხოლოდ იაკობის ჟამისწირვის ტექსტს ცნობს.

ა. ჟაკობის კვლევის თანახმად, იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის სრული ფორმულარი ანუ, როგორც მკვლევარი მას უწოდებს, ახალი კონსტანტინოპოლური რედაქცია, საბოლოოდ XI ს-ში ჩამოყალიბდა (Jacob 1968: 257-258, 270-284). ამ ახალმა რედაქციამაც ცალკეულ მეტროპოლიებსა თუ სამონასტრო ცენტრებში დადგენილი რიტუალის შესაბამისად განიცადა ამა თუ იმ მონაკვეთის - რემარკებისა თუ კვერექსების - ცვლილებები, თუმცა შეინარჩუნა ფორმულარის მთლიანობა. O/Sin.Geo. 89-ში არსებული ტექსტი სწორედ ახალი კონსტანტინოპოლური რედაქციის იმ ვერსიას წარმოადგენს, რომელიც XI ს-ში იყო გავრცელებული ბიზანტიური საღვთისმსახურო წესის მიმდევარ სივრცეებში. მასზე ადრეულ თარგმანს ქართული ტრადიცია არ იცნობს, ყოველ შემთხვევაში, დღემდე არ არის გამოვლენილი არც ერთი ხელნაწერი თუ ფრაგმენტი მაინც, რომელიც იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის სრული ფორმულარის ქართულ რედაქციას ძველი კონსტანტინოპოლური რედაქციის გვერდით დააყენებდა. შესაძლოა, სინური კოლექციის X ს-ის ლიტურგიკულ კრებულებში O/Sin.Geo. 12 და O/Sin.Geo. 54 კალენდარზე განყოფილ კვერექსებს, განტევების ლოცვებსა და ფსალმუნურ საგალობლებს დაეძებნოთ პირდაპირი ანალოგიები იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის შესაბამის ნაწილებთან, მაგრამ ეს, ვფიქრობთ, უფრო მეტად თავად ჟამისწირვათა ურთიერთმიმართებისა და საერთო წყაროების გამოვლენის საკითხებზე დაფიქრებისკენ გვიბიძგებს.

ზოგადად უნდა აღინიშნოს, რომ ევქარისტიული მსახურების უმნიშვნელოვანესი, ფაქტობრივად, საკანონმდებლო მნიშვნელობის წიგნის – ჟამისწირვისადმი მკვლევართა ინტერესი მეტად მაღალია. უკვე XVII ს-დან მიყოლებული, კერძოდ კი მას შემდეგ, რაც იაკობ გოარმა გა-

მოსცა ევქოლოგიონის ბერძნულ-ლათინური რედაქციები (Goar 2014)⁴⁴, ქრისტიანული ლიტურგიის არაერთი ფუნდამენტური შრომა თუ ცალკეული სამეცნიერო პუბლიკაცია, რომელთა ნაწილი ზემოთაც მოვიხმეთ, შეჰხებია ჟამისწირვის ისტორიის, მისი სტრუქტურის სრულყოფისა და რედაქციული თავისებურებების საკითხებს. განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ამ მხრივ ინარჩუნებს 1901 წ-ს ა. დმიტრიევსკის მიერ გამოცემული 162 ბერძნული ევქოლოგიონი (Дмитриевский 1901). ეს შრომა კარგად ასახავს ბიზანტიური ღვთისმსახურების განვითარების ისტორიას არა მხოლოდ კოდექსების, არამედ ჟამისწირვის გრაგნილების საფუძველზეც. მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ თავად ჟამისწირვის, იქნება ის იერუსალიმური და თუ შემდგომი ბიზანტიური ტრადიციისა, კვლევა არც ისე მარტივია, ვინაიდან იგი, სწორედაც რომ, უკავშირდება ევქარისტიული მსახურების რიტუალისა და მისი განგების ისტორიას. როგორც ამ საკითხის ირგვლივ არსებული არაერთი სამეცნიერო პუბლიკაციიდან ჩანს, რიტუალმა, რომელსაც საფუძველი სახარებისეულ სწავლებაში ჩაეყარა, IV ს-თვის მიიღო მკაცრი დისციპლინური ფორმა, მაგრამ ცალკეული მეტროპოლიებისა თუ საეკლესიო-სამონასტრო ცენტრების ლოკალური გარემოს, ტრადიციებისა თუ მოთხოვნების შესაბამისად მან მაინც განიცადა ცვლილებები. ეს არცაა გასაკვირი, ვინაიდან იგი ამა თუ იმ ეპოქაში ცოცხალი ანუ მოქმედი ლიტურგიკული პროცესის ანარეკლს წარმოადგენდა. მართალია, კონსტანტინოპოლის საეკლესიო სივრცემ მკაცრად სტრუქტურირებული იერარქიისა და ღვთისმსახურების მკაცრი წესის ჩამოყალიბების საფუძველზე თანდათანობით ჩაანაცვლა ადრეული ტრადიციის საფუძველზე ჩამოყალიბებული ყველა ამ სახის დოკუმენტი და გარკვეულ პერიოდში თავად იქცა ღვთისმსახურების წესის დამკანონებლად, მაგრამ მაინც ვერ აარიდა თავი ღვთისმსახურების ცოცხალი პროცესის ზეგავლენით წარმოქმნილი ვერსიების სიმრავლეს. ყურადღების მიღმა არ უნდა დაგვრჩეს არც 1204 წლის მოვლენები, კერძოდ, ჯვაროსანთა მეოთხე ლაშქრობის შედეგად კონსტანტინოპოლის დაცემა და ლათინთა იმპერიის შექმნა. თითქმის 60 წლის განმავლობაში კონსტანტინოპოლი და შესაბამისად მისი ეკლესიაც ლათინთა გავლენის ქვეშ მოექცა. ბუნებრივია, ამ ხნის განმავლობაში ევქარისტიული მსახურების რიტუალიც განიცდიდა გარკვეულ ცვლილებებს. შემთხვევითი არაა, რომ ბიზანტიური ლიტურგიკისა და განსაკუთრებით კი ევქარისტიული განგების მკვლევრები ბიზანტიური ტრადიციის განვითარების მნიშვნელოვან მტკიცებულებებს ბერძნულ-ლათინურ ან სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ბერძნულ-რომაულ ხელნაწერებშიც პოულობენ (Дмитриевский 1901:II-IV, Jacob 1964:72-74; Jacob 1968). სავსებით სამართლიანად მიუთითებს ბიზანტიური ლიტურგიკის მკვლევარი რ. ტაფტი: არაფერია წმინდა „რომაული“ რომაულ ლიტურგიაში და წმინდა „ბიზანტიური“ ბიზანტიურ მსახურებაში (Taft 1977:9). ცვლილებათა ეს პროცესი 1526 წლამდე, ანუ პირველი ბექდური ვერსიის გამოსვლამდე გაგრძელდა (Taft 1977: 8-30, Голубцов 1918:38-41). ამ პროცესს გაჰყვა ბიზანტიური წესის ლიტურგიების როგორც ბერძნული, ასევე მასთან მჭიდროდ დაკავშირებული ქართული ვერსიები.

სწორედ ამ პროცესის ანარეკლს წარმოადგენს ის ფაქტიც, რომ იოანე ოქროპირის ფორმულარის ჩვენ მიერ ზემოთ განხილულ გრაცისა და სინური ხელნაწერების ქართული ტექსტები სხვაობს ერთმანეთისგან, სინური ვერსია წარმოადგენს ჟამისწირვის ყველაზე ადრეულ ქართულ რედაქციას, ხოლო გრაცის გრაგნილის ტექსტი გვიანდელი ცვლილებების ანარეკლია.

საყურადღებოა ანდრე ჟაკობის მიერ გამოცემული ტექსტის **აკაკი შანიძისეული** კვალიფიკაცია. თავად ქართული თარგმანის ფონეტიკური, მორფოლოგიურ-სინტაქსური და ლექსიკური თავისებურებების შეფასების, ასევე სინური ტექსტის გრაცის ხელნაწერში დაცულ რედაქციასთან შედარების გზით მეცნიერმა დაადასტურა ა. ჟაკობის თვალსაზრისი, რომ O/Sin.Geo. 89-ის იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა ქართულ რედაქციათა შორის ყველაზე ადრეულია (შანიძე 1976: 189-196).

მიუხედავად იმისა, რომ O/Sin.Geo. 89 კოდექსია და არა გრაგნილი, იგი ჩვენთვის ძალიან საინტერესო აღმოჩნდა, ვინაიდან ეს კრებული ფაქტობრივად წარმოადგენს ბიზანტიური წესის, ანუ იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის ლიტურგიათა შემცველ ყველაზე ადრეულ

⁴⁴ J. Goar, Euchologion Sive Rituale Graecorum, Complectens Ritus Et Ordines Divinae Liturgiae Officium... Juxta Usum Orientalis Ecclesiae- წიგნი რამდენჯერმე გამოიცა: 1647 წ. პარიზში, 1730 წ. ვენაში, 1960 წ. გრაცში; 2014 წელს გამოვიდა შრომის ლათინური ვერსია. თუმცა იაკობ გოარის შრომაში გამოქვეყნებული დასკვნები მოგვიანებით არაერთგზის გადაისინჯა (შდრ.: Дмитриевский 1901:I-II). ჩვენ არ მივიმართავს ი. გოარის ამ გამოცემისთვის.

ქართულ ნუსხას და შესაბამისად, მისი მნიშვნელობისა და რედაქციული თავისებურებების შესახებ არსებული კვლევები საშუალებას მოგვცემს განვსაზღვროთ, როდის და ბიზანტიურ მსახურებაში შექმნილი რომელი ვითარების საფუძველზე ჩნდება ევქარისტიული ლიტურგიის ტექსტი გრაგნილ ხელნაწერებზე. O/Sin.Geo. 89-სთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ამ კრებულში ბასილი დიდისა და იოვანე ოქროპირის ლიტურგიათა შემდგომ შეტანილია იაკობ მოციქულის სინმინდის განახლების ფორმულარიც. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, XI-XII სს-თა მიჯნაზეც იერუსალიმური და ბიზანტიური, ანუ კონსტანტინოპოლური ტრადიციის ტექსტები პარალელურად არსებობს ჩვენს ლიტურგიკულ პრაქტიკაში.

იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ქართული რედაქციებისადმი ინტერესი აქ არ შემწყდარა. 2013 წელს Academia.edu-ს პლატფორმაზე გამოქვეყნდა იოანე ოქროპირის ფორმულარის კიდევ ერთი ქართული რედაქცია, რომელსაც საფუძვლად დაედო ბერლინის სახელმწიფო ბიბლიოთეკის ფონდებში დაცული XV-XVI სს-ის ქართული გრაგნილი MS.or.fol. 573. ტექსტი შეისწავლა და გამოსაცემად მოამზადა **შოთა გუგუშვილმა** (გუგუშვილი 2013: 1-31). ავტორი დანვრილებით განიხილავს იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ბერლინური გრაგნილის მიმართებას როგორც სინური და გრაცის ხელნაწერების ამავსე ლიტურგიის, ასევე H-531-ის ბასილი დიდის ჟამისწირვის ტექსტთან. ამგვარი შედარებითი ანალიზის საფუძველზე იგი მიდის დასკვნამდე, რომ XV-XVI სს-ით დათარიღებულ ბერლინურ გრაგნილზე გადანერილი იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა გიორგი ათონელის თარგმანს წარმოადგენს და ეს რედაქცია XI ს-ის შუა წლებით უნდა დათარიღდეს. (გუგუშვილი 2013:8). ქართულ ხელნაწერებში არსებული ტექსტების შედარებითი ანალიზის პარალელურად მკვლევარი ცდილობს XV-XVI სს-ის ქართული გრაგნილსა და X-XI სს-თა ბერძნულ და ასევე სამხრეთიტალიურ რედაქციებს შორის კავშირის გამოკვეთას.

ჩვენ, რალა თქმა უნდა, ამ საკითხზე კატეგორიული დავისგან თავს შევიკავებთ, მაგრამ, ვფიქრობთ, ავტორის რამდენიმე დებულება მაინც მოითხოვს დაზუსტებას. პირველი კითხვა, რომელიც დაგვებადა ნაშრომის გაცნობის შემდგომ, შეეხება იოანე ოქროპირის ბერლინური რედაქციის მთარგმნელად გიორგი ათონელის აღიარების ფაქტს. საქმე ისაა, რომ დღეის მონაცემებით ჟამისწირვის ყველაზე ადრეული ქართული რედაქციის შემცველი O/Sin.Geo. 89 იერუსალიმური წარმომავლობის ხელნაწერია - როგორც ანდერძიდან ვიგებთ, იგი გეთსიმანიაშია გადანერილი. უნდა გვახსოვდეს, რომ პალესტინის ქართული სამონასტრო ცენტრების სამნიგნობრო საქმიანობას XI-ს-ის ნახევრიდან ერთგვარად წარმართავს იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი და იქ შექმნილი სამნიგნობრო პოლიტიკა. არაერთი ფაქტი, კერძოდ, ხელნაწერი წიგნი და მისი ანდერძ-მინაწერები ადასტურებს, რომ XI ს-ის ნახევრიდან ქართული სახელმწიფოსა⁴⁵ და ეკლესიის ამ უმნიშვნელოვანესი ცენტრის ბიბლიოთეკა დგება მონასტრის დამფუძნებლისა და პირველი წინამძღვრის, გიორგი-პროხოზრეს (991-1066), ხელმძღვანელობით. სწორედ მისი მოთხოვნით მონასტრის წიგნსაცავი ივსება სამონასტრო ცხოვრების ორგანიზაციისა და პრაქტიკისათვის უმნიშვნელოვანესი კონსტანტინოპოლური ტრადიციის ან მისკენ გარდამავალი წიგნებით. საკმარისია გავიხსენოთ ამ პროცესის ამსახველი თუნდაც ორი წიგნი მაინც: გიორგი-პროხოზრეს დაკვეთით იოვანე დვალის მიერ გადანერილი თვენის პირველი რედაქცია⁴⁶, რომელიც იერუსალიმურიდან კონსტანტინეპოლური ტრადიციისაკენ გარდამავალ კრებულს წარმოადგენს (ჯღამაია 2016:198) და, ასევე, XI ს-ის II ნახევარში იერუსალიმში გადანერილი გიორგი ათონელის რედაქციის ოთხთავი O/Sin.Geo. 16. ოთხთავის მომგებლის ანდერძი პირდაპირ მიგვითითებს ამ რედაქციის გადანერის სულისჩამდგმელზე:

„ღირს ვიქნებ მე გლახაკი და უნარჩეულესი ყოველთა, დანიელ, მოგებად და დანერად წმიდისა ამის სულთა განმანათლებლისა სახარებისა სადიდებლად ღმრთისა და სალოცველად საწყალობელისა სულისა ჩემისა, სულისა მოძღვრისა ჩემისა გიორგი-პროხოზრესა...“⁴⁷

⁴⁵ ჯვრის მონასტრის აგება ფინანსურად უზრუნველყო ბაგრატ IV-მ (1018-1072); მონასტრის ფუნქციონირების მყარი მატერიალური საფუძვლისათვის კი საქართველოში შეიქმნა ჯვრის მონასტრის ყმა-მამულები (ხუციშვილი 2006, მენაბდე 1980: 144)

⁴⁶ ხელნაწერი დაცულია აშშ-ში, ვაშინგტონში, დუმბარტონ ოუქსის ბიზანტინისტიკის ცენტრში საფონდო ნომრით Dumbarton Oaks MS.2 (ჩხიკვაძე 2023: 28).

⁴⁷ ანდერძი ამჟამად დაკარგულია. ცნობილია ალ. ცაგარლის აღწერილობით (Цагарели 1888: 198-199 № 7)

რაც შეეხება გეთსიმანიის მონასტერს, სწორედ აქ 1044 გადაინერა იერუსალიმიურიდან კონსტანტინოპოლური ტრადიციისკენ გარდამავალი საღვთისმსახურო კრებული პარაკლიტონი, რომელიც X ს-ის იადგარსა და გიორგი ათონელის რედაქციის პარაკლიტონთან ამჟღავნებს სიახლოვეს.⁴⁸ ჯვრისა და გეთსიმანიის მონასტრებში გადაწერილი ხელნაწერების შესახებ მსჯელობა იმისათვის დაგეგმირდა, რათა გაგვეჩულებინა ჩვენთვის საინტერესო და პასუხგაუცემელი კითხვა: თუკი უკვე არსებობდა იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის გიორგი ათონელისეული თარგმანი, მაშ რამ უბიძგა კონსტანტინოპოლური ტრადიციისაკენ ორიენტირებულ გეთსიმანიაში მოღვაწე სტიფანე დვალს გადაწერა სხვა რედაქციის ტექსტი - O/Sin.Geo. 89 საგრძნობლად სხვაობს ბერლინური რედაქციისაგან.

გარდა ამისა, გვსურს ყურადღება მივაპყროთ იმ ფაქტსაც, რომ ავტორი ასახელებს სინური კოლექციის ორ ლიტურგიკულ კრებულს - N/Sin.Geo. 54 და N/Sin.Geo. 66 - როგორც იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის ლიტურგიათა შემცველ ყველაზე ადრეულ, ანუ X ს-ის ხელნაწერ წიგნებს (გუგუშვილი 2013: 4). გასაგებია, რომ მკვლევარი ეყრდნობა ახალი სინური კოლექციის კატალოგის მონაცემებს, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ახალი კოლექციის ამ ხელნაწერთა დათარიღება გარკვეულ დაზუსტებას მოითხოვს. შესაბამისად, ავტორის ვარაუდი, რომლის თანახმადაც ბასილი დიდისა და იოანე ოქროპირის ლიტურგიები ეფთვიმე ათონელამდე (955-1028) უნდა თარგმნილიყო, მეტ არგუმენტაციას საჭიროებს, ვინაიდან ჟამისწირვის არც ერთი ქართული ხელნაწერი არ გვაძლევს ამგვარი კატეგორიული დასკვნის გამოტანის შესაძლებლობას. თუმცა ამ შრომის დამსახურებად უნდა ჩავთვალოთ, რომ სამეცნიერო საზოგადოებისთვის ხელმისაწვდომი გახდა როგორც იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ბერლინურ გრაგნილზე გადაწერილი ტექსტი, ასევე სინის მთის, გრაცისა და ბერლინის ხელნაწერებზე არსებული ჟამისწირვების ურთიერთმიმართების საკითხებთან დაკავშირებული კვლევის შედეგები.

იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის გრაგნილთა კვლევის შედეგები

დათარიღების სირთულეები. პირველი სირთულე, რომელსაც გრაგნილ ხელნაწერებზე მუშაობის პროცესში წავანყდით, შეეხო მათი მეტ-ნაკლები სიზუსტით დათარიღების პრობლემას. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის გრაგნილების კატალოგიზაციის პროცესში გამოვლინდა, რომ ამ თავბოლონაკლული ხელნაწერების უდიდეს ნაწილს აღმწერლები ძირითადად პალეოგრაფიული ნიშნების, კერძოდ, ანბანის მოხაზულობის საფუძველზე XIII-XVII სს-ით დათარიღებენ (აღწერილობა (H) 1946, 1948, 1949, 1950, 1951, აღწერილობა (ცსსა) 1949, 1950, აღწერილობა (K) 1953, 1964, აღწერილობა (S) 1967, 1969). როგორც ცნობილია, ხელნაწერის დათარიღება იმ შემთხვევაში, თუკი მას არ ახლავს შესაბამისი ანდერძ-მინაწერები, რომლებშიც მითითებულია გადაწერის თარიღი ანდა დასახელებული არიან ცნობილი ისტორიული პირები, უმთავრესად პალეოგრაფიული ნიშნების - ანბანის გრაფიკული მოხაზულობის, ფურცელზე ტექსტის ორგანიზაციის თავისებურებების საფუძველზეა შესაძლებელი. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამგვარი დათარიღება ყოველთვის პირობითია და არ შეიძლება ის ცალკეული ხელნაწერის გადაწერის დროის ზუსტად განსაზღვრის პირობად აღვიქვათ. ამა თუ იმ ნერილობითი ძეგლის თარიღის განსაზღვრა კომპლექსური კვლევის საკითხია. გარდა პალეოგრაფიული თავისებურებებისა, საჭიროა გათვალისწინებული იყოს ტექსტის ენობრივ-ლექსიკური თუ რედაქციული თავისებურებები, პარალელური მასალის, ჩვენს შემთხვევაში კი კოდექსებზე გადაწერილი იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის კვლევის შედეგად მიღებული დასკვნები, ცალკეული ერთეულის შექმნის კულტურულ-ისტორიული კონტექსტი. ამ სახის კომპლექსური კვლევა კი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ბევრ სირთულესთან, კერძოდ, სხვაენოვან (ბერძნულ, ლათინურ, სლავურ) რედაქციათა სიმრავლესთანა დაკავშირებული და იგი არც ჩატარებულა. იმ შემთხვევაში, როდესაც გრაგნილებზე გადაწერილი იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ქართული

⁴⁸ როგორც ცნობილია, გიორგი ათონელმა პარაკლიტონის საბოლოო რედაქციაზე მუშაობა შავ მთაზე ყოფნის დროს დაასრულა, რაზეც მეტყველებენ ამ ლიტურგიკული წიგნისათვის მის მიერ დართული ანდერძები იხ.: ჩხიკვაძე 2023:209 № 45

თარგმანის კვლევა გასცდა მხოლოდ ერთი ხელნაწერის იკითხვის შესწავლის ფარგლებს, კონკრეტული ერთეულის დათარიღებაში არსებული უზუსტობაც გასწორდა. ამ თვალსაზრისით კარგი მაგალითია Graz, Geo. 2058/5 გრაგნილის კვლევის ისტორია.

Graz. Geo. 2058/5. ევროპაში გატანამდე გრაგნილი სინური კოლექციის ნაწილს წარმოაგენდა. ამიტომაც მისი რაობა და გადაწერის თარიღი თავდაპირველად ალ. ცაგარელმა განსაზღვრა, რომელმაც ხელნაწერი XI-XII სს-ით დაათარიღა (Цагарели 1888 : 209, № 29), მოგვიანებით კი ამ ტექსტის პირველმა გამომცემელმა მ. თარხნიშვილმა ხელნაწერი X-XI სს-ში გადაწერილ ერთეულად ცნო (Tarchnišvili 1934: 79-81). მას შემდგომ, რაც აკ. შანიძემ გამოაქვეყნა გრაგნილი დაცული ქართული ხელნაწერების აღწერილობა ჩვენთვის საინტერესო გრაგნილის ფრაგმენტის ფოტოს თანხლებით (შანიძე 1919: 313-159), მ. თარხნიშვილისეული თარიღი ეჭვქვეშ დააყენა კ. კეკელიძემ და აღნიშნა, რომ შინაარსისა და ხელის მიხედვით გრაგნილი XII ს-ზე ადრეულად არ უნდა ჩაითვალოს (კეკელიძე 1980: 583. შენ.1). თუმცა გრაგნილის ხელნაწერის დათარიღებასთან დაკავშირებული მსჯელობა აქ არ დასრულებულა. არც იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის სინური ვერსიის მკვლევარმა ა. ჟაკობმა გაიზიარა მ. თარხნიშვილისეული თარიღი და ილ. აბულაძის მიერ გამოქვეყნებულ პალეოგრაფიულ აღბომში (აბულაძე 1949) შეტანილ XII-XIII სს-ების ხელნაწერთა - H-1661 და H-65 - ნიმუშებზე დაყრდნობით ხაზგასმით აღნიშნა, რომ გრაგნილის გრაგნილი არათუ XII ს-ზე ადრეული, არამედ გვიანდელიც კი შეიძლება იყოს (Jacob 1964: 65-66). 2000-იან წლებში ხელნაწერთა ინსტიტუტის (ამჟამად ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი) უფროსმა მეცნიერმა თანამშრომელმა ნინო ქაჯაიამ, რომელმაც დიდი დრო და ენერგია დაუთმო ბიზანტიური წესის ჟამისწირვების კვლევას, გამოაქვეყნა გრაგნილის გრაგნილზე გადაწერილი იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის რედაქციული თავისებურებების შესახებ ნაშრომი. განიხილა რა ხელნაწერის სტრუქტურა, რიტუალების თანამიმდევრობა, რუბრიკები და ფორმულები ბერძნულ და სხვა ქართულ ხელნაწერთა პარალელურად, მან ხელნაწერი XIII-XIV სს-ით დაათარიღა, თუმცა მკვლევარმა ისიც ივარაუდა, რომ შესაძლოა ამ ვერსიის თარიღმა გაცილებით გვიანდელი ეპოქისკენაც გადაინიოს (ქაჯაია 2000-2004: 177-183).

მართალია, ავსტრიაში დაცული გრაგნილის კვლევა ჩვენს მიზანს არ წარმოადგენს, მაგრამ ამ ხელნაწერის დათარიღებასთან დაკავშირებული საკითხები და მეცნიერთა მიერ მათი გადაჭრის მცდელობა საყურადღებო აღმოჩნდა ჩვენთვისაც, ვინაიდან ეს პრობლემა ფაქტობრივად ეხება ლიტურგიკული ტექსტების გრაგნილის ფორმის ხელნაწერებზე გადატანის ტრადიციის ქრონოლოგიურ ზღვრებს. საინტერესოა, რომელი პერიოდიდან ჩნდება ამგვარი წერილობითი ძეგლები. ზოგადად ცნობილია, რომ ნიგნად აკინძული ფურცლების ჩამოყალიბებისთანავე გრაგნილმა, როგორც რელიგიური შინაარსის მოცულობითი ტექსტების გადაწერისათვის მისაღებმა ფორმამ, პრაქტიკული გამოყენებისას წარმოქმნილი სირთულეებისა და დაზიანების მაღალი რისკის გამო ადგილი კოდექსს ანუ ხელნაწერ ნიგნს დაუთმო. ამიტომაც სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისი, რომ ჟამისწირვა უმთავრესად გრაგნილის ფორმის ხელნაწერებზე იწერებოდა (კეკელიძე 1980:581; გაბიძაშვილი 2011:23), დაზუსტებას მოითხოვს. ჩვენი ხელნაწერი ტრადიციის მიხედვით, როგორც იერუსალიმური ანუ იაკობ მოციქულის, ასევე ბიზანტიური წესის - იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის ჟამისწირვები IX-XIII სს-ში⁴⁹ გადაწერილია არა გრაგნილის, არამედ კოდექსის ფორმის ხელნაწერზე. დავასახელებთ რამდენიმე მათგანს: N/Sin.Geo. 26 (IX-X), N/Sin.Geo. 58 (IX-X), A-86 (X ს.), Graz.Geo, 2058/4 (X), H-531 (XI), N/Sin.Geo. 81 (X), N/Sin.Geo. 83 (X), O/Sin.Geo. 12 (X ს.), O/Sin.Geo. 54 (X), N/Sin.Geo. 22 (X), N/Sin.Geo. 53 (X), O/Sin. Geo. 89 (XI-XII), A-194 (XIII ს.). ამიტომაც ჟამისწირვათა ტექსტების გრაგნილის ფორმაზე გადატანას ჩვენ განვიხილავთ როგორც გვიანი შუა საუკუნეების ქრისტიანულ საღვთისმსახურო რიტუალსა და მის ამსახველ კრებულებში მიმდინარე ცვლილებების ანარეკლს.

⁴⁹ ჩვენი საკვლევი ერთეულების მიღმა არსებულ კოდექსებზე გადაწერილი ჟამისწირვების დათარიღებისას ვყვრდნობთ კოლექციის შესაბამისი აღწერილობების მონაცემებს (აღმოჩენები 2005:268, 271-272, 285-286, 290-291, 302-303, აღწერილობა (H) 1951:15, აღწერილობა (A) 1973: 297-300, 1976:331-334, აღწერილობა (Sin.) 1987:33-47, 58-67, 201-204; ჩხიკვაძე 2024: 21), ასევე აშშ კონგრესის ციფრული ბიბლიოთეკის გვერდზე გამოქვეყნებულ ქართულ სინურ და იერუსალიმურ ხელნაწერთა ასლებს: <https://www.loc.gov/search/?fa=partof%3Amanuscripts+in+the+libraries+of+the+greek+and+armenian+patriarchates+in+jerusalem%3A+microfilm+5017%3A+georgian&st=gallery>

და კვლავ გრაცის ხელნაწერის შესახებ. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ხელნაწერ სიძველეთა დათარიღების ყველაზე მყარ საფუძველს წიგნის შექმნასთან დაკავშირებულ პირთა მინაწერები ქმნიან. საბედნიეროდ, გრაცის ხელნაწერმა შემოინახა მომგებლის გაუფერულებული მინაწერი, რომელიც გამოაქვეყნა ვ. იმნაიშვილმა (იმნაიშვილი 2004: 298). გრაგნილის მინაწერებმა საშუალება მოგვცა დაგვეზუსტებინა იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის აღნიშნული ხელნაწერის თარიღი. მესამე კეფის recto-ს მარცხენა არშიაზე ერთი ხელით, მაგრამ გადამწერისგან განსხვავებული ნუსხურით შესრულებული რამდენიმე მინაწერია:

„ამისა კუნდაკის მომგებასა (sic) მახარებელსა შ^ნ ლ^თ და მათსა ძამსა (sic) დემეტარესა შ^ნ ლ^თ (sic).“

„თახინთაფელსა კირიკესა შ^ნ ლ^თ თა“.

„გიორავისა შ^ნ და მისა მეუღლესა ზუზასა შ^ნ დედასა მათასა მარიამსა შ^ნ ლ^თ და მათასა საძალს ნათელასა შ^ნ ლ^თა.“

„ნაცავლსა (sic) მაჩაისადესა შ^ნ ლ^თა. ბულაითა ცაცასა შ^ნ ლ^თა და მათასა მარიამსა შ^ნ ლ^თა“⁵⁰

ა-მეტობით შედგენილ ამ მინაწერებში ნახსენები პერსონალიიდან ჩვენთვის ნაცნობია XIV ს-ის აღდგომელი მონესე, ხელნაწერ წიგნთა გადამწერი და ამკინძველი მახარებელი. ვინაიდან გრაცში დაცული გრაგნილი ევროპაში გატანამდე სინის მთის კოლექციის ნაწილი იყო, ხოლო სინის მთის ქართული მონასტრის წიგნსაცავში შეწირულობის სახით შედიოდა იერუსალიმში გადამწერილი არაერთი ხელნაწერი, ჩვენ თვალი გავადევნეთ ნმ. ეკატერინეს მონასტრისა და იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ქართული ხელნაწერების კოლოფონებს. გაირკვა, რომ გრაცის გრაგნილზე მოხსენიებულ პერსონალიას ვხვდებით ძველი სინური კოლექციის ხელნაწერ O/Sin.Geo. 96-თვის მოგვიანებით, კერძოდ, XIV ს-ში დართულ მინაწერში, რომელიც მოგვაქვს იმავე დაწერილობით, როგორითაც იგი წარმოდგენილია კოლოფონში:

„მხრებლს და მის ძმს დემეტრეს შ^ნ ლ^ნა (sic) და ჩენთა მშობელთა გ^{ის} და ზუზ^{ას} შ^ნ ლ^ნ. დაანსა (sic) ჩ^{ენს} მ^რიმს შ^ნ ლ^ნ და ჩ^{ემის} ყოჭქეს (sic) დედას ნათელს შ^ნ ლ^ნ და ამის წიგნის ესრე მცირედ შეკზამისთ^ნ (sic) შემინდევით მე, მხრებ^{ლს} ფ^დ ცოდვლს, შემინდევით ერთობ დაშლილი იყო და ვერაჲ მოუგურე მეტი და ვინც წმიდაჲ კვთხოთ (sic), თქნცა შე^გნდოს ლ^თნ. ა^ნ.“ (195v)

მინაწერების ტექსტს თუ დავაკვირდებით, მისი შემდგენელი და დამწერი საკმაოდ შორსაა როგორც ქართული ენის ნორმების, ასევე ნუსხური ანბანის მოხაზულობის წიგნიერი ფლობისაგან. კოლოფონები შესრულებულია არაკალიგრაფიული მსხვილი, თითქმის ერთი ზომის კუთხოვანი ნუსხურით. ამავე ხელითაა გადამწერილი სინური კოლექციის ოთხი თვენი: O/Sin.Geo. 92, O/Sin.Geo. 93, O/Sin.Geo. 94 და O/Sin.Geo. 95. სამწუხაროდ, არც ერთ ამ ნუსხას არ აქვს შემორჩენილი გადამწერის კოლოფონები. ამას გარდა, მახარებელი, აღდგომის ეკლესიის XIV ს-ის მონესე, ხელნაწერთა ამკინძველი და გადამწერი, მოიხსენიება იერუსალიმის კოლექციის სამ ლიტურგიკულ ხელნაწერში: Jer.Geo.59, Jer.Geo.104 და Jer.Geo. 150 (კარანაძე 2002: 34, 43). ამრიგად, აღნიშნული მინაწერების საფუძველზე გრაცის გრაგნილი XIV ს-ით უნდა დათარიღდეს.

A-922. A-757. გრაცის ხელნაწერი არ არის იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის შემცველი ერთადერთი გრაგნილი, რომლის დათარიღებაც დაზუსტებას მოითხოვს. ამავე რიგის ხელნაწერებს უნდა მივაკუთვნოთ ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ორი ერთეული: A-757 და A-922, რომლებსაც XIII და XIII-XIV სს-ით ათარიღებენ (Кекелидзе 1908: 48-52⁵¹, A კოლექციის აღწერილობა: ხელნაწერის უფლებით⁵²). უნდა აღინიშნოს, რომ კ.კეკელიძის 1908 წლის გამოცემაში საეკლესიო მუზეუმის ამ კონდაკებიდან საფონდო ნომერი მინიჭებული ჰქონდა მხოლოდ ერთს A-757. ვინაიდან ეს გრაგნილიცა და A-1553-ც ძალზე დაზიანებული ხელნაწერებია, რომლებზეც

⁵⁰ ანდერძ-მინაწერების ტექსტი და ხელნერა დაზუსტებულია გრაცის გრაგნილის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულ ციფრულ ასლის მიხედვით.

⁵¹ კორნელი კეკელიძე გამოცემაში საუბრობს საეკლესიო მუზეუმის ოთხ გრაგნილზე. დღეისათვის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის A კოლექციაში ზემოთ დასახელებული ორის გარდა კიდევ ერთი გრაგნილია A-1553 (XV-XVI სს.) დაცული (აღწერილობა (A) 1955: 72).

⁵² A კოლექციის №№ 601-1040 აღწერილობა არაა გამოქვეყნებული. მისი ელვერსია ხელნაწერის უფლებით დაცულია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

გადანერილი ტექსტი პრაქტიკულად გაუფერულებულია და შესაძლებელია მხოლოდ ცალკეული ფრაგმენტების ამოკითხვა, კ.ეკელიძე ყურადღებას ამახვილებს A-922-ზე, რომელსაც A ლიტერით აღნიშნავს. ჩვენ ამჯერად ყურადღებას გავამახვილებთ ამ გრაფილის 1r-ზე იოანე ოქროპირის გამოსახულების მოჩარჩოებაში არსებულ კოლოფონზე, რომელიც შესრულებულია ტექსტის ხელითა და იმავე მელნით, რაც არაორაზროვნად მიგვანიშნებს, რომ იგი გადამწერს ეკუთვნის:

„ამათსა მჩხიბავსა გაბრიელს შეუნდვენ ღმერთმან.“

ტერმინი *მჩხიბავი* გადამწერის მნიშვნელობით გვხვდება ნუსხურით გადანერილ, დეკორირებული საზედაო ასოებით შემკულ, მაგრამ ამასთანავე ძალზე დაზიანებულ A-757. მიუხედავად იმისა, რომ გაბმული ტექსტის ამოკითხვა შეუძლებელია, მეხუთე კეფის ბოლოს r-ზე ტექსტის ხელითვე შესრულებულია მინაწერი:

„ამისა მჩიბავსა შეუნდვენ ღმერთმან“. (5r)

როგორც ჩანს, ტერმინი *მჩხიბავი* გადამწერის მნიშვნელობით გარკვეულ პერიოდში სავსებით მისაღები და არაორაზროვანი იყო. ასეთი ვარაუდის დაშვების საშუალებას გვაძლევს იმავე A-922-ის პირველი კეფის r-ზე, იოანე ოქროპირის გამოსახულების მოჩარჩოების გარეთ, შავი მელნით, ნუსხურიდან მხედრულისკენ გარდამავალი, გაკრული ხელით შესრულებული 12-სიტყვიანი მინაწერი, რომლის მხოლოდ დასაწყისის ამოკითხვაა შესაძლებელი:

„ამ[ა]თსა მჩხიბავსა გაბრიელსა შნა ღწ. ...ადიდო ღწოთ ვინც გა...ჯნა კცნი შ...აჯნოთ(?)“

სავარაუდოდ, ეს ნუსხური მინაწერი უნდა ეკუთვნოდეს XIX-XX სს-თა მიჯნის ქართული ეკლესიის ცნობილ მოღვაწეს, ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წევრს, მიტროპოლიტს, 1907-1912 წწ-ში ალავერდის ეპისკოპოს დავით კაჭახიძეს, რომელიც, სავარაუდოდ, გრაფილის verso-ზე გაუფერულებული ტექსტის გამაცხოველებელიც კი შეიძლება იყოს. ამგვარი ვარაუდის დაშვების საშუალებას გვაძლევს A-922-ის მესამე კეფის recto-ს მარცხენა არშიაზე მხედრულითა და შავი მელნით შესრულებული მეტად საგულისხმო მინაწერი:

„1909 წ. ივანობის თვესა ამის მიხედვით შევასწორე ახლანდელი კონდაკი დავით ეპისკოპოსმა ალავერდისამ (კაჭახიძემ).“

ეს მინაწერი ძალზე საინტერესოა ჟამისწირვის ქართული რედაქციებისა და ზოგადად ქართული ეკლესიის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით. ცნობილია, რომ XVIII ს-ში კათალიკოს ანტონ I -ის (1720-1788) მიერ ბიზანტიური წესის ჟამისწირვები და მათი შემცველი კრებულები - კონდაკები ჩასწორდა სლაგური რედაქციების მიხედვით (ეკელიძე 1980: 583). ჩვენთვის საინტერესო მინაწერის ავტორი დავით მიტროპოლიტი აქტიურად იბრძოდა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენისათვის, რის ერთ-ერთ პირობად ქართული ეკლესიის საღვთისმსახურო პრაქტიკის რუსული გავლენისაგან გათავისუფლებასა და სლაგური რედაქციის მიხედვით ჩასწორებული წიგნების კვლავ ტრადიციული ქართული რედაქციებით ჩანაცვლებაში ხედავდა. შემთხვევითი არ იყო, რომ 1910 მან გამოაქვეყნა 24-გვერდიანი პუბლიცისტური წერილი „ახლანდელი კონდაკის ტექსტის შესწორების საჭიროება ძველი კონდაკების მიხედვით და საეკლესიო წიგნების მხედრული ასოებით დაბეჭდვის შესახებ“. სწორედ ამგვარი განწყობისა და ქმედების გამო იგი 1912 წელს ჩამოაშორეს ალავერდის ეპარქიას და რუსეთში, პიატიგორსკში, გაამწესეს (იმედაშვილი 2021: 599-601). ჩვენს გრაფილზე არსებული მინაწერი სწორედ დავით მიტროპოლიტის მიერ საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენისაკენ გადადგმულ ნაბიჯად უნდა აღვიქვათ.

მხოლოდ ამ არგუმენტს რომ არ გამოვედევნოთ, შევჩერდებით ამ ხელნაწერის პალეოგრაფიულ თავისებურებებზეც. პირველი, რასაც გვერდს ვერ ავუვლით და რაც განასხვავებს ამ გრაფილს ჟამისწირვათა სხვა ანალოგიური ხელნაწერებისაგან, ეხება იმას, რომ A-922 სრულად, დაზიანების გარეშე მოღწეული ხელნაწერია მაშინ, როდესაც XIII-XVII სს-ით დათარიღებული გრაფილების აბსოლუტური უმრავლესობა თავნაკლულია. A-922-ის ტექსტი ნაწერია მსხვილი ნუსხურით, ყავისფერი მელნით, მაღალი ხარისხის ეტრატზე, შემკულია იოანე ოქროპირის გამოსახულებითა და დეკორირებული საზედაო ასოებით. მინაწერში მოხსენიებული გაბრიელი კარგად ფლობს ნუსხური დამწერლობის გრაფიკულ და დეკორირებულ ხელნაწერებში ტექსტის ორგანიზების წესს - მხატვრული ელემენტებისათვის დატოვებულია საკმაოდ ვრცელი არშიები. ენობრივი თვალსაზრისით დაშვებული შეცდომები არ შეესაბამება XIII

ს-ის ქართული ენის ნორმებს. გვხვდება ი და ე გრაფიკითა აღრევის შემთხვევები: მაღლ, ქველს მოქმედად; ხმოვანფუძიან სახელებსა და ორმაგ ბრუნებაში დარღვეულია ე ფორმანტის დასმის წესი: *ქემარიტ არს ნამება მისი; ალებულ არს ქუეყანით ცხორება მისი; დაიკვლის ტარიგი ღვთისა*“. ამასთანავე ალაგ-ალაგ ტექსტი გაუმართავია სიტყვის გამოტოვების ანდა არასწორი ფორმით დაწერის გამო. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ გადამწერს კარგად არ აქვს ამოკითხული დედანი. მაგალითად: „გზის თქუან პირველსა სეფესა“ (გამოტოვებულია მინიშნება რამდენგზის უნდა იყოს წარმოთქმული შესაბამისი ლოცვა) ანდა „ხოლო თესლტომი მისი ვინმე მილუთხრს“ ნაცვლად „მიუთხრას“. ჩვეულებრივ გადამწერის მიერ დაშვებული ამ სახის შეცდომები სწორდება კონკრეტული ლიტურგიკული ტექსტის პრაქტიკული გამოყენების პროცესში. ასეთი რამ A-922-ში არ აღინიშნება. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ აღნიშნული გრაგნილი გადამწერილია არა როგორც პრაქტიკული დანიშნულების ხელნაწერი, არამედ როგორც ერთგვარი სახელმძღვანელო თუ სანიმუშო ერთეული, ვინაიდან არსად ფიქსირდება ხშირი გაშლა-დაკეცვისაგან მიღებული დაზიანებები - ბზარები, ჩახვევები, გადაკერვის ადგილთა დაშლის შემთხვევები, ჭვარტლისა და სანთლის ნალვენთების კვალი. უნდა ვიფიქროთ, ამ გრაგნილის გადამწერის დროისათვის საეკლესიო პრაქტიკა უმთავრესად ეყრდნობა XVIII ს-ში ანტონ კათალიკოსის მიერ ჩასწორებულ რედაქციას.

და კვლავ ტერმინ *მჩხიბავის//მჩხაბავის* შესახებ. თავდაპირველად მას ყურადღება მიაპყრო ივ. ჯავახიშვილმა. მოსე ჯანაშვილის მიერ შედგენილი აღწერილობის საფუძველზე მან მხოლოდ დააფიქსირა ამ ტერმინის არსებობა, მაგრამ არ განუხილავს მისი გავრცელების ქრონოლოგიური ზღვრები. (ჯავახიშვილი 1996: 60). დანვრილებით შეეხო ამ ტერმინს მ. სურგულაძე. ქართულ პალეოგრაფიული ტერმინებისადმი მიძღვნილ შრომაში სათანადო საილუსტრაციო მასალის ანუ ხელნაწერთა კოლოფონების მოხმობით მკვლევარმა განსაზღვრა აღნიშნული ტერმინის მნიშვნელობა და გამოყენების ქრონოლოგიური ზღვრები. მ. სურგულაძის ნაშრომიდან ვიგებთ, რომ ზემოაღნიშნულ ტერმინს ქართულ ხელნაწერ ტრადიციაში ვხვდებით არაუადრეს XVII საუკუნისა (სურგულაძე 1978: 24-28). ის, რომ ამ პერიოდამდე აღნიშნული ტერმინი წერა-გადანერასთან დაკავშირებული არც კი ყოფილა, კარგად ჩანს ილ. აბულაძის მიერ შედგენილ ძველი ქართული ენის ლექსიკონში, რომელშიც *მჩხიბავი* სათანადო კონტექსტის მოხმობით განმარტებულია როგორც გრძნეული (აბულაძე 1973:306). გარდა ლექსიკონისა, წერა-გადანერასთან დაკავშირებული ტერმინების საილუსტრაციოდ მოვიხმობთ XIII-XVI სს-ით დათარიღებული, და მათ შორის თარიღიანი, ხელნაწერების ანდერძ-მინაწერებიც:

A-65, 1188-1210 წწ.: „შემინდვეთ ღმრთისა მაღლსა. ფიცხლად მიჩხრეკია მე, გლახაკსა ესაიას.“ (180r)

A-449, XIII, XVI სს.: „ღმერთო შეუნდე ამის დამწერელსა“. (88r)

A-351, 1494 წ.: „გათავდეს ქორონიკონსა რჰბ, აპრილსა კე ჴელითა ფრიად ცოდვილისა მწერლისა ამბროსისესითა. უფალო ღმერთო, მოუკლებელ ყავ ჴსენებაჲ პატრონის მზეჭაბუკისი, ამინ.“ (165r)

H-75, XVI ს.: „იესო ქრისტე, მეუფეო დიდებისაო, შეინყალე ცოდვილი ამისი მწერალი, თერთოსნის ნინამძღვარი გერმანოზ“ (131v);

Q-657, 1575 წ. კრიპტოგრაფით: „გვედრები, უფალო ჩემო, კირიე, უცბად ჩხრეკისათვს, წყევასა ნუ შემამთხუცვთ ღვთისათვს“ (379v);

Q-39, 1560-1578 წწ.: „ამა წიგნისა მწერალსა ნევკრატოზს ციმცაძესა შეუნდვენ, უფალო ღმერთო, ამინ. ვინცა შენდობაჲ გვბრძანოთ, ღმერთმან თქუენცა შეგინყალოთ“. (182r)

ჩამონათვალი შორს ნაგვიყვანს. *მჩხაბავის* მწერლის ანდა გადამწერის მნიშვნელობით განმარტებას ვხვდებით მხოლოდ სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში: „*მჩხაბავი* ავად მწერალი“ (ორბელიანი 1991:539). თუმცა საბასეული განმარტებისგან განსხვავებით, A-922 არ არის ავად ანუ უშნოდ ნაწერი გრაგნილი და ტერმინი გადამწერს გულისხმობს და არა უშნოდ მწერალს. საბასეული მნიშვნელობით კი იგი გვხვდება ნუსხურით გადამწერილი კონდაკის S-1295-ის 1731 წლის მინაწერში, რომლის შემდგენელია სიონის დეკანოზი ნიკოლოზი:

„ღმერთო, შეინყალე ამის ჩხაბავი დეკანოზის შვილი ნიკოლოზ, რომელმან აღვსწერე წმინდა ესე ზიარების ლოცვა. ვინც იხილვიდეთ და წარიკითხვედეთ, გაზრდას მიბრძანებდეთ ამისთვს, რომე ყრმა ვიყავ ამის წერაში და არც ჯერ სხვა წიგნი დამეწერა. ამის სრულყოფასა ვიქმენ წლისა ათერთმეტისა დეკემბერსა ვ ქქს უით“. (66v)

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, A-922 XVIII ს-ზე ადრეულ ხელნაწერად არ უნდა ჩაითვალოს.

გარდა კოლოფონებისა, გრაგნილთა დათარიღებასთან დაკავშირებული საკითხების განხილვა იმ ხელნაწერი წიგნების აღნუსხვისა და თავად ჟამისწირვის რედაქციული თავისებურებების განხილვის გარეშე ვერ მოგვეცემს სრულ სურათს. ამიტომაც ჩვენი კვლევის შემდგომ ამოცანა სწორედ ამ მიმართულებით წარიმართა.

იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ქართულ ხელნაწერი წიგნები. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის გრაგნილებზე მუშაობის პროცესში ჩვენს ერთ-ერთ ამოცანას წარმოადგენდა გამოგვევლინა ის ხელნაწერი კრებულები, რომლებიც გრაგნილზე გადანიჭილი ჟამისწირვების სავარაუდო წყაროს წარმოადგენდა. მაგრამ, როგორც გასაოცარიც არ უნდა იყოს, იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის შემცველი ქართული კრებულების უმეტესი ნაწილი XVIII-XIX სს-ით თარიღდება, გამონაკლისს წარმოადგენს მხოლოდ ოთხი კოდექსი: საყოველთაოდ ცნობილი O/Sin.Geo. 89 (XI-XII სს.), A-194 (XIII ს.), N/Sin.Geo. 54 და N/Sin.Geo. 66. გარდა ძველი სინური კოლექციის ნუსხისა, სამივე დასახელებული ხელნაწერი პრობლემური აღმოჩნდა: A-194 მეტად დაზიანებული და ნაკლები ლიტურგიკული კრებულია, რომელში გადანიჭილი ჟამისწირვის გაბმული ტექსტის ამოკითხვაც მელნის გაუფერულების გამო რთულია (Кекелидзе 1908 : 52). რაც შეეხება ახალი სინური კოლექციის ორ ნუსხას - N/Sin.Geo. 54 და N/Sin.Geo. 66, მათი სრული ტექსტები ჩვენთვის ხელმიუწვდომელია. მიუხედავად ამისა, ამ ხელნაწერებმა მაინც მიიპყრეს ჩვენი ყურადღება. საქმე ისაა, რომ ისინი აღმწერელთა მიერ X ს-ითაა დათარიღებული (აღმოჩენები 2005: 286-287, 295, 574, 587). თარიღის დადასტურების შემთხვევაში ჩვენ ხელთ გვექნებოდა იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ძველი კონსტანტინოპოლური რედაქციის თარგმანი და ამასთანავე საბუთი სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული ვარაუდებისა, რომ ბიზანტიური ტრადიციის იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის ჟამისწირვებს ქართული ეკლესია X ს-ში და ცოტა ადრეც კი იცნობდა (კეკელიძე 1980: 582-583, ჭელიძე 2006: სქ. 593.). ჩვენ დაჯერდით ახალი სინური კოლექციის კატალოგში გამოქვეყნებულ ინფორმაციასა და თითოეული ნუსხის ერთი გვერდის ფოტოასლებს, რამაც საშუალება მოგვცა ამ ფურცლებზე გადანიჭილი ტექსტები შეგვედარებინა ა. ჟაკობის, მ. თარხნიშვილისა და შ. გუგუშვილის მიერ იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის გამოქვეყნებულ ქართულ რედაქციებთან⁵³.

ვიდრე უშუალოდ წარმოვადგენთ ამ ხელნაწერთა შესახებ ჩვენი კვლევის შედეგებს, გვსურს დავაზუსტოთ ერთი გარემოება. მართალია, ჩვენი ყურადღება უმთავრესად ფოკუსირებული უნდა იყოს იოანე ოქროპირის საქართველოში დაცულ ჟამისწირვათა გრაგნილებზე, მაგრამ, როგორც ხელნაწერ სიძველეთა ფონდების კვლევამ აჩვენა, იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა ქართულ ხელნაწერ ტრადიციაში სათავეს სწორედ სინის მთის ქართულ კოლექციიდან იღებს. გარდა O/Sin.Geo. 89-ისა, ევროპაში მოხვედრამდე გრაციისა და ბერლინის გრაგნილებიც სწორედ სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა რიცხვში შედიოდა: Graz.Geo.2058/5 ჯერ კიდევ ალ. ცაგარლის სინის მთაზე ყოფნის დროს ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის ნაწილი იყო (Цагарели 1888: 209, № 29), რაც შეეხება XV-XVI სს-ით დათარიღებულ ბერლინურ გრაგნილს Ms.or.fol.573, მის მკვლევარ შ. გუგუშვილის ცნობით, იგი ქაიროში შეუძენია 1864-1897 წწ-ში ქაიროში პრუსიის კონსულ ჰ.კ. ბრუემსს. ეს კი საფუძველს აძლევს შ. გუგუშვილს ივარაუდოს, რომ გრაგნილი „ან პალესტინის ერთ-ერთ ქართულ წიგნსაცავში, ან წმ. ეკატერინეს მონასტრის ბიბლიოთეკაში ინახებოდა“ (გუგუშვილი 2013:2). პალესტინაში ქართულ ხელნაწერთა მხოლოდ ერთადერთი წიგნსაცავი - ჯვრის მონასტრის ბიბლიოთეკა არსებობს. და, როგორ უცნაურადაც არ უნდა ჟღერდეს, ჯვრის მონასტრის 159-ერთეულიანი კოლექცია ჟამისწირვის არც ერთ ხელნაწერს არ იცნობს⁵⁴ ისევე, როგორც ივირონის მონასტრის ქართულ ხელ-

⁵³ ჩვენი ხელნაწერი ტრადიციის კვლევაში ახალი სინური კოლექციის კატალოგს (აღმოჩენები 2005) ფასდაუდებელი მნიშვნელობა აქვს. იმ საკითხებზე მსჯელობისას, რომელთაც ჩვენ ვეხებით, არ უნდა დაგვავიწყდეს მკვლევართა მიერ ახალი სინური კოლექციის ხელნაწერებზე მუშაობის რთული პირობები – შემჭიდროვებული ვადები, პარალელური მასალის უქონლობა, ცალკეული ძეგლის ფუნდამენტური კვლევის შედეგების არარსებობა.

⁵⁴ ალ. ცაგარლისა (Цагарели 1888: 172 № 100) და რ. ბლეიკის (Blake 1924 :425 აღწერილობებში კონდაკის სახელწოდებითაა შეტანილი კრებული Jer.Geo. 114. ამ ხელნაწერის ფოტოასლი არაა გადაღებული, ამდენად მისი რაობის შემოწმება შეუძლებელი აღმოჩნდა, თუმცა, ალ. ცაგარლისეული აღწერილობით, ესაა სექტემბერ-აგვისტოს საგალობელთა -კონდაკთა კრებული.

ნაწერთა შორის არ გვხვდება ჟამისწირვის არც ერთი ნუსხა (შდრ. Catalogue 2020). ამდენად, ვფიქრობთ, ბერლინური გრაგნილიც სინის მთის ქართული კოლექციის ნაწილი უნდა ყოფილიყო. სინის მთის ქართული ლიტურგიკული ხელნაწერები კი სრულად წარმოგვიდგენენ შუა საუკუნეების ქართულ საღვთისმსახურო პრაქტიკაში მიმდინარე პროცესებს. ამიტომაც მიიპყრო ჩვენი ყურადღება ახალი სინური კოლექციის ხელნაწერებმა.

N/Sin.Geo. 54. 129-ფურცლიანი, მსხვილი ნუსხურით, შავი მელნით 14.4x9,5 ზომის ეტრატზე გადაწერილი საკმაოდ დაზიანებული ლიტურგიკული კრებული შეიცავს იაკობ მოციქულის (1r-53r), ბასილი დიდის (54r-84v), იოანე ოქროპირის (85r-108v) ჟამისწირვებსა და ზოგადი დღესასწაულების ჟამისწირვათა ფსალმუნებსა და ახალი აღთქმის საკითხავებს (109r-129v). ყოველი ჟამისწირვის დასასრულს (53r, 84v, 108v) იკითხება გადამწერ იოვანეს მინაწერი:

„დაესრულა ჟამისწირვაჲ წმიდისა იაკობ მოციქულისაჲ, ძმისა უფლისაჲ. ქრისტე, შეინყაღე იოვანე მშრომელი.“ (53r)

„დაესრულა ჟამისწირვაჲ წმიდისა ბასილისაჲ. ქრისტე, შეინყაღე იოვანე.“ (84v)

„დაესრულა ჟამისწირვაჲ წმიდისა იოვანე ოქროპირისაჲ. ქრისტე, შეინყაღე იოვანე.“ (108v)

ამავე გვერდზე ჟამისწირვის ტექსტის დასასრულსა და მინაწერს შორის განსხვავებული ნუსხურით ჩანერილია: „ მოიჭსენე, უფალო, ნიკოლოზ და იოვანე, ძმაჲ მისი“. (შდრ.: აღმოჩენები 2005: 574)

ვინაიდან მხოლოდ ანბანის მოხაზულობის საფუძველზე ხელნაწერის მეტ-ნაკლები სიზუსტით დათარიღება შეუძლებლად გვესახება, ამ პრობლემის გადაჭრაში დიდ დახმარებას გაგვიწევდა ანდერძ-მინაწერებში მოხსენიებული პირების იდენტიფიკაცია. სამწუხაროდ, ამ თვალსაზრისით ჩვენში არსებული საძიებო სისტემის სიმწირის გამო⁵⁵ ამ ეტაპზე ამ ამოცანის გადაჭრა ვერ მოხერხდა. თუმცა კი ინტერესს იწვევს 53r-ზე მინაწერში გადამწერ იოვანეს მსაზღვრელად ტერმინ *მშრომელის* მოხმობა. იგი არ დასტურდება დღემდე ნაკვლევი თუ აღწერილი არც ერთი ხელნაწერის კოლოფონში და, ვფიქრობთ, ამ მიმართულებით კვლევა მომავალ აღმწერელთა საქმიანობის ნაწილს უნდა შეადგენდეს.

ახალი სინური კოლექციის კატალოგში გამოქვეყნებულმა N/Sin.Geo. 54-ის 108 v-ს ფოტოასლმა საშუალება მოგვცა ამოგვეკითხა იგი, რათა იოანე ოქროპირის ჟამისწირვათა ქართული რედაქციების ზემოთ დასახელებული პუბლიკაციების მიხედვით მოგვეძიებინა მისი პარალელური, რედაქციულად მასთან შესაბამისი ქართული თარგმანი ან ა. ჟაკობის 1968 წლის პუბლიკაციის მიხედვით ყურადღება მიგვემართა ძველი კონსტანტინოპოლური რედაქციის ბერძნული ტექსტისაკენ. მართალია, მცირე ფრაგმენტის მიხედვით შეუძლებელია ვიმსჯელოთ ამ ხელნაწერში გადაწერილი ჟამისწირვის რედაქციულ თავისებურებებზე, მაგრამ, ვფიქრობთ, ის მაინც მოგვცემს გარკვეული ორიენტირების გამოყოფის საშუალებას. კატალოგში გამოქვეყნებულ ფოტოზე იკითხება ზიარების შემდგომ წმინდა ძღვენის საკურთხეველში დაბრუნების ბოლო, ფაქტობრივად, ჟამისწირვის დამასრულებელი ლოცვა. ეს მცირე ტექსტიც კი გვიჩვენებს N/Sin.Geo. 54-ის სხვაობას O/Sin.Geo. 89-ში შესული იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ყველაზე ადრეული ქართული რედაქციისაგან. ამავე ფრაგმენტიდან ჩანს, რომ ახალი სინური კოლექციის ამ ნუსხაში გადაწერილი ტექსტი მიჰყვება XIV-XV სს-ით დათარიღებული გრაცისა (G) და ბერლინის (B) გრაგნილებზე გადაწერილ რედაქციებს. შედარებისათვის ოთხივე ნუსხიდან მოვიტანთ შესაბამის მონაკვეთს, ახალი სინური კოლექციის ხელნაწერის ტექსტშივე აღვნიშნავთ გრაცისა (G) და ბერლინის (B) რედაქციების იკითხვისებს.

O/Sin.Geo. 89, 69r: “მღდელმან ესე ლოცვაჲ სინმინდისა უკუყვანებისაჲ საღიაკონოს წართქუას. ძალითი ძალად მოსრულნი ჩუენ, ცოდვილნი და უღირსნი მონანი შენნი, უგალობთ მეუფებასა შენსა, ქრისტე ღმერთო ჩუენო. აღვასრულეთ საღმრთოჲ მსახურებაჲ და საიდუმლოჲ და შენდა დიდებასა შევსწირავთ თანა მამით და სულით წმიდითურთ ან და მარადის და უკუნითი უკუნისადნდე. აჲნ.“

N/Sin.Geo. 54, 105v: “ლოცვაჲ აკრებისაჲ (G) და მი-რაჲ-ვიდეს ხუცესი სინმინდისა აკრებად, თვსაგან ესე ლოცვაჲ წართქუას (B): ძალითი ძალად მოსრულნი ჩუენ, ცოდვილნი და უღირსნი მონანი შენნი, უგალობთ მეუფებასა შენსა, ქრისტე ღმერთო ჩუენო. აღვასრულეთ საღმრთოჲ

⁵⁵ სამწუხაროდ, ხელნაწერთა კოლოფონებში ნახსენები ყველა პირი არაა შეტანილი სამეცნიერო აღწერილობებისთვის დართულ პირთა საძიებლებში.

მსახურება და საიდუმლო (!) [+ და მოსრულნი მეორესა ამას ტრაპეზსა შენსა GB] და შენდა დიდებასა შევსწირავთ თანა დაუსაბამოთ მამით და [+ყოვლად GB წმიდით [+სახიერით და GB] ცხოველსყოფელით სულითურთ ან და მარადის და უკუნითი უკუნისადნდე. ან.“

როგორც ვხედავთ, ახალი სინური კოლექციის ხელნაწერისა და გრაც-ბერლინის გრაგნილების ტექსტები XI ს-ის რედაქციისგან საგრძნობლად სხვაობენ როგორც მღვდელმოქმედების რიტუალის სახელწოდების, ასევე სამების ფორმულაში სულიწმინდის თანაარსობის დეფინიციის თვალსაზრისით.

N/Sin.Geo. 66. მცირე ზომის (11x9 სმ) ეტრატის 40-ფურცლიანი კოდექსი, გადანერილია ნუსხურნარევი მთავრულით. როგორც ჩანს, ხელნაწერი არ არის ლიტურგიკული კრებულის ფრაგმენტი. მასში იმთავითვე უნდა გადანერილიყო მხოლოდ იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა. აკინძულია ცალკე წიგნად, ჩასმულია ტყავის ყდაში. სავარაუდოდ, წარმოადგენს პირადი მოხმარების ხელნაწერს. ალბათ, ამ მიზეზითაც გადამწერი არ ასახელებს საკუთარ ვინაობას. გრაფემათა არათანაბარი მოხაზულობა და სტრიქონებს შორის განსხვავებული მანძილები გვაფიქრებინებს, რომ კოდექსი არ არის პროფესიონალი მწიგნობრის მიერ შექმნილი ერთეული. ტექსტი მოგვაქვს ხელნაწერის დაწერილობით:

1v. „ჟამისწირვაჲ წმიდისა იოვანე ოქროპირისაჲ. მღწლი რაჟამს სინმიდესა დაგებდეს პირველად ესე ლ (ცჲ წართქუას: „ღო ღო ჩწო, რწ ზეცისა პორი სარზდელად ყოველსა სუფელსა უნი ჩწი და ღი იჲ ქე მოავლინე მაცხოვარდ, ჩწდა მწსნელად და მაკურთხეველად და გწწ წმ//2r. მედელად ჩწდა შწ აკურთხე წწა დაგებული ესე და შეინირე ესე ვა ზეცისაჲ შწისა საკურთხეველსა ზედა მოიწსენენ ვითარცა სახიერ ხარ და კაცთა მოყუარე რწლთა შემონირეს და ვისთვის შემონირეს და ჩწ დაუსჯელად დაგვცვენ მღდელობასა საღმრთოსა შწსა საიდუმლოსა რწ წწს დიდებულ ყდ პატოხსან და დიდად შუენიერი სახელი მამისა და ძისა და სულისა წმიდისა ან და მწს და უჲკე უჲკე აწ.“

უპირველესად თვალშისაცემია, რომ N/Sin.Geo. 66-ში არ ჩანს იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის XI ს-ში ნორმად აღიარებული დასაწყისი, კერძოდ, პროსკომიდიის მომზადებისა და უშუალოდ პროსკომიდიის ანუ კვეთის ლოცვები. ხელნაწერი იწყება პირდაპირ წინადაგების ლოცვით. რომც ვივარაუდოთ, რომ სინური ნუსხა თავნაკლულია, ჩვენ მიერ დასახელებული მონაკვეთი არ შეიძლება გადანერილი იყოს ცალკე, ჟამისწირვის ძირითადი ტექსტისაგან მოწყვეტით. უნდა ვიფიქროთ, რომ გადამწერს ხელთ ჰქონდა სწორედ ამგვარი კომპოზიციის დედანი. ჟამისწირვა არ არის სულიერი ზრდისა და სიმტკიცისათვის უბრალოდ საკითხავი წიგნი, იმ ტიპისა, როგორც რომელიმე ჰომილეტიკურ ან აპოფთეგმურ თხზულებათა კრებული. იგი ხომ ექვარისტიული მსახურების უმთავრესი განგება ანუ, თანამედროვე გაგებით, წესრიგია. მასში რაიმე სახის ცვლილების შეტანა გადამწერის ან მომგებლის ინიციატივით შეუწყნარებელი მოქმედებაა.

იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის გრაგნილები. ჩვენი კვლევის არეალში უმთავრესად მოექცა ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფონდებში დაცული გრაგნილი ჟამისწირვები. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, მათი რიცხვი 32 არ აღემატება, ამათგან ორი - H-531 და S-4980 - ბასილი დიდი ჟამისწირვაა და შესაბამისად ეს გრაგნილები ნაკვლევი და გამოცემულია ნინო ქაჯაია მიერ (ქაჯაია 1992); ორი - H-1729 და S-4980 იმდენად დაზიანებული და ფრაგმენტულია, რომ მათზე გადანერილი ჟამისწირვების ავტორობის დადგენა შეუძლებელია. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ტექსტის ამოკითხვა კი მოხერხდა მხოლოდ ოთხი გრაგნილიდან: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი დაცული H-191, H-511, H-2089 და A-922.

H-191 (შემდგომში A) . XIV-XV სს. 5 კეფისაგან შემდგარი სქელ ეტრატზე, ნუსხურითა და შავი მელნით გადანერილი გრაგნილია. თავნაკლულია, სავარაუდოდ აკლია 1 კეფი. ჟამისწირვა პალიმფსესტია, რომლის ქვედა ფენაზე წვრილი ნუსხურით, ყავისფერი მენით გადანერილი ტექსტიდან იკითხება მხოლოდ მე-3 კეფზე შემორჩენილი სულთა მატიანის ტექსტი (პალიმფსესტები 2017: 55, 352-353).

H-511. XVI ს. 5 კეფისაგან შემდგარი გრაგნილი გადანერილია ეტრატზე, წვრილი ნუსხურით, შავი მელნით. გრაგნილი გაფორმებულია დეკორირებული საზედაო ასოებითა და მინიატიურებით; დაფიქრებისა და სამომავლო კვლევისაკენ გვიბიძგებს ჟამისწირვის ამ გრაგნილის დანიელ მესვეტის, წმ. ნიკოლოზისა და წმ. გიორგის გამოსახულებებით შემკობის ფაქტი. გრაგნილის verso გამუქებული და ალაგ-ალაგ გაუფერულებულია, განსაკუთრებით კი V კეფი,

რომლის ამოკითხვა მეტად რთულია. სწორედ ამ კეფზე იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის დასასრულს თავსამკაულით გამოყოფილია იოანე ოქროპირის ზიარების ლოცვა. გრაგნილი საკმაოდ იყო დაზიანებული, II კეფი იყო გადახეული, კეფების დაცალკეების გამო დარღვეული იყო გრაგნილის მთლიანობა. ამჟამად იგი ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის კონსერვაციისა და რესტავრაციის ლაბორატორიის თანამშრომელთა მიერ რესტავრირებულია. გრაგნილის არშიებზე ნუსხურით შესრულებული არაერთი მინაწერი - სულთა მოსახსენებელი იმდენადაა გაუფერულებული, რომ მათი ამოკითხვა შეუძლებელია, თუმცა კი მაინც შესაძლებელი გახდა მათგანის გარჩევა:

1რ., მარჯვენა არშია, გვიანდელი ნუსხური: „*მამაგულ საბანაძე[ს] და მეულღესა მისა პუპას შეუდოს ღმერთმან ცოდვანი მათნი*⁵⁶“.

1რ., მარცხენა არშია, გვიანდელი ნუსხური, უნიგნური: „*უფალო, შეუნადე [...]*ისმე დისა ყილილსა ქალსა.“

2რ., მარცხენა არშია, უნიგნური ნუსხური: „*ნ. ღ(მერთ)ო შონდე გ[იორგ]ის ცოდი მისი ბლიკაძესა მეოღესა*⁵⁷ *მისა ცციასა შოდესა, ღ(მერთ)ო, ამინი.*“

3რ. მარცხენა არშია, ნუსხური: „*ღ(მერთ)ო, შეინყალე სული გიორგის ცოლ-შვილისა*“.

H-511-თან პალეოგრაფიული ნიშნებით ახლომდგომი, პრაქტიკულად ერთი სკრიპტორიუმიდან ან ერთი გადამწერის ხელიდან გამოსული, იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის სამი გრაგნილია H-521 (C), Q-1071 (D) და ქუთაისის მუზეუმის K-605. სამივე შემკულია მხატვრულ-დეკორატიული საზედაო ასოებითა და მინიატიურებით. ეს ოთხივე ხელნაწერი ჟამისწირვის გრაგნილთა ერთ ჯგუფს ქმნის. C და D გრაგნილები თავნაკლული და საკმაოდ დაზიანებული იყო, თუმცა ამჟამად სამივე მათგანი რესტავრირებულია ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის კონსერვაცია-რესტავრაციის ლაბორატორიის მიერ. ორიოდ სიტყვით შევჩერდებით CD გრაგნილების არშიებზე არსებულ გაუფერულებულ სულთა მოსახსენებლებზე, რომელთაგან რამდენიმეს ამოკითხვა მაინც შესაძლებელი გახდა:

C გრაგნილი, 2რ. ნუსხური, ტექსტთან მიახლოებული ხელით: „*ღებანიძესა შიოს და მეულღესა მისა მ[ა]რგალიტს შეუნდვნეს ღმერთმან ცოდვანი მათნი, ამინი. უფალო.*“.

2რ. მარჯვენა არშია, ნუსხური: „*ქ [.....] ღ(მერთ)ო წნ[...]* ასათიანის ქალი სასუფეველსა შენსა დღესა მას დიდსა განკითხვისასა შენისასა. ამინ“.

იქვე: „*მამაგულ კურეშიძესა და მეულღესა მისა შენდვნეს ღმერთმან. ამინ*“.

1რ. მარცხენა არშია, მხედრული: „*ივან[ე]სა ბეშიძესა და მისა მეულღესა ელდივნი და ბარლი(?)*, გივი შეუნდოსა ღმერთმან.“

D-ს მარჯვენა და მარცხენა არშიაზე გაკრული მხედრულით შესრულებული არაერთი მინაწერი გაუფერულებულია. ამოკითხვა ვერ მოხერხდა.

H-2089 (E) . XV ს. ერთეული, შედგება 3 კეფისგან, I-II კეფები გადაკერილია ერთად, მარჯვენა კუთხე მორღვეულია. ნაწერია სქელ ეტრატზე შავი მელნით, ნუსხურით. III კეფი მოცილებულია, სხვა, გაცილებით ადრეული გრაგნილის ნაწილია, ნაწერია ეტრატზე, შავი მელნით, ნუსხურით, განსხვავებული ხელით. ძლიერ დაზიანებულია, კიდეებშემოტეხილია. ზედა კიდეზე აღინიშნება ძველი გაკერვის კვალი. ეტრატი გამუქებულია და გრაფემები გაუფერულებულია, ტექსტი ცუდად იკითხება. პალიმფსესტია. ქვედა ფენა ნაწერია მსხვილი მთავრულით, ზედა ტექსტის საპირისპიროდ. თარიღდება IX ს-ით. იერუსალიმური ლექციონარის ფრაგმენტია. (პალიმფსესტები 2017:162, 392-293).

K-657 (K.) გარდა ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფონდებში დაცული გრაგნილი ჟამისწირვებისა, ჩვენი ყურადღება, ასევე, მიიპყრო ქუთაისის მუზეუმში აღნიშნული საფონდო ნომრით დაცულმა ე.წ. გელათის ილიტარიონმა. მართალია, გრაგნილი საკმაოდ შელახულია, I კეფი შემოხეულია, მელანი გაუფერულებულია დროთა დინების გამო და გაბმული ტექსტის ამოკითხვა ალაგ-ალაგ ჭირს, მაგრამ იგი საგანგებოდაა შექმნილი და უკავშირდება ჩვენი ისტორიის უმნიშვნელოვანეს პერიოდს, კერძოდ, XVI ს-ის შუა წლებში ქართული ეკლესიის ისტორიაში მიმდინარე პროცესებს, ბიჭვინთის საკათალიკოსო რეზიდენციის გელათში გადატანისა და დასავლეთ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქ ევდემოს/ევდემონ I (ჩხეტიძის) მოღვაწეობას

⁵⁶ გრაგნილის XX ს-ის 50-იან წწ-ში შედგენილ (აღწერილობა (H) 1951 :8) მინაწერი ასეა ამოკითხული: „*მამია გურ[იელ]სა და ბანა რე (ძე?)სა და მეულღესა მისსა უპიას შეუნდოს ღმერთმან ცოდვანი მათნი.*“

⁵⁷ ლ მხედრულით

(Skhirtladze 2016:520-522). გრაგნილი გადანერილია ეტრატის თხელ ფურცელზე, შედგება 13 კეფისგან, გამოყენებულია ოქრომელანი, შემკულია იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის, 12 მოციქულისა და საიდუმლო სერობის მინიატიურებით⁵⁸. გრაგნილის საგანგებო მნიშვნელობაზე, გარდა საწერი მასალის ხარისხისა და მორთულობისა, მიუთითებს მისი შედგენილობაც. სხვა გრაგნილი ჟამისწირვებისაგან განსხვავებით, K-657 recto-ზე ორ სვეტად გადანერილია იოანე ოქროპირის (მარჯვენა სვეტი) და ბასილი დიდის (მარცხენა სვეტი) ჟამისწირვები, ხოლო verso-ზე ბასილი დიდის სინმინდის საღმრთო განახლების ტექსტი. პალეოგრაფიული ნიშნებისა და შემკულობის გამო ხელნაწერს ნ. კონდაკოვი (Кондаков 1890:53) და გრ. წერეთელი (Церетели 1891:278) XII-XIII სს-ით ათარილებდნენ. გრაგნილის ზუსტი თარიღი, ჟამისწირვის ცოცხალთა მოხსენიების კვერეცში დასახელებული ისტორიული პირების - ქართლის მეფე ლუარსაბ I-ისა და აფხაზეთის კათალიკოს ევდემოს I-ის მოხსენიების საფუძველზე განსაზღვრა კ.კეკელიძემ და ილიტარიონი XVI ს-ით დაათარილა (Кекелидзе 1908:99).

K-657-ის 10r-ს მარცხენა არშიაზე, ცოცხალთა მოხსენიების გასწვრივ იკითხება ნუსხურით, ყავისფერი მელნითა შესრულებული ვრცელი მოსახსენებელი. ტექსტის შიგადაშიგ წითლითაა გაცხოველებული:

„კწ. და პატიოსანა **მალაქია წმიდისა პატრიარქისა ჩუენისა და ყოვლისა საქართველოსა კათალიკოზისა**, დიდისა მამათმთავრისა იოანე, წმიდისა პატრიარქისა ანტიოქელ მამათმთავრისა, წმიდისა საბაჲ პატრიარქისა, ალექსანდრელ მამათმთავრისა გრიგოლისათვს, წმიდისა პატრიარქისა კოსტანტინოსპოლელ მამათმთავრისა, **ევდემოს წმიდისა პატრიარქისა და ყოვლისა აფხაზეთისა კათალიკოზისა**, დიდისა მამათმთავრისა და იოანე წმიდისა პატრიარქისა იერუსალჴმელ მამათმთავრისა, [...]ლისათვს მთავარებისკოპოზისა ჩუენისა და შემწირველისა ამისთვს პატიოსანთა მსხუერპლთა უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესთა, თეოდორე მონაზონისა და ხუცისა, პატიოსანთა მღდელთა, ქრისტეს მიერ მამათა და ყოვლისა სამღრდელოსა მწყობრისათვს, ცხორებისათვს, სიმტკიცისა, მძლეობისა დამყარებისა ღვთივ დაცულისა მეფისა ჩუენისა ლუარსაბ აფხაზეთა, ქართველთა, რანთა, კახთა, სომეხთა და შირვანელთა მეფისა მშკდობისათვს, ყოვლისა სოფლისა კეთილად დგომისათვს და დამტკიცებისა წმიდათა ღმრთისა ეკლესიათასა, გამოწსნისათვს ძმათა ჩუენთა ტყუჴქმნულთა, ქრისტეს მოყუარეთა მჴედართა, გარემოს მდგომარეთა ერისა და ყოველთა და ყოვლისა.“

თუ გავითვალისწინებთ აღმოსავლეთ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქ მალაქიას (1532-1534, 50-იანი წწ.) და დასავლეთ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქ ევდემოს/ევდემოს ჩხეტიძის (1557-1578) აღსაყდრებისა და მათი თანამშრომლობის წლებს, გრაგნილის გადანერის თარიღი XVI ს-ის 50-იანი წლებით შეგვიძლია შემოვსაზღვროთ.

სახელწოდება კონდაკისათვის. პირველი საკითხი, რომელმაც იოანე ოქროპირის ჟამისწირვათა გრაგნილებზე მუშაობისას ჩვენი ყურადღება მიიპყრო, შეეხო თავად გრაგნილსა და მის გამოქვეყნებულ აღწერილობას შორის ხელნაწერის სახელწოდებაში არსებულ სხვაობას. აღწერილობებში გრაგნილი ჟამისწირვები კონდაკის სახელწოდებითაა აღნუსხული. შესაძლოა, არც დავფიქრებულყავით ამ საკითხზე, ვინაიდან სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით, კონდაკი გრაგნილი ჟამისწირვების სავსებით ბუნებრივ და ახსნად სახელწოდებადაა აღიარებული. მეცნიერთა აზრით, მისი წარმოშობა განაპირობა ბერძნულმა ტერმინმა κόνταξ (Μπαμπινιώτης 2020) ანდა κόντιξ (კეკელიძე 1980: 580, გაბიძაშვილი 2011:23), რომელიც ამ ფორმის ხელნაწერის აგებულების არსებით ელემენტს - ორმხრივად წვერმომახულ ხის ჯოხს აღნიშნავს და რომელიც ერთმანეთზე გადაკერებული კეფების საყრდენს წარმოადგენს, ფაქტობრივად, ნაწერ ფურცლებს ანარჩუნებინებს დახვეულ ფორმას. მაგრამ კვლევამ აჩვენა, რომ საკითხი მხოლოდ ამ არგუმენტით ვერ აიხსნება. საქმე ისაა, რომ თავად გრაგნილ ჟამისწირვებში, რომელთაც შემორჩათ პირველი კეფი, ხელნაწერი ასეა დასათაურებული:

H-510 (XV ს.): „სა[ღვთ]ო ჟამის [წირვა ი]ოანე ოქროპირისა“.

H-511 (XVI ს.): „საღვთო ჟამისწირვა წჲ იოვანე ოქროპირისა“

K-657 (XVI ს.): “ ჟამისწირვა წმიდისა იოანე ოქროპირისა.“

ამას გარდა, ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულ იოანე ოქროპირის ჟამისწირვათა კატალოგიზაციის პროცესში გაირკვა, რომ კონდაკი, როგორც ლიტურგიის აღსრულებისათვის

⁵⁸ გრაგნილის მხატვრულ-მინიატურული მხარის შესახებ დანვრილებით იხ. Skhirtladze 2016: 522-53

განკუთვნილ წიგნთა კრებულის აღმნიშვნელი ტერმინი, ჩვენს ხელნაწერ ტრადიციაში ჩნდება XVIII ს-დან. ამ კრებულებში, გარდა იოანე ოქროპირის ჟამისწირვისა, შესულია ბასილის დიდისა და გრიგოლ დიალოლოსის ლიტურგიები, მწუხრისა და ცისკრის განგებები, მღვდელთა და დიაკონთა ხელდასხმის წესი, კურთხევები და განტევების ლოცვები. მართალია, კონდაკის სახელწოდებით ცნობილი კრებულების შედგენილობა არ ხასიათდება აბსოლუტური ერთგვაროვნებით, მაგრამ ყველა მათგანში მაინც წარმოდგენილია ჩვენ მიერ ზემოთ დასახელებული ტექსტიდან რამდენიმე.

მოვიტანთ რამდენიმე მაგალითს:

A-107 (XVIII ს.) 186-ფურცლიანი კრებული, გადაწერილია ნუსხურით ორ სვეტად, ქალაქ ლდზე. გადაწერის ადგილი უცნობია, შემკულია მოხატული კამარებით. გადამწერია ნიკოლოზი (30v).

კრებულში შესულია:

1. განსვენებაჲ საღმრთოთა წირვათა, ვითარ იქმნის მღვდელთა და დიაკონთა მიერ და ანუ რაჲ წესი არს (4r-9v)

2. საღმრთო ჟამისწირვა წმიდისა იოანე ოქროპირისა (10r-30v)

3. საღმრთო ჟამისწირვა წმიდისა ჩუენისა დიდისა ბასილისა (31r-45v)

4. წესი, რომელი აღესრულების საღმრთოსა სინმიდის განახლებასა (45v-46v)

5. საღმრთო ჟამისწირვა გრიგოლისა (47r-55r)

6. წესი, რომელი იქმნების ჴელთ-დასხმასა ზედა კერძო დიაკონისასა. (55v-56v)

7. წესი, რომელი იქმნების ჴელდასხმასა ზედა დიაკონისასა (56v-59r)

8. წესი, რომელი იქმნების ჴელდასხმასა ზედა მღვდლისასა (59r-60v)

9. რომელსა ენებოს აღშენება ეკლესიისა (60v-62r)

10. წესი რომელი აღესრულების შეძვრასა ტრაპეზისასა, ანუ დაფუძნებასა ზედა ტრაპეზისასა (62r-65r)

11. წესი ტრაპეზის გარეცხისა (65r-68v)

12. კურთხევანი (68v-186v)

კრებულის რაობას ეხება 84v-სა და 180v-ზე სხვადასხვა პირის მიერ დართული ანდერძ-მინაწერები. მოგვაქვს ამონარიდი 180v-ზე ნუსხურით დაწერილი მინაწერიდან:

“სადიდებელად წმიდისა და ერთარსისა ცხოველსმყოფელისა და განუყოფელისა სამებისა მე, ცოდვილმან სიგნიშვილმან გაბრიელს (!), შემოგწირე შენ, წმიდა ნათლისმცემელსა მრავალმთისა, ერთი კონდაკი და კურთხევანი ერთად შეკრული ...”

A-150 (XVIII ს.) ქალაქის 102-ფურცლიანი კრებული, გადაწერილია ნუსხურით, შემკულია იოანე ოქროპირის, ბასილი დიდის, გრიგოლ დიალოლოსისა და სხვა წმინდანთა გამოსახულებებითა და დეკორირებული საზედაო ასოებით.

შედგენილობა: მართალია კრებულში შესულია მხოლოდ იოანე ოქროპირის, ბასილი დიდისა და გრიგოლ დიალოლოსის ჟამისწირვები, მაგრამ იგი მაინც აღქმულია როგორც კონდაკი. ყდის ზედა ფრთის საცავ ფურცელზე იკითხება ტარასი არქიმანდრიტის (ალექსი-მესხიშვილის, 1793-1874) მინაწერი:

„თქუწნო კეთილშობილებავ, ეს კონდაკი ძველ დღეთასია, აწინდელ დროში არ გამოდგენა, დავიწყების არხიაში (!) შეინახე. უმორჩილესი თქვენი ტ[არასი].“

S-1295 (1761-1781 წწ.). ქალაქის 74-ფურცლიანი კრებული, გადაწერილი . ორი გადამწერი: იესე და სიონის დეკანოზი ნიკოლაოსი.

შედგენილობა:

1. განგება მწუხრისა (2r-9r)

2. განგება საღმრთოთა და დამღვდლოთა წირვათა, რამეთუ დიდსა ეკლესიასა და მთანმიდასა ესრეთ იქმნები. (11r-54v).

შენიშვნა: ეს ნაწილი შეიცავ იოანე ოქროპირის, ბასილი დიდისა და გრიგოლ დიალოლოსის ჟამისწირვებს.

3. კურთხევები (55r-66r)

4. ლოცვები (67v-68r)

5. განტევებანი (70r-73v)

74v-ზე იკითხება მხედრულით შესრულებული სიონის დეკანოზ ნიკოლაოსის ანდერძი. მოგვაქვს ამონარიდი:

„ქ. უფალნო ჩემნო, მამანო წმიდანო და ძმანო, კონდაკი ესე რაც ოდენ ნანერია, კურთხევით ჳსენებულისა პაპისა ჩემისა ნანერია, რადგანაც იმისა ჭირნახულ-დადებულია. მცირედ მეც ვიჭირვე და განვაახლე...“ (74v)

როგორც ვხედავთ, კონდაკი, ფაქტობრივად, იმ ტიპის კრებულია, რომელსაც ადრეულ ბიზანტიურ ტრადიციაში Εὐχολόγιον-ი ერქვა და მღვდელმოქმედებათა აღსრულებისა და სხვადასხვა ლოცვის ნაკრებს წარმოადგენდა. სახელწოდება კონდაკის, როგორც ლიტურგიკული კრებულის და არა მხოლოდ ჟამისწირვის აღმნიშვნელ ტერმინის, ჩვენს ტრადიციაში დამკვიდრებისთვის საფუძველი უნდა ჩაეყარა 1710-1711 წლებში ვახტანგ VI-ის ინიციატივით თბილისის სტამბაში ამ ტიპის კრებულის ბეჭდური ვერსიის შექმნას. ყოველ შემთხვევაში, ანდერძ-მინაწერების მიხედვით, აღნიშნული მნიშვნელობით ეს ტერმინი არ დასტურდება არც ერთ ადრეულ ქართულ ლიტურგიკულ კრებულში. ვახტანგისეული კონდაკის რაობას 1711 წლის გამოცემის შესავალში განმარტავს ტექსტის გამმართველი, დღევანდელი ინტერპრეტაციით, რედაქტორის, გერმანე მღვდელმონაზვნის წინათქმა:

„კონდაკი რაოდენითა სწერია ამას შინა: პირველ წესი და რიგი, ვითარ უჭმსთ მღვდელთა და დიაკონთა მსახურებასა ზედა. და განგება მწუხრისა და ცისკრისა, და სამნი კონდაკნი: წმიდისა მამისა ჩვენისა იოანე ოქროპირისა, და დიდისა ბასილისა, და გრიგოლი დიოლოლოსისა (რომელსა ეწოდების სინმიდის განახლება). კიდევ კურთხევები წიგნის მკითხველისა და მგალობელისა, და კერძო დიაკონისა, და მღვდლისა, და მღვდელთმთავრისა, და დღესასწაულთა ერის განტევება, და ჩამოლოცვანი შუადეულთა დღეთა და დღესასწაულთანი.“ (კონდაკი 1711:1)

გამოცემის 4-6 გვერდებზე ქართული სტამბის გამმართველი მიხაილ უნგრო-ვლახელი ე.წ. წინათქმაში განმარტავს კონდაკის გამოცემის საჭიროებას. ეს მოკლე ტექსტი სავსებით არაორაზროვნად მიუთითებს XVII-XVIII სს-ში ქართულ ეკლესიაში ევქარისტიული მსახურების აღსრულების დროს შექმნილ სირთულეებზე, რომლებიც, ასევე, დაადასტურა ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფონდების კვლევაშიც. როგორც გაირკვა, ჩვენი ხელნაწერი ტრადიციის არა თუ XVII-XVIII სს., არამედ გაცილებით ადრეული პერიოდიც ხასიათდება როგორც ევქარისტიული განგების კრებულთა სიმცირით, ასევე რედაქციული სიჭრელითაც.⁵⁹ ამიტომაც შემთხვევითი არაა, რომ მიხეილ უნგრო-ვლახელი გამოცემის წინათქმაში მკითხველის ყურადღებას ხაზგასმით მიაპყრობს კრებულ კონდაკის გამოცემის საჭიროებისკენ:

„ქ. ყოველთა უწმინდესთა მღვდელთმთავართა და განკრძალულთა მღვდელთა შვერდომით თაყვანსაცემელი ვითარცა მოქმედნი იგი, რომელნიცა იქმან საქმესა მსოფლიოთა მოქალაქეობისათა, მათ არ ძალუცთ თვინიერ საჭმრისა რასამე და მოხელოვნებისა კეთილთა რათმე საქმეთა საზომსა თვისსა მოყვანებად, ეგრეთვე მღვდელთა მათ, რომელნიცა მღვდლობენ და მსახურებენ წმიდათა და უხრწნელთა საიდუმლოთა, ვერ ძალუც კეთილად წარმართებად და ჯეროვნად მღვდელმემსხვერპლეობად, უკუეთუ არა იყოს კრძალვით მხედველი თვისთა წესთა და საიდუმლოთა წერილთა ქონებად, რომელი მოგუცეს ჩვენ წმიდათა და ღმერთმოსილთა მამათა ეკლესიათა ჩვენთათვის შესამკობელად. რამეთუ, რომელნი ეძიებდენ წმიდათაგან წერილთა, ადვილად შემძლებელ არიან პოვნად გზასა მას მეცნიერებისასა. ვინათგან სამღვდლონი მამანი ქართველთაგანი დაკნინებულ იყვნეს სამღვდლოთა წიგნთაგან და ვერ წარემართებოდა ნაკლულევანთა მღვდელთაგან მღვდლობა თვინიერ ამას წიგნისა, ამისთვის განიცადა ესეცა და გულისწყმყო პატრონმა და განმგებელმა ქართველთამან ბატონიშვილმა ვახტანგ, ვითარმედ დიდად საჭმარარს დაკლებულთა მღვდელთათვის წიგნი ესე წმიდისა მსხვერპლისა ...“ (კონდაკი 1711:4-6)

ჩვენი აზრით, სწორედ ვახტანგის გამოცემამ მისცა ბიძგი ცალკეული ჟამისწირვის კრებულ კონდაკთან გაიგივების ფაქტს, სხვაგვარად გაუგებარია, რატომ არ აისახა სახელწოდება

⁵⁹ ბიზანტიური ტრადიციის ჟამისწირვათა ბერძნული და მისი შესატყვისი ქართული რედაქციების შესახებ მსჯელობისას კ.კეკელიძემ ხაზგასმით აღნიშნა, XIVს-ში კონსტანტინეპოლის პატრიარქ ფილოთეოსის მიერ ჟამისწირვებში შეტანილი მეტად მნიშვნელოვანი სარედაქციო ცვლილებები ქართულ ტრადიციაში სწორედ ვახტანგ VI-მ შემოიტანა. ეს რედაქცია დაიბეჭდა მის სტამბაში მხოლოდ 1716 წელს, მაგრამ ჟამისწირვის ამ რედაქციამ მაინც ვერ დაიმკვიდრა ადვილად ადგილი ქართულ ტრადიციაში. (კეკელიძე 1980: 583).

კონდაკი გრაგნილზე გადაწერილ ჟამისწირვებში. საინტერესოა ერთი გარემოებაც, ჟამისწირვის კონდაკად მოხსენიების XVIII ს-ში დამკვიდრებულმა ტრადიციამ ასახვა პოვა XVI ს-ის მეტად დაზიანებული, თავ-ბოლონაკლული გრაგნილი ჟამისწირვის H-513 არშიაზე მხედრულით შესრულებულ XVIII-XIX სს-ის მინანქრში:

„ღმერთო და ყოლა წმიდაო ღვთისმშობელო, და წმიდაო იოანე ოქროპირო და წმიდაო ბასილი და რაცა ამა კონტაკშიდა წმიდანი მოიხსენიებიან, მათო მადლო, გაუზარდე ზაქარიასა მისი...“

ინტერესს მოკლებული არაა ტერმინ კონდაკის მნიშვნელობის შესახებ საქართველოში დაცულ ქართველ კათოლიკეთა წიგნების მონაცემებიც, რომელთა თანახმადაც, კონდაკი ზოგადად წირვის მნიშვნელობითაა მოხმობილი ცალკეულ ხელნაწერებში. ამ შემთხვევაში ჩვენი ყურადღების არეალში მოხვდა სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმის (სხვაგან სჯმ) კათოლიკური ხელნაწერი № 202. ესაა 236 ფურცლისაგან შემდგარი იესოს, მარიამისა და იოსების კათოლიკური ძმობის წირვის კოდექსი, რომელშიც ჩამოთვლილი არიან ძმობის როგორც ცოცხალი, ასევე გარდაცვლილი წევრები. ეს ქართველ კათოლიკეთა ერთგვარი სულთა მატიაწეცაა. კრებულს ეწოდება ძმობის კონდაკი (აღწერილობა (სჯმ) 1987: 84). ძირითად ტექსტს უძღვის შესავალი:

„ 1840 მარტის პირველ თვესა წმინდა ჯვარის ეკლესიასა შინა დაწერილ იქმენ იესო, მარიამ და მამა იოსების შენდობაების (!) ძმობაშიდ, რომელი მოენიჭა ახალციხის ეკლესიებს გრიგოლ მეთექვსმეტე წმინდა პაპისგან კავკაზიის ამიერ მთავარ-უმფროსი კათოლიკეთა ზედა უფალი პატრი ფრანჩისკე მესინელის საშუალებითა და მთავარ-უმფროსმან თვით მონაცვლედ გამოაგ ზავნა ბატონი პატრი დამიანე ვიარეჯელი, და რომელიც აქუნდა სხუა შენდობაებიც საზოგადო თემობისათვის. ამისთვის დიდის ცერემონიით განიშალა წმინდა ჯვარის ეკლესიაშიდ, რვა დღე-ღამეს რომ დილით იყო წურთვა და შემდგომად ხმოვანი წირვა, საღამოს ქადაგება და წმინდა ზიარების კურთხევა. და მიიღეს ყოველთავე თემობამ აღსარებით და წმინდა ზიარებით დამზადებულთა წმინდა პაპა გრიგოლ მეთექვსმეტის⁶⁰ კურთხევა და აღხსნა ყოველთა კრებულისა და შევიდენ ძმობის კანონიერ ძმობაშიდ და დაენერნენ იესო, მარიამ და მამა იოსების საფარველ ქვეშ „ (4r)

სამცხე-ჯავახეთის კათოლიკურ გარემოში ტერმინი კონდაკი აღაპთა მნიშვნელობითაც იხმარებოდა. მაგალითად, XVIII-XIX სს-ით დათარიღებულ 91 ფურცლისაგან შემდგარ სააღაპე წიგნს (სჯმ № 188) ეწოდება კონდაკი სურბ ნიშნისა⁶¹ (აღწერილობა (სჯმ) 1987: 72-73). ხელნაწერი სამეცნიერო წრეებში ცნობილია „ახალციხის ქრონიკების“ სახელწოდებით (ქრონიკები 2015). ასევე სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმში დაცული XIX-XX სს-თა 33-ფურცლიანი წმ. ივლიტას ეკლესიის დავთრის ანუ სააღაპე წიგნის სახელწოდებაც კონდაკია (აღწერილობა (სჯმ) 1987: 114). ტექსტში ვკითხულობთ:

„უფალო, შენ შეინყალე ივლიტის(!) საყდრის ერისაგან მიცვალებულნი და საუკუნო განსვენება მიანიჭე მათ. ხოლო გააძლიერე იგინი, რომელნიც აწმყოს იპოებიან ამ ეკლესიის აწრდილს ქვეშ, რითა დაუცხრონლად გაქონ და გადიდონ შენ უკუნისამდე.“ (1r)

იმავე გვერდზე მინანქრი: „და განახლდა ეს კონდაკი ამავე ეკლესიის ბაროხი მღვდელისაგან წელსა 1857.“

რაც შეეხება იმას, თუ რატომ მიიღო ექვარისტული ლიტურგიის წიგნთა კრებულებმა ან, თუნდაც, ქართველ კათოლიკეთა წირვისა და სააღაპე წიგნებმა ეს სახელწოდება, დღეისათვის ამ კითხვაზე პასუხი ჩვენ არ გვაქვს. არც ტერმინ ΚΟΝΤΑΚΙΟΝ, kondákion სხვაენოვანი (ბერძნული, ლათინური, სლავური) განმარტებები არ გვაძლევენ იმის უფლებას, ერთ დროს 18-20 სტროფიანი ჰიმნის სახელწოდების ამგვარ ტრანსფორმაციას რაიმე სახის არგუმენტირებული ახსნა მოვუძებნოთ. ვფიქრობთ, ამ კითხვაზე პასუხის გაცემის საშუალებას შექმნის ამ მიმართულებით ტერმინოლოგიური ძიებანი.

იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის გრაგნილებზე დაცული ქართული რედაქციები. გამოცემულმა ტექსტებმა ნათელი გახადა, რომ დღის მსახურების ეს მნიშვნელოვანი განგება ჩვენს ხელნაწერ ტრადიციაში წარმოდგენილია სამი რედაქციით, რომელთაც პირობითად ასე აღვ-

⁶⁰ Gregorius Sextis Decimus, რომის პაპი 1831-1846 წწ-ში.

⁶¹ სურბ ნიშანი - ეკლესია ძველ თბილისში, ზემო კალაში. ძველი სახელწოდებით მამასახლისის საყდარი.

ნიშნავთ: S (O/Sin Geo. 89), G (Graz.Geo.2058/5) და B (Ms.or.fol.573). მართალია, სამივე ნუსხა, რომელთა მიხედვითაც გაიმიჯნა იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის რედაქციები, სინის მთის ქართული კოლექციის ნაწილს წარმოადგენდა, ჩვენთვის საინტერესო იყო დაგვედგინა, ლიტურგიკული კრებულების სიმრავლით გამორჩეული ამ სამონასტრო ცენტრიდან გამოსული რომელი რედაქცია აღმოჩნდა ყველაზე აქტუალური და მიღებული გვიანი შუა საუკუნეების ჩვენს საეკლესიო პრაქტიკაში.

თუმცა გვსურს ხაზგასმით აღვნიშნოთ, რომ იოანე ოქროპირს ჟამისწირვის გრაგნილების რედაქციულ თავისებურებებზე მსჯელობისას ჩვენ, ფაქტობრივად, შემოვიფარგლებით ამ წიგნის სტრუქტურაში გამოვლენილ ზოგად სხვაობაზე მინიშნებით. თავად ბერძნული ხელნაწერების, მათში დაფიქსირებული რედაქციული თუ ვარიანტული ვარიაციების სიმრავლის გამო პრობლემურ საკითხად რჩება ქართული რედაქციების ადეკვატური ბერძნული დედნების მოძიებაც. კვლავ გავიხსენებთ ზემოთ აღნიშნულს, S რედაქციის გამომცემელი ა. ჟაკობი ქართული რედაქციის პარალელური ტექსტი შესაძლო წყაროების გამოკვეთისათვის 14 ბერძნულ და ერთ ლათინურ ხელნაწერს ასახელებს (Jacob 1964:72-73). ჩვენი აზრით კი, ჟამისწირვის ქართულ ხელნაწერებში, გრაგნილები იქნება ეს თუ კოდექსები, არსებული რედაქციული თავისებურებების განმარტება, ექვარისტული ლიტურგიის ამ წიგნის შემადგენელ კვერექსებსა თუ ფსალმუნურ საგალობლებში ან მღვდელმოქმედებათა შესრულების წესში გამოვლენილი სხვაობების ანალიზი შესაძლებელი გახდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუკი ჟამისწირვა შესწავლილი იქნება არა როგორც განყენებული წიგნი, არამედ როგორც ღვთისმსახურების სადღეღამისო ციკლის - ჟამისა და მღვდლის, დიაკვნისა თუ ეპისკოპოსის ხელდასმის განგებების განუყოფელი ნაწილი. სწორედ ამგვარი კვლევა შექმნის მყარ საფუძველს ნათელი მოეფინოს არა მხოლოდ გვიანი შუა საუკუნეების ლიტურგიკული ტრადიციის, არამედ თავად ქართული ეკლესიის ისტორიის უმნიშვნელოვანეს საკითხებს. ამგვარი სიღრმე კი სცილდება ჩვენი ამოცანების ფარგლებს.

გრაგნილზე გადანიშნული ჟამისწირვებზე მუშაობის პროცესმა ნათელი გახადა, რომ არ არსებობს აბსოლუტური სიზუსტით ერთმანეთის შესატყვის ტექსტთა ერთობლიობა. შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ რიგ შემთხვევებში ტექსტებს შორის, ერთი შეხედვით, უმნიშვნელო სხვაობების რედაქციულ თავისებურებებზე კვალიფიკაცია არ იქნებოდა სწორი. მაგრამ თუ გავიხსენებთ, რომ იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა ექვარისტული მსახურების მარეგულირებელი წიგნია, რომელსაც საფუძველი კონკრეტულ ეპოქასა თუ სივრცეში მღვდელმოქმედების დოგმატურ ინტერპრეტაციაში უდევს, გასაგები გახდება, რომ ტექსტებს შორის თუნდაც მცირე ცვლილებაც კი რედაქციული თავისებურების მნიშვნელობას იძენს. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის სამივე ნაწილის (პროსკომიდია ანუ კვეთა, კათაკმეველთა და მართალთა წირვა) კომპოზიციაში, ლოცვებში, ლიტურგიკულ რემარკებში, ლექსიკასა თუ ენობრივ ნორმებში გამოვლენილი სხვაობების სიმრავლემ გადაგვანყვეტინა კვლევაში წარმოგვედგინა ზოგადი, გარკვეულწილად შემაჯამებელი დასკვნა, ხოლო მასალის საილუსტრაციოდ გამოკვლევისთვის დაგვერთო XIV-XVI სს-ის ზემოთ დასახელებულ სამ გრაგნილზე H-191, H-511 და H-2089 გადანიშნული ტექსტები. უნდა აღვნიშნოთ, რომ დღემდე არსებული გამოკვლევების საფუძველზე მეცნიერთა მიერ გამოყოფილ S, G და B რედაქციებს დაემატა H-511-სა და მისი ჯგუფის H-521, Q-1071 და ქუთაისის მუზეუმის K-605 გრაგნილებზე გადანიშნული რედაქცია, რომელსაც აღვნიშნავთ H და ლიტერთ.

H რედაქცია საინტერესოა არა მხოლოდ ტექსტში არსებული სხვაობების, არამედ ენობრივი ფორმების თვალსაზრისითაც. მის შემცველ გრაგნილთა აშიებზე დართული სულთა მოსახსენებლები კი გვაპარაუდებინებენ, რომ ეს ხელნაწერები დასავლეთ საქართველოშია შექმნილი, სავარაუდოდ, ლეჩხუმ-სვანეთის რეგიონში. ჩვენ ვფიქრობდით, რომ ამ გრაგნილების არსებობის მასტიმულირებელი როლი შეეძლო შეესრულებინა XVI ს-ში შექმნილ ოქრომელნით გადანიშნულ და მინიატიურებით უხვად შემკულ გელათის ილიტარიონს. მაგრამ ტექსტების შედარებამ ჩვენი ეს ვარაუდი გააქარწყლა. გელათის ილიტარიონზე გადანიშნული იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა (ჩვენი განსაზღვრევით K რედაქცია) როგორც ტექსტობრივად, ასევე ენობრივი ფორმებით სხვაობს H ვერსიისგან. H რედაქციის ყველაზე თვალში საცემ ენობრივი თავისებურებას კი წარმოადგენს ა-მეტი ფორმები და ა გრაფემის ნუსხური და მხედრული ან-

ბანით პარალელური გამოსახვის შემთხვევები, მსაზღვრელ-საზღვრულსა და ზმნა-სუბიექტს შორის ბრუნვაში მართვისა და რიცხვში შეთანხმების ნორმათა დარღვევები.

ზოგადი ხასიათის შენიშვნის სახით აღვნიშნავთ, რომ იოანე ოქროპირის ჟამისწირვათა გრაგნილებზე გადაწერილი კათაკმეველთა და მართალთა ლიტურგიების ნაწილში ყველაზე გავრცელებული G რედაქციის ტექსტია, რომელიც პროსკომიდიის სისრულით, მღვდელსა და დიაკვანს შორის მღვდელმოქმედებათა განაწილებისა და მონაცვლეობის თვალსაზრისით სხვაობს როგორც S, ასევე B, H და K რედაქციებისაგან.

ტექსტებს შორის სხვაობათა შესახებ ზემოთ ნათქვამის საილუსტრაციოდ მოვიტანთ ერთ მაგალითს:

პროსკომიდია ანუ კვეთა. წესისამებრ პროსკომიდიის ნაწილი იწყება **შემთხვევის** ანუ კვეთის რიტუალის მოსამზადებელი ლოცვებით სამკვეთოში მღვდლის ან დიაკვნის შესვლის დროს. ყველაზე გამოკვეთილად ბერძნული რედაქციის საყოველთაოდ დადგენილი განგების ამ მოთხოვნას პასუხობს ქართული სინური რედაქცია. მასში მღვდელმოქმედება საკმაოდ ვრცელი ლიტურგიკული რუბრიკითაა აღნიშნული:

„ოდეს შეიმოსებოდის მღდელი, ესე ლოცვაჲ წარმოთქუას: უფალო ღმერთო ჩემო, გარდმო- მივლინე მე ძალი მალლით...“.

განსხვავებულ ვითარებას ვხვდებით G რედაქციაში, რომელშიც პროსკომიდიის მოსამზადებელ ქმედებას მღვდლის ნაცვლად იწყებს დიაკვანი, რასაც მიანიშნებს კიდევ შესაბამისი ლიტურგიკული რუბრიკა: *„შე-რაჲ-ვიდეს დიაკონი სადიაკონესა შინა და იტყოდის ლოცვასა“.* H რედაქცია პროსკომიდიის დასაწყისის ორივე მღვლემსახურის ერთობლივი ქმედებით აღნიშნავს: *„შე-რაჲ-ვიდეს დიაკონი სადიაკონესა შინა შეიმოსის სტიხარი და იტყოდეს მღდელი“.* რაც შეეხება K-ს, მასში საერთოდ არაა აღნიშნული რუბრიკა და ტექსტი იწყება უშუალოდ შემთხვევის ლოცვით: *„დაიკვლის ტარიგი ღვთისაჲ, ძე მამისა ამხუმელი ცოდვათა“.* ანალოგიური ვითარება გვაქვს A-922-ში. მაგრამ თავად შემთხვევის ლოცვის ტექსტი ყველა რედაქციაში იდენტურია. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ჟამისწირვათა ტექსტების ყველაზე მყარ ნაწილს სწორედ ლოცვები წარმოადგენს, მათში უმთავრესად ვლინდება მხოლოდ ლექსიკური ხასიათის სხვაობები. ჩვენ მიერ შერჩეულ გრაგნილთაგან ოთხი - ACDE ისევე, როგორც B რედაქცია, თავნაკლულია, ამდენად ვერაფერს ვიტყვით მათზე დაფიქსირებული ტექსტების დასაწყის ნაწილზე. რაც შეეხება HK გრაგნილებს, ისინი სრულია, მიუხედავად იმისა, რომ K-ს გრაგნილის პირველი კეფი მეტად დაზიანებულია, ტექსტის ამოკითხვა სავსებით შესაძლებელია. არც ერთი ეს გრაგნილი არ იცნობს ჟამისწირვის იმგვარ დასაწყისს, როგორც ახასიათებს S რედაქციას.

შემთხვევის ლოცვას მოჰყვება **კვეთის რიტუალი**. S რედაქციის კვეთის რიტუალი მარტივია, ნათლად არაა გამოკვეთილი რამდენ სეფეს ამოკვეთს მღვდელი, რომელიც კვეთის შემდგომ ბარძიმში წყლით განზავებული ღვინის ჩასხმისას წარმოთქვამს ლოცვას:

„ლახურითა განიგუმირა გვერდი შენი, ქრისტე, ღმერთო ჩუენო, რომლისაგან გარდამოქდა სისხლი და წყალი, ვინაჲ-იგი მოგუეცა მორწმუნეთა უხრწნელებჲა“.

ეს გალობა იოანე 19,34-ის პერიფრაზია. მღვდელი სამ-სამი დაფარნით დაბურავს ფეშხუმსა და ბარძიმს. G რედაქციაში არ გვხვდება ბარძიმის მომზადებისას ღვინის წყლით განზავების რიტუალი, ფეშხუმის მომზადებისას კი იოვ.19,34-ის განსხვავებული პერიფრაზი იგალობება:

„ერთმან მჭედართაგანმან ლახურითა განალო გუერდი მისი და მეყსეულად გარდამოქდა სისხლი [და] წყალი. მხილველმან ნამა და ჭემმარიტ არს ნამება მისი.“

S რედაქცია ზოგადად მიანიშნებს ბარძიმ-ფეშხუმის დაფარვის რიტუალს, ხოლო HK რედაქციებში ხაზგასმით, თუმც კი სხვადასხვა სისრულითაა განმარტებული ამ მღვდელმოქმედების სამგზის განმეორების აუცილებლობა. სხვათა შორის, S რედაქციის ამ მონაკვეთის ანალოგს ა. ჟაკობი XI ს-ის არაბულ რედაქციაში პოულობს ისევე, როგორც კვეთის რიტუალის მოკლე ფორმულირების პარალელებისათვის მიუთითებს XI ს-ის Grottaferrta F.B. II ბერძნულ და ამავე პერიოდის იტალიურ-ბერძნულ ხელნაწერებს (Jacob 1964:79).

გრაგნილებზე არსებული ტექსტების შედარების საფუძველზე მსგავსი არაერთი მაგალითის მოტანაა შესაძლებელი. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ცალკეულ კვერექსებს, ფსალმუნურ გალობებსა თუ რემარკებში არსებული არაერთი სხვაობა გაცილებით უკეთ გამოიკვეთება

ტექსტებთან უშუალო შეხების პროცესში, რისთვისაც გამოკვლევას დაერთვის ზემოთ დასახელებულ გრაგნილებზე- H-191, H-511, H-2089 - არსებული ტექსტების პუბლიკაცია.

დაბოლოს, პასუხგაუცემელი გვრჩება ერთი მთავარი კითხვა: მაინც რამ განაპირობა ადრეულ ტრადიციაში ლიტურგიკული კრებულების შემადგენლობაში შესული ჟამისწირვის ცალკე გრაგნილებზე გადაწერის ტენდენცია? მით უფრო, რომ იგი არა მარტო ქართულ, არამედ XIII ს-დან ბერძნულ ტრადიციაშიც მკვიდრდება (შდრ.: Дмитриевский 1901: 157, 262, 602, 817). ერთი და სრულიად ნათელი მიზეზი ამისა უკავშირდება ლიტურგიკული კრებულების დაშლის ტენდენციას. ამასთანავე უნდა ვიფიქროთ, რომ ჟამისწირვის ტექსტიც გარკვეულწილად უნიფიცირებას განიცდის, რაც გულისხმობს, რომ საეკლესიო პრაქტიკა აღარ ითხოვს კვერექსების, ფსალმუნური და ახალი აღთქმისეული გალობების ცვლას საეკლესიო კალენდრის შესაბამისად. X ს-ში კარგად ორგანიზებული ეს პრაქტიკა, რომელიც ასახულია O/Sin.Geo. 12-სა და O/Sin.Geo. 54-ში, კარგავს მნიშვნელობას გვიანი შუა საუკუნეების ლიტურგიკულ ტრადიციაში.

აპოკრიფები გრაგნილ ხელნაწერებზე

თუკი ჟამისწირვის ტექსტებთან დაკავშირებული გრაგნილების დანიშნულება გარკვეულია, დასაფიქრებელია, რა მიზანს ემსახურება და რომელი სოციუმის დაკვეთით იქმნება გრაგნილებზე გადაწერილი აპოკრიფული ტექსტები. აპოკრიფულ თხზულებათაგან გრაგნილებზე გვხვდება სამი: „ავგაროზის ეპისტოლე“ (CANT 88), „ღვთისმშობლის მიმოსვლა“, ცნობილია Apocalipsis Mariae-ს სახელწოდებით (CANT 327), (გადაწერილია მხოლოდ ერთი გრაგნილის ვერსოზე, გაუფერულებული ფრაგმენტი) და „იესო ქრისტეს საკვირაო ეპისტოლე“ – „კურიაკისათვის“ (CANT 311). როგორც კვლევამ აჩვენა, ამ შედგენილობის გრაგნილების არსებობას განაპირობებს ფართო სოციუმის ცხოვრებაში მიმდინარე პროცესები, იქნება ეს ინდივიდის მიერ დაუძლეველი წინააღმდეგობებისგან - მის მიერვე დემონიზირებული სნეულებებისა თუ აუხსნელი ბუნებრივი მოვლენებისაგან თავდაცვის სურვილი თუ ეკლესიის მიერ ღვთისმსახურების პროცესთან გაუცხოებული სოციუმის კვლავ ეკლესიის წიაღში დაბრუნებისაკენ გადადგმული ნაბიჯები. შესაბამისად, გრაგნილები ხელნაწერი წიგნის, როგორც ცოდნის უმნიშვნელოვანესი წყაროს, სოციალიზაციის პროცესის ამსახველ დოკუმენტებად შეიძლება აღვიქვათ.

აპოკრიფები შუა საუკუნეების ქართულ ხელნაწერებში. საზოგადოებაში ფართოდ გავრცელებული თვალსაზრისით, აპოკრიფები განეკუთვნება ე.წ. შეუწყნარებელ ტექსტებს, რომელთა გავრცელებისაგან ეკლესია თავს იკავებს. ეს თვალსაზრისი გარკვეულწილად არცაა საფუძველს მოკლებული, მაგრამ საკითხი არც ასე ცალმხრივად და მარტივადაა გასააზრებელი. საქმე ისაა, რომ აპოკრიფულმა თხრობებმა, როგორც ადრეულ ქრისტიანულ თემებში ჩამოყალიბებულმა მწერლობამ, ასახა ის სარწმუნოებრივი გარემო, რელიგიური წარმოდგენები, რომელთა წიაღშიც შეიქმნა ესა თუ ის თხრობა. თავად ქრისტიანული მოძღვრების, მისი კანონიკის განვითარების შესაბამისად აპოკრიფებმა განიცადა რევიზია და ცალკეული თხრობა სხვადასხვა პერიოდში აკრძალულ წიგნთა ინდექსებშიც კი მოხვდა (ჭელიძე 1991: 214-229; ჩხიკვაძე 2005: 80-87). ამასთანავე ამ ჟანრის თხზულებებში გადმოცემული სიუჟეტის აქტუალურობის გამო (აპოკრიფები ხომ ეხებოდა ბიბლიურ პერსონაჟთა ღვანლის იმგვარ ეპიზოდებს, რომლებზედაც თავად ბიბლია არაფერს წერდა), აპოკრიფულმა მწერლობამ რიგ შემთხვევებში იკისრა ერთგვარი წყაროს ფუნქცია და საფუძველად დაედო ქრისტიანობისათვის მნიშვნელოვანი თემებისა და დღესასწაულებისადმი მიძღვნილ ჰომილეტიკურ, ჰიმნოგრაფიულ ლიტურატიურასა და, ასევე, იკონოგრაფიას. სხვა რომ არაფერი გაგვახსენდეს, საკმარისია ყურადღება შევაჩეროთ ღვთისმშობლის ცხოვრებისა და მიძინების დადგენილ დღესასწაულებთან დაკავშირებულ ტექსტებზე, ფრესკულ თუ მინიატიურულ გამოსახულებებზე.

ქართულმა ხელნაწერმა ტრადიციამ დასაწყისშივე უპასუხა ქრისტიანული მწერლობის ამ ტენდენციას და თარგმნა ადრეული - იერუსალიმური თუ კონსტანტინოპოლური ტრადიციების მიერ მიღებული აპოკრიფული თხრობები. მაგრამ ჩვენი სასულიერო მწერლობის როგორც პირველ პერიოდში (V-X სს.), ასევე კლასიკურ ხანაში (XI-XII სს.) ამ თხზულებებმა მხოლოდ დამხმარე ლიტურგიკული კრებულებში - მრავალთავებში დაიმკვიდრეს ადგილი, როგორც საეკლესიო კალენდრის გარკვეულ დღეს საკითხავმა ტექსტებმა. მაგალითად, 864 წლის მრავალთავში იაკობ მოციქულის აქტები (CANT 279) და სტეფანე პირველმონაშის აპოკრიფული მარტილობა (CANT 303) შობის ციკლის საკითხავთა შემდგომია ჩართული; ტბეთის მრავალთავში განცხადების ციკლს იწყებს აპოკრიფი „აღსარება თეოდოსისი, ჰურიათა მთავრისაჲ, რომელი აღწერა ფილიპე“. ტექსტს ფილიპეს აპოკრიფულ აქტებს მიაკუთვნებენ. ამ სახის ჩამონათვალი შორს წაგვიყვანს. მაგრამ ამ პერიოდში, როდესაც აპოკრიფები ლიტურგიკული დანიშნულების ე.წ. საგანმანათლებლო ტექსტების ფუნქციას ასრულებდა, არც ერთი ამ თხზულებათაგან არ გადაწერილა არც ცალკე ხელნაწერისა და არც მხოლოდ აპოკრიფულ თხზულებათა კრებულის შემადგენელი თხრობის სახით. ამ მოვლენამ მხოლოდ გვიანი შუა საუკუნეებიდან იჩინა თავი. გრაგნილებზე აპოკრიფთა დამოუკიდებელი გადაწერა მხოლოდ XIV ს-დან დაიწყო. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ამ ფაქტისთვის ბიძგი უნდა მიეცა სასულიერო შინაარსის ტექსტების საეკლესიო სივრციდან ფართო სოციუმისკენ გადანაცვლების, სხვაგვარ-

რად რომ ვთქვათ, ნიგნიერი რელიგიური ცოდნის სოციალიზაციის პროცესს. გრაგნილებზე გადაწერილმა აპოკრიფებმა გვაჩვენა, რომ ამ დროიდან აპოკრიფის ტრადიციული დასათაურება ჩაანაცვლა კონკრეტულ ეპოქაში ტექსტის პრაქტიკული დანიშნულების შესაბამისმა სახელწოდებამ - ავგაროზი, საკვირაო .

„ავგაროზი“

ფონდები. კვლევის საწყის ეტაპზე გამოიკვეთა, რომ ავგაროზის სახელწოდებით ცნობილი გრაგნილები ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრისა და ეროვნული არქივის ფონდებში შემდეგნაირად ნაწილდება⁶²:

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი:

ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ფონდი A, № 1644 (XIX ს.);

ყოფილი საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ფონდი H, №№: 62 (XIX ს.), 173 (XIX ს.), H-505 (XIX ს.), 506 (XIX ს.), 779 (1849 წ.), 911 (XIX ს.), 1788 (XIX ს.), 2076 (XVIII ს.), 2420 (XIX ს.);

ყოფილი წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ფონდი S: № 3364 (XVIII ს.);

ახალი Q ფონდი, №№: 265 (XIX ს.), 1072 (1854 წ.), 1073 (XIX-XX სს.), 1263 (XVIII ს.), 1317 (XIX ს.), 1355 (XVII-XVIII სს.), 1380 (1854 წ.), 1449 (XIX ს.), 1525 (XIX ს.), 1534 (XIX ს.), 1556 (XIX ს.);

საქართველოს ეროვნულ არქივი, №№: 433 (XIX ს.), 434 (XIX ს.).

თვალსაზრისი, რომლის თანახმადაც გრაგნილებზე გადაწერილი ავგაროზები უმთავრესად ფართო სოციუმის ინტერესთა სფეროს განეკუთვნებოდა, დაგვიდასტურა იმ ფაქტმა, რომ ამ შინაარსის გრაგნილები არ გამოვლინდა საქართველოს საზღვრებს გარეთ დაცულ სამონასტრო (სინის მთის, ივირონის, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის) და ადრე ამ კოლექციების შემადგენელ, ხოლო XVIII-XIX სს-დან ევროპისა და აშშ-ს უდიდეს ნიგნსაცავებში დაცულ არც ერთ კოლექციაში (შდრ.: ჩხიკვაძე 2023). ამ მხრივ გამონაკლისია რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია, რომელშიც საფონდო ნომრებით P-12(P-3), P11(P13g), P-14 დაცულია სამი გრაგნილი და ერთი კოდექსი – A-3 ს.(A-2). ამ ხელნაწერ ტექტთა ენა და შედგენილობა მიგვანიშნებს, რომ ისინი საერო პირთა პირადი საკუთრებას წარმოადგენდნენ (აღწერილობა (P) 2016:140-158).

კვლევის შედეგები. ავგაროზის სახელწოდებით გავრცელებული ტექსტები ქრისტიანულ მწერლობაში მეტად პოპულარული ედესის სწეულ მეფე ავგაროზსა და იესო ქრისტეს მიმონერის აპოკრიფიდან იღებს სათავეს. თხრობა სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია „ავგაროზის ეპისტოლის“ სახელწოდებით.⁶³ თავად აპოკრიფი მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატისა და მისი წმინდა წერილის მნიშვნელობას წამოწევს წინ. XI ს-ის 30-იან წლებში ბიზანტიურ მწერლობაში ჩამოყალიბებისთანავე აპოკრიფი ითარგმნა ქართულ ენაზე, საფუძველი ჩაუყარა მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატის კანონიზაციის თემას და შევიდა XI-XII სს-ის საგანგებოდ გადაწერილ და მოხატულ სახარებებში (ალავერდის სახარება - A-484, გელათის სახარება - Q-908). ამასთანავე „ავგაროზის ეპისტოლემ“ ლიტურგიკული ტექსტი მნიშვნელობაც შეიძინა, ვინაიდან იგი გააზრებული იყო, როგორც ზიარების რიტუალთან დაკავშირებული საკითხავი. ქართულ ტრადიციაში ყველაზე მეტად აპოკრიფის ეს ვერსია გავრცელდა და ადგილი დაიმკვიდრა კურთხევანებსა და ლოცვათა კრებულებში (ჩხიკვაძე 2007: 97-124). გვიანი შუა საუკუნეებიდან აპოკრიფის პირვანდელმა მნიშვნელობამ ტრანსფორმაცია განიცადა. მან შეიძინა ბოროტ ძალთა და სწეულებათაგან დამცავი წერილის მნიშვნელობა და საკუთარი სახელი ავგაროზი თილისმის, ამულეტის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად გადაიქცა.

გრაგნილებზე გადაწერილი ავგაროზები სხვადასხვა ტექსტობრივი შედგენილობის ხელნაწერებად ჩამოყალიბდა: მათი ნაწილზე „ავგაროზის ეპისტოლესთან“ ერთად გადაწერილია

⁶² რაც შეეხება ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ფონდებს, 50-60-იან წლებში გამოქვეყნებული მათი აღწერილობა ამგვარ ცნობებს არ გვანდის (აღწერილობა (K) 1953, 1964).

⁶³ აპოკრიფის ისტორია და ქართულ ტრადიციაში არსებული რედაქციები შესწავლილი და გამოცემულია. იხ.: ჩხიკვაძე 2007.

სახარების ცალკეული მუხლები⁶⁴, ვედრება ღვთისმშობლისა და წმ. გიორგისადმი, მოსე ნი-
ნასწარმეტყველის, წმ. კვიპრიანეს, წმ. იოანე ოქროპირისა და წმ. გრიგოლ ღვთისმეტყველის
ავტორობით გავრცელებული ლოცვები. შედგენილობა ამ ავგაროზებისა არაა ერთგვაროვანი.
(H-173; H-779, H-2071, Q-265, Q- 1073, Q-1355; Q-1380, Q-2063).

ცალკე აღნიშვნის საგანია ქალაქზე გადანერილი 9-კეფიანი ავგაროზი Q-1355, რომელ-
შიც გაერთიანებულ „ავგაროზის ეპისტოლეს“, სახარების მუხლებს, ლოცვებსა და შელოცვებს
საფუძვლად უდევს არა ნიგნიერი ვერსია, არამედ სოციუმში გავრცელებული ნარატივი.

მეორე ნაწილი გრაგნილი ავგაროზებისა არ შეიცავს აპოკრიფის ტექსტს და სხვადასხვა
ლოცვისა თუ შელოცვის ნაკრებს წარმოადგენს A-1644 , H-505 , H-506, H-911, H-1788 (XIX),
H-2420 (XIX), Q-1317, სეა-433 (XIX)⁶⁵, სეა-434 (XIX)). ტექსტები არაერთგვაროვანია. ამ ტიპის
გრაგნილები თარიღდება XVIII–XIX სს-ით და პირადი საკუთრების ხელნაწერებს წარმოადგენს.
ისინი გადანერილია ქალაქზე, მხედრული ანბანით, ზოგი მათგანი შემკულია პრიმიტიული გა-
მოსახულებებით (A-1644, H-62, H-173, H-799, H-911, H-1788, H-2076, H-2420, S-3364, Q-265).
საფიქრებელია, რომ ამ ჯგუფის გრაგნილების შედგენილობას განაპირობებს კონკრეტულ
დროს ლოკალური სოციუმის წინაშე წამოჭრილი იმ სახის პრობლემები, რომელთა გადაჭრის
კონკრეტული გზები სცილდება ამავე სოციუმის შესაძლებლობებს. განსაკუთრებით ეს ეხება
სხვადასხვა სენისგან დაცვასთან დაკავშირებულ ლოცვებს. ამიტომაცაა, რომ ავგაროზებში
ხშირად ვხვდებით ე.წ. უჟმურის - უმეტეს შემთხვევაში კი ინფექციური დაავადებების გამომ-
წვევი, საფრთხის ქვეშ მყოფი მშობიარე ქალის იმავე აღდაცემულის დამაზიანებელი და სხვა
დაავადებათა გამომწვევი ავი სულების წინააღმდეგ მიმართულ ლოცვებს. მაგალითისათვის
მოვიტანთ XIX ს-ში გადანერილი ავგაროზის H-911-შედგენილობას:

1. სახარება იოანესი, (იოვ.1,1-17)
2. ლოცვა უჟმურისა
3. ლოცვა თვალდაცემულისა
4. ლოცვა აღდაცემულისა
5. ლოცვა სახადისა
6. ლოცვა ქაჯისა ანუ გველის ნაკბენისაგან
7. 95 წმინდა გიორგისადმი სავედრებელი
8. ლოცვა ბოროტის გულისთქმისა
9. ლოცვა სავედრებელი წინაშე უფლისა სნებისა და სიყმილისაგან დახსნისა, თქუმული
პატრიარხისა კალისტის მიერ.

უნდა ვიფიქროთ, ამ ტიპის ავგაროზები შედგენილი და გადანერილია იმ სოციუმში, რო-
მელსაც ხელი არ მიუწვდება, არ ფლობს ინფორმაციას ქართულ სინამდვილეში გავრცელე-
ბულ სამკურნალო-სამედიცინო შინაარსის წიგნებზე - უსწორო კარაბადინზე (XI ს.), ზაზა ფა-
ნასკერტელ-ციციშვილის კარაბადინსა (XV ს.) თუ იადიგარ დაუდზე (XVI ს.).

თუკი ამ შედგენილობის ავგაროზები პირადი საკუთრების ხელნაწერები უნდა ყოფილიყო,
სხვაგვარი პრაქტიკული დანიშნულება უნდა ჰქონოდა ეტრატზე და, რაც უფრო მნიშვნელოვა-
ნია, პალიმფსესტურ ფურცლებზე გადანერილ ავგაროზებს. ასეთი გრაგნილი მხოლოდ ორია
Q-1263 და H-1731. სავარაუდოდ, ისინი ზიარების რიტუალისათვის გამოყენებული ერთეულე-
ბი უნდა ყოფილიყო. სწორედ ეს გრაგნილი ავგაროზები იმეორებენ O/Sin.Geo. 78-ში, XIV-XV
სს-ის კურთხევანებსა და ლოცვათა კრებულებში (A-1110, H-1331, H-3027) გადანერილ „ავგა-
როზის ეპისტოლესა“ და ზემოთ დასახელებულ ეკლესიის მამათა ლოცვებს. მოკლედ შევეხე-
ბით ორივე ხელნაწერს:

Q-1263. 6 კეფი, ნუსხური, ეტრატი, პალიმფსესტი, verso-ზე ქვედა ფენა უკეთაა გამოკვე-
თილი. გრაგნილი თარიღდება XIV ს-ით. საფიქრებელია, რომ გრაგნილი გადანერილია რომე-
ლიმე საეკლესიო სკრიპტორიუმში, რადგანაც საწერ მასალად გამოყენებულია X ს-ის მთა-
ვრულით გადანერილი ხელნაწერის ორად გაჭრილი გაუფერულებული ფურცელი; ტექსტის
გაუფერულების გამო ქვედა ფენის ამოკითხვა ვერ მოხერხდა. სავარაუდოდ, ეს უნდა იყოს
ფრაგმენტები იმგვარი ლიტურგიკული წიგნისა, რომელიც XIV ს-ში უკვე აღარ წარმოადგენს

⁶⁴ გარდა იოანეს თავის სახარებისა (იოვ.1, 1-17), სხვადასხვა ავგაროზში შესულია მათეს, ლუკასა და მარკოზის
სახარებათა სხვადასხვა მუხლი.

⁶⁵ სეა = საქართველოს ეროვნული არქივის ხელნაწერთა ფონდი.

საეკლესიო პრაქტიკის აქტუალურ წიგნს. სავარაუდოდ, ამგვარი ერთეულები ინახებოდა სწორედ ეკლესიის წიგნსაცავში. გრაგნილი რომ წიგნის გადანერის საქმეს დაუფლებული პირის მიერაა შექმნილი, ამას მიუთითებს ტექსტი ფურცელზე ორგანიზაციისა და საზედაო ასოების გაფორმების წესიც. „ავგაროზის ეპისტოლე“ სრულადაა გადანერილი.

H-1731. XVI-XVII სს. 11 კეფი, ნუსხური, ეტრატი, პალიმფსესტი, ზედა ფენა შავი მელანი, ქვედა ფენა ნაწერია მთავრულით, ყავისფერი მელნით; თარიღდება IX ს-ით, წარმოადგენს იერუსალიმური ლექციონარის ფრაგმენტს (პალიმფსესტები 2017: 136, 510). ზედა ფენა ნაწერია მსხვილი, გაკრული ნუსხურით, შავი მელნით, სათაურები წითლით, რომელიც გადარეცხილია და ტექსტი ამოკითხვა გართულებულია ისევე, როგორც I კეფისა. ავგაროზი თავნაკლულია. ისევე, როგორც Q-1263, ეს გრაგნილიც საეკლესიო სკრიპტორიუმში ან ეკლესიის მსახურის მიერ უნდა იყოს გადანერილი.

ვინაიდან „ავგაროზის ეპისტოლის“ ქართული რედაქციებისა და გვიანდელ ავგაროზთა სხვადასხვა ვერსიის ტექსტები გამოქვეყნებულია (ჩხიკვაძე 2007: 129-162), წინამდებარე გამოცემაში მათ აღარ ვაქვეყნებთ.

„იესო ქრისტეს საკვირაო ეპისტოლე“ („საკვირაო“)

აპოკრიფის კვლევის ისტორია. „იესო ქრისტეს საკვირაო ეპისტოლე“ ანუ „ეპისტოლე კვირა დღის სინმიდის შესახებ“ ერთ-ერთი ადრეული და ქრისტიანულ სამყაროში მეტად გავრცელებული აპოკრიფია, რომელშიც კვირა დღის სინმიდესა და მისი დარღვევის სასჯელზეა საუბარი. „ეპისტოლე“ ჯერ კიდევ VI ს-ში ცნობილი იყო ლათინურ სამყაროში კართაგენის (ამჟამინდელ კართახენას) ეპისკოპოს ლიცინიანეს 584 წ-ის წერილით ივისას (ამჟამად იბიცა) ეპისკოპოს ვენსანის მიმართ. კართაგენის ეპისკოპოსი „ეპისტოლეს“ არასარწმუნო წყაროდ აცხადებს. უნდობლობა ტექსტის მიმართ არც VIII ს-ში არ შემწყდარა, როდესაც პაპმა ზაქარია (741-752) „ეპისტოლე“ მწვალებლურ ტექსტად გამოაცხადა და 745 წლის ლატერანის II საეკლესიო კრებაზე დაგმო მისი გამავრცელებლები, ხოლო ფრანკთა მეფე კარლოს დიდის (768-814) მიერ ქრისტიან მღვდელმსახურთა და მოხელესთათვის დადგენილ საყოველთაო განკარგულებაში Admonitio generalis იესო ქრისტეს ეპისტოლე ცრუ და უვარგის ტექსტად იქნა აღიარებული. მიუხედავად ამდენი აკრძალვისა, „ეპისტოლემ“ მაინც პოვა გავრცელება როგორც დასავლურ რომაულ, ასევე აღმოსავლურ ქრისტიანულ სივრცეებში. ცნობილია მისი ლათინური, კელტური, ბერძნული, არაბული, სირიული, კოპტური, ქართული, სომხური, სლავური რედაქციები, რომელთაგან ყველაზე ადრეულია XI ს-ის ლათინურ ხელნაწერში Munish. 9550 გადანერილი ტექსტი. რაც შეეხება „ეპისტოლის“ ბერძნულ ხელნაწერებს, დღემდე მათ შორის ყველაზე ადრეული ორი ნუსხა XV-XVI სს-ით თარიღდება. ესენია Paris, gr. 925 და ვატიკანში დაცული Vatican, Barberinus gr. III 3. ბერძნულ ტრადიციაში ეპისტოლე გავრცელებულია დასათაურებით H ἐπιστολή του Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (CANT 311), ხოლო ლათინური სამყაროში სახელწოდებით - Epistola Christi (Salvatoris) de seruanda domenica, შემოკლებით Carta Dominica.

ტექსტმა, როგორც ერთ-ერთმა ადრექრისტიანულმა აპოკრიფმა, მე-19 ს-ში მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება. ბერძნული ტექსტი გამოსცა ა.ვასილიევმა (Vassiliev 1893: 23-32). მეტად მნიშვნელოვანი და ვრცელი ნაშრომი, რომელიც განიხილავდა როგორც ქრისტიანულ დასავლეთში, ასევე აღმოსავლეთში არსებულ ხელნაწერებსა და მათს გამოცემებს, 1899 წელს გამოაქვეყნა ბელგიელმა მეცნიერმა იპოლიტე დელეჰაიმ (Delehay 1899). აპოკრიფისადმი ყურადღება არც XX ს-ში არ შენელებულა. გარდა ბერძნული და ლათინური ვერსიებისა, კვლევის არეალში მოექცა აპოკრიფის სირიული, არაბული, კოპტური, სომხური ვერსიები. 1906 წელს ვენაში დაიბეჭდა მაქსიმილიან ბიტნერის მონოგრაფია, რომელშიც ავტორი დაეყრდნო 12 ბერძნულ, 13 სომხურ, 8 სირიულ, გარშუნით გადანერილ 5, 7 არაბულ და 3 ეთიოპურ ხელნაწერს. მკვლევარმა ყურადღება გაამახვილა აპოკრიფის წარმოშობის სივრცეზე, აღნიშნა, რომ დასავლური და აღმოსავლური ტრადიციების ტექსტების სიმრავლე არ იძლევა იმის საშუალებას, რომ განისაზღვროს, სად ჩაეყარა საფუძველი „ეპისტოლეს“- დასავლეთსა თუ აღმოსავლეთში ან რომელი რედაქცია გავრცელდა თავდაპირველად. სირიული და არაბული ვერსიების გა-

ნხილვის შემდეგ მ. ბიტნერი საგანგებოდ შეეხო აპოკრიფის ბერძნულ რედაქციას. მკვლევარმა აღნიშნა, რომ მისთვის ცნობილ ხელნაწერებში გადანერილი ბერძნული ტექსტები უმთავრესად ორ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს; რედაქციებს შორის არსებით სხვაობას ქმნის როგორც მოთხრობილი ამბის მოქმედების ადგილის, ასევე „ეპისტოლის“ მრევლის წინაშე წარმდგენი სასულიერო პირის შესახებ ინფორმაცია: ზოგი ბერძნული და სხვა აღმოსავლური ტექსტის მოქმედება რომში ვითარდება, ზოგისა კი - იერუსალიმში, გეთსიმანიაში; ზოგან „ეპისტოლეს“ მრევლს აცნობს რომის პატრიარქი ათანასე, ზოგან - იერუსალიმის ეკლესიის უზენაესი პირი იოანიკე. (Bittner 1906: 1-10).

XX ს-ში არაერთი კვლევა მიეძღვნა აღნიშნულ აპოკრიფს.⁶⁶ მაგრამ ამ წერილის ქართული რედაქციის არსებობას მხოლოდ მ. ვან ესბროკმა მიაქცია ყურადღება, თუმცა მკვლევარს იგი საგანგებოდ არ განუხილავს (van Esbroeck 1989:267-284). მეცნიერმა ყურადღება გაამახვილა მხოლოდ აპოკრიფის წარმოშობის ისტორიისა და ჟანრული თავისებურების საკითხებზე. მისი თვალსაზრისით, ესაა პოლიჟანრული ტექსტი, რომელიც შეიძლება მივაკუთვნოთ აპოკალიფსურ, აპოკრიფულ, წინასწარმეტყველურ, კვირა დღის მსახურების აუცილებლობასთან დაკავშირებული ქადაგების ჟანრის თხზულებებს. მ. ვან ესბროკის თვალსაზრისით, აპოკრიფის თავდაპირველი ვერსია ბერძნულენოვან სივრცეში ჩამოყალიბდა.

XXI ს-ის დასაწყისში ტექსტის ბერძნული და ლათინური ვერსიების ფრანგული თარგმანები გამოიცა სერიით *Écrits apocryphes chretiens* (Bascus 2005: 1113-1119). გამოცემაში შეჯამებულია აპოკრიფის წარმოშობასა და განვითარებასთან დაკავშირებული თვალსაზრისები. გამოქვეყნებულია ყველაზე გავრცელებული ლათინური და ბერძნული რედაქციების ფრანგული თარგმანები⁶⁷. ი. ბაკუსი აღნიშნავს, რომ აპოკრიფში დაღექილია როგორც ქრისტიანული, ასევე იუდაური რელიგიებისთვის მეტად მნიშვნელოვანი თემები. უძველეს აპოკრიფებში ამგვარი კავშირის არსებობა არცაა გასაკვირი. ადარებს რა ბერძნულ-ლათინურ ვერსიებს ერთმანეთს, ი. ბაკუსი მიუთითებს მათ შორის როგორც შეხების წერტილებს, ასევე საგრძნობ განსხვავებასაც. ბერძნული ტექსტი სამჯერ უფრო ვრცელია ლათინურზე. მათ შორის განსხვავების მნიშვნელოვან მხარეს კი წარმოადგენს ბერძნული რედაქციის მიერ ხაზგასმული ყურადღება კვირა დღის, როგორც წმინდა სამების დღესასწაულის, მიმართ. რაც შეეხება ლათინურ ვერსიას, მასში არსებულ კვირა დღეს აკრძალული ქმედებების ჩამონათვალს მკვლევარი განმარტავს, როგორც VI-VII სს-ის დასავლური ეკლესიისათვის დამახასიათებელი არაორთოდოქსული ანუ არამართლმორწმუნე ტენდენციის გამოხატულებას. (Bascus 2005: 1103-1104).

დაბოლოს, მიუხედავად არაერთი კვლევისა, „ეპისტოლის“ რედაქციებისა თუ ვერსიების მრავალფეროვნება მკვლევრებს არ აძლევთ საშუალებად გამოსცენ ამ აპოკრიფის კრიტიკული ვერსია. ამასთანავე პასუხგაუცემელია აპოკრიფის წარმოშობასთან დაკავშირებული მთავარი საკითხი - დასავლურ ნიადაგზე აღმოცენდა იგი თუ აღმოსავლურზე. ჩვენ, რა თქმა უნდა, დანვრილებით არ განვიხილავთ აპოკრიფისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო პუბლიკაციებსა და თვალსაზრისებს. ტექსტის ისტორიის სადავო საკითხების განხილვა ამჯერად სცილდება ჩვენი კვლევის საგანს, ვინაიდან დღემდე არაა ნათელი მრავალრიცხოვან რედაქციათა მიმართებისა და რედაქციულ განსხვავებათა წარმოშობის საფუძვლები. ამჯერად ჩვენს ინტერესს წარმოადგენს გავარკვიოთ, საიდან და რა მიზნით შემოდის ეს აპოკრიფული ტექსტი ჩვენს სამწერლობო სივრცეში.

აპოკრიფი ქართულ ხელნაწერ ტრადიციაში. „ესო ქრისტეს საკვირაო ეპისტოლე“ ჩვენს ხელნაწერ ტრადიციაში არაა ფართოდ გავრცელებული ტექსტი. იგი ჩნდება XIV ს-დან⁶⁸ და დღეის მონაცემებით, გვხვდება მხოლოდ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ეტრატის სამ გრაგნილსა H-520, H-1727, H-1328 და ქალაქზე გადანერილ სამ ხელნაწერ წიგნში - H-1432 (XVII-XVIII), H-2478 (XIX) და A-1261 (XIX) გრაგნილებზე გავრცელებული „ავგაროზის ეპისტო-

⁶⁶ აპოკრიფთან დაკავშირებული სრული ბიბლიოგრაფიისათვის იხ. Van Esbroek 1989:267-284

⁶⁷ ამ გამოცემაში ბერძნული რედაქციის თარგმანი შესრულებულია Paris.gr.925 ხელნაწერის, ხოლო ლათინური Munich.lit.9950-ის მიხედვით.

⁶⁸ მართალია, გრაგნილი H-1727 აღმწერელთა მიერ XII ს-ით თარიღდება, მაგრამ, ტექსტის ენობრივი თავისებურებები გვაფიქრებენებს, რომ ეს საკითხი გადასინჯვას მოითხოვს. იმედია, გრაგნილის მკვლევარი ნ. მეგენიევილი, რომელმაც გამოაქვეყნა აღნიშნული გრაგნილის კვლევის შედეგები ტექსტის თანხლებით (მეგენიევილი-თავაძე 2024: 170-182), სამომავლოდ მოუბრუნდება გრაგნილის დათარიღების საკითხს.

ლისაგან“ განსხვავებით, რომელმაც XI ს-ში ადგილი დაიმკვიდრა ლიტურგიკულ კრებულებში (O/Sin.Geo. 78) და შემდგომ სწორედ ამ კრებულიდან პოვა გავრცელება, „ქრისტეს საკვირაო ეპისტოლის“ პირველწყაროს ფუნქცია იტვირთა არა მისმა შემცველმა რომელიმე კოდექსმა, არამედ გრაგნილმა ანუ ხელნაწერის იმ ფორმამ, რომელმაც XIII-XIV სს-სა და მოგვიანო ხანაშიც განსაკუთრებული როლი შეასრულა მონღოლთა მძიმე შემოსევების, ქართული სახელმწიფოს ერთიანობის რღვევისა და მძიმე ეკონომიკური გასაჭირის შედეგად ქრისტიანული ღვთისმსახურებისაგან გაუცხოებული მრევლის ეკლესიისაკენ შემობრუნების საქმეში (ნარკვევები 1979: 613-622, 629-235) . შემთხვევითი არაა არც ის ფაქტი, რომ სწორედ ამ პერიოდში ევქარისტიული ლიტურგიის უმნიშვნელოვანესი წიგნებიც - ‘იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის ლიტურგიები - სწორედ გრაგნილ ხელნაწერებზე გადაიწერა. რაც შეეხება „იესო ქრისტეს საკვირაო ეპისტოლის“ ზემოთ დასახელებულ კოდექსებს, ორივე მათგანი პირადი საკუთრების წიგნია, ორივეგან აპოკრიფის ტექსტი ეყრდნობა ზეპირ ნარატივს და არა გრაგნილ ხელნაწერებზე გავრცელებულ ტექსტს.

მოკლედ წარმოვადგენთ კრებსით ინფორმაციას ზემოთ დასახელებული სამივე გრაგნილის შესახებ:

H-1328. 1336 წ., ეტრატი, 5 კეფი, მსხვილი ნუსხური, შავი მელანი, გადამწერი-გაბრიელ სავანი. ტექსტს უკავია ყველა 1-5 კეფის recto და 1-3 კეფის verso. IV-V კეფების verso-ზე ნუსხურით, მაგრამ სხვა ხელით ნუსხურით გადამწერილი ტექსტი ამჟამად გადარეცხილია, შესაძლებელია მხოლოდ რამდენიმე გრაფემის ამოკითხვა. H-1328 თავნაკლულია, ამიტომაც არ ვიცით, რა სათაური ჰქონდა ტექსტს გადამწერის დროს. გადამწერი მას „საკვირაოს“ უწოდებს, რაც, ფაქტობრივად, გულისხმობს მითითებას მის პრაქტიკულ დანიშნულებაზე - „ეპისტოლეს“ საკვირაო მსახურების საკითხავის ფუნქცია ეკისრება:

„კრებულნო ღმრთისანო, მამანო, ესე საკვრაო მე, აბრაჰამ სავანმან, გარდამოვწერე. კარგი დედოფ ამისი წიგნი ვნახე და მეკეთა, ვინცა შენდობაჲ სთქუათ, თქუენცა შევინდოს ღმერთმან, ამინ. დაიწერა ქორონიკონსა ოცდაოთხსა მ...სა ღვთივ გვრგვინისანისა კონსტანტინესა⁶⁹.

ზენაჰარ შეინახეთ, რომ[ელ] გაცემული არა შეიქნას დიაკ[ონისა მიერ] [უ]მეცარსა კაცსა, რომე წიგნისა პატივი არ იცოდეს. მათიმცა ჴელი ნუ შეეხების.“(3v)

გადამწერის ეს ანდერძი მრავალმხრივ საინტერესოა. უპირველეს ყოვლისა, იგი გვანჯდის „ეპისტოლის“ გადამწერის ზუსტ თარიღს - 1336 წ. -ს, ამასთანავე აქარწყლებს ჩვენს ისტორიოგრაფიაში იმერთა მეფე კონსტანტინე I-ის გარდაცვალებისათვის დადგენილი 1327 წ-ის მართებულობას და 9 წლით ახანგრძლივებს მეფის ცხოვრების პერიოდს. შესაბამისად, ანდერძი აზუსტებს XIV ს-ის 30-იანი წლების საქართველოს ისტორიის საყურადღებო ფაქტებს. მართალია, გრაგნილის შესახებ მონაცემები და ანდერძი რამდენჯერმე გამოქვეყნდა (აღწერილობა (H) 1948 :269; ბერიძე 1967:11-12), მაგრამ მის წყაროთმცოდნეობით მნიშვნელობას ყურადღება მიაპყრო მხოლოდ თ. ჯოჯუამ, რომელმაც დანვრილებით შეისწავლა იგი (ჯოჯუა 2013: 126-159).

H-1727. აღწერილობის თანახმად, გრაგნილი XII ს-ით თარიღდება (აღწერილობა (H)1950 : 158-159), ეტრატი, 6 კეფი, წვრილი ნუსხური, ყავისფერი მელანი, სათაური სინგურით, გადარეცხილია, ამჟამად არ იკითხება. პირველი კეფი დაზიანებულია, მომტვრეულია კეფის დასაწყისი, დაზიანებულია თავსამკაული, სინგურით ნაწერი სათაური და ტექსტი გაუფერულებულია, რთულად იკითხება. verso გაუფერულებულია, კეფებზე აღინიშნება სანთლის ნალვენების კვალი. გადამწერილია სხვა ხელით, ძირითადი ტექსტთან შედარებით გვიანდელი ნუსხურით. verso-ზე კვლავ გადამწერილია „ეპისტოლის“ ტექსტი, რომელიც იმდენად ფრაგმენტულია, რომ მისი შედარება recto-ზე გადამწერილ ძირითად ტექსტთან ვერ ხერხდება.

5r ძირითადი ტექსტის დასარულს იკითხება გადამწერის ანდერძი:

„დაიწერა წმიდაჲ ესე მოციქული ჴელითა სუიმონ ცოდვილისაჲთა, რომელიცა აღმოაკითხვიდეთ, ლოცვა ყავთ ღმრთისათჳს და თუ რაჲ უცბობით დაგუეკლოს, შეგვწდვეთ. ესე დაწერილი წიგნი, რომელ ჰრომით მოვიდა, რომელი მას შინა ეწერა, ყოველი დაუკლებლად დაგუინერია.“

ამ მინაწერის ქვემოთ, გვიანდელი გაკრული ნუსხურით, შავი მელნით შესრულებულია

⁶⁹ გრაგნილის მინაწერის შესწავლამდე კონსტანტინე I-ის გარდაცვალების თარიღად აღიარებული იყო 1327 წელი; ამ გრაგნილის მინაწერის თანახმად, იგი კვლავ მეფობს 1312+24=1336 წელს. დანვრილებით ამ საკითხზე იხ. თ. ჯოჯუას დასახელებული შრომა.

2-სტრიქონიანი მინანერი, რომელიც სრულად არ იკითხება, რადგანაც კეფის ხის საყრდენზე დამაგრების გამო ჩაკეცილია. შესაძლებელია მხოლოდ მინანერის პირველი სტრიქონის ამოკითხვა:

„ესე მ [...]ტნი ც̄ვ(?) დაგინერე, რომელი ხუცები უნესოდ [...]“

გრაგნილი შესწავლილია, ტექსტი გამოქვეყნებულია (მეგენეიშვილი-თავაძე 2024: 170-182). შესაბამისად ჩვენ არ შევჩერდებით ამ გრაგნილზე. მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ, როგორც გამოქვეყნებული ტექსტიდან ირკვევა, H-1727-ის recto-სა და H-1328-ზე გადანერილია „ეპისტოლის“ ერთი და იგივე რედაქცია.

H-520. XV-XVI სს. ეტრატი, 6 კეფი, ნუსხური, შავი მელანი, 2 ხელი. განსხვავებით H-1328-ისა და H1727-სგან, გრაგნილი, გადანერილი მცირე ზომის (15X15,5 სმ.) კეფებზე, თავნაკლულია, სავარაუდოდ, დაკარგულია დასაწყისის 3 კეფი მაინც. ტექსტი ნაწერია პალიმფსესტურ ფურცლებზე, ქვედა წვრილი ნუსხურითა და ყავისფერი მელნით ნაწერი ფენა გადარეცხილია, რთულად იკითხება. მიუხედავად ამისა, შემორჩენილი ტექსტი ამოკითხულია ქართული პალიმფსესტების მკვლევართა მიერ და დადგენილია, რომ პალიმფსესტის ქვედა ფენა წარმოადგენს XI ს-ის ჰიმნოგრაფიული კრებულის ფრაგმენტს (პალიმფსესტები 2017: 56, 354-355). „ეპისტოლის“ ტექსტი ნაწერია თავშექცევით, 6r= 1v და ასე მიყოლებით; აპოკრიფს უკავია გრაგნილის ექვსივე კეფის recto, 1v-3v სრულად, 4v-ზე გადადის ტექსტის დასასრულის სამი სტრიქონი და გადამწერის მინანერი:

„უფალო ღმერთო, შეუნდვენა ცოდვანი მისნი სულსა დავითა გოგიდიანსა. ვინაცა ჩემი შენდობაჲ ყავთა, თქუნა შეგინდოსა ღმერთმან ყოველი ცოდვანი. ამინ.“

გადამწერის ანდერძის შემდგომ 4v-6v ნუსხურით, მაგრამ სხვა ხელით გადანერილია „ღვთისმშობლის მიმოსვლის“ აპოკრიფი (CANT 327). ტექსტი თავ-ბოლონაკლულია. თუ გავითვალისწინებთ, რომ 5v-6v გრაგნილის ძირითადი ტექსტის პირველ ორ კეფს წარმოადგენს (1r-2r), „იესო ქრისტეს საკვირაო ეპისტოლის“ გადასაწერად გამოიყენეს არა მხოლოდ XI ს-ის, არამედ ფურცლები XIII -XIV სს-ის იმგვარი ხელნაწერისა, რომელზეც გადანერილი იყო „ღვთისმშობლის მიმოსვლის“ ტექსტი. უნდა ითქვას, რომ ეს აპოკრიფი, რომლის მთავარი ყურადღება მიმართულია ცოდვით დაცემულთა საიქიო განსაცდელის თემისკენ, ქართულ ტრადიციაში სწორედ ამ პერიოდში შემოდის და მისი შემცველი ყველაზე ადრეული ხელნაწერი A-70 პირობითად XIII ს-ით თარიღდება (აღწერილობა (A) 1973: 243), თუმცა, ჩვენი ვარაუდით, კრებულის თარიღიცა და მისი შედგენილობაც შემდგომ კვლევასა და დაზუსტებას მოითხოვს. ჩვენ ამჟამად დავეყრდნობით დღემდე დადგენილ თარიღს .

„საკვირაო ეპისტოლის“ წყაროსა და ქართულ გრაგნილთა მიმართებისათვის. ვიდრე უშუალოდ შევეხებით „საკვირაო ეპისტოლის“ გრაგნილებზე დაცული ქართული ტექსტების ურთიერთმიმართების საკითხს, რა თქმა უნდა, ყურადღებას შევაჩერებთ ქართული ვერსიის სავარაუდო წყაროს მოძიების პრობლემაზე. ამ მიმართულებით ჩვენ მიერ შესრულებული სამუშაო მიზნად ისახავს, მხოლოდ შემოვსაზღვროთ აპოკრიფის მრავალრიცხოვანი სხვაენოვანი რედაქციიდან რომელთან ავლენს სიახლოვეს ქართული ტექსტი. ჩვენ, რაღა თქმა უნდა, ყურადღება ბერძნულ რედაქციაზე შევაჩერეთ, ვინაიდან XIV ს., რომელიც ტექსტის ქართული სამწერლობო სივრცეში შემოტანის რეალურ ქვედა ზღვრად უნდა ვაღიაროთ, არ გვაძლევს საშუალებას, ვისაუბროთ აპოკრიფის არაბული ან სირიული რედაქციების ქართულ რედაქციაზე გავლენის საკითხებზე, როგორც ეს ხშირად ხდება აპოკრიფულ თხზულებათა ადრეული თარგმანების შემთხვევაში. აპოკრიფის ლათინურ რედაქციასთან ქართული ტექსტის კავშირზე საუბარიც მოკლებულია ყოველგვარ საფუძველს. მართალია, XIII-XIV სს-ში საქართველო დასავლური, კათოლიკური სამყაროს პოლიტიკური ინტერესების არეალში იმდენად მოექცა, რომ 1328 წელს პაპმა იოანე XXII-მ (1316-1334) ბულით გააუქმა სმირნის საეპოსკოპოსო და იგი თბილისში გადმოიტანა, რასაც შემდგომ მოჰყვა საქართველოში მისიონერული მოღვაწეობის ტალღის გაძლიერება (თამარაშვილი 1995: 496-528, ჯოჯუა 2013: 133-153), მაგრამ ეს ურთიერთობები მაინც ვერ გასცდა მხოლოდ პოლიტიკური კავშირების დამყარების ჩარჩოს და კათოლიკური აღმსარებლობის მცირერიცხოვანი თემის ჩამოყალიბების მიუხედავად, არსებითად ვერ იმოქმედა ქართული ეკლესიის სარწმუნოებრივი ცხოვრების განვითარებაზე. თუნდაც დასუსტებული და დაშლის პირას მდგომი ბიზანტია ტრადიციისამებრ წარმოადგენდა მართლმადიდებლური სამყაროს გეზის მიმცემ სივრცეს.

ამიტომაც ჩვენთვის საინტერესო აპოკრიფის წყაროს ძიებისას სწორედ ბერძნულ რედაქცი-
აზე ყურადღების გამახვილება გვმართებს.

ბერძნულ რედაქციასთან სიმრავლიდან ქართულ ტექსტთან ყველაზე ახლომდგომია XV-
XVI სს-ით დათარიღებულ ორ ხელნაწერში - Barberinus. gr. III 3 და Paris. gr. 925 გადანერილი
„ეპისტოლე“ (შდრ.: Bittner 1906: 11-21). არსებითი მსგავსებას ამ ბერძნულსა და ქართულ
ტექსტებს შორის ქმნის ის გარემოება, რომ ორივე მათგანში „იესო ქრისტეს საკვირაო ეპისტო-
ლის“ გამოცხადების ადგილი რომია და ამასთანავე მრევლისთვის, ანუ რომაელებისთვის მისი
გაცნობის პასუხისმგებლობა ათანასე პატრიარქს ეკისრება. სხვა მხრივ ტექსტების არქი-
ტექტონიკასა და ცალკეული ეპიზოდებში არაერთი განსხვავება ვლინდება. სანიმუშოდ მო-
ვიტანთ აპოკრიფის დასაწყისის მაგალითს: ბერძნულისგან განსხვავებით, ქართული ტექსტის
არ მიუთითებს, რომ „საკვირაო ეპისტოლე“ მოეწვინა რომაელებს წმინდა პეტრე მოციქულის
ტაძარში, არც მოციქულის მიერ ათანასე პატრიარქისათვის წერილზე ყურადღების გამახვი-
ლების მოწოდებას და არც წერილთან მიახლოებამდე პატრიარქის მიერ სამდღიანი ლოცვის
შესახებ ამბობს არაფერს. სხაობების აღნუსხვა შორს წაგვიყვანს, თუმცა, ვფიქრობთ, თავად
ბერძნული რედაქციების სიმრავლესაც კონკრეტული კულტურულ-ისტორიული საფუძვლები
აქვს. მაგალითად, ჩვენთვის საინტერესო ბერძნულ რედაქციაში იერუსალიმის ნაცვლად რო-
მის, როგორც წმინდა ქალაქის, მნიშვნელობის გაძლიერებას⁷⁰, ვფიქრობთ, საფუძველი სწო-
რედ XIII-XIV სს-ის ბიზანტიის ეკლესიაში არსებული ვითარებაც განაპირობებდა. როგორც
ცნობილია, 1204 წელს ჯვაროსნების მიერ კონსტანტინოპოლის აღებისა და ლათინური იმპე-
რიის ჩამოყალიბების შემდგომ განვითარებული რთული შიდა დაპირისპირებების პირობებში
კონსტანტინოპოლის ეკლესია ლათინთა ძლიერი გავლენის ქვეშ მოექცა (История 1967 : 15-28,
231-239). ეს რთული და ბიზანტიისათვის მეტად მტკივნეული პროცესი, ბუნებრივია, ქრისტი-
ანული მწერლობის ცალკეულ ძეგლებშიც დაილექა. როგორადაც არ უნდა ავხსნათ ბერძნულ
რედაქციას სხვაობების განმაპირობებელი მიზეზები, ერთი რამ ნათელია: დღეისათვის ცნო-
ბილი არც ერთი ბერძნული ტექსტი არ წარმოადგენს ქართული რედაქციის უშუალო დედანს.

იმისათვის, რათა ნათელი იყოს ქართულ ტექსტების ურთიერთმიმართების საკითხები, მო-
კლედ შევეხებით აპოკრიფის ბერძნულთან ახლომდგომი ქართული (H-1328, H-1727) რედაქ-
ციის არქიტექტონიკას, ანუ ეპიზოდთა თანამიმდევრობას, რომელიც შეიძლება პირობითად
ასე წარმოვადგინოთ:

1. საღვთო ეპისტოლის გამოჩენა რომში;
2. ერთ-ერთი რომაელის მიერ ათანასე პატრიარქისთვის ეპისტოლის გამოჩენის შეტყო-
ბინება;
3. ათანასე პატრიარქის მიერ ჟამისწირვის აღსრულება, სამღვდლო პირთა და რომის
მრევლის მიწვევა ტაძარში;
4. ეპისტოლეს შეგონება კვირა დღის სინმინდის დაცვის შესახებ;
5. მორწმუნეთაგან მაცხოვრის ნების, კვირის, შაბათისა და პარასკევის სინმინდეთა დარ-
ღვევისათვის მოსალოდნელი სასჯელი;
6. ეკლესიის, მღვდლისა და დიაკვნის პატივისცემისა და ასევე მათი მოვალეობის შესახებ;
7. ადამიანთაგან ჩადენილი ცოდვების შესახებ.

„საკვირაო ეპისტოლის“ სამი გრაგნილის - H-1328, H-1727⁷¹ და H-520 ტექსტთა შედარების
შედეგად გაირკვა, H-1328-სა და H-1727-ის ტექსტები ერთი და იმავე რედაქციის ქართულ თა-
რგმანებს წარმოადგენს მცირედი ვარიანტული სხვაობებით. რაც შეეხება H-520-ის ტექსტს,
იგი მოცულობითა და არქიტექტონიკით სხვაობს H-1328-ისაგან, გაცილებით მოკლეა და ყუ-
რადღებას არ უთმობს ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილ 1-3 ეპიზოდებს. რომც ვივარაუდოთ, რომ
აღნიშნული ეპიზოდები გრაგნილის ამჟამად დაკარგულ კეფებზე იყო გადანერილი, მაინც შე-
მორჩენილი ტექსტი არ მიჰყვება სიზუსტით H-1328-ის შესაბამის ეპიზოდებს. გარდა ამისა,
მისი ენა ვულგარული და პრიმიტიულია, ტექსტში დაშვებულია არაერთი შეცდომა. თამამად
შეგვიძლია ვთქვათ, რომ H-520-ზე გადანერილია „ეპისტოლის“ მოკლე რედაქცია, რომელიც

⁷⁰ ამავე მიზანს ემსახურება ქართული რედაქციის ტექსტის ბოლო დამასრულებელი ფრაზა, რომელიც ვარიან-
ტული სხვაობებით დასტურდება როგორც H-1328-ში, ასევე H-1727-ში: „ესე წიგნი რომით მოვიდა. დაუკლებლად
დავკნერი.“ (H-1328, 3v)

⁷¹ შედარებისათვის დავეყრდენით ამ გრაგნილის გამოცემულ ტექსტს (მეგენიშვილი-თავაძე 2024: 175-181).

უმთავრესად ყურადღებას უთმობს მორწმუნეთა მიერ ჩადენილი ცოდვებისა და მოსალოდნელი სასჯელის თემებს.

„საკვირაო ეპისტოლის“ გრაგნილთა დანიშნულება და ქართულ ტრადიციაში მათი წარმოშობის მიზეზები. ზოგადად ეს აპოკრიფი ლიტურგიკული დანიშნულების ტექსტია. ბერძნულ სინამდვილეში იგი იკითხებოდა მარხვის მეორე კვირას (van Esbriecq 1989: 275). მართალია, ამ სახის ცნობა ჩვენს გრაგნილებზე არ გვაქვს დადასტურებული, მაგრამ H-1328-ში ტექსტიდან წითლით გამოყოფილი ლიტურგიკული ფორმულები „გურნამს, გურნამს“ ანდა „წმიდა არს, წმიდა არს, წმიდა არს უფალი“ სწორედ ამას მიგვანიშნებს. საყურადღებოა ისიც, რომ ამავე გრაგნილის გადამწერი აბრაჰამ სავანი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ეს აპოკრიფი კვირის მსახურებისათვისაა განკუთვნილი:

„ესე საკვრაო მე, აბრაჰამ სავანმან, გარდამოვწერე“.

გადამწერის ამგვარი შენიშვნა გვაფიქრებინებს, რომ აპოკრიფის ტექსტი XIV ს-მდე ნაკლებ პოპულარული ანდა სულაც უცნობი იყო ქართველი მნიგნობრებისთვის, სხვაგვარად ანდერძში ამ სახის განმარტების არსებობა საფუძველს მოკლებული იქნებოდა. H-1727-ის გადამწერი კი ტექტის დასაწყისშივე ეპისტოლეს ხაზგასმით უწოდებს **მოციქულს**, ანუ სჯულის მასწავლებელს და არ მიუთითებს მის საკვირაო დანიშნულებაზე:

„დაინწერა წმიდა ესე მოციქული ჴელითა სუიმონ ცოდვილისაჲთა“ (6r). „საკვირაო ეპისტოლის“, როგორც მოციქულის ანუ სჯულის მასწავლებლის შესახებ, თავად აპოკრიფიც საუბრობს:

„და რაჟამს იკითხვიდეს წმიდასა ამას მოვლინებულსა ღმრთისასა მოციქულსა, მაშინ თქუჴს ერთობით: „წმიდა არს, წმიდა არს, წმიდა არს. უფალი“ (H-1328, 1r./H-1727, 1r).

საინტერესოა ყურადღება მივაპყროთ აღნიშნულ გრაგნილთა გავრცელების სივრცეს. H-1327-ც და H-520-ც დასავლეთი საქართველოს მთიანეთში, კერძოდ, სვანეთში გავრცელებული გრაგნილებია. ამ სახის ცნობას პირდაპირ გვანვდის H-520-ის გადამწერის ანდერძი, რომლის თანახმადაც ხელნაწერის გადამწერია დავითაჲ გოგიდიანი. მართალია, სვანურ გვარ-სახელთა საძიებელში, რომელიც ერთვის სვანური წერილობითი ძეგლების II ტომს, ასეთი გვარ-სახელის პირი არ დაიძებნა, მაგრამ საინტერესოა, რომ გვარი გოგიდიანი დასტურდება სოფელ მურყმერის წმ. ბარბარეს ეკლესიის კანკელის მენინავე ჯვრის წარწერაში არა ერთი პირის, არამედ საგვარეულოს აღმნიშვნელი სახელის ფორმით: „დედაო ღვთისაო, დაივედრე გოგითაანი, (თაყაიშვილი 1910 : 168). ვინაიდან, XV-XVI სს-ში, როდესაც შეიქმნა ჩვენ მიერ დასახელებული ორივე წერილობითი ძეგლი, ჯერ კიდევ არ იყო დაწყებული შიდა მიგრაციული პროცესები და ამიტომაც სვანური წარმომავლობის გვარ-სახელთა მატარებლებიც სვანეთ-ლენხუმის რეგიონში სახლობდნენ. ამიტომაც გრაგნილის სვანურ სივრცეში გადამწერა უტყუარ ფაქტად უნდა ვაღიაროთ.

რაც შეეხება 1336 წელს აბრაჰან სავანის მიერ გადამწერილ გრაგნილს H-1328, მისი აღმწერელი ქრისტინე შარაშიძე აღნიშნავს, რომ გრაგნილი სვანეთიდანაა ჩამოტანილი და 1916 წელს ფონდისთვის შეწირულია ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ (აღწერილობა (H) 1948 : 268). არის თუ არა სავანი გადამწერ აბრაჰამის წარმომავლობის სახელი, ამის შესახებ ამჟამად ვერაფერს ვიტყვით. მაგრამ, ფაქტია, რომ H-1328 1336 წელს, იმერთა მეფე კონსტანტინე I-ის მმართველობის ხანაშია გადამწერილი და, საფიქრებელია, მაშინვე ატანილი სვანეთში. ამგვარი ვარაუდის დაშვების საშუალებას გვაძლევს სვანეთის, როგორც იმერთა მეფის იურისდიქციაში მყოფი სივრცის, დამადასტურებელი დოკუმენტიც - კონსტანტინე I-ის მიერ გოშქოთელიანისადმი გაცემული ბოძების საბუთი:

„ქ. ჩუენ, მეფეთა მეფესა კოსტანტინეს გუიბოძებია თქუენთუის, გოშქოთელიანისა, თქუენივე ნაქონები ხორხომელის-ძე; აგრეთვე ნასისხლად გქონდეთ, ვითა პირველად გქონდა-ყე.

დამტკიცება-ხელრთულობა:

ქ. დამინიშნავს.“ (სილოგავა 1986 : 102).⁷²

საინტერესოა, რამ განაპირობა, რომ კვირა დღის სინმინდესა და მისი მსახურების აუცილებლობაზე დაწერილი ამ აპოკრიფის გავრცელების აქტუალური სივრცე სვანეთი იყო. ვფიქრობთ, სვანეთში ამ გრაგნილთა გავრცელება განაპირობა XIII-XV სს-ში საქართველოსა

⁷² სვანური დოკუმენტების დიპლომატიკური ტერმინოლოგიისათვის იხ. დავითაშვილი 2007: 50-93.

და განსაკუთრებით კი მის მთიანეთში შექმნილმა რთულმა სოციალ-ეკონომიკურმა ვითარებად, მთის რეგიონების მოწყვეტამ ერთიანი საერო თუ საეკლესიო მმართველობის სივრცეიდან, რამაც ბიძგი მისცა გიორგი V ბრწყინვალეს აღმოსავლეთი საქართველოს მთიანეთის სამართლებრივი რეგულაციის მიზნით შეექმნა ისეთი საკანონმდებლო კრებული, როგორც იყო „ძეგლისდება“ (ნარკვევები 1979: 585-594). მართალია, სამართლის ეს წიგნი, ერთი შეხედვით, არ შეჰხებია საეკლესიო სამართლის დარღვევისათვის დადგენილ სასჯელს, მაგრამ სამართალდარღვევათა ჩამონათვალში ყურადღება მიაპყრო რჯულის, ეკლესიისა და მისი მსახურების წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულებსა და ხაზი გაუსვა ამ შემთხვევათა სამართლის განჩინებაში კათალიკოსისა და ეპისკოპოსთა მონაწილეობის მნიშვნელობას:

“სასჯულო საქმე და საეკლესიო, რისაც გინდა სასაქმოსა, - კაცის მკულელთა, ეკლესიის მკრეხველთა, ცოლის დამგდებელთა უბრალოსათა, ანუ წამგურელთა - სხუა, რაც სასჯულო საკითხავი იყოს, იგი კათალიკოზმან და მათ, განაჩენთა მათ ზედა ეპისკოპოსისთა, მათ ჰკითხონ“. (სამართლის ძეგლები 1961: 402).

რჯულისა და ეკლესიის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულების შესახებ ყურადღებას ამახვილებს XIV ს-ის სვანური სათემო სამართლის არაერთი დოკუმენტიც: „დანერილი ქვეყნისა სამაგრობელი სრულიად სვანეთის ჴევისა“, „დანერილი საგმობი ერთობილი სვანეთის ჴევისა“, „დანერილი ერთობილი ჴევისა ლარველსა და უშგულს შუა“ (სილოგავა 1986:107-111).

მაგრამ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ კვირა დღის სინმინდის დარღვევა და საკვირაო მსახურებისაგან მრევლის გაუცხოება მხოლოდ საქართველოს მთიანეთის პრობლემა წარმოადგენდა. ის ზოგადად გვიანი შუა საუკუნეების როგორც საქართველოს, ასევე ბიზანტიის სოციალური ცხოვრების შედეგად შექმნილი ზოგადი სურათის ანარეკლი იყო - ბერძნულ ტრადიციაში ტექსტი სწორედ გვიან შუა საუკუნეებში გავრცელდა. გრაგნილზე გადანერილი „იესო ქრისტეს საკვირაო ეპისტოლე“ არ წარმოადგენდა საკვირაო მსახურების მნიშვნელობისა და მისი დარღვევისათვის ღვთისაგან დადგენილი სასჯელის თემაზე დანერილ ერთადერთ თხზულებას. ამავე საკითხს შეეხებოდა „ღვთისმშობლის მიმოსვლის“ აპოკრიფული თხრობა, რომელიც ჩვენს მწერლობაში სწორედ XIII-XIV სს-ში ითარგმნა და როგორც ზნეობრივი შეგონება, კვირა დღის სინმინდისა და მისი მსახურების თემისადმი მიძღვნილ თხზულებებთან ერთად შევიდა გრაგნილებსა თუ კოდექსებში. ერთი ამგვარი მაგალითია ჩვენ მიერ ზემოთ განხილული H-520 და საქართველოს ეროვნული არქივის ხელნაწერთა ფონდის XVI ს-ის 1-ფურცლიანი ფრაგმენტი № 173.

მეორე თხზულება, რომელიც ასევე კვირა დღის მნიშვნელობას ეხება, წარმოადგენს ფსევდო ავტორის, ევსევი ალექსანდრიელის, ჰომილიას „ყოველთა კვრიაკეთათჳს და უნესოდ მომღერალთათჳს“. თხზულებამ ორი რედაქციით მოაღწია, პირველი შესულია XI ს-ის კლარჯულ მრავალთავში (A-144, 78r-82r), ხოლო მისგან განსხვავებული მეორე რედაქციის ტექსტი, რომელთან ერთადაც იმავე კრებულში გვხვდება „ღვთისმშობლის მიმოსვლის“ აპოკრიფიც, გადანერილია შერეულ კრებულში A-70 (126r-129r). ევსევი ალექსანდრიელის ავტორობით ცნობილია ამ ტექსტმა მკვლევართა ყურადღება მიიპყრო, გამოქვეყნდა როგორც მათი კვლევის შედეგები, ასევე ჰომილიის ქართული რედაქციებიც (ჭყონია 1960:181-223, van Esbroeck 1975: 164, 252; მაგლობლიშვილი 1991 58-66, 281-285;). გაირკვა, რომ ქართულ ტრადიციაში ცნობილი ჰომილიის ორი რედაქციიდან არც ერთი არ მიჰყვება Patrologia greca 86-ში გამოქვეყნებულ ბერძნულ რედაქციას. ჰომილიის წარმომავლობისა და მისი რედაქციული თავისებურებების შესახებ მსჯელობა ამჟამად სცდება ჩვენი კვლევის სფეროს. ჩვენს ყურადღება მიიპყრო ამ თხზულებასთან დაკავშირებულმა შემდეგმა ფაქტებმა: პირველი ეხება XI ს. და პირობითად XIII ს-ში ჩვენს ხელნაწერ კრებულებში შესული ტექსტების არსებითი სხვაობის საკითხს, კერძოდ, თუკი XI ს-ში აღნიშნული ტექსტი უმთავრესად ქრისტიანობის გავრცელების შემდგომ შემორჩენილი წარმართული რიტუალების წინააღმდეგ მიმართული ჰომილია იყო, გვიან შუა საუკუნეებში მან კვირა დღის სინმინდის დარღვევის, მოსალოდნელი სასჯელისა და მოყვასის სიყვარულის შესახებ სწავლების შინაარსი მიიღო. მეორე და, ჩვენი აზრით, ეპოქის მოთხოვნების შესაბამისი ცვლილება გამოვლინდა ჰომილიის ავტორის ვინაობის განსაზღვრაში. A-70-ის ჰომილიის სათაურში ვკითხულობთ: „*თქუმული ევსევი ჰრომთა პაპისაჲ ყოველთა კვრიაკისათჳს*“. როგორც ვხედავთ ტექსტში ევსევი ალექსანდრიელი ევსევი რომის პაპმა ჩაანაცვლა.

ჩვენი აზრით, ამგვარი ცვლილება განაპირობა არა ფსევდო ავტორის თხზულების რეალურ ისტორიული პირთან - 310 წელს რომის პაპ ეუსებოსთან დაკავშირების სურვილმა, არამედ გვიანი შუა საუკუნეების ბერძნულ საეკლესიო მწერლობასა და ჯერ კიდევ მასთან ტრადიციული კავშირის მქონე ქვეყნებში გავრცელებულმა სწავლებამ, რომლის თანახმადაც კვირადღის სინმინდის შელახვისათვის თავად იესო ქრისტეს მიერ დადგენილი სასჯელის მაცნე - მისი ეპისტოლე უპირველესად ქალაქ რომში გაჟღერდა.

დაბოლოს, გრაგნილი ხელნაწერების კვლევის შედეგებმა ნათელი გახადა, რომ გვიანი შუა საუკუნეების სალიტერატურო პროცესებს, სასულიერო შინაარსის ხელნაწერი კრებულებისა თუ გრაგნილების შედგენილობასა და პრაქტიკულ დანიშნულებას განსაზღვრავს არა კლასიკურ ხანაში (X-XII სს.) ქრისტიანული მწერლობის ძეგლების რედაქტირებისა და ინტერპრეტაციისათვის სასულიერო წრის მიერ შემუშავებული ნორმები, არამედ გვიანი შუა საუკუნეების სოციალურ ცხოვრებაში შექმნილი სირთულეები, რომლებიც ფაქტობრივად განაპირობებენ სარწმუნოებრივი მორალისაგან ფართო სოციუმის დისტანცირების პროცესს. შესაბამისად, გვიანი შუა საუკუნეების სასულიერო შინაარსის ხელნაწერების შემდგენელ-გადამწერთა მიზანიც ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი ცხოვრებისათვის ამ მეტად სახიფათო პროცესის შეჩერებისკენაა მიმართული.

შორენა თავაძე

ხელნაწერი გრაგნილების არქეოგრაფია და კონსერვაცია

პრევენციული კონსერვაციის თანამედროვე მიდგომის მიზნები და ამოცანები. შუა საუკუნეების კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლებს შორის მნიშვნელოვანი ადგილი ქართულ ხელნაწერ წიგნებს უკავია. ხელით გადაწერილი წიგნი ადრეულ საუკუნეებში იქცა კულტურულ და ეროვნულ ფენომენად, რომელიც საქართველოში თუ მის ფარგლებს გარეთ არსებულ ქართულ სამწიგნობრო კერებში, საუკუნეთა განმავლობაში ინტენსიურად იქმნებოდა (მენაბდე 1980; მესხია 1982:130-150).

კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა დღევანდელი საზოგადოების ერთ-ერთი მთავარი გამოწვევაა, რადგან საუკუნეების განმავლობაში შექმნილი წერილობითი სიძველეები ეროვნული მემკვიდრეობისა და კულტურული იდენტობის შენარჩუნების მნიშვნელოვანი პირობაა. გარდა ამისა, თანამედროვე კონსერვაცია-რესტავრაცია ინტერდისციპლინური დარგია, რომელიც აქტიურად მონაწილეობს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სტანდარტების შემუშავების პროცესში.

სხვადასხვა ეპოქაში, სხვადასხვა წესით დამზადებული საწერი საშუალებები, მათი პირველადი დაცულობის პირობების მიხედვით, სხვადასხვა სახის დაზიანებებს განიცდიან. ამიტომ წერილობითი კულტურული მემკვიდრეობის პრევენციული კონსერვაცია და კონსერვაცია, რომელიც მიმართულია ჩვენამდე მოღწეული სიძველეების ავთენტური სახის შენარჩუნებისკენ, უნდა ეყრდნობოდეს მეცნიერულ დაკვირვებასა და ანალიზს.

ქართულ ხელნაწერთა უმთავრეს საცავს - კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრს წერილობით სიძველეთა დაცვა-აღრიცხვისა და კვლევის დიდი გამოცდილება აქვს. მის მნიშვნელოვან მიმართულებასა და მოვალეობას წარმოადგენს სწორედ ამ კულტურული მემკვიდრეობის პრევენციული კონსერვაცია, კონსერვაცია, კონსერვაცია-რესტავრაცია, რაც დამოკიდებულია საწერი მასალებისა და საშუალებების, დროთა განმავლობაში მათი ფაქტურული ცვლილებების გამომწვევი მიზეზების კვლევაზე. საკონსერვაცია-სარესტავრაციო საქმიანობა რესტავრატორისაგან უპირველესად მოითხოვს საყოველთაოდ აღიარებული სტანდარტული ამოცანების გადაჭრას. კონსერვაცია-რესტავრაციის თანამედროვე სტანდარტი კი ასე აყალიბებს რესტავრატორის ვალდებულებებს: წინა საკონსერვაცია-სარესტავრაციო კვლევა, რომლის შედეგადაც განისაზღვრება კონკრეტულ ერთეულზე ჩარევის ხარისხი; სარესტავრაციო ერთეულის ტექნიკური აღწერილობის მომზადება; ერთეულის ავთენტური სახის ცვლილებების გამომწვევი მიზეზების გამოვლენა; კონსერვაცია-რესტავრაციის კონცეფციის ჩამოყალიბება; დაზიანებული ერთეულის მკურნალობის შედეგების გაგრძელება-გამოქვეყნება (Giovannini 1990:43-47; 2005:160-165).

თუკი ტრადიციულად წერილობითი არტეფაქტების შესწავლა ძირითადად ორიენტირებული იყო კოდიკოლოგიურ-ტექსტოლოგიურ შინაარსზე, ხოლო საკონსერვაცია-სარესტავრაციო საქმიანობა ფაქტობრივად გამიჯნული იყო სიძველეთა ერთიანი კვლევის პროცესისაგან, დღეს ეს ვითარება საგრძნობლად შეიცვალა. კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლთა დაცვა-აღრიცხვის ახლებური ხედვა გულისხმობს არტეფაქტების კვლევაში სხვადასხვა დისციპლინისა და დარგის სპეციალისტთა მონაწილეობას, რაც ფაქტობრივად უზრუნველყოფს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის გრძელვადიანი და ოპტიმალური პირობების/მეთოდების შემუშავებასა და განსაზღვრას. წერილობითი ძეგლების კვლევა-შენარჩუნებისათვის აუცილებელია კონსერვაციის თანამედროვე მეთოდების, დიაგნოსტიკისა და პროგნოზირების ტექნოლოგიური საშუალებების ფლობა/გამოყენება და წინასარესტავრაციო კვლევის ჩატარება.

წინასარესტავრაციო კვლევა პირდაპირ გავლენას ახდენს არა მხოლოდ აღდგენის პროცესზე, არამედ ხელს უწყობს და შესაძლებელს ხდის ხელნაწერ სიძველეთა შემადგენელი იმ კატეგორიის ნიშნების გამოყოფას, რომელთა შემჩნევა-აღნუსხვა შესაძლებელია მხოლოდ საკონსერვაციო ქმედებების შესრულების დროს და რომლებიც ხელს უწყობენ ხელნაწერის ისტორიის მანამდე უცნობი ფაქტების გამოვლენას. საკონსერვაციო სამუშაოების ეფექტუ-

რად წარმართვის მიზნით რესტავრატორთა საქმიანობა ყოველთვის უნდა ითვალისწინებდეს კოდიკოლოგიური კვლევის შედეგებს (Giovannini 1990: 43-47; 2005: 160-165).

რესტავრატორის მხრიდან კოდიკოლოგიური მიდგომის უგულვებელყოფა შეიძლება გახდეს მნიშვნელოვანი ინფორმაციის განადგურების მიზეზი, რაც ეწინააღმდეგება ობიექტის ინტერვენციის მიზნებს. ამის გარდა, რთული დაზიანების შემთხვევაში რესტავრატორმა უნდა დააფიქსიროს დოკუმენტის ყველა ის ელემენტი, რომელთა აღდგენის ალბათობაც მთლიანი დოკუმენტის შენარჩუნებისათვის გადაუდებელი ნაბიჯების გადადგმის დროს ეჭვს ქვეშ დგება. მაგალითისათვის მოვიტანთ პალიმფსესტური ფურცლების მძიმე დაზიანების, კერძოდ, ფურცლის შუა ნაწილის მთლიანობის დარღვევის შემთხვევებს. ასეთ ვითარებაში ერთეულის შემდგომი დაზიანების თავიდან აცილების მიზნით კონსერვაციის გადაუდებელი მოთხოვნას წარმოადგენს ნახევის ფიქსაცია, რამაც, შესაძლოა, გამოიწვიოს პალიმფსესტური ფურცლის კონკრეტულ მონაკვეთზე არსებული ქვედა ფენის დაფარვა საკონსერვაციო საშუალებებით. ასეთ ვითარებაში რესტავრატორი კოდიკოლოგთან შეთანხმებით ფოტოფიქსაციის გზით უნდა აფიქსირებდეს კონკრეტულ პრობლემურ მონაკვეთს, რათა უზრუნველყოს პირვანდელი ინფორმაციის შენარჩუნება. სწორედ ეს გვაძლევს საშუალებას არ დავაზიანოთ ხელნაწერ ნიგნებისა და დოკუმენტების ისტორიული მნიშვნელობის განსაზღვრისათვის ფასდაუდებელი ინფორმაცია (Giovannini 1990: 43-47; 2005: 160-165).

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ დამწერლობის ისტორიამ შემოგვინახა ქვაზე, ლითონზე, ხის ფიცარზე, თიხის ფირფიტაზე, პაპირუსზე (ჭილი)⁷³, პერგამენტსა (ეტრატი) და ქალაღზე შექმნილი წერილობითი ძეგლები (ჯავახიშვილი 1996; დანელია, სარჯველაძე 1997). როგორც ვ. ლიხაჩევა აღნიშნავს, IV საუკუნეში პაპირუსის გრაგნილი ეტრატის კოდექსმა შეცვალა, მაგრამ XI საუკუნიდან კვლავ ჩნდება გრაგნილები, არა პაპირუსის, არამედ ეტრატის (Лихачева, 1976:134).

საკონსერვაციო-სარესტავრაციო საქმიანობის სირთულეს განაპირობებს ის ფაქტი, რომ რესტავრატორს უნევს ხელნაწერი ნიგნების შესაქმნელად სხვადასხვა პერიოდში გამოყენებულ განსხვავებულ საწერ მასალასა და საშუალებებთან ურთიერთობა. განსხვავებული ფაქტურის საწერი მასალა დროთა განმავლობაში განიცდის სხვადასხვა სახის დაზიანებას და, შესაბამისად, რესტავრატორისგან ითხოვს კონსერვაციის სხვადასხვა რეჟიმის განსაზღვრას.

პროექტზე მუშაობა ეტრატსა და ქალაღზე შესრულებული გრაგნილი ხელნაწერების კვლევას წარმოადგენდა, რომელთა უმეტესი ნაწილი ეტრატზე გადანერილ გრაგნილებს შეადგენდა. ეტრატის გლუვი, საწერად ორივე მხარეს გამოსადეგი მასალის ხელმისაწვდომობამ დიდი სარგებლობა მოუტანა წერილობითი ძეგლების შექმნას (Fuchs, 2004:13).

შუა საუკუნეებში საქართველოში ყველაზე გავრცელებულ საწერ მასალას სხვადასხვა ცხოველის ტყავისგან დამზადებული ეტრატი, ანუ პერგამენტი წარმოადგენდა. ეტრატი, როგორც აღნიშნავს ივ.ჯავახიშვილი, საქართველოშიც მზადდებოდა: „საქართველოში ძველად ყველა სხვა საწერ მასალაზე უფრო ტყავი ყოფილა მიღებული“, VIII-XIII საუკუნეები ეტრატის განსაკუთრებული „ბატონობის“ ხანად ითვლება (ჯავახიშვილი 1949: 32-34). XI საუკუნიდან დაწყებული კი ქართულ სინამდვილეში ეტრატის პარალელურად თანდათანობით გაჩნდა ქალაღის საწერი მასალა, რომელმაც XIV ს-დან ფაქტობრივად დომინანტური პოზიცია დაიმკვიდრა. გვიანი შუა საუკუნეების ეტრატზე გადანერილი მასალის საკონსერვაციო-სარესტავრაციო საქმიანობით მიღებული გამოცდილება გვაგარაუდებინებს, რომ ეტრატის აქტუალობის კლებამ ბუნებრივად განაპირობა მისი წარმოების ხარისხის ვარდნაც და შესაბამისად დროთა განმავლობაში მისი დაზიანების რისკის ზრდაც. ვინაიდან პროექტით გათვალისწინებული სამუშაო სწორედ XIV-XVIII საუკუნეების ეტრატის გრაგნილებს მოიცავდა, მოგვინია დაზიანების მაღალი ხარისხისა და დიდი რისკის ქვეშ მყოფი ერთეულების პრევენციული კო-

⁷³ ა) საქართველოში პაპირუსს საწერ მასალად არ იყენებდნენ, ცნობილია ჭილზე ნაწერი მხოლოდ ორი ქართული ხელნაწერი, რომელიც საზღვარგარეთ - პალესტინაშია დამზადებული, საბანშინდისა და სინის მთის ქართველთა მონასტერში. ერთი, საგალობელთა კრებულია (იადგარი), რომლის მესამეზე მეტი ეტრატი, ამიტომ მას ჭილ-ეტრატის იადგარი ეწოდება (H-2123, X ს.), დაცულია ხეც-ში, მეორე, დავითის საგალობლების (ფსალმუნის) ნაწყვეტები, ამჟამად პეტერბურგის ბიბლიოთეკაში ინახება.

ბ) ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის საარქივო ფონდში თავმოყრილი უნიკალური მასალიდან განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ქართველი მეცნიერის, პაპიროლოგის გრიგოლ წერეთლის კოლექცია, სადაც დაცულია ძვ. წ. II-XV საუკუნეებით დათარიღებული 170-მდე პაპირუსი (წერეთლის პირადი საარქივო ფონდი).

ნსერვაციის პირობების განსაზღვრა. გარდა ამისა, საკონსერვაციო ერთეულების ფორმისა (დახვეული საწერი ფურცელი) და არსებული მდგომარეობის (დაზიანების მაღალი ხარისხი) გათვალისწინებით ჩვენი მუშაობა წარმართა კოდიკოლოგებთან მჭიდრო კავშირის პირობებში, ვინაიდან ჩვენი ამოცანა გულისხმობდა არა მხოლოდ ერთეულის ფიზიკური, არამედ მასზე გადაწერილი ტექსტის შინაარსობრივი მთლიანობის აღდგენა-შენარჩუნებას.

ეტრატისაგან დამზადებულ წერილობით ძეგლს ორგვარი ფორმა ჰქონდა - რვეულებად აკინძული და ყდაში ჩასმული ხელნაწერი წიგნი, რომელიც რვეულებად დაკეცილ ფურცლებს შეიცავდა და გრაგნილი - ერთი მეორეზე გადაკერებული ან მიწებებული ფურცლების დახვევით ანუ გრაგნით მიღებული ახალი ხელნაწერი. გრაგნილის შემადგენელ ფურცლებს „კეფი“ ერქვა (ჯავახიშვილი 1949: 60-63; მესხია 1982:140). პაპირუსის გრაგნილების მსგავსად [Birt, 1907:6; historical bindings project: scrolls, 2021]⁷⁴, ეტრატისგანაც სხვადასხვა ზომის გრაგნილებს ამზადებდნენ.

წერილობითი მემკვიდრეობის ეფექტური კონსერვაციის წინაპირობა უკავშირდება წერილობითი ძეგლის ფორმის თავისებურებათა გათვალისწინებას. საწერი მასალის ერთგვარობისა, რვეულებად აკინძული და ყდაში ჩასმული ხელნაწერის კონსერვაცია-რესტავრაცია გულისხმობს ხელნაწერის შემადგენელ სხვა ნაწილებთან - ფურცელი, ყდა, კაპტალი - ურთიერთობას და გრაგნილის შემთხვევაში - სხვასთან - დახვეული ფურცელი, გრაგნილის საყრდენი ჯოხი ანუ ღერძი, რომელიც ხის ფაქტურისაგანაა დამზადებული და მისი პრევენციული კონსერვაციის რეჟიმი განსხვავდება ტყავის ფაქტურის კონსერვაციის რეჟიმებისგან. გრაგნილების კონსერვაციის რეჟიმის განსაზღვრისას გასათვალისწინებელია კეფების დახვევით მიღებული ამ ჯგუფის ხელნაწერების ზომები და კეფების რაოდენობა. გრაგნილი ხელნაწერები ტექსტის მოცულობის შესაბამისად სხვაობენ როგორც კეფების რაოდენობის, ასევე ზომების მიხედვით. გრაგნილების საყრდენის როლს, როგორცაა კოდექსის შემთხვევაში წარმოადგენს კაპტალი, ასრულებს ხის ჯოხი ანუ ღერძი/ღერო, რომელზეც მაგრდება გრაგნილის ბოლო კეფი და ეხვევა მთლიანი ხელნაწერი (Fuchs, 2004:13-16). ჩვენ მიერ ჩატარებული საკონსერვაციო სამუშაოების პროცესში გაირკვა, რომ გრაგნილთა ნაწილმა მოაღწია ანდა სულაც შეიქმნა საყრდენი ღეროს გარეშე. ასეთი გრაგნილების გარემომწერილობა/დიაგნოზი გაცილებით მცირეა, ნაწერი კეფები მჭიდროდაა დახვეული, რაც ზრდის ხელნაწერის გამოშრობისა და კეფების შეწებების რისკს. შესაბამისად იზრდება გამომშრალი ერთეულების დარბილება-დატენიანების პროცესის ხანგრძლივობა.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ გრაგნილზე უმთავრესად იწერებოდა სხვადასხვა შინაარსის დოკუმენტები - სიგელები, შეწირულობის წიგნები და სხვა. ამასთანავე, როგორც ხელნაწერის ერთ-ერთმა ფორმამ, გრაგნილმა იტვირთა შედარებით მცირე მოცულობის ლიტერატურული ტექსტების შემცველი და საეკლესიო-საღვთისმსახურო პრაქტიკისათვის აქტუალური ხელნაწერის ფუნქცია. ლიტურგიკული შინაარსის გრაგნილმა ილუსტრირებისა და ტექსტის განაწილების თავისებური ხელნაწერაც კი შექმნა (Skhitladze 2016: 515-536; ოსეფაშვილი, 2017). როგორც აღნიშნავენ ხელნაწერი წიგნის ისტორიის მკვლევრები, ამ ფორმის ხელნაწერი ბიზანტიურ მწერლობაში ინტენსიურად XI საუკუნიდან გაჩნდა (Лихачева, 1976:134). ჩვენს სინამდვილეში, გარდა ერთი, სავარაუდოდ XII ს-ის გამონაკლისისა - H-1727, XIII-XIV სს-ზე ადრეული სალიტერატურო გრაგნილები არ გვხვდება. უნდა ითქვას, რომ საღვთისმსახურო

⁷⁴ საწერი მასალის მისაღებად პაპირუსის ბოჭკოების ორი ფენის კონსტრუქციას, რომლებსაც ერთმანეთის პერპენდიკულარულად განალაგებდნენ, ქმნიდა პაპირუსის ფურცელს. პაპირუსის გრაგნილის ძირითადი ნაწილებია რექტო (recto) - შიდა, ჰორიზონტალური ბოჭკოებით დამზადებული დასაწერი მხარე, ვერსო (verso) კი - ვერტიკალური ბოჭკოებით დამზადებული გარეთა მხარე; კოლემა (kollema) გულისხმობს პაპირუსის ერთ ფურცელს (კეფი), ხოლო კოლეზისი (kollēseis /kolleseis) არის კოლემას (კეფები) გადაბმის/შეერთების ადგილები, ზოლებად დაჭრილი პაპირუსის ერთმანეთთან დაკავშირებული ადგილები, სადაც ფურცლები ერთმანეთს უერთდება/უკავშირდება. როგორც ნესი, გრაგნილის ფორმის მიცემისას, შიგნით აქცევდნენ პაპირუსის ჰორიზონტალურ მხარეს (recto), ხოლო გარედან - ვერტიკალურს (verso), რადგანაც ვერტიკალური ბოჭკოები უფრო მოქნილია და გადახვევის დროს მათ შეუძლიათ განცალკევება/გაშლა, ამ თვისების გამო, გადახვევა უფრო ადვილია და ნაკლებად საზიანო. გრაგნილი იწყებოდა „პროტოკოლონით“. პროტოკოლონი არის გრაგნილის პირველი ფურცელი (πρωτόκολλον protokollon; πρωτό - „პირველი“, „საწყისი“; κολλον/კოლემა „ერთად შეკრული“), ნიშნავდა „პირველად დაწებებულ ფურცელს“. ასევე საინტერესოა გრაგნილების გაზომვა. ანტიკურ ხანაში, უილიამ ჯონსონის მიერ წარმოდგენილ მონაცემებზე დაყრდნობით, კოლემის ზომები შეიძლება ყოფილიყო საშუალოდ დაახლოებით 8 დიუმიდან 10 ინჩამდე სიგანეში და 12 ინჩამდე სიგრძე, ეპოქის, რეგიონისა და სხვა ფაქტორების მიხედვით.

პრაქტიკისათვის განკუთვნილი გრაგნილების ხშირი, ყოველდღიური გაშლა-დაკეცვის გამო, დაზიანებას განიცდის არა მხოლოდ კეფის მთლიანობა ან მელანი, არამედ ის მხატვრულ-დეკორატიული ელემენტებიც, რომლებიც კონკრეტული გრაგნილის შემკობის მიზანს ემსახურება. ამ სახის გრაგნილთა კონსერვაცია გაცილებით რთული რეჟიმის შემუშავებას მოითხოვს რესტავრატორისაგან, მით უფრო, თუ ერთეულის მხატვრული სისტემა საგანგებო ფერადოვანი, ან ოქრონარევი მელნითაა შესრულებული. ამ ტიპის გრაგნილის თვალსაჩინო ნიმუშია გელათის ილიტარიონის სახელწოდებით ცნობილი K-657.

პრევენციული კონსერვაციის დროს მნიშვნელოვანია ყურადღება გამახვილდეს გრაგნილების recto-სა და verso-ს ფაქტურულ თავისებურებებზე. ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული პერგამენტის გრაგნილებში ტექსტის recto არის დახვეული ფურცლის შიდა, verso კი გარეთა ზედაპირი. verso-ს ფუნქციას ყოველთვის ასრულებს ეტრატის ფურცლის ბენვის მხარე. როგორც ჩანს, ტექსტის ამგვარი განაწილება არ იყო შემთხვევით და ეტრატის შემქმნელების თვალსაზრისით, ბენვის მხარე გაცილებით მყარი და გარეგანი ზემოქმედების მიმართ მეტად გამძლე უნდა ყოფილიყო. თუმცა პრევენციული კონსერვაციის პროცესმა აჩვენა, რომ ეტრატზე ნესტისა თუ ჭვარტლის ზემოქმედების შედეგად გრაგნილის ბოლო კეფის verso, რომელიც ფაქტობრივად კრავს მთელ გრაგნილს, მეტად მუქდება და პრევენციული კონსერვაციის პროცესში განმედიის დროს მეტ სიფრთხილეს მოითხოვს.

შესრულებული საკონსერვაციო სამუშაოების ეტაპები და მეთოდები. ვიდრე უშუალოდ შევხებით ჩვენ მიერ შესრულებული სამუშაოს ეტაპებს, ყურადღებას შევაჩერებთ იმ კოდიკოლოგიურ ტერმინოლოგიაზე, რომელთანაც შეხება მოგვინია. როგორც ცნობილია, გრაგნილის ხის ჯოხს ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში კონდაკს უწოდებენ. ეს სახელწოდება სამეცნიერო ტერმინოლოგიაში დამკვიდრდა კ.კეკელიძის კვლევის საფუძველზე: „იმ წიგნს, რომელშიაც წირვის წესია მოთავსებული, ეწოდება ბერძნულად Λιτοργιον, ხოლო ქართულად კონდაკი ან ჟამისწირვა. სახელწოდება კონდაკი წარმოდგა თვით ამ წიგნთა ფორმისგან: ძველად წირვის წესს წერდნენ ხოლმე მომეტებულ ნაწილად გრძელ, ერთმანეთზე გადაკერებულ, ეტრატის ვიწრო ფურცლებზე; ეს ფურცლები დახვეული იყო ჯოხზე, რომელსაც თავი დამრგვალებული ჰქონდა ლურსმნის მსგავსად. ამ ხვეულს ან გრაგნილს ბერძნულად ერქვა Είλιτρίον, ხოლო ქართულად კონდაკი, ვინაიდან იმ მოკლე ლურსმნისებურ ჯოხს ბერძნულად κόντις -ს, ეძახდნენ, აქედან წარმოდგა κονδίκιον, მაშასადამე კონდაკიც ბერძნული სიტყვაა“ (კეკელიძე, 1980:580). სიტყვა კონდაკის სხვა შინაარსის განმარტებას ვხვდებით სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონაში“: „კონდაკი არს წიგნი წირვისა ...“ (სულხან-საბა, 1966:380). ჩვენ ამ ტერმინებზე ყურადღება გაგვამახვილებინა პრევენციული კონსერვაციის საკითხებზე არსებულმა სამეცნიერო ლიტერატურამ. თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში საყრდენი ღერძის თითოეულ მონაკვეთს სათანადო სახელწოდება აქვს შერჩეული: გრაგნილის ჯოხი (Scroll wood rod, scroll stick), ცენტრალური ღერძი (wooden stick-axe), ღერო ან ჭიპი (ὀμφαλός, an umbilicus wooden stick); გრაგნილის ლილვი ანუ ღერძი, ღერძის მბრუნავი ნაწილი (scroll shaft). საინტერესოა, რომ უძველესი თორის გრაგნილებს⁷⁵ თითოეულ ბოლოზე აქვს საკმაოდ დახვეწილი საყრდენი ჯოხები, რომლებსაც ლილვაკებს უწოდებენ - (wooden rollers). ვინაიდან აკრძალული იყო თორასთან ხელით შეხება, გრაგნილის კითხვისას იყენებენ სპეციალურ, ხისგან ან ძვირფასი ლითონებისგან დამზადებულ ელემენტს, რომელსაც კითხვის დროს ტექსტის გასაყოლებლად იყენებდნენ „იადი“ (The Yad)⁷⁶ ეწოდებოდა. გარდა ამ ელემენტებისა, გრაგნილზე ტექსტის განაწილების თავისებურების მიხედვით განარჩევენ სხვადასხვა ტერმინს. მაგალითად, ორმხრივ ნაწერ გრაგნილს საერთაშორისო სამეცნიერო ტერმინოლოგიით ოპისთოგრაფებს უწოდებენ (ὀπισθεν/ὀπισθογραφισ) (Fuchs, 2004). ქართულ გრაგნილებში ტექსტი იწერებოდა ძირითადად მარცხნიდან მარჯვნივ, ერთ, იშვიათ შემთხვევებში ორ (K-657) სვეტად, ზემოდან ქვემოთ ანუ იმ მიმართულებით, რომლითაც იხსნება გრაგნილი. თუმცა, შუა საუკუნეების სამწერლობო

⁷⁵ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ებრაულ კოლექციაში თავმოყრილია სრულად ან ფრაგმენტულად მოღწეული X-XIX საუკუნით დათარიღებული ებრაული ხელნაწერები (აღინიშნება ლიტერებით Hebr). ებრაული ხელნაწერების ფონდში დაცულია გრაგნილი ფორმის ეტრატზე შესრულებული თორები (Hebr. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 44 (ფრაგმენტი 1ფ.), Hebr. 40 (გრაგნილის ფრაგმენტი), ესთერის წიგნის განმარტებები გრაგნილის ფორმით (Hebr. 14, 15, 16, 17, 24), საგალობელი (Hebr. 13), ეკლესიასტე (Hebr. 12).

⁷⁶ სიტყვა „იადი“ (არაბ. ياد - ად ნიშნავს „ხელს“), სემიტურ ენათა ოჯახის საერთო გამოყენების სიტყვა.

პრაქტიკაში არსებობდა მიმართულების მონაცვლეობით დაწერილი გრაგნილებიც. ასეთ ხელნაწერებს ბუსტროფედონებს (βυστροφοδόν) უწოდებენ. ქართულ ტრადიციაში ამ სახის გრაგნილები არ გვხვდება.

პროექტი „გრაგნილების ინტერდისციპლინური კვლევა“ განხორციელდა კ.კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის, საქართველოს ეროვნული არქივისა და ქუთაისის ისტორიული მუზეუმის ფონდებში დაცული ხელნაწერი გრაგნილების კომპლექსური, სტრუქტურულ-კოდიკოლოგიური შესწავლის საფუძველზე, შედგა დეტალური არქეოგრაფიული აღწერილობა და შეფასდა მათი დაზიანებების მდგომარეობა. რაც შეეხება პრევენციულ კონსერვაციასა და კონსერვაციას, იგი ჩაუტარდა მხოლოდ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრში დაცულ სიძველეებს.

პროექტის მიმდინარეობისას გრაგნილების დაზიანებების შეფასების პირველი საფეხური მოიცავდა შემუშავებულ ვიზუალური დათვალიერების მეთოდს. საყოველთაოდ დადგენილი სტანდარტის შესაბამისად, პერგამენტის დაზიანების ვიზუალური შეფასების შესახებ ინფორმაცია ეფუძნება დაზიანების მახასიათებლების ანალიზს (Larsen, 2002).

ამ ეტაპის განხორციელება დაუშვებელია წერილობითი ძეგლის ინტენსიური, კომპლექსური შესწავლისა და მონაცემთა შეგროვების გარეშე, რათა შეიქმნას მყარი საფუძველი მდგომარეობის შეფასებისა და კონსერვაციის საქმიანობისთვის. ანალიზის შედეგად, დეტალურად აღინერება დაზიანების ყველა ტიპი და მათი გამომწვევი მიზეზი. ხოლო კომპლექსური კვლევა დამატებით ინფორმაციას იძლევა ხელნაწერების დაზიანების შესახებ, რადგან მხოლოდ ვიზუალური შეფასებით შეუძლებელია მდგომარეობის შესახებ ზუსტი ინფორმაციის მიღება.

ზოგადად უნდა ითქვას, რომ კულტურული მემკვიდრეობის კონსერვაცია არ ამოიწურება ერთჯერადი ქმედებებით. გრძელვადიანი დაცულობის უზრუნველსაყოფად მნიშვნელოვანია პერგამენტზე გადწერილ ერთეულებზე სისტემატური დაკვირვება, არადესტრუქციული კვლევა, ერთეულის სტრუქტურის სავარაუდო ცვლილებების პროგნოზირება, რასაც უზრუნველყოფს მათი დაცულობის პირობებისა და პრევენციული კონსერვაციის შედეგების მდგრადობის შესახებ ინფორმაციის ფლობა.

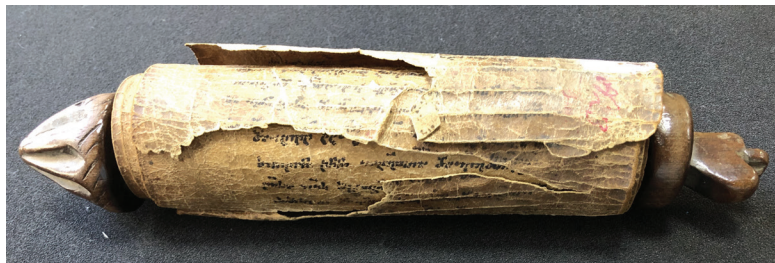
ეტრატზე შესრულებულ წერილობით ძეგლებზე მეცნიერულმა დაკვირვებამ/კვლევამ/ანალიზმა უნდა გამოავლინოს როგორც მათი დეგრადაციის რეალური მიზეზები, ასევე მათი შენახვისა და კონსერვაციის ეფექტური მეთოდოლოგია. გარდა ვიზუალური შესწავლისა, პერგამენტის დეგრადაციის ძალიან რთული პროცესის უკეთ გასაგებად, სპეციფიკური და კორელაციური დეგრადაციის მახასიათებლების შეფასებისა და ანალიზის მყარი საფუძვლის უზრუნველსაყოფად გრაგნილებზე მუშაობის პროცესში გამოვიყენეთ ხელის ციფრული მიკროსკოპი (DINO- Dinolite USB Hanheld Digital Microscope), დეტალურად დავათვალიერეთ ხელნაწერი გრაგნილების ეტრატის სტრუქტურა და საწერ მასალაზე აღნიშნული სხვადასხვა სახისა და ხარისხის დაზიანებული ადგილები.

პროექტის ფარგლებში შესწავლილი გრაგნილი ხელნაწერების ვიზუალური დათვალიერებისა და კოდიკოლოგებთან კოორდინაციის შედეგად დადგინდა, რომ გრაგნილების უმეტესი ნაწილი თავ-ბოლონაკლულია (H-191, H-505, H-513, Q-1071 და სხვ.); გვხვდება სხვადასხვა გრაგნილის ფრაგმენტების ერთ ერთეულად თავმოყრის შემთხვევაც (H-2089), ამ შემთხვევაში დაცილებული კეფების გადაბმა დაუშვებელია; ვიზუალურმა დათვალიერებამ გამოავლინა, რომ ძირითადად დასაწყისი კეფებია დაზიანებული, ხოლო შიდა კეფებზე სხვადასხვა ტიპისა და ხარისხის დაზიანებები შეინიშნება. ადრეულ პერიოდში ხელნაწერების მოხვედრამ მაღალი ტენიანობისა და წყლიან გარემოში, სითბურმა და სინათლის მოქმედებამ, დრომ, დაბინძურებულმა ატმოსფერომ გამოიწვია ეტრატის ფურცლების მოჭიმულობა, დეფორმაცია, ფორიანობის შემცირება, ელასტიკურობის დაკარგვა და სხვადასხვა შეფერილობის ლაქები (პიგმენტაცია).

საქართველოს ეროვნული არქივში დაცული გრაგნილი ხელნაწერები შესრულებულია როგორც ეტრატზე, ასევე ქალაღზე, გვხვდება ორივე საწერი მასალის გამოყენებით შესრულებული გრაგნილი: N3 ფ. N1446, (კონდაკი XV ს. 2 კეფი, ეტრატი); N9 ფ. N1446 (კონდაკი, XIV ს. 4 კეფი, ეტრატი); N137 ფ. N1446 ფურცელადის ქრონიკა (XVIII-XIX ს-ნის (ხელის მიხედვით) 3 კეფი, ეტრატი); N409 ფ. N1446, მირონის შემზადების და კურთხევის წესი, (XVIII ს. (ხელის მიხედვით) 11 კეფი ეტრატი); N413-1 (ა) ფ. N1446, კონდაკი (XV-XVI სს. (ხელის მიხედვით), 5

კეფი (9 კეფი -5 ქალაღდის და 4 ეტრატის); N413-2 (ბ) ფ.N1446, კონდაკი XV-XVI საუკუნე (ხელის მიხედვით), 4 კეფი (9 კეფი-5 ქალაღდის და 4 ეტრატის); N433, ფ.N1446, ავგაროზი (XIX ს. (ხელის მიხედვით) 8 კეფი, ქალაღდი); N434 ფ.N1446, ავგაროზი, XIXს. (ხელის მიხედვით), 3 კეფი, ქალაღდი) [საქართველოს სახელმწიფო არქივები, სამეცნიერო-საცნობარო სახელმძღვანელოები, 1949:2, 5, 138; 1950:60, 71];

ქუთაისის ისტორიულ მუზეუმში დაცული ეტრატზე შესრულებული გრაგნილები - ე-69 ლოცვა დაგებისა (XVI საუკუნე, 1 კეფი); ე-226 იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა (XVI ს. 7 კეფი); K-605⁷⁷ იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა (XVI საუკუნე 3 კეფი); K-606, იოანე ოქროპირის (XVI საუკუნე 5 კეფი); K-636, წირვის წესი (XVI საუკუნე 3 კეფი); K-637 წირვის წესი (XVI საუკუნე, 2 კეფი); K-657, ბასილი დიდისა და იოანეს ოქროპირის ჟამისწირვები (XVI ს. 13 კეფი). ამგვარი გრაგნილების პრევენციული კონსერვაცია ბევრი სირთულის წინაშე გვაყენებს. პირველი შეეხება თვითონ გრაგნილის ზომას, რომელსაც განსაზღვრავს მასზე გადაწერილი ტექსტის მოცულობა. მაგ., ლიტურგიკული შინაარსის გელათის ილიტარიონი K-657) 13 კეფისაგან შემდგარი მდიდრულად მოხატული გრაგნილია, გადამწერს სინგურისა და ყავისფერი მელნის გარდა, გამოყენებული აქვს ოქრომელანი. ტყავის ფაქტურა თხელია, ეს საგანგებოდ შექმნილი გრაგნილია, რომლის მნიშვნელობა ჯერ კიდევ XX საუკუნის დასაწყისში განისაზღვრა (Кекелидзе 1908:99-106), რომელმაც წიგნის ხელოვნების მკვლევართა ყურადღება მიიპყრო (Skhirtladze 2016:515-536). ხელნაწერზე მუშაობამ დაგვანახა, რომ არტეფაქტის დაზიანების ხარისხი მეტად მაღალია. ყველა შესწავლილი გრაგნილი გასანმენდი, დასარბილებელი და სარესტავრაციოა (ისტორიული დოკუმენტების კატალოგი N1, 45, 50).

სურ. 1 Q-1068, XVIს.

გრაგნილებზე დადასტურებული დაზიანებები. შესწავლილ გრაგნილ ხელნაწერებზე აღინიშნება სხვადასხვა სახის დაზიანებები, ყველაზე ხშირად გვხვდება სინესტის ლაქები, ზედაპირული ჭუჭყი, გაშავებული (ჭვარტლი, კვამლი, ნავთის სანათი, სანთელი), ზოგიერთი გრაგნილი ძლიერ დაზინძურებული, გამომშრალი, გაუხეშებული, დეფორმირებული და ადვილად მსხვრევადია. კეფებზე აღინიშნება მრავალი ბზარი, სანერი მასალა ჩატეხილი, ჩახეული, ჩასერილია, კეფის კიდები დაზიანებულია ზიგზაგისებურად. ბზარების, ჩახეული და სხვადასხვა ადგილას მრავლობითად პატარ-პატარა გადაკეცილი ადგილების გადატეხის საშიშროებაა.. კიდები გაუხეშებული, ზოგიერთი კეფის შუაში ამოგლეჯილი/ამოხეული/ამომწვარია და ტექსტი შესაბამისად ნაკლულია. ზოგიერთ გამომშრალი, მსხვრევადი ეტრატის კიდეზე მოცილებულია (მოტეხილია) ნაწილები. აღინიშნება ახალი ნაკეცები და ბზარები. მექანიკური დაზიანებები, პატარ-პატარა ჩახევები, სავარაუდოდ დროთა განმავლობაში ხშირმა მოხმარებამ, ეტრატის გამომშრობამ გამოიწვია დაზიანებათა პროცესის გაგრძელება.

ა) ბზარები გამონვეული ეტრატის სიმშრალით - H-191, XIV-XV სს.; H-512, XVI ს. 3 კეფი; H-191, XIV-XV სს.; H-517, XVI ს.; H-518, XVI ს.; S-4981, XIV-XV სს.; S-4980, XII სს.; A-757, XIII ს.; A-1553, XV-XVI სს.; Q-267, XV-XVI სს.; H-1412, XV-XVI სს.; H-1731, XVI-XVII სს.; Q-1068, XVI ს.; N137 ფ.N1446 (XVIII-XIX ს.); N409 ფ.N1446, (XVIII ს.); N9 ფ.N1446 (XIVს.); N3 ფ.N1446, (XVს.); ე-69, (XVI ს.); ე-226 (XVI ს.); K-605 (XVI ს.).

⁷⁷ K ლიტერთ ნაცვლად ქიმ საიდენტიფიკაციო შემოკლებისა აღვნიშნავთ ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმის იმ ხელნაწერებს, რომელთა შესახებ ინფორმაცია სამეცნიერო მიმოქცევაში შესულია დასახელებული ლათინური ლიტერთ.

ბ) შეიმჩნევა ახალი ჩატეხილი ადგილები H-1060, XIV-XV სს.; H-1727, XII ს.; H-2089, XV სს.; S-4981, XIV-XV სს. H-519, XV ს.; H-1327, XV ს.; H-1728, XVII ს.; H-1730, XV ს.; Q-1660, XV სს.; გ) შეიმჩნევა ახალი ბზარები H-2092, XV-XVI სს.; H-2093ა, XV-XVI სს.; H-2093ბ, XV-XVI სს.; H-2093დ, XIV სს.; H-2401, XIII-XIV სს. დ) ნაკლულია ტექსტთან ერთად H-520, XV-XVI სს.; ე) ხანძარში მოხვედრილი, ძლიერ დამწვარი, გაშავებული - H-1060, XIV-XV სს.; H-1727, XII ს.; ვ) ყველა კეფი გამომშრალი, დეფორმირებულია ბზარები, ჩახევები H-513, XVI ს.; ზ) სიმბურვალით დაზიანებული, გაუხეშებული და მკვეთრად დეფორმირებული ადგილები H-514, XVI ს.; H-2090, XVI-XVII სს.; თ) ხელნაწერი წიგნების ფურცლებზე, გვხვდება სხვადასხვა ზომის მრგვალი ან ოვალური ფორმის ხვრელები. ეს შესაძლებელია ეტრატის დამუშავების ან გაჭიმვის პროცესში წარმოქმნილი სიცარიელე იყოს H-2401, XIII-XIV სს.; H-1727, XIII ს.

H-191, XIV-XV ს.

H-2089, XVს.

სურ. 2

ფოტოები გადაღებულია ხელის ციფრული მიკროსკოპით (DINO - Dinolite USB Hanheld Digital Microscope)

გრაგნილები თავნაკლულია. მოხეულია და დაკარგულია გრაგნილის დასაწყისი 1 ან რიგ შემთხვევაში, ტექსტი მოცულობის მიხედვით, 2 კეფი (H-520). შეიმჩნევა ნემსის ნახვრეტები და ზოგიერთზე ძაფის ძალიან პატარა ფრაგმენტი/ბოჭკო, რომელზეც მიკერებული იყო ზედა/ქვედა კეფი - H-517, XVI ს.; H-1060, XIV-XV სს.; H-2089, XV ს.; S-4981, XIV-XV სს.; H-1327, XV ს.; H-1730, XV ს.; H-2090, XVI-XVII სს.; H-2092, XV-XVI სს.; H-2093ბ, XV-XVI სს.; Q-1660, XV ს.; ზედა ნაწილზე შეიმჩნევა გაკერვის კვალი, რაც მიგვანიშნებს კიდევ ერთი კეფის არსებობაზე, რომელიც დაკარგულია N3 ფ. N1446, XVს.; მოხეულია ეტრატის ნაწილი ტექსტთან ერთად, შემორჩენილი სტრიქონიდან მხოლოდ რამდენიმე ასო იკითხება ე-69 (XVI ს.);

პაგინაცია. ხელნაწერ წიგნების (კოდექსები) პირველად რვეულებრივ პაგინაციას აკეთებდა გადამწერი ტექსტის მეღნით, ანბანურად. დროთა განმავლობაში (განახლება/რესტავრაცია) ფურცლებზე შეიმჩნევა როგორც გვერდობლივი, ასევე ფურცლობრივი პაგინაცია, შესრულებული სხვადასხვა დროს, ადგილსა და სხვადასხვა საწერი საშუალებებით. შესწავლილი გრაგნილების კეფების დიდი ნაწილი პაგინირებული არ იყო. ფანქრითაა დანომრილი მხოლოდ შემდეგი გრაგნილები: კეფის ზედა მარჯვენა კუთხეში H-1730, XV ს.; მარცხენა მხარეს კიდეში ანბანით (ა,ბ,გ,დ) H-2090, XVI-XVII სს.; გვიანდელი, ფანქრით ზედა კუთხეში მარცხენა მხარეს H-2401, XIII-XIV სს.; კეფების მარცხენა მხარეს, ზედა კიდეში ფანქრით, ანბანით (ა,ბ,გ,დ) S-4981, XIV-XV სს.; კეფის ზედა მარცხენა კუთხეში Q-267, XV-XVI სს.; ფანქრით ზედა მარჯვენა კუთხეში, A-922, XIII-XIV სს. პროექტის ფარგლებში მოხდა გრაგნილების ყველა კეფის პაგინირება.

ცდომილება. უკვე შედგენილ და სამეცნიერო მიმოქცევაში შეტანილ აღწერილობებში გვხვდება გრაგნილი ხელნაწერების კეფების არაზუსტი რაოდენობა (შესაძლებელია იყოს აღმწერის მექანიკური ან პოლიგრაფიული შეცდომა). აღწერილობის მიხედვით, გრაგნილი H-1447, XV ს. შედგება ხუთი (5) კეფისგან, რეალურად არის ოთხი (4) კეფი, 3 კეფი დანომრილია ინდექსით - ა, ბ, გ, ხოლო მეოთხე კეფი არ არის პაგინირებული. შესწავლილი ტექსტის

მიხედვით, გაკეთდა ახალი პაგინაცია; აღწერილობის მიხედვით H-1728, XVII ს. ხუთი (5), რეალურად ექვსი (6) კეფისგან შედგება. ადრე ჩატარებული აღწერისას კეფად ჩაითვალა მხოლოდ გადაკერებული ნაწილები, მე-2-და მე-3 ერთმანეთზე გადანებებული ნაწილები ჩაითვალა ერთ კეფად; H-2401, XIII-XIV სს. 16 კეფი, აღწერილობის მიხედვით 14-ია; H-1727, XII ს. აღწერილობის მიხედვით ოთხი (4), რეალურად ექვსი (6) კეფია; H-520, XV-XVI სს. აღწერილობით -5, რეალურად 6 კეფია.

დაკანონვა. როგორც ცნობილია, ხელნაწერებში დაკანონვა სრულდებოდა თანაბარი დაშორებით. დახაზვა სიმეტრიის დაცვას უწყობს ხელს და ხელნაწერის გვერდის ვერტიკალურ და ჰორიზონტალურ ხაზებს ანესრიგებს. გრაგნილების უმრავლესობის დაკანონვა შესრულებულია ფრთხილად და ფაქიზად, ზოგან შეუმჩნეველიც არის, ამიტომ ეტრადი დაკანონვის შედეგად არ არის დაზიანებული (გაჭრილი) - H-519, XV ს.; H-1060, XIV-XV სს.; H-520, XV-XVI სს.; თუმცა გვხვდება მკვეთრად გაკეთებული დაკანონვის ხაზები, რომელთა დიდი ნაწილი გახსნილი, ჩახეული და ჩატეხილია, სადაც დაზიანების პროცესი დაწყებულია და გრძელდება, არის გახსნის და ტექსტის დაზიანების საშიშროება - H-191, XIV-XV სს.; H-518, XVI ს.; H-1327, XV ს.; H-1412, XV-XVI სს.; H-1729, XVI-XVII სს.; A-757, XIII სს.; Q-1068, XVI ს.; Q-1071, XV ს.; H-514, XVI ს.; H-1327, XV ს.; H-1727, XII ს.; H-1731, XVI-XVII სს.; H-2093დ, XIV ს.; Q-1068, XVI ს. მსგავსი წერილობითი ძეგლების კონსერვაციის შემდეგ სასურველია დიგიტალური ვერსიის შექმნა, რათა ხელმისაწვდომი გახდეს მეცნიერებისთვის, რაც პრევენციული კონსერვაციის ერთ-ერთი მეთოდია.

კეფების გადაბმის ტექნიკა. პროექტის ფარგლებში შესწავლილი ხელნაწერი გრაგნილების კეფები სხვადასხვა ტექნოლოგიითა და მეთოდითაა გადაბმული/გადაკერებული: ა) კეფის პირი ერთმანეთზეა გადადებული; ბ) კეფის პირი პირისპირ, ერთმანეთზეა მიდებული; გ) ერთმანეთზე მიდებული პირი ზევითაა აწეული (დაგვირისტებული, ძაფით ამობლანდული, ამოკემსილია სხვადასხვა ფორმით, ამოხვეულია, ამოკერილია, ბლანდის ფორმა ზიგზაგისებურია);

ზოგიერთ გრაგნილზე შემორჩენილია **ადრეული** გადაბმის ძაფის ფრაგმენტები ან ბოჭკო, თუმცა ძნელი სათქმელია, რომელიმე არის თუ არა თანადროული - H-513, XVI ს.; H-519, XV ს.; H-1729, XVI-XVII სს.; H-1731, XVI-XVII სს.; H-2093ბ, XV-XVI სს.; S-3485დ, XVI-XVII სს.; H-1730, XV ს.; S-3485დ, XVI-XVII სს.;

ზოგიერთის გადაბმა **განახლებულია** (გაკერეს/გაამაგრეს) სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა ფერის ძაფითა და ფორმით/ტექნოლოგიით. ზოგიერთი უხეშად - H-514, XVI ს.; H-517, XVI ს.; H-519, XV ს.; H-520, XV-XVI სს.; H-521, XVI სს.; H-1060, XIV-XV სს.; H-1327, XV ს.; H-1729, XVI-XVII სს.; H-2090, XVI-XVII სს.; H-2090, XVI-XVII სს.; S-3485დ, XVI-XVII სს.; A-757, XIII სს. (ლამაზი ფორმით ზიგზაგისებურად); A-1553, XV-XVI სს.; Q-1068, XVI ს.; Q-1071, XV სს.; H-511, XVI ს.; H-1730, XV ს.; H-1731, XVI-XVII სს.; H-2090, XVI-XVII სს.; H-2401, XIII-XIV სს.; H-1727, ს. (მე-7-8 კეფები გადაკერებულია ბლანდის ფორმის პრინციპით, რომელშიც ტექსტიც მოყოლილია); Q-1263, XIV ს.;

გადაბმულია ნითელი ძაფით, ნაკერი შესრულებულია ერთი მიმართულებით N3 ფ.N1446, (XV ს.); თეთრი ძაფით ჯვარედინი ფორმით N9 ფ.N1446 (XIV ს.); N9 ფ.N1446 (XIV ს.); გადაკერვის ადგილი შესრულებულია სქელი ძაფით ე-226 (XVI ს.); გადაკერვის დროს ჩახეული ადგილები გაამაგრეს იმავე ძაფით, ე-226 (XVI ს.).

გვხვდება კეფები, რომლებზეც მხოლოდ **შუა ნაწილია** გადაბმული, ხოლო ნაპირები დაზიანებული და გახსნილია ან მთლიანად რღვევაა დაწყებული H-512, XVI ს., H-513, XVI ს.; S-3485დ, XVI-XVII სს.; S-4981, XIV-XV სს.; S-4980, XII სს.; Q-1068, XVI ს.; თუმცა შემორჩენილია ჯვარედინი, თანაბარი გვირისტით გადაბმის ტექნიკაც.

ვხვდებით **წებოს გამოყენებით** გადაბმას, კეფების ნაპირები ერთმანეთზე გადადებულია, სადაც წებოს გადაბმის ადგილები გაუხეშებულია, ზოგიერთ ადგილას კი მოცილებულია ერთმანეთს -H-518, XVI ს.; H-1412, XV-XVI სს.; Q-1660, XV ს. H-1727, XII ს.; გადაბმულ ადგილებზე ტექსტია დაწერილი N409, ფ.N1446, (XVIII ს. 11 კეფი);

ერთ გრაგნილში გამოყენებული ერთი მეორეზე მიწებებული ქალაღდის/ეტრადის საწერი მასალა, რომელიც მიკერებულია, N413-1 (ა) ფ.N1446, კონდაკი (XV-XVI სს. 9 კეფი); გადაკერებულია ძაფით, ჯვარედინი ნაკერით, მოვარდისფრო ძაფით N413-2 (ბ) ფ.N1446, კონდაკი XV-XVI ს (9 კეფი); გადაბმა ნითელი ფერის ძაფით N433 ფ.N1446, (XIX ს.8 კეფი);

Q-1068, XVII ს.

H-1727, XII ს.

სურ. 3

ხის ჯოხი (ღერძი/ღერო). ზოგიერთი გრაგნილი ღერძის გარეშე ვინოდ დახვეული და, შესაბამისად, დახვევის დასაწყისში აქვს ძალიან მცირე გარშემონერილობა; რაც შეეხება ღერძზე ანუ ღეროზე დახვეულ გრაგნილებს, მათი გარშემონერილობა/დიამეტრი უფრო ფართოა. ღერძის უმრავლესობა გაკეთებულია კარგად დამუშავებული ხის ჯოხისგან, რომელსაც ორივე მხარეს დეკორატიულად გაფორმებული, სხვადასხვა ფორმის ლამაზი თავები აქვს დამაგრებული; ღერძის თავების ნაწილი დაზიანებული ან დაკარგულია. აღნიშნული ელემენტი სხვადასხვა გრაგნილში განსხვავებული ფორმით გვხვდება: სამსაფეხურიანი გუმბათის ფორმის ხის წრიული ელემენტებით - წინკლებითაა გაფორმებული (H-191, XIV-XV სს.); ოთხნახნაგიანი ფორმის (H-514, XVII ს.); შვიდნახნაგიანი, ლამაზი მოყვანილობის (H-515, XVI ს.); სოკოსებრი ფორმის კარგად დამუშავებული, თუმცა დაზიანებული - ერთი გახლეჩილია/გადამსკდარია, ხოლო მეორის მხოლოდ ნახევარია შემორჩენილი (H-518, XVI ს.); სოკოსებრი, მომრგვალებული ფორმის (H-519, XV ს.); დაბოლილი, დაზიანებული (H-521, XVI ს.); ღეროს მარჯვენა მხარეს შემორჩენილია გამოთლილი დაზიანებული თავი, მარცხენა დაკარგულია (H-1411, XIV-XV ს.); შემორჩენილია მხოლოდ მარცხენა მხარეს დაზიანებული/გადამსკდარი მრგვალი თავი (H-1412, XV-XVI ს.); ხუთნახნაგიანი, ხვეული ფორმის კიდეებით (H-1727, XII ს.); ნახევარსფერული, მომრგვალებულთავიანი დაბოლოებით (H-1728, XVII ს.); სხვადასხვა ფორმის - ერთ მხარეს 8 ნახნაგი, ხოლო მეორე მხარეს - მრგვალი გუმბათისებური მოყვანილობისა (H-511, XVI ს.); სხვადასხვა - ერთ მხარეს ნახევრებული ფორმის (წვერი დაზიანებული), მეორეს კი ბრტყლად დამუშავებული ორი გვერდი (H-520, XV-XVI ს.); სხვადასხვა ფორმის (H-2089, XV ს.); ერთი თავი - ოთხნახნაგიანი პირამიდისებურია, ხოლო მეორე - სოკოსებრი (A-757, XIII ს.); ერთი - პირამიდისებური, ხოლო მეორე - მრგვალი ფორმის არასიმეტრიულად დამუშავებული (Q-1068, XVI ს.); ორივე მხარეს აქვს სხვადასხვანაირი ფორმის (Q-1071, XV ს.); დაბალი გუმბათის ფორმის, ლამაზად დამუშავებული (Q-1660, XV ს.); ორივე მხარეს თავი მოტეხილი და დაკარგულია, (H-1060, XIV-XV ს.; H-1327, XV ს.; H-1327, XV ს.); ერთი მხარე მოტეხილია, მე-2 მხარეს წამახული (გამოკვეთილი) თავი; კონდაკის მარცხენა თავი დაზიანებულია, მარჯვენა მოტეხილი და დაკარგულია, N3 ფ. N1446, (კონდაკი XV ს. 2 კეფი); N9 ფ. N1446 (კონდაკი, XIV ს. 4 კეფი; N413-1 (ა) ფ. N1446, კონდაკი (XV-XVI ს. 9 კეფი); N413-1 (ა) ფ. N1446, კონდაკი (XV-

XVI სს. 9 კეფი); N413-2 (ბ) ფ.N1446, კონდაკი XV-XVI ს. 9 კეფი); საყრდენი ღერძი კარგადაა დამუშავებული, აქვს ორი წამახული დაბოლოება; ე-226 (XVI ს.); ხის ჯოხი წამახული(წვეტიანი) თავებით (K-605, XVI ს.).

A-757, XIII ს.

H-1327, XV ს.

H-191, XIV-XV ს.

H-1727, XIII ს.

სურ. 4

განსხვავდება გრაგნილის ბოლო კეფის ხის ღერძზე გვიანდელი დამაგრება/მიმაგრების ტექნოლოგია. ეტრატის ფრაგმენტი დამაგრებულია სხვადასხვა ფერის ძაფით (H-520, XV-XVI სს.; H-511, XVI ს.); კეფის მხოლოდ მარცხენა ნაწილია ჯოხზე დამაგრებული ძაფით, მარჯვენა კიდე კი ჩახსნილია, ეტრატზე შეიმჩნევა ძაფით დამაგრების კვალი, ნემსის ნახვრეტები (H-519, XV ს.); ეტრატის ნაწილი მარცხენა მხარეს ამოხვეული/ამოვლანდულია, ხოლო მარჯვენა მხარე იმავე ძაფით ჯვარედინი ნაკერიტაა მიმაგრებული. ხის ჯოხზე შუა ნაწილში ჩამაგრებულია სამსჭვალი, რომელმაც დააზიანა ეტრატი (H-521, XVI ს.); მიკერებულია ხის ჯოხზე ორმაგი ძაფით (H-1060, XIV-XV სს.); კეფი დახვეულია წვრილად ხის ჯოხზე და დამაგრებულია ძაფის გამოყენებით სამ ადგილას (H-1327, XV ს.); კეფის ბოლო ძაფით, უხეშადაა მიკერებული (H-1411, XIV-XV ს.); ეტრატის ძალიან მცირე ნაწილი (კიდე) მიწებებულია ხის ჯოხზე, ხოლო ეტრატის უკიდურესი ნაპირი ძაფით (ლურჯი ფერის) არის ამოკერილი, ეტრატის შუა ნაწილი არ არის დაფიქსირებული (H-1412, XV-XVI ს.); ეტრატის ბოლო კეფი უხეშად, არათანაბრად ჩაკეცილი ფორმით არის მიკერებული/დაფიქსირებული (H-1727, XII ს.); თავდაპირველი მდგომარეობით, კეფი დამაგრებული იყო წებოს გამოყენებით. მოგვიანებით კი იგი გაამაგრეს წითელი ძაფით უხეშად, ამოვლანდვით (კონდაკის ჯოხი ეტრატთან ერთად გახვრეტილია ძალიან წვრილად, სადაც ძაფია ამოყრილი) (H-1728, XVII ს.); კეფის ბოლო შემოხვეული და დამაგრებულია ძაფით. ხის ჯოხი გახვრეტილია სამ ადგილას ნაპირებსა (კიდეებსა) და შუაში, სამივე ნახვრეტში, ეტრატთან ერთად, ამოყრილია ორმაგი ძაფი (სიმაგრისთვის), დანარჩენზე მთელ სიგანეზე ერთი ფენა ძაფით ოდნავ დახრილად არის ამოკერილი და დამაგრებული (H-2089, XV ს.); კეფი მიკერებულია ლურჯი ძაფით, ზიგზაგისებური, ლამაზი ფორმით. ეტრატის ბოლო ნაწილი ნაწილობრივად შემოხვეული ხის ჯოხზე. ჯოხზე ძაფის ამოყრის ადგილები ანალოგიური ხის (ცხრა) სოლებით არის გამაგრებული (ძაფების მოძრაობის შეზღუდვისთვის) (A-757, XIII ს.); ხის ჯოხზე მიმაგრებული/მიკერილია ჯვარედინი ფორმით ძაფის გამოყენებით (H-512, XVI ს.); დახვეული და გამაგრებულია წებოს გამოყენებით (Q-267, XV-XVI სს.; H-191, XIV-XV ს.); წებოს გამოყენებით მიმაგრების ეს მეთოდი, სავარაუდოდ, გვიანდელია, რადგან ეტრატსა და ჯოხზეც შეიმჩნევა ადრეული გადაბმის კვალი ნემსის ნახვრეტები (H-515, XVI ს.); ჯოხზე ეტრატის ნაწილი გრაგნილი დახვეულია ხის ჯოხზე და დამაგრებულია წითელი ძაფით ბლანდისებური ნაკერით, რომელიც მორღვეულია N3 ფ.N1446, (XV ს.); გრაგნილი ხის ჯოხზე არ არის მიმაგრებული, ორივე მხარეს თავები წამახული აქვს N9 ფ.N1446 (XIV ს.);

A-757, XIII ს.

H-1727, XIII ს.

H-511, XVI ს.

სურ. 5

ზოგიერთი გრაგნილი დახვეულია ღერძზე, თუმცა დღეისათვის ეტრატის ბოლო კეფი **მოცილებულია** და არ არის მიკერებული და დამაგრებული: შემორჩენილი აქვს ოთხი ნახვრეტი, წითელი და ჩალისფერი ძაფის ფრაგმენტებით (Q-1071, XV ს.); ღეროს აქვს სამი (3) ნახვრეტი, რომელზეც შემორჩენილია მოთეთრო ფერის ძაფის ფრაგმენტი, სავარაუდოდ ამ ძაფით უნდა ყოფილიყო მიმაგრებული ეტრატი ღერძთან (Q-1068, XVI ს.); ღერძზე მიმაგრებული ყოფილა ძაფით, რომელიც ახლა მოცილებულია (H-513, XVI ს.); ჯოხზე შეიმჩნევა ძაფის ამოსაყრელი სამი ნახვრეტი და წებოს გამოყენების კვალიც (Q-1660, XV ს.); სავარაუდოდ დამაგრებული უნდა ყოფილიყო ძაფისა და წებოს გამოყენებით (ჯოხზეც და კეფზეც შეიმჩნევა ნემსის ნახვრეტები, წებოს ლაქა) (H-518, XVI ს.).

Q-1071, XV ს.

Q-1068, XVI ს.

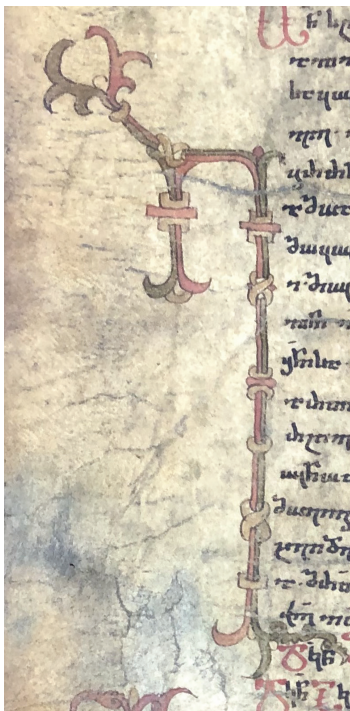
სურ. 6

გრაგნილები ხის ღეროს გარეშე. გვხვდება გრაგნილები, რომელთა ბოლო კეფზე შეიმჩნევა ხის ჯოხზე მიმაგრების კვალი, ნახვრეტებისა და ნებოს სახით, მაგრამ ხის ჯოხი შემორჩენილი არ არის: H-517, XVI ს.; H-1729, XVI-XVII სს.; H-1730, XV ს.; H-1852, XV-XVI სს.; H-2090, XVI-XVII სს.; H-2092, XV-XVI სს.; H-2093ა, XV-XVI სს.; H-2093ბ, XV-XVI სს.; H-2093დ, XIV სს.; S-3485დ, XVI-XVII სს. გრაგნილების ბოლო კეფზე შემორჩენილი ეტრატის დაუნერელი ფრაგმენტი, სავარაუდოდ, ჯოხზე დასახვევად იყო გათვალისწინებული, რათა ტექსტი არ დაზიანებულიყო S-4981, XIV-XV სს.; Q-1070, XVI ს.; N433 ფ.N1446, (XIX ს.); N40 ფ.N1446, (XVIII ს.); N433, ფ.N1446, (XIX ს.); ე-69 (XVI ს.).

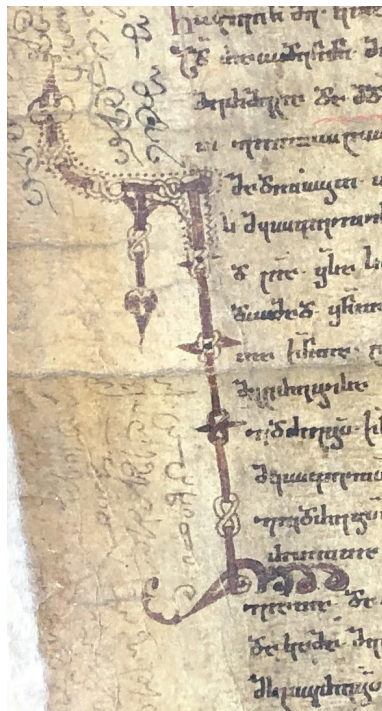
მხატვრული გაფორმება. ფურცლის მხატვრულ მრავალფეროვნებას, ტექსტის ფურცელზე განაწილებასა და ანბანის განსხვავებულ გრაფიკულ მოხაზულობასთან ერთად სინგურით შესრულებული დეკორატიული ელემენტები განსაზღვრავდა. სხვადასხვა ეტაპზე და განსხვავებული ხასიათის ხელნაწერებში საზედაო ასოსა და ინიციალის ზომები და ფერადოვნება განსხვავებულია და ყოველთვის ტექსტის შემკობას ემსახურებოდა. ხელნაწერი გრაგნილების უმრავლესობა მხატვრული გაფორმებით, ორნამენტული შემკულობებითა და მინიატიურებით არ გამოირჩევა. მცირე ნაწილზე შემორჩენილია მინიატიურები, ხოლო ძირითადი ნაწილის შემკულობას წარმოადგენს სინგურით ან ტექსტის მელნით შესრულებული საზედაო ასოები და დიდი ზომის ინიციალები:

ა) ინიციალები, საზედაო ასოები და თავსამკაულები. ზოგიერთი გრაგნილი შემკულია დიდი ზომის მხატვრულად გაფორმებული ინიციალებით H-511, XVI ს.; S-4980, XII სს.; A-757, XIII სს.; Q-1660, XV სს. Q-1071, XV სს. H-511, XVI ს.; H-521, XVI ს.; H-1727, XII ს.; H-1728, XVII ს.; H-1729, XVI-XVII სს.; დიდი ზომის მხატვრულად გაფორმებული საზედაო ასოები, სინგურით H-512, XVI ს.; H-2064, XVI-XVII სს.; A-922, XIII-XIV სს.; საზედაო ასოები ტექსტის მელნით H-2401, XIII-XIV სს.

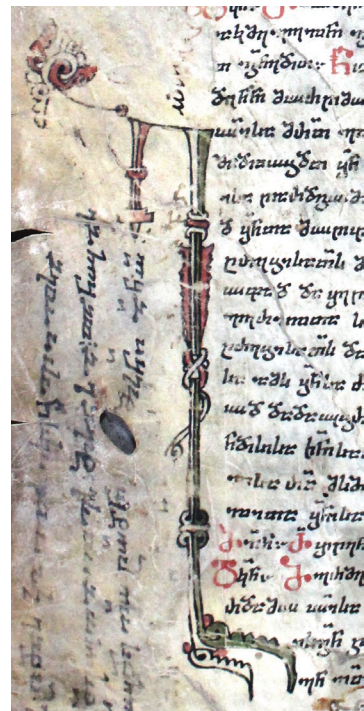
დასაწყისი ასოები ასომთავრულით, სინგურით N413-1 (ა) ფ.N1446, კონდაკი (XV-XVI სს. 9 კეფი); N413-2 (ბ) ფ.N1446, კონდაკი XV-XVI საუკუნე (9 კეფი); სათაურები სინგურით N413-1 (ა) ფ.N1446, კონდაკი (XV-XVI სს. 9 კეფი); N413-2 (ბ) ფ.N1446, კონდაკი XV-XVI საუკუნე (9 კეფი); ცხოველებისა და ფრინველების გამოსახულებით, ქანწილი სინგურით შესრულებული K-605 (XVI ს.).

H-511, XVI ს.

Q-1071, XV ს.

K-605, XVI ს.

სურ. 7

მინიატიურები. მხატვრული გაფორმების საინტერესო ნიმუშს წარმოადგენს შვიდი კეფისგან შემდგარი S-4980 (XII ს.) ჟამისწირვა: თავსამკაულს წარმოადგენს ჯვარი კვარცხლბეკზე, მთავარანგელოზები (ერთი ფიგურა ჩამოჭრილია) შემკულია ორნამენტებით, მინიატიურებით, შემორჩენილია - იოანე ოქროპირის, გრიგოლ ღვთისმეტყველის, ბასილი დიდისა და წმინდა ნიკოლოზის მინიატიურა ნახევარი ტანით (დაზიანების გამო დასახელებული მინიატიურებიდან შემორჩენილია თმისა და წვერის, ნიშნისა და შესამოსლის კონტურები). გრაგნილის კიდეზე მოთავსებული ქრისტეს ორი წელზევითა გამოსახულება (ერთი მათგანი ყრმობაში), ერთი მთელი ტანით (სამივე შემთხვევაში ქრისტეს ერთნაირი, სხვები-საგან განსხვავებული ნიშნი აქვს-ჯვრის გამოსახულებით), აგრეთვე სამი ეპიზოდი ქრისტეს ცხოვრებიდან (ორი მათგანი ამოჭრილია). მეოთხე კეფის კიდეზე გამოსახულია მიქელ მთავარანგელოზი. (აღწერილობა 1969:292; ოსეფაშვილი 2017:84). ვხვდებით გუმბათოვან თავკაზმულობას, რომელშიც მოთავსებულია ბასილი დიდისა და იოანე ოქროპირის ილუსტრაციები H-510, XV ს.; მდარედ შესრულებული წმინდანთა დიდი ზომის ილუსტრაციები H-511, XVI ს.; კამარაში ჩასმული იოანე ოქროპირის გამოსახულება A-922, XIII-XIV სს.; გრაფიკულად შესრულებული ადამიანის სახე H-2401, XIII-XIV სს.; საერო პიროვნების მინიატიურები, H-521, XVI ს., Q-1071, XV სს.; ლამაზად გაფორმებული ბასილი დიდისა და იოანე ოქროპირის მინიატიურა N413-1 (ა) ფ. N1446, კონდაკი (XV-XVI სს. 9 კეფი); N413-2 (ბ) ფ. N1446, კონდაკი XV-XVI საუკუნე (9 კეფი). სავარაუდოდ ორი კაბადოკიელი მამა - იოანე ოქროპირი და ბასილი დიდი K-605 (XVI ს.).

XV-XVI საუკუნის სამი ლიტურგიკული შინაარსის ხელნაწერი გრაგნილი - ჟამისწირვა, რომელიც შედგება ერთმანეთზე ძაფით გადაკერებული, სხვადასხვა ზომის კეფისგან: Q-1071, (XV სს. 5 კეფი), H-511 (XVI ს., 5 კეფი), H-521 (XVI ს. 4 კეფი) (აღწერილობა 1951:11-12; თავაძე, 2025:), გრაგნილი ხელნაწერები თავნაკლულია, Q-1071-ის პირველი კეფიდან მხოლოდ ხუთი სტრიქონია შემორჩენილი, H-521 კეფის ზედა ნაწილი მოჭრილია ტექსტთან ერთად, ხოლო H-511 კეფის ზედა ნაწილი მოხეულია და ნაკლულია მინიატიურასთან ერთად (შემორჩენილია მინიატიურის ქვედა ნაწილი, შემკულია მდარედ შესრულებული წმინდანთა ილუსტრაციებით). დასახელებული გრაგნილების მხატვრულ გაფორმებას წარმოადგენს დიდი ზომის ინიციალები და ორნამენტი (ჭიჭინაძე, თავაძე, 2024). ინიციალში ჩახატულია ადამიანის სახეები Q-1071, (XV სს.). გრაგნილების მარცხენა მხარეს გამოსახულია ორი საერო პირი, სავარაუდოდ, ქტიტორები. საზედაო ასოები შესრულებულია ტექსტის მეღნითა და სინგურით. გრაგნილების არშიებზე უხვადაა როგორც თანადროული, ასევე გვიანდელი (მხედრული) მინაწერები.

სამივე გრაგნილის მინიატიურებისა და ზოგიერთი ინიციალის მოხაზულობათა სტილი მსგავსია, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ერთი სამწერლობო სკოლიდანაა. ასევე შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ ამავე სკოლას ეკუთვნის K-605 XVI ს. (იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა), რაც შეეხება H-511, (XVI ს.) და K-605 (XVI ს.) გამოსახულ წმინდანებს, ეს შემდგომი კვლევის საგანს წარმოადგენს.

ექსპონატების სრული, დეტალური ინფორმაციის დაფიქსირების, რესტავრაციამდელი მდგომარეობის, არქეოგრაფიული აღწერის, ციფრული მიკრო- და მაკროვიზუალიზაციისა და ფოტოფიქსირების შემდეგ, ხელის ციფრული მიკროსკოპით (DinoLite USB Handheld Digital Microscope) დეტალურად დავათვალიერეთ ხელნაწერი გრაგნილების ეტრატის სტრუქტურა და საწერ მასალაზე აღნიშნული სხვადასხვა სახისა და ხარისხის დაზიანებული ადგილები. ხელნაწერების ფიზიკური მდგომარეობიდან გამომდინარე, ყველა აღნიშნული დაზიანების განალიზების შემდეგ განისაზღვრა კონსერვაცია-რესტავრაციის გეგმა და შემუშავდა შესაბამისი რეკომენდაციები.

დაზიანებების გამო სამივე გრაგნილს პროექტის მსვლელობისას ჩაუტარდა კონსერვაცია, კეფები გადაბმულია სხვადასხვა ფერის ძაფითა და ტექნიკის გამოყენებით. რესტავრატორების მიერ მაქსიმალურად შენარჩუნდა ადრეული, ნებისმიერი განახლების მცდელობა.

რესტავრირებული გრაგნილები დაიხვა ფართო დიამეტრის, განიერ ხვეულზე და მოთავსდა სპეციალურად მისთვის დამზადებულ ყუთში, რომელიც დაიცავს დაზიანებისგან, მტვრისაგან, კლიმატური ცვლილებებისა და სხვა გარე გავლენებისგან. რეკომენდებული და აუცილებელია

წერილობითი ძეგლები ინახებოდა მდგრად (ტემპერატურა 16°C-20°C ტენიანობა 45%-55%) კლიმატურ პირობებში. შესაბამისი პირობების შექმნით ის დიდხანს იქნება დაცული, რასაც უზრუნველყოფს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

Q-1071, XV ს.

H-511, XVII ს.

H-521, XVII ს.

სურ. 8

განახლება/რესტავრაცია. იმას, რასაც ჩვენ კონსერვაცია-რესტავრაციას ვუნოდებთ, X-XVIII სს. წერილობით ძეგლებში შემორჩენილი ცნობების მიხედვით, დაშლილი, დაძველებული ხელნაწერების აღდგენა-განახლება ეწოდებოდა (გაბიძაშვილი 2018:999). ხელნაწერების დაზიანებას იწვევდა როგორც გარემო პირობები (დაცვა-შენახვის ადგილი, ტენიანობა), ასევე შეგნებულად განხორციელებული აგრესიული ქმედება (პირვანდელი ნაწერის გადაფხევა-გადარეცხვა, ან გაცხოველება, ფურცელთა დაჭრა, ძარცვა).

ხელნაწერების კოლექციის ნაწილზე შემორჩენილია ადრეული რესტავრაციის კვალი და რესტავრატორ-განმაახლებელთა ანდერძ-მინაწერები (გაბიძაშვილი, 2018:999). ხშირად სამონასტრო კერები ხელნაწერი წიგნის შექმნის პარალელურად მიმართავდნენ ძველი ხელნაწერების რესტავრაციასა და ტექსტის აღდგენა/გაცხოველებას.

შესწავლილი გრაგნილების მცირე ნაწილის ანდერძ-მინაწერებში მითითებულია გადამწერთა სახელები: გიორგი მგალობელი (სათაურის ზემოთ) H-510, XV ს.; დავითა გოგიდიანი (ნაწილის) H-520, XV-XVI სს.; სუიმონ ცოდვილი (1v) H-1727, XII ს.; სვიმონ ქარცვალანი (v), H-2093ა, XV-XVI სს.; დემეტრე H-2401, XIII-XIV სს.; გადამწერი გაბრიელი, A-922, XIII-XIV სს.; „უღირსი იოანე“ K-605 (XVI ს.).

არშეიბზე მინაწერები შესრულებულია როგორც თანადროული, ასევე გვიანდელი მხედრულით, რომელთა ნაწილის წაკითხვა კიდევების დაზიანებების გამო რთულად ან ვერ ხერხდება, H-2064, XVI-XVII სს.; H-518, XVI ს.; H-1731, XVI-XVII სს.; K-606, XVI ს.:

„ამის მჩხიბავსა შეუნდენ ღმერთმან, ამინ“ (5r), A-757, XIII სს.

„დაინერა წმიდაა ესე მოციქული ჴელითა სუიმონ ცოდვილისაათა, რომელიცა აღმოავკითხვიდეთ, ლოცვა ყავთ ღ“თისათვს და თუ რაჲ უცბობით დაგუეკლოს, შეგვნდვეთ. ესე დანერილი წიგნი რომელ ჰრომით მოვიდა, რომელი მას შინა ეწერა. ყოველი დაუკლებელად დაგუინერია“ (1r), H-1727, XII ს.

„1909 წ 10 ივანობისთვესა, ამის მიხედვით შევასწორე ახლანდელი კონდაკი დავით ეპისკოპოსმა ალავერდისამ (კაჭახიძემ)“ (III კეფის r მხედრულით) A-922, XIII-XIV სს.

„უფალო ღმერთო შეუნდვენა ცოდვანი მისნი სულსა დავითა გოგიდიანსა. ვინაცა ჩემი შენდობაჲ ყავთა, თ“ქნცა შეგინდოსა ღმერთმან ყოველი ცოდვანი, ამინ“ H-520, XV-XVI სს.;

„მე, ცოდვისა ტვრთით დამძიმებულსა, ჭიათა და მატლთა განსალეველსა უნდოსო და უფროსს ფრიად სანყალობელსა ამისა მწერალსა იოანეს შეუნდეს ღმართმან, ამინ. მერმე მე-ულლეს და მშობლებს, ნავროსს და მარგალიტსა შეუნდოს ღმერთმან, ამინ“. K- 605, XVI ს.

ზოგიერთი კიდებზე მინაწერი არ იკითხება - N3 ფ.N1446, (კონდაკი XVს. 2 კეფი); N9 ფ.N1446 (კონდაკი, XIVს. 4 კეფი); N413-1 (ა) ფ.N1446, კონდაკი (XV-XVI სს. 9 კეფი); N413-2 (ბ) ფ.N1446, კონდაკი XV-XVI საუკუნე (9 კეფი); N433 ფ.N1446, (XIX ს.8 კეფი); არშიაზე მინაწერი მხედრულით მკრთალი და გადაშლილია ე-226 (XVI ს.); შესრულებული სხვადასხვა ეპოქაში ნუსხურით და მხედრულით K-605 (XVI ს.).

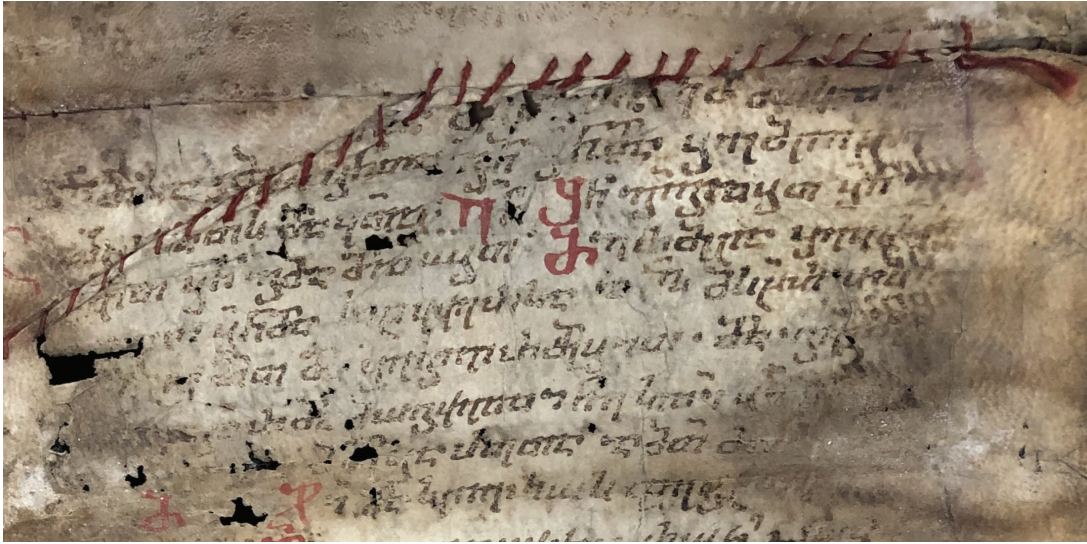
ტექსტის გაცხოველება. დროთა განმავლობაში მიღებული სხვადასხვა სახის დაზიანებებიდან, რომლებიც აღინიშნება ხელნაწერ გრაგნილებში, საყურადღებოა ტექსტისა და მელნის მდგომარეობა. ზოგიერთ ადგილას მელანი გადაშლილი/გალეული/გადასული/გადაცრეცილია და ტექსტის ადგილას მხოლოდ კონტურებია შემორჩენილი, რამაც შესაძლოა გამოიწვიოს ტექსტისა და ნაწერის სრულად დაკარგვა. „წერილობითი ძეგლების დაზიანება ზოგჯერ მხოლოდ ნაწერს დაეტყობოდა ხოლმე. დაშავებული ნაწერის განახლებას „გაცხოველება“ ერქვა“ (ჯავახიშვილი, 1949:79). ხელნაწერი წიგნის განმარტებებმა მოგვიანებით დაიწყეს დაზიანებული ტექსტის, შემორჩენილი ასოების კონტურებზე ტექსტის აღდგენა იმავე ან სხვა ფერის მელნით, რაც ვიზუალურად ადვილი შესამჩნევია. ეს დასტურდება ხელნაწერის აღმდგენელ/განმაცხოველებელი დავით რექტორის ანდერძით: „... ამას უკუე ეტრატისა კლემაქსსა, რაც თავსა ანუ ბოლოს აკლდა, ის ხუცურად დავსწერე, და შიგ რაც შეიძლებოდა, მოვაცხოველე...“ (A-285, XI) (აღწერილობა, (A) 1980:165; გაბიაშვილი, 2018:291). ხელნაწერების გაცხოველების მეთოდი გამოყენებულია როგორც კოდექსის ტიპის ხელნაწერებში, ასევე გრაგნილებში. გრაგნილ ხელნაწერებში ზოგიერთ ადგილას ასოები/ტექსტი გაცხოველებულია შავი მელნით Q-1660, XV სს.; H-512, XVI ს.; H-512, XVI ს.; S-4981, XIV-XV სს.; H-2401, XIII-XIV სს.; H-2401, XIII-XIV სს. A-757, XIII სს., H-513, XVI ს.; Q-1070, XVI ს.; S-4980, XII სს.; N9 ფ.N1446 (კონდაკი, XIVს. 4 კეფი);

ადრეული განახლება/რესტავრაცია. ეტრატის ფურცლების დაზიანებული ადგილების ძაფით (გამოყენებით) გამაგრება/აღდგენა ერთ-ერთი საინტერესო მეთოდია. გამოიყენებოდა სხვადასხვა ფერის ძაფი, იმ დროს მათ ხელთ არსებული მასალა და მეთოდი. დაზიანებული, მოცილებული, მოგლეჯილი ადგილების გამაგრების სწორედ ასეთი და მსგავსი მეთოდების გამოყენებით, ზოგიერთი გრაგნილი ხელნაწერი ჩვენამდე ფრაგმენტულადაა მოღწეული და გვეძლევა საშუალება თვალი გავადევნოთ ხელნაწერების აღდგენის პროცესს (თავაძე, მეგენიშვილი 2022:372).

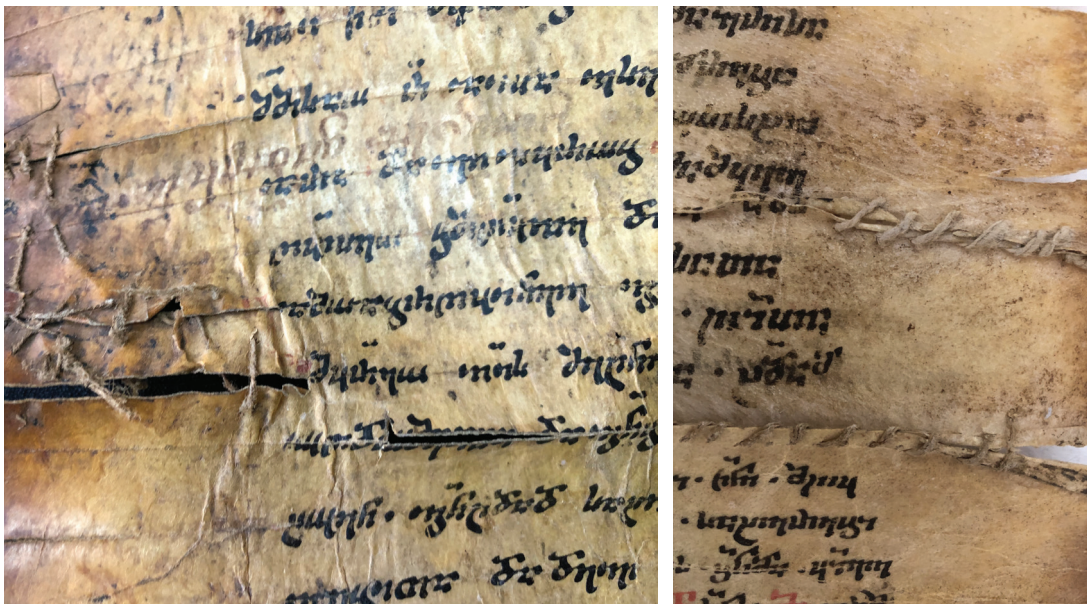
დაზიანებული, ჩახეული ადგილები გაუმაგრებიათ ძაფით (ამოკერილია უხეშად) და ეტრატის პატარა ნაკუნით, ქვედა მარჯვენა მხარეს გახსნილი (ჩატეხილი) ადგილი ძაფით გაუმაგრებიათ (მე-3 კეფი). ქვედა მარცხენა მხარეს კი ეტრატის ნაგლეჯითაა გამაგრებული, რომელზეც ასოთა მოხაზულობა შეიმჩნევა. მარჯვენა მხარეს შუაში რომბისებური ჭრილია, რომელიც ხელნაწერის აკინძვისთვის იყო გათვალისწინებული (4 კეფი) H-191, XIV-XV სს.; დიაგონალურად, ასიმეტრიულად გადახეული ზედა ნაწილი გაუკერავთ ძაფით, სადაც მოყოლილია ასოები (ასოებზეა ნემსის ნახვრეტი) H-511, XVI ს.;

დაზიანებული ნაკლული ადგილი მოგვიანებით ფორმატის აღსადგენად ძაფით მიუმაგრებიათ ეტრატის ნაგლეჯი (ზედა მხარე მიმაგრებულია ძაფით, ქვედა ნებოს გამოყენებით), H-512, XVI ს.; შეიმჩნევა ჩახეული ადგილის ძაფით გამაგრების მცდელობა H-513, XVI ს.; გახეული ადგილი დამაგრებული/გაკერილი ყოფილა ძაფით, შეიმჩნევა ნემსის ნახვრეტები, დღევანდელი მდგომარეობით ძაფის მხოლოდ ფრაგმენტითაა დამაგრებული ეს ორი დაზიანებული ნაწილი, ტექსტთან ერთად H-518, XVI ს.; ორ ადგილას ძაფის გამოყენებით გაუმაგრებიათ ჩახეული ადგილები H-520, XV-XVI სს.; ამოჭრილი მინიატიურების ჩახეული და დაზიანებული, საზედაო ასოსთან და ანგელოზის გამოსახულებასთან ჩასერილი და ჩახეული ადგილები ძაფით გაუკერავთ და გაუმაგრებიათ S-4980, XII ს.; ჩახეული და დაზიანებული ადგილი გაკერილია უხეშად ძაფით, სადაც ტექსტიც მოყოლილია და ზიანდება H-2089, XV ს.; ჩახეულ ადგილას შეიმჩნევა გაკერვის კვალი, ნემსის ნახვრეტები და ძაფის ფრაგმენტი Q-1068, XVI ს.; მარჯვენა მხარეზე არშიებზე ჩახეული ადგილი ამოკერებულია გადაბმის თეთრი ძაფითვე, სამკუთხედი ფორმით N9 ფ.N1446 (კონდაკი, XIVს. 4 კეფი); ნაკლული ადგილები აღდგენილია ცისფერი

და მოყვითალო შეფერილობის ქალაღდი, დაზიანებული კიდეები გამაგრებულია მიკალენტის ქალაღდი N413-1 (ა) ფ.N1446, კონდაკი (XV-XVI სს. 9 კეფი);

H-515 XVI ს.

H-191, XIV-XV სს.

H-1327, XV ს.

სურ. 9

გრაგნილ ხელნაწერებზე ვხვდებით XX საუკუნის 60-80 წლებში შესრულებულ რესტავრაციას იმ დროს არსებული მასალებითა და მეთოდით: მიკალენტი, კონდენსატორი, ტონირებული ეტრატი ან ქალაღდი. ერთი კეფის ფორმატის აღსადგენად გამოყენებულია ეტრატი, ხოლო 3 კეფის ფორმატის აღსადგენად - ტონირებული ქალაღდი H-1447, XV ს.; რესტავრირებულია და გამაგრებულია მხოლოდ ზოგიერთი, იმ დროისთვის ძლიერ დაზიანებული ადგილები. გამოყენებულია მიკალენტის, კონდენსატორისა და მუქი ფერის სარესტავრაციო ქალაღდი. გამოყენებული მასალა ზოგიერთ ადგილად მოცილებულია ეტრატს. ახლანდელი მდგომარეობით ხელნაწერი გრაგნილის ყველა კეფი საკონსერვაციოა, აუცილებელია ძველი სარესტავრაციო მასალის დემონტაჟი H-2401, XIII-XIV სს.;

80-იან წლებში გამოყენებული სარესტავრაციო ქალაღდი დეფორმირებულია, საჭიროა დაზიანებული ადგილების კონსერვაცია S-3485დ, XVI-XVII სს.; გრაგნილის პირველი და მე-

ორე კეფის სარესტავრაციო მასალად, ნაკლული ადგილების აღსადგენად გამოყენებულია ახალი, ტონირებული ეტრატი, დანარჩენ კეფებს კონსერვაცია-რესტავრაცია ჩაუტარდა თანამედროვე სარესტავრაციო-საკონსერვაციო ქალაღლით S-4980, XII ს.; რესტავრირებულია თხელი ეტრატის ქალაღლით Q-1070, XVI ს.; მიუხედავად ძველი რესტავრაციისა, ახლანდელი მდგომარეობით გრაგნილის ყველა კეფი სარესტავრაციოა, H-2401, XIII-XIV სს.; S-3485დ, XVI-XVII სს.

რესტავრირებულია 1999 წელს, კეფის ფორმატი და ნაკლული ადგილები აღდგენილია ტონირებული ეტრატით, v-ზე ჩახეული ადგილები გამაგრებულია ეტრატის პატარა ნაკუნებით N9 ფ.N1446 (კონდაკი, XIVს. 4 კეფი); გრაგნილის ფორმატი აღდგენილია, რესტავრირებულია უხეში, მოყვითალო სარესტავრაციო ქალაღლით N137 ფ.N1446 (XVIII-XIX ს. 3 კეფი).

სარესტავრაციო. ვხვდებით ძლიერ დაზიანებულ, ნაკლებად დაზიანებულ და გადაუდებელ სარესტავრაციო ხელნაწერებს: H-1060, XIV-XV სს.; H-1327, XV ს.H-513, XVI ს.; H-517, XVI ს.; H-518, XVI ს.; H-519, XV ს.; H-520, XV-XVI სს.; H-1727, XII ს.; H-1411, XIV-XV სს.; H-1412, XV-XVI სს.; H-1728, XVII ს.; H-1730, XV ს.; H-1731, XVI-XVII სს.; H-2090, XVI-XVII სს.; S-4981, XIV-XV სს.; Q-267, XV-XVI სს.; Q-1068, XVI ს.; A-922, XIII-XIV სს.

მნიშვნელოვანია დაზიანებული ხელნაწერების განმენდა, დატენიანება/ დარბილება, დეფორმირებული ადგილების გასწორება, სტაბილიზაცია ინდივიდუალურად, სწორად შერჩეული მეთოდებით, ჩახეული, ჩატეხილი ადგილების შესაბამისი, თანამედროვე მასალით მათი მინიმალური კონსერვაცია: დაზიანებული ნაკლული ადგილების შევსება-გამაგრება; კეფების გადაბმის ადგილას ჩახსნილი ადგილების გამაგრება ძაფის გამოყენებით; კონსერვაცია-რესტავრაციის დროს, კეფებზე შემორჩენილი/არსებული/მოღწეული გადაბმა, ძაფით გამაგრებული დაზიანებული გაკერილი ადგილები, ასევე შემორჩენილი ძაფის ფრაგმენტები შენარჩუნდება, რჩება ხელშეუხებლად, როგორც მისი ისტორია, ხოლო ჩახსნილი ადგილები გაიკერება/დამაგრდება შესაბამისი ფერის ძაფით, გამოყენებული იქნება უკვე არსებული ნემსის ნახვრეტები.

რესტავრაცია. პროექტის მსვლელობის დროს (2022-2025 წწ.), სხვა ხელნაწერთან ერთად განხორციელდა და დასრულდა ზოგიერთი გრაგნილი ხელნაწერის კონსერვაცია-რესტავრაცია. ხელნაწერი გრაგნილების არქეოგრაფიული აღწერილობის, მდგომარეობის შეფასებისა და ძლიერი დაზიანებების გამო, გადაეცემა სარესტავრაციო ლაბორატორიას. თითოეული ერთეულისთვის შეირჩევა ინდივიდუალური მეთოდი. გამომშრალი და დეფორმირებული ეტრატები დატენიანდა ეტაპობრივად, ლოკალურად „სენდვიჩის მეთოდით“, დაზიანებული ადგილებისა და ფორმატის აღსადგენად გამოყენებულია თანამედროვე იაპონური სარესტავრაციო მასალა, ტექსტში ჩახეული და ნაკლული ადგილების შესავსებად კი ქალაღლის ბოჭკო და საკონსერვაციო ქალაღლი. კეფების გადაბმის ჩახსნილი/გახსნილი ადგილების გასაკერად გამოყენებულია არსებული ნემსის ნახვრეტები.

H-514, XVI ს.; H-911, XIXს.; Q-1449, XIXს.; Q-1525, XIXს.; Q-1069, 1720 წ. - რესტავრატორი ლ.სიმონიშვილი;

H-511, XVI ს.; H-1327, ს.; S-4980, XII სს. - რესტავრატორი თ.დვალისვილი;

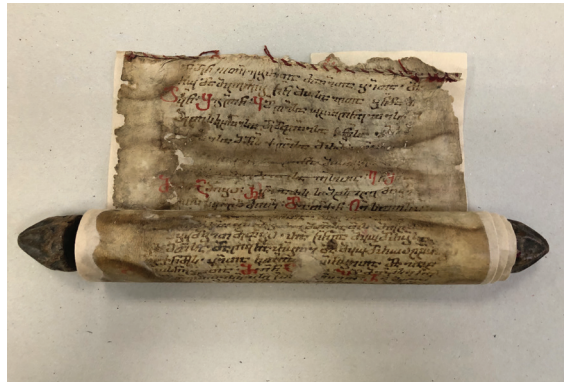
Q-1071, XV სს. H-191, XIV-XV სს. - რესტავრატორი ლ.გოცირიძე;

Q-1263, XIV ს., H-1328, ს.; H-513, XVI ს. ს. - რესტავრატორი ა.გვაზავა;

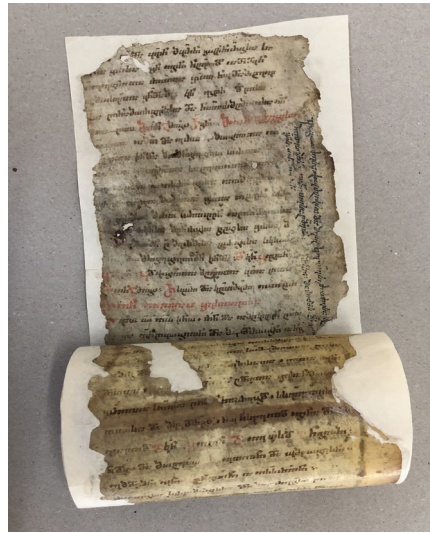
H-510, XV ს., H-515, XVI ს.; H-516, XVI ს.; H-521, XVI სს.; H-1852, XV-XVI სს.; H-2064, XVI-XVII სს.; H-2091, XVI-XVII სს.; A-1553, XV-XVI სს. - რესტავრატორი შ.თავაძე.

პროექტის ფარგლებში კოდიკოლოგიურ-ტექსტოლოგიური კვლევის შეფერხების გამო, ძლიერი დაზიანებების, მდგომარეობის შეფასებისა და არქეოგრაფიული აღწერილობის შემდეგ გრაგნილები გადაეცა სარესტავრაციო ლაბორატორიას. განხორციელდა გამომშრალი, გაუხეშებული, მტვრევადი, მსხვრევადი და დეფორმირებული რამდენიმე მძიმე მდგომარეობის ხელნაწერი გრაგნილის პრევენციული კონსერვაცია. შესაბამისი ღონისძიებების გატარების, მათი დარბილება/დატენიანებისა და მსუბუქი სიმძიმის ქვეშ გასწორების შემდეგ, ისინი ხელმისაწვდომი გახდა ტექსტოლოგებისთვის. კოდიკოლოგიურ-ტექსტოლოგიური კვლევა ჩატარდა რესტავრატორის მეთვალყურეობით და დაუბრუნდა საცავს შემდგომი რესტავრაციისთვის: H-2089, XVს.; H-1727, XII ს.; სასურველია ხელმეორედ დატენიანდეს H-1729, XVI-XVII სს.

პროექტის განმავლობაში რესტავრატორისა და კოდიკოლოგების ერთობლივი თანამშრომლობა სასარგებლო და ნაყოფიერი აღმოჩნდა წერილობითი ძეგლების დაცულობის, შენახვისა და დაზიანებების პრევენციის თვალსაზრისით.

H-515, XVII. რესტავრაციამდე და შემდეგ

H-516, XVII. რესტავრაციამდე და შემდეგ

სურ. 10

შესწავლილი გრაგნილები დახვეული და მოთავსებულია ძალიან ვიწრო (მათთვის შეუსაბამო) ბუდეში, რაც დაზიანების გამომწვევის ერთ-ერთი მიზეზია. მნიშვნელოვანია გრაგნილების შენახვა-განთავსება და მათი პრევენცია. პრევენციული ღონისძიებების ერთ-ერთ მეთოდს წარმოადგენს ხელნაწერების შენახვა სპეციალურ, ნეიტრალური მასალისაგან დამზადებულ ყუთებში. ეს ხელს უწყობს მათ დაცვას მექანიკური დაზიანებისგან და გარემოში არსებული აგრესიული ფაქტორებისგან. გრაგნილები თავსდება ფილტრში და დეფორმაციის თავიდან ასაცილებლად ეხვევა ახლად გაკეთებულ განიერ, მუყაოს ხვეულზე. ეს ხვეული თავსდება სპეციალურად გრაგნილისთვის დამზადებულ ყუთში (თავაძე, 2010).

ამ დროისთვის ხეც-ში მხოლოდ რესტავრირებული გრაგნილების განთავსება/დაცულობამ შეიცვალა ფორმა, იხვევა განიერ/ფართო დიამეტრის მყარ ხვეულზე და თავსდება მისთვის სპეციალურად მომზადებულ ყუთში.

დაზიანებების თავიდან აცილება შესაძლებელია პრევენციული კონსერვაციის ნორმების დაცვით - სისტემატური მონიტორინგი, დროულად ჩატარებული სტაბილიზაცია, კონსერვაცია და მათი სწორად განთავსება.

პრევენციული კონსერვაციის ღონისძიებები შეიძლება განისაზღვროს რესტავრატორთა ჯგუფის მიერ, განახორციელონ და შეაფერხონ კოლექციების მდგომარეობის გაუარესება, მათი სტაბილურობის პერიოდის გახანგრძლივებისთვის. პრევენციული კონსერვაციის მეთოდოლოგიის მნიშვნელოვანი ელემენტებია სწორი მოპყრობა, შენახვა, განთავსება და კოლექციების მართვა, რომელიც ფოკუსირებულია კოლექციებზე და არა ცალკეულ ობიექტებზე.

ეტრატის დაზიანება/სტრუქტურა. ეტრატზე შესრულებული თითოეული ხელნაწერი ინდივიდუალურია, მისი ფურცლების დაზიანების ხარისხი სხვადასხვაგვარია და განსაკუთრებულ კვლევის საგანს წარმოადგენს. დამუშავებული ეტრატი საკმაოდ გამძლე და მოქნილი საწერი საშუალებაა, რასაც ადასტურებს ჩვენამდე მოღწეული ხელნაწერთა რაოდენობა და მათი მდგომარეობა, მაგრამ ეტრატსაც მოეპოვება ის თვისებები, რომლებიც მის დაზიანებას უწყობს ხელს.

ეტრატი საკმაოდ მგრძობიარეა გარემო პირობებისადმი, ადვილად იღებს ტენს ნესტიან გარემოში და ასევე ადვილად კარგავს ქსოვილში არსებულ სითხეს მაღალი ტემპერატურის დროს. ტემპერატურისა და ტენიანობის ცვლილებამ შესაძლოა გამოიწვიოს შეუქცევადი პროცესი - დეფორმაცია და კოლაგენური სისტემის სტრუქტურის დაზიანება (Fuchs 1991).

პერგამენტის დაზიანებები გამოწვეულია სინათლის, მაღალი ტემპერატურის, ტენიანობის, მიკროორგანიზმებისა და ატმოსფერული დამაბინძურებლების კომბინაციით, რაც იწვევს პერგამენტის მატრიცის როგორც ქიმიურ, ასევე ფოტოქიმიურ მოდიფიკაციას. ყველა ეს პროცესი, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში მიმდინარეობს, იწვევს პერგამენტის გაფუჭებას, ანუ მისი იერარქიული შიდა და ზედაპირული სტრუქტურის განადგურებას (Dolgin, 2007:96; 2009:3-4).

პერგამენტი და მისი მთავარი შემადგენელი კოლაგენი რთული მასალაა მისი ბუნებრივი ჰეტეროგენულობის გამო, რაც დამატებით გამწვავებულია ბუნებრივი დეგრადაციის შედეგად. პერგამენტის დეგრადაცია ვითარდება მაღალი ჰიდროთერმული სტაბილურობის ბოჭკოების სტრუქტურის ცვლილებების სხვადასხვა ეტაპის, ფიზიკური და ჰიდროთერმული სტაბილურობის შემცირების გზით. დეგრადაცია შეიძლება გადავიდეს ტერმინალურ სტადიამდე საგრძობლად დაშლილი ბოჭკოვანი სტრუქტურით, რომელიც ტენიან პირობებში შენახვით გარდაიქმნება ჟელატინისებრ ნივთიერებად, ან შეიძლება გადაიზარდოს ბოჭკოების მცირე ფრაგმენტებად. მაკროსკოპულ დონეზე ისეთი მახასიათებლების ცვლილება, როგორცაა ფერი, სიმტკიცე, სისქე და ა.შ. შეიძლება შეფასდეს მარტივი ტექნიკის გამოყენებით. ბოჭკოების სტრუქტურაში დაზიანების აღმოჩენა და გაზომვა შესაძლებელია მიკროსკოპულ დონეზე, თუმცა, გაუარესების პროცესი ყოველთვის ვერ გამოვლინდება ვიზუალურად და ამან შეიძლება გამოიწვიოს პერგამენტის შემდგომი დაზიანება, რომელიც გამოწვეულია არასათანადო დამუშავებით ან შენახვის პირობებითა და მოხმარებით. ამიტომ მარტივი და ვიზუალური მეთოდებით გამოვლენილი ყველა შესაბამისი სისტემატური მახასიათებელი, მონაცემების კორელაცია, რომელიც შეიძლება მიუთითებდეს დაზიანებისა და მასალის დაშლის პროცესს, ეტრატზე მიმდინარე ცვლილებების ევოლუციასა და მის გამომწვევ მიზეზებს, არის ყველაზე ეფექტური გზა პერგამენტის მდგომარეობის შესახებ სრულყოფილი ინფორმაციის მისაღებად, როგორც მისი პრევენციული კონსერვაციის, კონსერვაციისა და დაცულობის საფუძველი (Larsen, 2007).

პერგამენტის ორგანული შემადგენლობა, ძირითადად დაფუძნებულია კოლაგენზე (შედგება კოლაგენის ცილისგან), რომელიც ავლენს დისკრეტულ სტრუქტურულ იერარქიას. კოლაგენის დეგრადაციამ სტრუქტურული იერარქიის ნებისმიერ დონეზე დროთა განმავლობაში შეიძლება გავლენა იქონიოს ისტორიულად მნიშვნელოვანი ნერილობითი ძეგლების ფიზიკურ მახასიათებლებზე (Kennedy, 2003:61-80; Larsen, 2007; Mühlen, 2016:46-57).

პერგამენტის სტაბილური ბოჭკოვანი სტრუქტურის დეგრადაცია (მიდრეკილია) შესაძლებელია განვითარდეს ბოჭკოს სტრუქტურის ცვლილებით სხვადასხვა ეტაპებზე. შედეგად ხდება ჰიდროთერმული სტაბილურობის დაქვეითება, რაც იწვევს ბოჭკოვანი სტრუქტურის დაშლას, რომელიც გარდაიქმნება ჟელატინისებრ ნივთიერებად ნყალთან კონტაქტის ან ტენიან პირობებში შენახვისას (Larsen, 2002).

ადრე მხოლოდ ვიზუალური ასპექტები გამოიყენებოდა ხელნაწერების, გრაგნილებისა და წიგნის ყდის მდგომარეობის აღსაწერად. სტრუქტურული დაზიანების შეფასების სისტემის ჩამოყალიბებისას სხვადასხვა მეთოდთან ერთად (მარტივი, არადესტრუქციული, ვიზუალური,

- მიკრო, მაკროდონეზე) - გამოიყენება ინოვაციური კორელაციური ანალიზის სტრატეგია - ქიმიურ, სტრუქტურულ და თერმოქიმიური კვლევები (Larsen, 2003:74).

ბოლოდროინდელი კვლევები ტარდება ინტერდისციპლინური თვალსაზრისით რაც ითვალისწინებს მასალის ანალიზს და კარგად ასახავს მეცნიერთა მიერ გაკეთებულ დაკვირვებებს და სხვადასხვა დისციპლინას შორის მჭიდრო თანამშრომლობის საჭიროებას ხელნაწერის ისტორიის სრულად გასაგებად. გერმანელ კოლეგებთან თანამშრომლობითა და კონსულტაციით პროექტის ერთ-ერთ ძირითად ამოცანას წარმოადგენდა სპექტრული ანალიზი, რის საფუძველზეც შემუშავდება დაცვის რეკომენდაციები. X-ray რენტგენის დიფრაქციის (XRD), ფურიეს ტრანსფორმაციის ინფრანითელი სპექტროსკოპიის (FT-IR) და FT-Raman სპექტროსკოპიის, UV-vis-NIR რეფლექტოგრაფიისა და რენტგენის ფლუორესცენციის (XRF) სპექტროსკოპიის კომბინაცია გახდა არტეფაქტების, წერილობითი ძეგლების დახასიათებისა და დიფერენცირების სტანდარტული გზა. უახლესი აპარატურისა და ტექნოლოგიების მეშვეობით ტარდება კომპლექსური საექსპერტო კვლევები ნამუშევრების ავთენტიკურობის დადგენისა და დათარიღებისთვის. მსგავსი კვლევებით, თმის არხების მიმართულებით შესაძლებელია ხელნაწერებისთვის გამოყენებული ცხოველის ტყავის დადგენა, პერგამენტის ფაქტურისა და სახეობების განსაზღვრა (თავაძე, 2015). კვლევის ახალი მეთოდების გამოყენება - ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაინერგა და განხორციელდა 2018 წელს, კერძოდ, XVII საუკუნის დაზიანებულ ხელნაწერზე მასკანირებელი ელექტრონული მიკროსკოპით ჩატარდა მელნის მორფოლოგიური და ელემენტური ანალიზი (თავაძე და სხვ. 2018:42).

ხელოვნების ნიმუშების დიაგნოსტიკური კვლევები შეიძლება იყოს ფუნდამენტური პასუხი რთული და მყიფე არტეფაქტების წარმოშობის, დათარიღებისა და ატრიბუტის შესახებ კითხვებზე, ასევე მათი აღდგენისა და კონსერვაციის მიდგომისთვის.

არაინვაზიური მეთოდები აჩვენებს მნიშვნელოვან უპირატესობებს მყიფე, გამომშრალი, მსხვრევადი, დაზიანებული არტეფაქტების შესწავლისას. ამ ტიპის მულტიკულტურული ნამუშევრები, როგორც წესი, ხასიათდება სხვადასხვა მასალის რთული კომბინაციებითა და სტრატეგიკაციებით. არაინვაზიური საერთო გამოკვლევები (ვიზუალური, მაკრო- და მიკროსკოპული შეფასება) დიდ დახმარებას უწევს დაზიანებების შეფასებას და მათი ქცევის პროგნოზირებას შენახვისა და კონსერვაციის დროს. კომპლექსური შესწავლა საფუძველად ედება საკონსერვაციო და სარესტავრაციო სამუშაოებს და ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სფეროა მათი მოვლა-დაცვის საქმეში, რაც ითვალისწინებს კოლექციის შექმნასთან დაკავშირებულ პროცესების ზუსტ ცოდნას (Badea et al, 2007; Bicchieri et al, 2011:267-272).

თანამედროვე რესტავრაცია-კონსერვაცია კომპლექსურ სამეცნიერო დარგს წარმოადგენს, მაღალგანვითარებული ტექნოლოგიური აღჭურვიტა და კვლევითი მეთოდოლოგიებით. მისი მთავარი მიზანია ექსპონატის გადარჩენა, დაცვა და შენარჩუნება, რაც გულისხმობს ნივთის შემადგენელი მასალის ცოდნას, დამაზიანებელი ფაქტორების შესწავლას, გამოვლენილი დაზიანების ხარისხის განსაზღვრასა და ინდივიდუალური საკონსერვაციო მეთოდების შემუშავებას. საკონსერვაციო მიდგომების განვითარების პარალელურად, წლების მანძილზე ჩამოყალიბდა - რესტავრატორ-კონსერვატორის მკაცრად განსაზღვრული ქცევის წესები, კერძოდ, ეთიკის კოდექსი (E.C.C.O. „Professional Guidelines (II) Code of Ethics“: 2003).

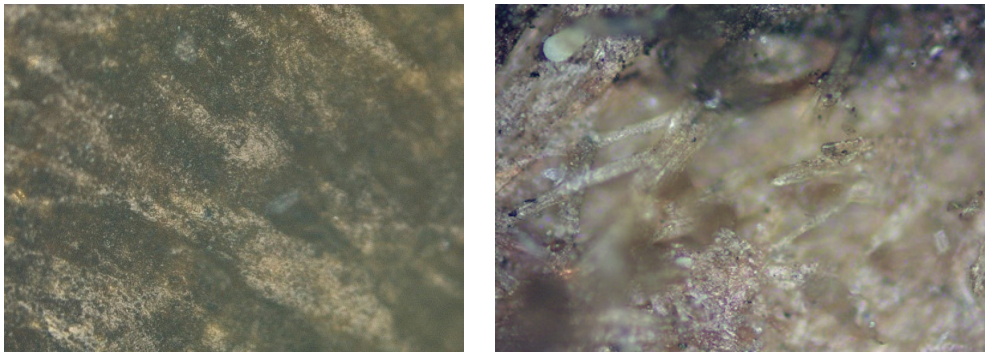
პროექტის ფარგლებში ლაბორატორიული კვლევა ჩატარდა შალვა ამირანაშვილის სახელობის საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ირაკლი ფარჯიანის სახელობის ხელოვნების ნიმუშების კვლევისა და ექსპერტიზის ლაბორატორიაში არაინვაზიური ტექნიკის გამოყენებით პერგამენტების ფიზიკურ-ქიმიური და სტრუქტურული თვისებების გასაზომად, როგორცაა

- FTIR-სპექტროსკოპია (LUMOS II)
- Raman სპექტროსკოპია (SENTERA II , BRUKER)
- სკანირების ელექტრონული მიკროსკოპი (VEGA 3 SEM, BRUKER)
- სტერეო ოპტიკური მიკროსკოპი
- სინათლის პოლარული მიკროსკოპი (Primotec, Carl Zeiss)

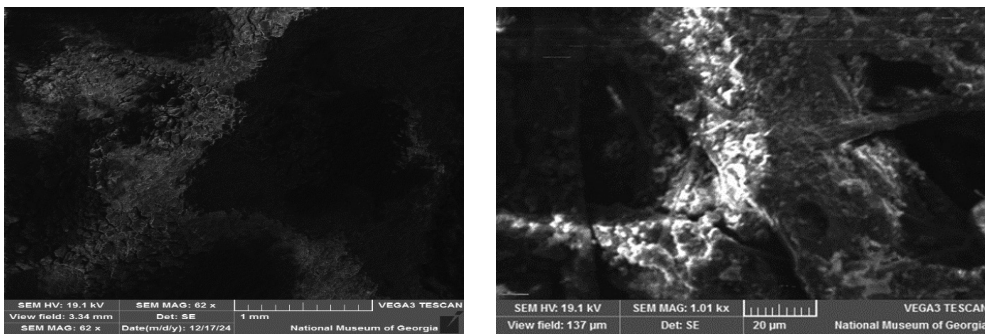
არადესტრუქციული და არაინვაზიური ტექნიკის გამოყენებით ხდება მდგომარეობის, ცვლილებების გრაფიენტები, გამძლეობის მახასიათებლებისა და საწერი მასალის გამოყენებადობის შეფასება. კულტურული ღირებულების ობიექტების მდგომარეობის შეფასების

შესაძლებლობა არადესტრუქციული ანალიზის დახმარებით დიდი მნიშვნელობა აქვს დაბალანსებული კონსერვაციის ღონისძიებების შემუშავებისთვის და საფუძველია პრაქტიკულ კონსერვაციაში გამოყენებისთვის.

ვინაიდან პერგამენტი სტრუქტურულად და ქიმიურად არაერთგვაროვანია და კოლაგენის მოლეკულის სამმაგი სპირალური სტრუქტურული ხვეულის დაბერების დროს ჟელატინის სტრუქტურად გარდაქმნამ, ჟელატინის მაღალმა პროპორციებმა შეიძლება დაზიანების პროცესი გახადოს უმართავი. კვლევისთვის გამოყენებულია ერთი ტიპის პერგამენტის ბუნებრივად მოცილებული კოლაგენის რამდენიმე ბოჭკო. აღნიშნული დაზიანებები ასახავს კონკრეტულ/ლოკალურ ადგილს და არა მთლიან ფურცელს სივრცეს/ფართობს, ფურცლის სხვადასხვა დაზიანებული ადგილების კვლევა შემდგომი კვლევის საგანია.

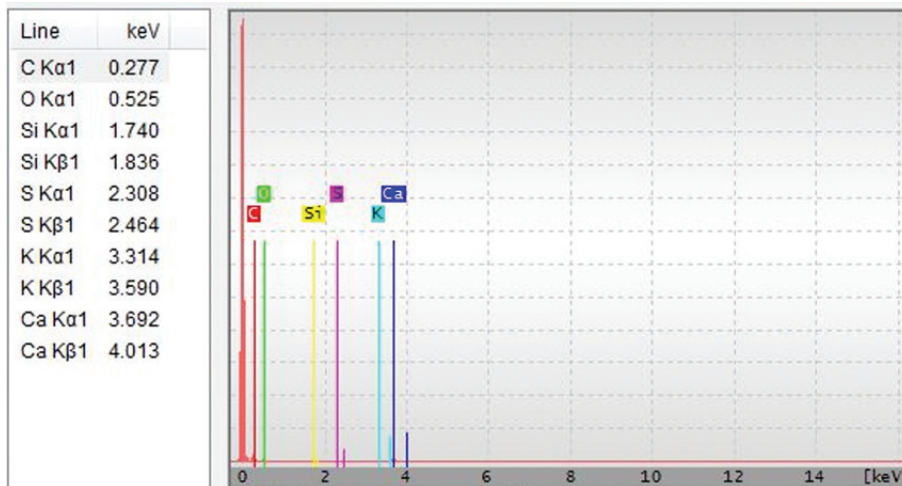

სურ. 11 სინათლის პოლარული მიკროსკოპი (Primotec, Carl Zeiss)

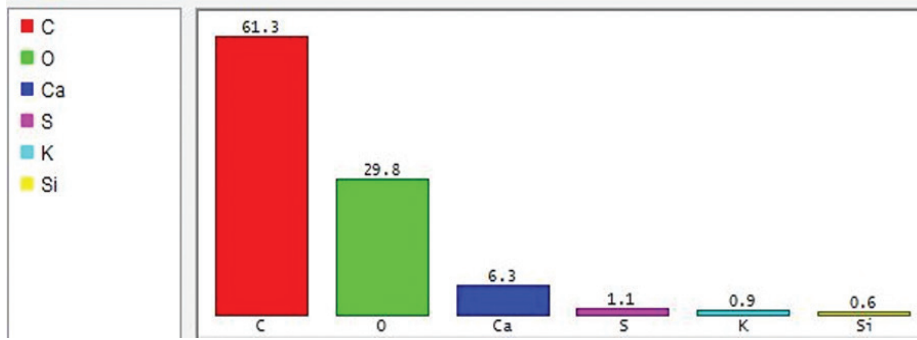

სურ. 12 SEM სკანირების ელექტრონული მიკროსკოპში მოთავსებული ნიმუში 63x.

მაღალი გადიდების SEM, ფოტოები გვიჩვენებს ნიმუშების მოცულობით მორფოლოგიას (ბოჭკოვანი ქსელი, ბზარები, დაშორებული და შეკუმშული ბოჭკო, მონყვეტილი და დასუსტებული ბოჭკოები)

სურ. 13 რენტგენოფლურესენტული ანალიზის სპექტრი.

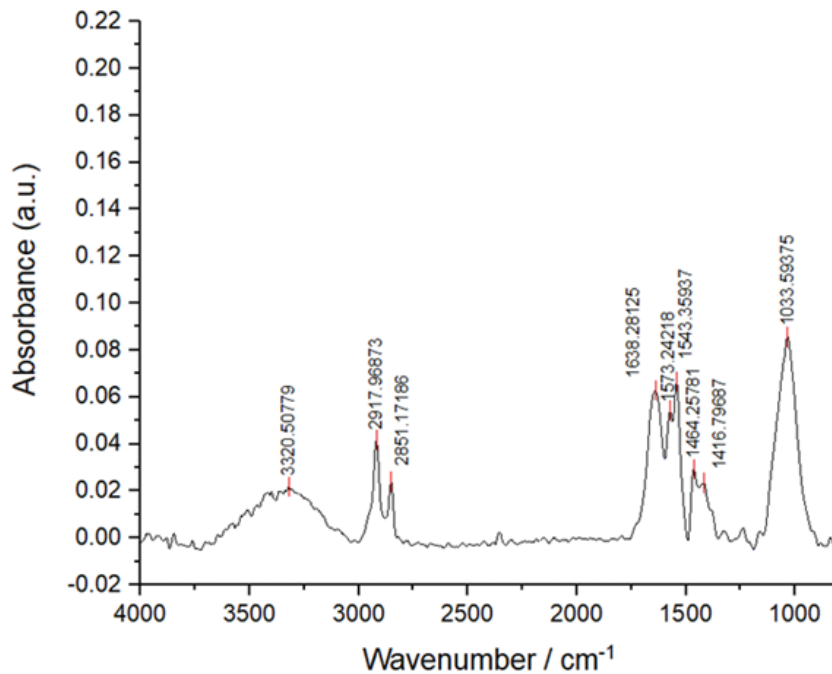
სურ. 14 რენტგენოფლურესენტული ანალიზის შედეგის დიაგრამა

ქიმიური ელემენტი	wt. %
C	61.3
O	29.8
Ca	6.3
S	1.1
K	0.9
Si	0.6

სურ. 15 რენტგენოფლურესენტული ანალიზის შედეგი.

რენტგენოფლურესენტული ანალიზის სპექტრის შედეგით კვლევამ აჩვენა, რომ მასალა შედგებოდა ძირითადი ქიმიური ელემენტებით: ნახშირბადი (C) – 61.3 %, ჟანგბადი (O) – 29.8 %, კალციუმი (Ca) – 6.3 %, გოგირდი (S) – 1.1 %, კალიუმი (K) – 0.9 %, სილიციუმი (Si) – 0.6 % (ცხრილი 1).

ქიმიური ელემენტები და პროცენტული შემადგენლობა წარმოდგენილია დიაგრამის სახით, რომელიც გრაფიკულად გამოხატავს გარკვეული სიდიდეების შეფარდებას.

სურ. 16 ინფრანითელი სპექტრი, პერგამენტი. (FTIR-სპექტროსკოპია)

რენტგენის ფლუორესცენციის (XRF) ანალიზი არის მარტივი, უაღრესად ზუსტი ტესტის მეთოდი, რომელიც გამოიყენება მასალის ქიმიური შემადგენლობის დასადგენად და ელემენტების შემადგენლობის რაოდენობრივი განსაზღვრისთვის.

რენტგენის ფლუორესცენციის (XRF) ელემენტარული ანალიზის ტექნიკა იყენებს მაღალი ენერგიის რენტგენის სხივებს ნიმუშის მასალის ალგზნებისთვის, შემდეგ განსაზღვრავს მასალის შემადგენლობას გამოსხივებული გამოსხივების საფუძველზე. პროცესი არსებითად მსგავსია სკანირების ელექტრონული მიკროსკოპის (SEM).

მიღებული ანალიტიკური შედეგები მტკიცედ მიუთითებს, რომ შესაძლებელია ფიზიკურ თვისებებს შორის კორელაცია მაკროსკოპულ და მიკროსკოპულ დონეზე. მახასიათებლები, როგორცაა ჟელატინიზაცია და ბოჭკოების და ნიმუშების სიმტკიცე, შეიძლება აიხსნას რამდენიმე შემთხვევაში ქიმიურ და თერმულ მონაცემებში დაფიქსირებული სპეციფიკური მახასიათებლებით. ზოგადად, საბოლოოდ, კომპლექსური დაკვირვებები მნიშვნელოვან ინფორმაციას იძლევა პერგამენტის პრაქტიკული კონსერვაციისთვის, აღდგენისა და შენახვასთან დაკავშირებით.

ჟელატინიზაცია და ჰიდროლიზი არის გაუარესების ძირითადი მექანიზმები, რომლებიც შეიძლება გამოვლინდეს ცალკე ან გამოიწვიონ სინერგია ერთმანეთთან ან სხვა პროცესებთან, როგორცაა ჟანგვითი დაშლა. ჟელატინიზაცია, რთული შესაფასებელია მარტივი ვიზუალური ანალიზით, შეიძლება ძალიან მოკლე დროში გამოიწვიოს პერგამენტის შეუქცევადი დაზიანება, თუ ინახება არასასურველ ტემპერატურასა და ფარდობითი ტენიანობის პირობებში (ტენიანობა უბრალოდ არის წყლის ორთქლის რაოდენობა, რომელიც იმყოფება ჰაერში და იზომება „ფარდობითი ტენიანობით“ (RH), რომელიც მოდის პროცენტულად 0-100%. რეკომენდებული ტენიანობის დონეა 45%-55%. 60%-ზე მეტი ტენიანობა იწვევს კონდენსაციას და ასტიმულირებს ობის, სოკოს, ნაცრის განვითარებას).

არაინვაზიური და არადესტრუქციული ანალიზის შედეგად მიღებული მონაცემები გამოიყენება პერგამენტის „ჯანმრთელობის“ მდგომარეობის განსაზღვრისთვის. მაღალი მგრძობელობის ტექნიკის კომბინაცია საშუალებას იძლევა მორფოლოგიური, სტრუქტურული და თერმოდინამიკური რაოდენობრივი პარამეტრებით შეფასდეს დაზიანების ხარისხი. კონსერვაციის სპეციფიკური მეთოდების შემუშავება, რომელიც გადაჭრის (წყვეტს) პერგამენტის სრული მთლიანობის შენარჩუნების დილემას. გაუარესების დახასიათება, ანალიტიკური მიდგომების შემუშავების მცდელობა, რომელიც დაფუძნებულია ილუსტრირებული მეთოდების შესაფერის კომბინაციებზე, დაგვეხმარება იმის გაგებაში, თუ როგორ უნდა იყოს დაცული პერგამენტები უკეთესად.

ტექნოლოგიები. პერგამენტი, რომელიც საუკუნეების უძღვს, დროთა განმავლობაში, სავარაუდოდ, ტენიანობისა და ნესტიან გარემოში შენახვის შედეგად შეიძლება გარდაიქმნას ჟელატინად და დახვეული ფენები გაუხეშებული/მტვრევადი/მსხვრევადი ხდება. ძლიერ დაზიანებული, მყიფე გრაგნილების ფიზიკურად გაშლა და დაწერილი ინფორმაციის (ტექსტის) აღდგენა შეუძლებელია, მათი ფიზიკურად გაშლის ნებისმიერი მცდელობა გამოიწვევს პერგამენტის ზედაპირის დაშლას, რის შედეგადაც დაუშვებელ/მიუღებელ/გამოუსწორებელ შედეგს მივიღებთ. შესაბამისად, ახალი საშუალებების გამოყენებით შესაძლებელია პერგამენტების შესწავლა მათი ფიზიკური გაშლის გარეშე.

მეცნიერები მსჯელობენ და შეიმუშავენ ამ რთული ამოცანის, მყიფე პერგამენტის გრაგნილზე (რომლის გახსნა შეუძლებელია) დაწერილი ინფორმაციის (ტექსტის) აღდგენა არაინტერვენციული მეთოდების - რენტგენის (X-ray) მიკროტომოგრაფიის (XMT) სკანირების - საფუძველზე მათი ვირტუალური გაშლა. პირველი ნაბიჯი ტოპოლოგიურად სწორი სეგნებტაციის შექმნაა, რაც რთულია რადგან პერგამენტის ფენები მნიშვნელოვნად განსხვავდება სისქეში, შეიცავს არსებით შიდა ტექსტურებს და შეიძლება ერთმანეთთან მჭიდროდ დაკავშირებული, შენებებული იყოს. ეს ტექნოლოგია ბოლო წლების განმავლობაში კვლევის უკიდურესად აქტიური სფეროა (Liu, 2018).

ახალი ტექნოლოგიები, რის საშუალებითაც ხდება გაუხსნელი მყიფე, დაზიანებული, დაზიანებული გრაგნილების დანახვა და ტექსტის ნაკითხვა, შემუშავებულია ალგორითმით წარმოდგენილი სეგმენტაციის ახალი მეთოდი, რომელიც გამოყენებულია პერგამენტის ვირტუალურად

ლური გაშლისა და ვიზუალიზაციისთვის, შესაძლებელია ძალიან დაზიანებული ადგილების და ერთმანეთთან მჭიდროდ მიმაგრებული ფენების დამუშავება (Samko, et. al, 2011).

მათემატიკური გამოთვლების გასაადვილებლად, მეცნიერთა ჯგუფმა გამოიყენა კონცეპტუალური ცილინდრების მიახლოებითი მოდელი, რითაც ვარაუდობენ, რომ თანმიმდევრული რულონების რადიუსი და გარშემოწერილობა იზრდება წრფივად, მუდმივი სიჩქარით. ეკვივალენტური ნაბიჯ-ნაბიჯი (ეტაპობრივი) პროცედურით გამოეყვანათ ორიგინალური გრაგნილის სიგრძე მისი ყველაზე გარე შემოზრუნების წრენირიდან (Ratzon, 2020).

გრაგნილის უაღრესად დეტალური რენტგენის კომპიუტერული ტომოგრაფიის (CT) სკანირებით, რომელიც შემდეგ გადის რამდენიმე ეტაპს, წარმოქმნის დახვეული გრაგნილის ზედაპირის ბრტყელი სურათს (The Herculaneum scrolls 2023).

ქალაღი. საქართველოში XI საუკუნიდან ეტრატთან ერთად უფრო მოხერხებული და იაფი საწერი მასალა - ქალაღი გამოიყენებოდა. ქალაღის დამზადება უძველეს დროში ჩინელებმა დაიწყეს, ჩინელებისგან არაბებმა შეითვისეს, არაბებისგან კი - ევროპელებმა. ამ უკანასკნელებმა დიდად გააუმჯობესეს ქალაღის წარმოების წესი და მთელ მსოფლიოში დაიწყეს ქალაღით ვაჭრობა (პატარიძე, 1965:48; სურგულაძე, 1978:38).

ქალაღზე ნაწერი უძველესი, X საუკუნით დათარიღებული ქართული ხელნაწერი, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია, სინის მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის წიგნსაცავშია დაცული (გადამწერი იოანე-ზოსიმე Sin.34). ცნობილია, რომ უძველეს ქალაღს ბომბიციანი ეწოდებოდა (დანელია, სარჯველაძე, 1997:267).

საქართველოში ადგილობრივი წარმოების არ იყო, იგი ნახევარფაბრიკატის სახით შემოჰქონდათ ანუ ხამი ქალაღის სახით, ხოლო საბოლოო დამუშავება და საწერ მასალად მომზადება, მისი გახამება და გაღვსვა ადგილზე ხდებოდა გადამწერის ან მისი დამხმარე პირის მიერ, რაც XVI საუკუნიდან დასტურდება, ხოლო XVIII საუკუნის ბოლოდან გვხვდება ფერადი (ლურჯი, მწვანე) ქალაღი, რომელიც უმეტესად რუსეთიდან შემოჰქონდათ (პატარიძე, 1965:48-49,56). როგორც ანდერძებიდანაა ცნობილი ოსტატს „მლესავი“ ეწოდებოდა. „... კერძო დიაკონი, რომლისა ჴელითა იღვებოდა ქალაღი ესე“ (A-186, XVII-XVIII სს.) (ჟორდანიას, 1903:198; მესხია, 1982:132; აღწერილობა I (2), 1976:558), საწერი მასალის დამზადების შემდგომ ხდებოდა ტექსტის გადანერა.

პროექტის ფარგლებში შესწავლილი ქალაღზე შესრულებული გრაგნილების 26 ერთეულიდან, დიდი ნაწილი XVIII-XIX საუკუნით დათარიღებული ავგაროზებია, გვხვდება ბაგრატიონების Q-158ა (1კეფი, XVIII ს.), თუმანიშვილებისა Q-158ბ, (1კეფი, XVIII-XIX ს.) და თაქთაქიშვილების Q-158გ (1კეფი, 1825 წ.). გენეალოგიური ნუსხა, ასევე კონდაკი Q-1069 (26 კეფი, 1720 წ.). გვხვდება დედაბრული ხელით ნაწერი Q-1556 (6 კეფი, XIX-XX ს.), Q-1556ა (31 კეფი, XIX-XX ს.).

ქალაღზე შესრულებული გრაგნილები სხვადასხვა რაოდენობისა და ზომის ქალაღის ნაწილებისგან/კეფებისგან შედგება და მდგომარეობა შემდეგნაირია: კეფები ერთმანეთზე დაახლოებით 1 სმ.-ითაა გადადებული და გადაბმულია წებოს გამოყენებით. საწერი მასალა წინასწარ არის დამზადებული, ვინაიდან გადაბმის/გადაწებებულ ადგილებში ზოგან ტექსტია ნაწერი, ზოგან კი ჩანახატები/ილუსტრაციებია. გადაბმის ამ პრინციპით შთაბეჭდილება რჩება თითქოს გრაგნილის მთელი სიგრძე ერთიანი ფორმატისაა და ერთ მთლიანობას ქმნის (H-62, (10 კეფი, XIX ს.), H-173 (8 კეფი, XIX ს.), H-505 (6 კეფი, XIX ს.), H-506 (4 კეფი, XIX ს.), H-779 (8 კეფი, 1849 ს.), H-911 (7კეფი, XIX ს.), H-1788 (9კეფი, XIX ს.), H-2076, (16 კეფი, XVIII ს.), H-2420, (4 კეფი, XIX ს.), S-3364, (5 კეფი, XVIII ს.), A-1644 (10 კეფი, XIX ს. ჭვირნიშანი), Q-265, (7კეფი, XIX ს.), Q-1069 (26 კეფი, 1720 წ., შესრულებულია ჭვირნიშნიან ქალაღზე) (პატარიძე, 1969:59-77; 1965:124-132; 1973:210), Q-1072 (9კეფი, XIX ს.), Q-1073 (8კეფი, XIX ს.), Q-1317, (9კეფი, XIX ს.), Q-1355 (9კეფი, XIX ს.), Q-1380 (9 კეფი, XIX ს.), Q-1449, 10 კეფი, XIX ს.), Q-1525 (1 კეფი, XIX ს.), Q-1534 (4 კეფი, XIX ს.), Q-1556, (6 კეფი, XIX-XX ს.), Q-1556ა, (31 კეფი, XIX-XX ს.), Q-1559 (15 კეფი, XIX ს.). (აღწერილობა, (H), IV, 1950:216; (H) V, 1949:43, 285; აღწერილობა, (S), V, 1967:46; აღწერილობა, (A), V, 1955:142; აღწერილობა, (Q), I, 1957:271; (კოლექცია Q), კატალოგი (501-1207)).

გრაგნილების ძირითადი ნაწილის ფორმატი სრულია. განსაკუთრებით პირველი და ბოლო კეფებია დაზიანებული, აღენიშნება მინიმალური მექანიკური დაზიანებები Q-1069 (26 კეფი,

1720 წ.), ბზარები Q-1355 (9კეფი, XIX ს.). ზოგიერთზე კიდევები ორივე მხარესაა სხვადასხვა ზომის ჩახეული, მოხეული, გახეული, ჩატეხილი, ჩაკეცილი ადგილები, ძლიერ დაზიანებულია და რომლის მოცილების/მოძრობის საშიშროებაა, ნაკლებია ფორმატიც H-505 (6 კეფი, XIX ს.), H-506 (4 კეფი, XIX ს.), S-3364 (აღწერილობა, (S), 1967:46), (5 კეფი, XVIII ს.), A-1644 (10 კეფი, XIX ს.), Q-158ა (1კეფი, XVIII ს.), გადაბმის ადგილებში ნებოს ლაქებია Q-1556ა, (31 კეფი, XIX-XX ს.). ზედაპირზე აღენიშნება მუქი ფერი ლაქები. გრაგნილის ზოგიერთ კეფზე კიდევები არასწორად/უსწორმასწოროდაა ჩამოჭრილი, ზოგიერთ კეფზე კი, კიდევები ორივე მხარეს, გაშავებული და დაზიანებულია, რამდენიმე ადგილას ჭიისგან მიყენებული დაზიანებაა (4r-v), მე-3 კეფის მარჯვენა მხარეს ჩახეული ადგილი ძაფით გაუმაგრებიათ, თუმცა ამ დროისთვის გახსნილია, შემორჩენილია მოყვითალო ფერის ძაფის ფრაგმენტები Q-1355(-9კეფი, XIX ს.).

ზოგიერთ რესტავრირებულ გრაგნილზე კეფების გადაბმის ადგილებში კიდევები მოცილებულია ერთმანეთს H-506 (4 კეფი, XIX ს.). გრაგნილების უმრავლესობა პაგინირებული არ არის, მხოლოდ ზოგიერთ რესტავრირებულ გრაგნილზე შესრულებულია პაგინაცია (დანომრილია) ფანქრით ზედა მარჯვენა კუთხეში (H-62, (10 კეფი, XIX ს.), Q-1069 (26 კეფი, 1720 წ.), Q-1073 (8კეფი, XIX ს.), Q-1534 (4 კეფი, XIX ს.). ცხრა კეფისგან შემდგარ გრაგნილზე პირველი და მე-2 კეფი პაგინაციის გარეშეა, შვიდი - პაგინირებულია, პაგინაცია იწყება მე-3 კეფიდან, სადაც ტექსტის მელნით მიწერილია „1“ Q-1317, (9კეფი, XIX ს.).

გრაგნილების ნაწილი კალიგრაფს ტექსტისავე მელნით გაუფორმებია სხვადასხვა ფორმის ორნამენტებითა H-2076, (16 კეფი, XVIII ს.) და ილუსტრაციებით, გრაფიკული ჩანახატებით (H-62, (10 კეფი, XIX ს.), ნმ.გიორგის გამოსახულებით (H-173 (8 კეფი, XIX ს.), S-3364, (5 კეფი, XVIII ს.), ღვთისმშობლის, წმინდა გიორგის, დავით და კონსტანტინეს ილუსტრაციები H-505 (6 კეფი, XIX ს.), ავგაროზში ჩახატულია ფერადებით, მდარედ შესრულებული მინიატიურებით: ქრისტესი, დავით და კონსტანტინესი, დიმიტრისა, წმ.გიორგისა (ეს უკანასკნელი დაზიანებულია, დარჩენილია ვეშაპი და მახვილი), ჯვრისა, H-779 (8 კეფი, 1849 ს.). ტექსტისვე მელნითაა გაფორმებული სხვადასხვა ილუსტრაციებით - ჯვარი, ღვთისმშობელი ყრმით, ღვთისმშობელი, წიგნი, ეკლესია გუმბათი-ანგელოზებით H-911 (7კეფი, XIX ს.). ფერადი თავკაზმულობებითა და მინიატიურებით გაუფორმებიათ: იესო ქრისტე, ღვთისმშობლის, წმ. გიორგის, წმ. დიმიტრის, წმ. თეოდერესი, წმ. დავით და კონსტანტინესი H-1788 (9კეფი, XIX ს.). კალიგრაფს ტექსტისვე მელნით გაუფორმებია სხვადასხვა ფორმის ორნამენტებით (6 ექვსი), სათაურები ასომთავრული ხვეული ასოებით, ოქროვარაყითა და სინგურით, ასევე 20 მინიატიურაა: იესო ქრისტე ღვთისმშობელი, ედესის მთავარი, მოციქულები, წმინდანები და მთავარანგელოზი H-2076, (16 კეფი, XVIII ს.); ტექსტის მელნით შესრულებულია მინიატიურები: იესო ქრისტე, ღვთისმშობელი ყრმით H-2420, (4 კეფი, XIX ს.); ტექსტის მელნით და სინგურით შესრულებულია მინიატიურები: ა. ღვთისმშობელი მარიამი ყრმა იესოსთან ერთად. ბ. თეთრ ცხენზე მჯდომი წმინდა გიორგი S-3364, (5 კეფი, XVIII ს.). მოხატულია არაკვალიფიციურის მიერ: პირველ კეფზე - იოანე ნათლისმცემელი, მე-2 კეფზე - იესო ქრისტე, წმ.გიორგი Q-1559 (15 კეფი, XIX ს.); ასევე არაკვალიფიციურადაა მოხატული/შესრულებული მინიატიურები: პირველ კეფზე - იოანე ნათლისმცემელი, მე-2 კეფზე - იესო ქრისტე, წმ.გიორგი, Q-1559 (15 კეფი, XIX ს.).

გაფორმებულია სხვადასხვანაირი ლაბირინთებით, ტოტების მსგავსი (გატოტილი) და ოვალური მონახაზებით Q-158გ (1კეფი, 1825 წ.). ჩვილენი ღვთისმშობელი, ანგელოზი, ჯვარი, კიდობანი, წმ. გიორგი და სხვ. Q-265, (7კეფი, XIX ს.). ტექსტის ბოლოში გვხვდება ხელრთვა „მღდელი იოსება“, ილუსტრირებულია იესო ქრისტე, ღვთისმშობელი ყრმით, წმიდა მონამე დიმიტრი, დიდი მონამე თეოდორე, ყოვლად მძლეო მონამენი დავით და კონსტანტინე, წმ. გიორგი, მტრედი, ვაზის მტევანი, ვარსკვლავი Q-1072 (9კეფი, XIX ს.).

პირველი კეფის r-ზე გამოსახული იესო ქრისტე (1r) შესრულებული ყავისფერი და წითელი მელნით, ზოგიერთი ადგილი გადაცრეცილია. მე-3 კეფის v-ზე წმ. მონამენი დავით და კონსტანტინე (3v) შესრულებულია წითელი და ყავისფერი მელნით, ზოგიერთი ადგილი გადაცრეცილია. მე-5 კეფის v-ზე წმ. მონამე დიმიტრი (5v) შესრულებულია ყავისფერი მელნით, გამაგრებულია საკონსერვაციო ქაღალდით. მე-10 კეფის r-ზე გამოსახულია ღვთისმშობელი ყრმით (10r), დაზიანებული და გადაშლილია, Q-1449, (10 კეფი, XIX ს.).

გრაგნილის ერთი კეფი შედგება 48 უჯრისგან, ჰორიზონტალურად - 8, ვერტიკალურად - 6. დასაწყისში/პირველ უჯრაში ფანქრით შესრულებულია ღვთისმშობელი ყრმით, ხოლო ბოლოში/48-ე უჯრაში ასევე ფანქრით გამოსახულია ჯვარი Q-1525 (1 კეფი, XIX ს.).

გვხვდება ცდომილება კეფების რაოდენობასთან დაკავშირებით. აღწერილობაში მითითებულია 4 კეფი, რეალურად კი ექვსია (H-505 (6 კეფი, XIX ს.). აღწერილობაში მითითებულია 5 კეფი, რეალურად კი გრაგნილი შედგება 4 კეფისგან H-506 (4 კეფი, XIX ს.). ზოგიერთ გრაგნილზე აღწერილობაში არ არის კეფების რაოდენობა მითითებული H-779 (8 კეფი, 1849 ს.), 5 კეფისგან შემდგარი გრაგნილი აღწერილობაში აღნიშნულია როგორც 1 ფურცელი S-3364, (5 კეფი, XVIII ს.).

ზოგიერთ გრაგნილზე გადამწერის სახელია მითითებული - მღვდელი ესტატე: „ჩემთა წელთა, ივლისს აღიწერა ესე ავგაროზი ხელითა მღვდელი ესტატე“ (უკანასკნელი ორი სიტყვა დაწერილია ასოხვეულით) H-779 (8 კეფი, 1849 ს.). გადამწერი - შიო გიგიშვილი H-911 (7 კეფი, XIX ს.); გადამწერი გრიგოლ A-1644 (10 კეფი, XIX ს.). მღვდელ-მონაზონი ისაკ (2v), ა. „აღიწერა ჩვენ მიერ. მღვდელმონაზონი ისაკისითა“. „ჩყნდ წელთა დეკემბრის დ“. (1854 წ. 4 დეკემბერი). (2v). მხედრული, ხელრთვა ძნელი გასარჩევია, იკითხება: ისაკ[ისი]თა, ბ. „ნიკოლოზ ერისთავს“ (1v) [გვიანდელი მხედრული, განსხვავებული, მომწვანო ფერის მელანი] Q-1380 (9 კეფი, XIX ს.).

გრაგნილების ნაწილი რესტავრირებულია XX საუკუნის 80-იანი წლების მასალით - მიკალენტის, კონდენსატორისა და სარესტავრაციო ქაღალდით H-173 (8 კეფი, XIX ს.), H-779 (8 კეფი, 1849 ს.). აღდგენილია ფორმატი. დაზიანებული (გახეული) ადგილი უხეშად არის გამაგრებული r მხრიდან თეთრი ქაღალდით, რომელიც ტექსტს ფარავს H-505 (6 კეფი, XIX ს.). კიდევზე მთელ სიგრძეზე პატარ-პატარა ჩახვევები, ზოგიერთი უმნიშვნელო, გადაკეცვის ადგილებში წარმოქმნილი დაზიანებები გამაგრებულია უხეშად თეთრი ფერის სქელი ქაღალდით H-911 (7 კეფი, XIX ს.). მე-4 კეფის მარცხენა მხარეს ქვედა ნაწილში დაუზიანებელ ადგილას ძაფის ფრაგმენტია შემორჩენილი (სავარაუდოდ, ჩანიშვნის მიზნით) H-911 (7 კეფი, XIX ს.).

XX საუკუნის 60-80-იან წლებში უხეში ქაღალდით/მასალით რესტავრირებულ ერთეულებსაც აღენიშნება მინიმალური დაზიანებები, ჩახეული ადგილები H-1788 (9 კეფი, XIX ს.). ზოგიერთი ადრე მიკალენტის, კონდენსატორისა და ქაღალდის გამოყენებით რესტავრირებული გრაგნილი ხელნაწერები დახვევის ნაცვლად დაკეცილია მთელ სიგრძეზე რამდენჯერმე და მოთავსებულია ძველ საქაღალდეში H-2420, (4 კეფი, XIX ს.), Q-158ა (1 კეფი, XVIII ს.), Q-158 ბ, (1 კეფი, XVIII-XIX ს.), Q-158გ (1 კეფი, 1825 წ.), Q-1317, (9 კეფი, XIX ს.), Q-265, (7 კეფი, XIX ს.), Q-1072 (9 კეფი, XIX ს.), Q-1449, 10 კეფი, XIX ს.), Q-1525 (1 კეფი, XIX ს.), Q-1556ა, (31 კეფი, XIX-XX ს.), Q-1559 (15 კეფი, XIX ს.). გრაგნილების ნაწილი დაზიანებული და სარესტავრაციოა. დაზიანებები აღენიშნება ადრე რესტავრირებულ გრაგნილებსაც, რაც გამოწვეულია როგორც მისი ვიწრო ბუდეში განთავსებით, ისე მოხმარებით. რეკომენდაციის გათვალისწინებით აუცილებელია, გაიწმინდოს, ჩახეული, დაზიანებული, ნაკლები ადგილები შეივსოს, ჩაუტარდეს მინიმალური კონსერვაცია თანამედროვე სარესტავრაციო მასალით, A-1644 (10 კეფი, XIX ს.), S-3364, (5 კეფი, XVIII ს.), Q-1073 (8 კეფი, XIX ს.), Q-1355 (9 კეფი, XIX ს.), Q-1380 (9 კეფი, XIX ს.), Q-1355 (9 კეფი, XIX ს.), დახვეულია მჭიდროდ და მოთავსებულია ტილოსგან შეკერილ ვიწრო, გრძელ ბუდეში (23x5,3), Q-1534 (4 კეფი, XIX ს.) დახვეულია ვიწროდ/მჭიდროდ და მოთავსებულია პატარა ბუდეში. სასურველია დაიხვეს ფართო/განიერ დიამეტრის ხვეულზე და მოთავსდეს სპეციალურად მისთვის დამზადებულ ყუთში/საქაღალდეში მათი დაცულობის, განთავსებისა და პრევენციის გათვალისწინებით.

მიმდინარე კონსერვაცია-რესტავრაციის პროცესი ტარდება თანამედროვე საკონსერვაციო-სარესტავრაციო მასალით. არქეოგრაფიული აღწერილობისა და რეკომენდაციის გათვალისწინებით 2024 წელს გრაგნილების ნაწილს ჩაუტარდა კონსერვაცია: H-911 (7 კეფი, XIX ს.), Q-1069, (1720 წ.) - რესტავრატორი ლ.სიმონიშვილი, H-2076, (16 კეფი, XVIII ს.) - რესტავრატორი შ.თავაძე; Q-1559 (15 კეფი, XIX ს.).

სალიტერატურო შინაარსის გრაგნილთა არქეოგრაფიული აღწერილობისა და კონსერვაციის პროცესში ჩვენ მიერ შესრულებული სამუშაოს შედეგმა კიდევ ერთხელ დაგვარწმუნა, რომ საწერ მასალაზე (ეტრათი, ქაღალდი) შესრულებული წერილობითი სიძველეების პრევენციული კონსერვაცია გრძელვადიან შედეგს გვაძლევს იმ შემთხვევაში, თუკი იგი დაეყრდნობა

როგორც სარესტავრაციო დარგის თანამედროვე სტანდარტებსა და კვლევებს, ასევე ხელნაწერ სიძველეთა კოდიკოლოგიური შესწავლის შედეგებს.

სარესტავრაციო საქმის თანამედროვე კონცეფცია მოითხოვს რესტავრატორისაგან არა მხოლოდ პრაქტიკული ტექნიკური მოქმედებების კარგ ფლობას, არამედ კვლევით საქმიანობაზე ორიენტაციას, შედარებითი ანალიზის მეთოდების დაუფლებას. არ არის საკმარისი რესტავრატორი დაეყრდნოს ცალკეული ქმედების უკვე დადგენილ წესსა და რეჟიმს, რადგანაც ეტრატისა თუ ქალაქის სანერი მასალა, მისი წარმოების დროისა და სივრცის შესაბამისად, სხვადასხვაგვარად რეაგირებს როგორც გარეგან დამაზიანებელ ფაქტორებზე, ასევე საკონსერვაციო რეჟიმებსა და მეთოდებზე. ამიტომაც საჭიროა ყოველი სარესტავრაციო ერთეულის დაზიანების ზუსტი აღრიცხვა, ფაქტურულად მსგავსი ერთეულების დაზიანებების შედარებითი ანალიზისა და დიაგნოსტიკის საფუძველზე დაზიანებათა გამომწვევი მიზეზების გამოვლენა და გრძელვადიან შედეგზე გათვლილი საკონსერვაციო მეთოდების შერჩევა.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის, კონსერვაცია-რესტავრაციის ლაბორატორიის რესტავრატორებისთვის მნიშვნელოვანი და პრიორიტეტულია წერილობითი ძეგლების საკონსერვაციო-სარესტავრაციო სტრატეგიის შემუშავება წინასწარი განხილვის, ურთიერთშეთანხმებისა და არგუმენტირებული ანალიზის საფუძველზე, ასევე სამეცნიერო ლიტერატურისა თუ პირადი გამოცდილების საფუძველზე მიღებული ცოდნის გაზიარება და კრიტიკული ანალიზი.

ფართო საზოგადოებისათვის კარგადაა ცნობილი რესტავრატორების რთული და საპასუხისმგებლო საქმის შესახებ. რესტავრატორის როლი ფართოვდება, რაც ნიშნავს დამატებით ვალდებულებას და ახალ გამოწვევას. წიგნის ხელოვნების კვლევის არეალის გაფართოებამ საშუალება მოგვცა ხელნაწერი წიგნის სიღრმისეული შესწავლის, რამაც გააფართოვა საკონსერვაციო-სარესტავრაციო კვლევების სიღრმე და ჰორიზონტი.

გრაგნილი ხელნაწერების კვლევისას გამოიკვეთა, რომ საკონსერვაციო-სარესტავრაციო საქმიანობა ეფექტურ განვითარებას უზრუნველყოფს საფეხურებრივად შესასრულებელი მოქმედებები: ერთეულის წარმოშობის დროისა და სივრცის ამომწურავი ცოდნა, წერილობითი ძეგლების გადაადგილების გეოგრაფიული თუ სოციალური გარემოს შეძლებისდაგვარად აღნუსხვა, მათი ადრეული განახლება-რესტავრაციის მდგრადობის შეფასება, საკონსერვაციო-სარესტავრაციო ერთეულის ამჟამინდელი მდგომარეობის დეტალური არქეოგრაფიული აღწერა, რესტავრირებული ერთეულის უწყვეტი მონიტორინგი და რესტავრირებული ერთეულების ერთიანი ელექტრონული ბაზის არსებობის უზრუნველყოფა. წერილობით სიძველეთა მდგომარეობის ხშირი მონიტორინგი აუცილებელია ნებისმიერი ცვლილებების ფიქსაციისა და დეგრადაციის პროცესის პრევენციისათვის. ხოლო ელექტრონული ბაზა და მასზე რესტავრატორთა ხელმისაწვდომობა უზრუნველყოფს კონსერვატორ-რესტავრატორთა გამოცდილების გაზიარებისა და ერთობლივი ოპტიმალური სტრატეგიის შემუშავებას.

ამრიგად, გრაგნილთა ინტერდისციპლინურმა კვლევის საფუძველზე გამოიკვეთა წერილობით სიძველეთა კონსერვაცია-რესტავრაციისათვის მნიშვნელოვანი სამომავლო ღონისძიებები: 1. ფონდების ინტენსიური მონიტორინგი, ერთეულების კლასიფიკაცია დაზიანებათა ხარისხისა და ტიპოლოგიის მიხედვით; 2. თითოეული ერთეულის მიმართ ინდივიდუალური საკონსერვაციო მიდგომების ჩამოყალიბება 3. ახალი სარესტავრაციო მასალების ტესტირება - შერჩევა; 4. მიღებული შედეგების განხილვა და მათი შეჯერება. 5. ძლიერ დაზიანებული/გადაუდებელი ერთეულებზე საკონსერვაციო-სარესტავრაციო სამუშაოების ჩატარება. 6. მიღებული მდგომარეობის სტაბილიზება. 7. პრევენცია, გრაგნილების დახვევა დიდი რადიუსის ხვეულებზე და მათი მოთავსება ყუთებში. საბოლოოდ, მათი სწორად განლაგება/განთავსება, რეჟიმის ოპტიმალური პირობების შექმნა, დაცვა და კონტროლი. 8. კონსულტაციები სხვადასხვა მომიჯნავე დარგის სპეციალისტებთან. კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სტრატეგია გულისხმობს ფართო სპექტრის მეცნიერთა თანამშრომლობით ურთიერთობებს.

ტექნიკური ტერმინოლოგია

ა

ალგორითმი იმ მოქმედებათა ერთობლიობის ზუსტი და სრული აღწერა, რომელთა მკაცრად განსაზღვრული თანმიმდევრობით შესრულება განაპირობებს დასმული ამოცანის ამოხსნას.

ამოკერვა ნაპირების დამაგრება ან ერთი ნაპირის მეორის მიმაგრება ამოსაკერი გვირისტულებით.

ანდერძი შუა საუკუნეების წიგნის შედგენილობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ნაწილი, გადამწერის ან მომგებლის მიერ ხელნაწერზე დართული ტექსტი. შეიცავს ცნობებს წიგნის გადაწერის ადგილის, დამკვეთ-დამფინანსებელი პირების, ყდისა და საწერი ფურცლის ოსტატების, მომხატველების, გადამწერების შესახებ; განმარტავს კონკრეტული წიგნის დანიშნულებას ან მასში შემავალი თხზულებების თარგმნა-რედაქტირებასთან დაკავშირებულ საკითხებს.

არქეოგრაფია დამხმარე საისტორიო დისციპლინა, რომელიც ადგენს წერილობითი წყაროების მეცნიერული აღწერისა და გამოცემის პრინციპებსა და მეთოდებს.

არშია კიდე (წიგნისა, რვეულისა და სხვ.).

ბ

ბლანდი სახელდახელოდ, არამჭიდროდ ნაკერი; შორის-შორს გაკერილი, ან მოქსოვილი, გაბლანდა, დაბლანდილი. სახელდახელოდ ნაკერი ნემსის შორი-შორს ამოგებით (წინასწარ დაგვირისტებამდე).

ბუსტროფედონი (βουστροφιδόν) წერის გარკვეული წესი, რომლის დროსაც ტექსტის წერის მიმართულება ცვალებადია ხაზების მიხედვით; პირველი ხაზი მარცხნიდან მარჯვნივ იწერება, მეორე – მარჯვნიდან მარცხნივ და ა. შ.; წერის ერთგვარი წესი, როდესაც პირველი და ყველა მომდევნო კენტი სტრიქონი იწერებოდა მარჯვნიდან მარცხნივ, ხოლო მეორე და ყველა მომდევნო წყვილი სტრიქონი - მარცხნიდან მარჯვნივ; გვხვდება ხეთურ, ეტრუსკულ, ძველ ბერძნულ და სხვა ძეგლებში.

გ

განყოფა გრაგნილის გაშლა საკითხავად.

გვირისტი მჭიდროდ, უხარვეზოდ ნაკერი; მჭიდროდ ნაკერი ნემსის უხარვეზოდ ამოგებით.

გრაგნილი დახვეულ საწერ თუ ნაწერ მასალაზე შესრულებული ხელნაწერი. გრაგნილი შედგებოდა ტყავის ან ქალაღდის გადაკერებული ნაწილებისგან. დროთა ვითარებაში ხელნაწერი წიგნის ამ ფორმამ გადაინაცვლა საბუთებში, ანუ მცირე მოცულობის ტექსტებში, თუმცა ამავე დროს გვაქვს გრაგნილზე გადწერილი ჟამისწირვები და ვაჰანის ქვაბის განგება – სამონასტრო კანონი, მოცულობითი ტექსტი.

დ

დაბლანდვა თანაბარი ნაპირების დროებით შეერთება სწორი საბლანდავი გვირისტულებით.

დეგრადაცია თანდათანობით გაუარესება, დაქვეითება.

დიუმი სიგრძის საზომი, უდრის 2,54 სმ-ს, გამოიყენებოდა მეტრული სისტემის შემოღებამდე.

დისკრეტული განცალკევება, გამოყოფა წყვეტილი, ცალკეული ნაწილებისაგან შემდგარი.

ე

ევოლუცია რისამე ცვლილება, განვითარების პროცესი.

ეკლესიასტე მქადაგებელი, მომხმობელი; (სოლომონისი) ძვ. აღთქმის ერთ-ერთი წიგნის სახელი.

ეტრატი პერგამენტი, საგანგებოდ დამუშავებული ტყავის სანერი მასალა; ამზადებდნენ ცხვრის, კრავის, თხისა და ხბოს ტყავისაგან. აღმოსავლეთში II-III საუკუნეებიდან მეტოქეობას უწევს პაპირუსს, ვინაიდან გაცილებით მოქნილი და რბილი სანერი მასალაა. კარგად უძლებს დახვევასა და დაჭრას. იგი აქტიურ მიმოქცევაში ჩნდება IV საუკუნიდან; ძველი ქართული ხელნაწერი წიგნები თუ საბუთები შესრულებულია ეტრატზე. X საუკუნიდან თანდათანობით შემოდის აღმოსავლური ქალაქი, მაგრამ დასაწყისში იგი ვერ უწევს მეტოქეობას ეტრატს. ძველი ქართული ხელნაწერი წიგნების შესწავლა ნათელს ჰფენს ტყავის დამუშავების კულტურას საქართველოში.

ვ

ვერსო წიგნის ფურცლის უკანა მხარე, ზურგი; გვერდობლივი პაგინაციის დროს – ლუწი გვერდი.

თ

თაგალი ნაკერის ლიანდაგი, დროებითი, საცდელი, სახელდახელო ნაკერი, ბლანდი.

თორა ხშირ შემთხვევაში სიტყვა „თორაჰ“ ბიბლიის პირველ ხუთ წიგნზე მიუთითებს. ამ წიგნებს აგრეთვე ეწოდება პენტატეუხი (ბერძ. pentateukhos), რომელიც ბერძნული სიტყვაა და ნიშნავს „ხუთგრაგნილს“.

ი

იკოსი კონდაკთან ერთად, დაუჯდომლად საკითხავი გრძელი მუხლი.

ინჩი სიგრძის საზომი ერთეული.

კ

კეფი გრაგნილის შემადგენელი ნაწილი, ტყავის ან ქალაქის მონაკვეთი, რომელიც გადაკერვის საშუალებით უერთდება შემდგომ მონაკვეთს.

კოლეზისი კოლემას (კეფების) გადაბმის/შეერთების ადგილები.

კოლემა პაპირუსის ერთი ფურცელი (კეფი)

კონდაკი (ΚΟΝΔΑΚΙΟΝ), 1) მოკლე საეკლესიო საგალობელი; საეკლესიო წიგნი, რომელიც ამ საგალობელს შეიცავს; 2) ჯოხი, რომელზეც დახვეული იყო გრაგნილები.

კონსერვაცია დაცვა ლპობისა, დაშლისა, გაფუჭებისაგან საგანგებო ზომების მიღებით, საგანგებო დამუშავებით. არქეოლოგიური ნივთების, საარქივო მასალისა და ხელნაწერებისა; სპეციფიკური ზომები, რომლებიც უხანგრძლივებს სიცოცხლეს კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტს და ამავედროულად აძლიერებს მის მნიშვნელობას და ღირებულებას.

კორელაცია თანაფარდობა, ურთიერთკავშირი, საგნების, ცნებების, მოვლენების ურთიერთმიმართება, შეფარდება.

ლ

ლიტურგია - ღვთისმსახურება.

ლიტურგია - ქრისტიანული საეკლესიო ღვთისმსახურების შემსწავლელი დარგი, რომელიც იკვლევს მის თეორიულ საფუძვლებს. ქართულ ლიტურგიკულ კრებულებში ასახულია ქრისტიანული, სამრევლო და სამონასტრო მსახურების ტრადიციები საქართველოში. ლიტურგიკაში გამოყოფენ ორ ნაწილს: საზოგადოსა და კერძოს. პირველი აყალიბებს ღვთისმსახურების საფუძვლებს, გადმოსცემს მის შემადგენელ ნაწილებს, ხოლო მეორე ეხება როგორც ყოველდღიური ასევე სამარხვო და სადღესასწაულო მსახურების წესს.

ლურსმანი სამსჭვალი, წირწკიმალი, წკირა, (მოდიდო) ჯიბუკი, (დიდი და მსხვილი) მანჭვალი, სამჭვალი, (თავგლუვი) ჭიკარტული.

მ

მაკროსკოპული რაც შეუიარაღებელი თვალით ჩანს.

მიბლანდვა ერთი დეტალის დადება მეორეზე და მათი შეერთება საბლანდავი გვირისტულებით

ო

ოპისტო (ὀπισθεν) უკან, უკანა ან უკანა მხარეს.

ოპისტოგრაფი ორმხრივ ნაბეჭდი ფურცელი.

პ

პაგინაცია წიგნის ან ხელნაწერის გვერდების ნუმერაცია.

პაპირუსი (Πάπυρος) სანერი მასალა, რომელსაც ამზადებდნენ ძველ სამყაროში ჭილისებრთა გვარის მცენარისაგან. ქართული შესატყვისია ჭილი.

პრევენცია წინასწარი ღონისძიებები არასასურველი მოვლენების გავრცელების აღსაკვეთად ან თავიდან ასაცილებლად.

პროტოკოლონი (πρωτόκολλον) გრაგნილის პირველი ფურცელი (პაპირუსის ფურცელი გრაგნილის დასაწყისში), რომელიც დამაგრებულია ბოჭკოების სანინაალმდეგო ორიენტირებით და ჩვეულებრივ რჩებოდა ცარიელი ან აღნიშნული იყო მისი შინაარსი, თარიღი და დამწერის სახელი.

რ

რეკტო ნაბეჭდი და ხელნაწერი წიგნის ფურცლის წინაპირი. გვერდობლივი პაგინაციის შემთხვევაში – კენტი გვერდი.

რესტავრაცია დროთა ვითარებაში დაზიანებული (ხელოვნების, არქიტექტურის) ძეგლების აღდგენა, განახლება პირვანდელი სახით.

ს

სეგმენტაცია მონაკვეთი, დანაწევრება, დაყოფა.

სტრატეფიკაცია ფენა, შრე; ატმოსფეროს ფენა-ფენა, შრეებრივი აღნაგობა; განპირობე-

ბულია ფენების ფიზიკურ თვისებათა (ტემპერატურის, სიმკვრივის და ა. შ.) სხვადასხვაობით.

სტრუქტურა რისამე შემადგენელი ნაწილების ურთიერთმიმართება; აგებულება, აღნაგობა, წყობა.

ტ

ტერმინალური სტადია საბოლოო, უკანასკნელი, მაგ., ამა თუ იმ დაავადებისა და მდგომარეობის ბოლო უკანასკნელი, ტერმინალური სტადია.

ფ

ფოტოქიმია ქიმიის დარგი, რომელიც შეისწავლის სინათლის ზემოქმედებით გამოწვეულ რეაქციებს, გამოსხივებების ეფექტებს. ეს ტერმინი გამოიყენება ისეთი ქიმიური რეაქციების დასახასიათებლად, როგორებიცაა ულტრაიისფერი გამოსხივება (ტალლის სიგრძე 100–იდან 400–მდე ნანომეტრი), ხილული სინათლე (ტალლის სიგრძე 400–იდან 750–მდე ნანომეტრი) და ინფრანითელი გამოსხივება (750-2500 ნანომეტრი) ინვევენ.

ქ

ქარტა ეტრატის, ჭილის (პაპირუსის) ან ქალაქის საწერი მასალა: *“იოვანე მოილო ქარტაჲ და მელანი და დაწერა ებისტოლჲ“*; *“ისწავე საქმე ქარტისაჲ“*. ეტრატზე გადანერილი წიგნების სიმრავლის შემდგომ ამ ტერმინის მნიშვნელობა დავიწროვდა და უმეტესად აღნიშნავდა საბუთს ანუ ერთ ფურცელზე გადანერილ ტექსტს: *“ჰრქუა მას იოვანე: განავლინენ ყოველნი სახლისა შენისა გარე. და ვითარცა იქმნა ესე, აჰა, რომანა, და აქუნდეს ქარტანი, რომელთა ჰრქვიან სყიდულებაჲ.“*

ჭ

ჭვირნიშანი წყლის ნიშანი, ფილიგრინი, გამჭვირვალე გამოსახულება ან ტექსტი ქალაქზე, რომელიც ჩანს მხოლოდ სინათლეზე გახედვისას; კეთდება ქალაქის წარმოების პროცესში ქალაქის სველ ტილოზე ეგუტერის ან მრგვალბადიანი მანქანის ცილინდრების მეშვეობით.

ჰ

ჰეტეროგენული წარმოშობით არაერთგვაროიანი, განსხვავებული ელემენტებისაგან შემდგარი (საპირისპ. ჰომოგენური). ჰეტეროგენული სისტემები.

ჰოლიზმი კვლევითი მიდგომა. სიტყვა “ჰოლისტიკური” მომდინარეობს ბერძნული სიტყვიდან “holos”, რაც ნიშნავს “მთელს”. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, ჰოლისტიკური ეხება იმას, რაც არის სრული ან მთლიანი. ჰოლისტიკურად ნიშნავს მრავალი სფეროს გათვალისწინებას.

კატალოგი

კატალოგში წარმოდგენილია იმ ლიტერატურული შინაარსის გრაგნილი ხელნაწერების შესახებ მოკლე ინფორმაცია, რომლებზედაც იმუშავეს პროექტის მონაწილეებმა საქართველოს სიძველეთსაცავებში. ესენია:

- კ. კეკელიძის სახ. საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრი, რომლის ოთხივე (S, A, H, Q) კოლექციაშია დაცული გრაგნილის ფორმის ხელნაწერი წიგნები (73 ერთეული);
- საქართველოს ეროვნული არქივი (8 ერთეული);
- ნ. ბერძენიშვილის სახ. ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი (7 ერთეული).

კატალოგში რეზიუმირებულადაა თავმოყრილი ინფორმაცია 88 გრაგნილის შესახებ. ყოველ ერთეულზე სრული ინფორმაცია დაინტერესებულ პირს შეუძლია იხილოს ვებგვერდზე: manuscript-scroll.manuscript.ge ან scroll.manuscript.ge.

ხელნაწერები კატალოგში დალაგებულია ქრონოლოგიური პრინციპით, მითითებულია ხელნაწერზე არსებული მონაცემების წყარო, უმეტესად, კატალოგებზე, აღწერილობებზე ან სამეცნიერო ლიტერატურაზე დაყრდნობით. კატალოგში გათვალისწინებულია ინტერდისციპლინური კვლევის საფუძველზე მიღებული შედეგებით გამოვლენილი სიახლეები და ერთგვარი დაზუსტებები დათარიღებაში, ერთეულთა რაოდენობაში, ტექსტების რაობაში და.ა.შ.

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი ყოფილი წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების კოლექცია (S ფონდი)

S-4980. ბასილი დიდი. საღმრთო ჟამისწირვა. XII-XIII სს. 7 კეფი; 334,5X23,5; ეტრატი; ნუსხური; საზედაო ასოები მთავრულით; ყავისფერი, სინგური, შავი; მოხატულობა: თავსამკაულად კვარცხლბეკზე შემდგარი ფერადებითა და ორნამენტებით შემკული ჯვარი. უფლის, მთავარანგელოზთა, წმინდა მამათა გამოსახულებანი, ჯვრისა და ტექსტის თავკაზმულობას შორის ნახევარი ტანით გამოსახულია ოთხი წმინდანი განმარტებითი წარწერებითურთ: „წმიდა იოანე ოქროპირი“, „წმიდა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელი“, „წმიდა ბასილი“, „წმიდა ნიკოლოზი“. გრაგნილის კიდეზე მოთავსებულია ქრისტეს ორი წელზევითა გამოსახულება (1r, 2r), ერთი კი სრული ტანით (3r). ვრცელი ტექსტი, სრული (აღწერილობა 1969:19-23; ქაჯაია 1992: 109-146; ოსეფაიშვილი 2017: 5-127; Кекелидзе 1908: 424).

S-4981. კონდაკი. XIV-XV სს. 5 კეფი; 250X20 მოყვითალო ეტრატი, ნუსხური, მელანი, ყავისფერი, სინგური, პაგინირებულია კეფები, მარცხენა მხარეს, ზედა კიდეში ფანქრით, ანბანით (ა,ბ,გ,დ). შექმნილია პ. კარბელაშვილისგან (აღწერილობა 1969: 23).

S-3485 დ. წირვის წესი (ფრაგმენტი). XVI-XVII სს. 1-½ კეფი, 30,3X17; მოყვითალო ეტრატი, ნუსხური, მელანი ყავისფერი; თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1967: 66).

S-3364. ავგაროზი. XVIII ს. 5 კეფი, 190X8,5; ლურჯი ქალაღი, მხედრული, მელანი; ყავისფერი, სათაურები და დასაწყისები ნითლით. გაფორმებულია ორი მინიატიურით: ა. ღვთისმშობელი მარიამი ყრმა იესოსთან ერთად, რომელზედაც წარწერილია: „ყოვლად წმიდა იესუ ქრისტე“. ბ. თეთრ ცხენზე მჯდომი წმინდა გიორგი (აღწერილობა 1967: 46; ჩხიკვაძე 2007).

ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის კოლექცია (A ფონდი)

A-757. კონდაკი (წმიდა იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა). XVII სს. 5 კეფი; 235X20,5; მოყვითალო ეტრატი, ნუსხური; მელანი: ყავისფერი (გაცხოველებული შავით) და სინგური. გაფორმებული დიდი ზომის ინიციალებით, თავბოლონაკლული (описание 1902: 212-213).

A-922. იოანე ოქროპირი, საღმრთო ჟამისწირვა. XVIII ს⁷⁸. 210,1X20; ეტრატი, ნუსხური, სათაური მთავრულით, საზედაო ასოები და დასაწყისები სინგურით. 1r-ს დასაწყისში მოთავსებულია იოანე ოქროპირის გამოსახულება, რომელსაც გრაგნილი უჭირავს ხელში, აქვს წარწერა: „წმიდა იოანე ოქროპირი“. მინიატიურა ჩასმულია ხლართული ორნამენტით შემკულ ჩარჩოში, რომელსაც აგვირგვინებდა კამარა, დღეს კი მხოლოდ მისი ფრაგმენტია შემორჩენილი. შემკულია ლამაზად მოხატული წითელი, ყავისფერი და მწვანე საღებავებით შესრულებული საზედაო ასოებით. ხელნაწერი დახვეულია ხის კონდაკზე, რომელსაც აქვს კონუსისთავიანი ბოლოები. გრაგნილის მოხატულობა შესწავლილია (მაჭავარიანი 1965:104; მისივე 1973:248; 1975:21; описание 1908: 195).

A-1644. ავგაროზი. XIX ს. 10 კეფი, 283X10,5; ლურჯი ქალაღი, მხედრული, მელანი: შავი, ღვთისმშობლისა და წმინდა გიორგის მდარედ შესრულებული ილუსტრაციები, თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1955:142; ნ. ჩხიკვაძე 2007).

A-1553. კონდაკი. XV-XVI სს. 3 კეფი, 175X21; მოყვითალო ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური, თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1955:72).

საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი კოლექცია H ფონდი

H-1727. ეპისტოლე ათანასე რომის პატრიარქისა. XII ს. 4 (6) კეფი, 265X16,5; ეტრატი, ნუსხური; მელანი: ყავისფერი, სინგური, თავსამკაული (მოხეული, დაზიანებული, ნაკლული) გადამწერი: სუიმიონ ცოდვილი (1v), დაუზიანებელი; აქვს ორივე მხრიდან დამუშავებული ხუთნახნაგიანი, ხვეული ფორმის კიდები. დაუწერელია: IV, V, VI კეფები (აღწერილობა 1950:158-159; მეგენიშვილი-თავაძე 2024).

H-2401. სულთა მატინე (პალიმფსესტი). XIII-XIV სს. 14 კეფი, 622X22, ეტრატი, ნუსხური, დაშლილი (აღწერილობა 1949: 276-277; ინგოროყვა 1941: 117-160; მარგიანი 1999: 404-422).

H-191. კონდაკი (პალიმფსესტი). XIV- XV სს., 6 კეფი, 214X18,5; ნუსხური, მელანი: შავი და სინგური. თავბოლონაკლული. ძლიერ დაზიანებული, ხელნაწერი დახვეულია კარგად დამუშავებულ ხის ჯოხზე (აღწერილობა 1946:132).

H-1411. კონდაკი (ფრაგმენტი). XIV-XV სს. 1 კეფი, 63X17,5; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. შემომწირველი: ექვთიმე თაყაიშვილი 1917 წ.-ს; თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1948 : 351).

H-510. კონდაკი. XV ს. 6 კეფი, 330X20,7; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. 1 კეფი მთლიანად უკავია გუმბათოვან თავკაზმულობას, რომელშიც მოთავსებულია ბასილი დიდისა და იოანე ოქროპირის ილუსტრაციები. გადამწერი: გიორგი მგალობელი (აღწერილობა 1951: 7-8).

H-519. კონდაკი. XV ს. 3 კეფი, 95X18,5; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ძალიან მუქი ყავისფერი, სინგური; თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1951: 11).

H-1327. კონდაკი (იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა). XV ს. 3 კეფი, 93,5X23; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური; ნაკლული, გადასული: v მხარეს ძნელად იკითხება; შემკულია ფერადებით ნაწერი ა ასოთი (1r). შემომწირველი: ექვთიმე თაყაიშვილი, 1916 წ. (აღწერილობა 1948 :268).

H-1447. კონდაკი. XV ს. 4 კეფი; 105X14; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1948 : 379).

H-1730. ჟამისწირვა. XV ს. 2 კეფი, 73X16,5; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური (აღწერილობა 1950 : 160).

H-2089. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა. XV ს. 2 კეფი, მესამე - ცალკე; 27X17,5; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. თავბოლონაკლული; რუმინანცევის მუზეუმიდან. ძველი N835 (აღწერილობა 1949:56).

⁷⁸ XX ს-ში შედგენილ აღწერილობაში (A-757 და A-922 თარიღდება XIII-XIV სს-ით (შდრ. Кекелидзе 1908: 48-52 , A კოლექციის აღწერილობა: ხელნაწერის უფლებით).

H-520. აპოკრიფული წიგნი ქრისტესი მცნებათა დაცვის შესახებ. XV-XVI სს. 6 კეფი⁷⁹; 150X15; ეტრატი, ნუსხური (ქვედა ფენა ნუსხური); თავბოლონაკლული; კონდაკს, ანუ ჯოხს, აქვს ორივე მხრიდან დამუშავებული სხვადასხვა ფორმის თავები; გადამწერი ერთი ნაწილისა: დავითა გოგიდიანი (აღწერილობა 1951:11).

H-1060. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა. XV-XVI სს. 4 კეფი; 220X19,5; ეტრატი; ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური; თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1948: 56).

H-1412. ჟამნი (პალიმფსესტი). XV-XVI სს. 3 კეფი, 70X5, ეტრატი, ნუსხური, ქვედა ფენა ასომთავრული, მელანი: შავი, სინგური; თავბოლონაკლული, შემომწირველი: ექვთიმე თაყაიშვილი, 1917 წ. (აღწერილობა 1948:353).

H 1852. კონდაკი. XV-XVI სს. 2 კეფი, 70X18; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური; თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1950: 243).

H-2092. ა-ბ. სულთა მათიანე (პალიმფსესტი). XV-XVI სს. 5 კეფი; 90X23; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი. ტექსტი ნაწერია ჰორიზონტალურად (ქვედა ფენის), შავი მელნით, არასიმეტრიულად, დიდი ასოებით, არაკალიგრაფიული ნუსხურით. ქვედა ფენა ნუსხურით, მელანი: ყავისფერი და სინგური (აღწერილობა 1949: 57; პალიმფსესტები 2017:191).

H-2093. მოსახსენებელი. XV-XVI სს. 1 კეფი, ნუსხური, 15X20; ეტრატი, ნუსხური; რუმინანცევის მუზეუმიდან. ძვ. 839 (აღწერილობა 1949: 57).

H-2093ა. სულთა მათიანე (ფრაგმენტი). XV-XVI სს. 1 კეფი; 13,6X18,5; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: შავი, გადამწერი: სვიმონ ქარცვალანი(v). შემოსულია რუმინანცევის მუზეუმიდან. ძველი N839 (აღწერილობა 1949: 58).

H-2093ბ. სულთა მათიანე (ფრაგმენტი). XV-XVI სს. 1 კეფი; 20X22; ნუსხური, მელანი: შავი (აღწერილობა 1949:58).

H-511. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა. XVI ს. 5 კეფი; 295X21,4; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური, ლამაზად გაფორმებული საზედაო ასოებით და თავკაზმულობით, მძაღრედ შესრულებული წმინდანთა ილუსტრაციებით (აღწერილობა 1951: 8).

H-512. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა. XVI ს. 3 კეფი; 290X21; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. თავნაკლული (აღწერილობა 1951:8).

H-513. კონდაკი. XVI ს. 3 კეფი; 257X20,5; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. არშიებზე აქვს ნუსხური და მხედრული მინაწერები. თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1951:8-9).

H-514. კონდაკი. XVI ს. 3 კეფი; 212X19,5; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1951: 8).

H-515. კონდაკი. XVI ს. 4 კეფი; 255X23,5; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. თავბოლონაკლული, გრაგნილის ბოლო კეფი დახვეულია ხის ჯოხზე (აღწერილობა 1951:9).

H-516. კონდაკი. XVI ს. 5 კეფი; 241,5X16; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1951: 10).

H-517. კონდაკი. XVI ს. 3 კეფი; 197X16,3; ეტრატი; ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1951: 10).

H-518. კონდაკი. XVI ს. 3/4 კეფი; 280X20; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. თავბოლონაკლული, ერთვის მოსახსენებლები. დახვეულია კარგად დამუშავებულ ხის ჯოხზე, რომელსაც აქვს სოკოსებრი ფორმის თავები, დაზიანებული (აღწერილობა 1951: 10-11).

H-521. კონდაკი. XVI ს. 4 კეფი; 210X20; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. შემკულია მხატვრულად გაფორმებული საზედაო ასოებით. დახვეულია კარგად დამუშავებულ ხის ჯოხზე. თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1951:11-12).

H-2093დ. სულთა მათიანე (ფრაგმენტი). XVI ს. 4 კეფი; 30X28; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: შავი. თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1949:58).

H-1729. ჟამისწირვა. XVI-XVII სს. 3 კეფი; 155X20; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური, თავბოლონაკლული (აღწერილობა 1950: 159).

⁷⁹ აღწერილობით 5 კეფი

H-1731. ავეაროზი (პალიმფსესტი). XVI-XVII სს. 10 კეფი; 243X10,5; ეტრატი, ნუსხური (ქვედა ფენა X ს-ის ასომთავრულით); მელანი: შავი, სინგური. თავბოლონკლული (აღწერილობა 1950: 160; პალიმფსესტები 2017:136).

H-2064. კონდაკი ანუ ჟამისწირვა. XVI-XVII სს. 1 კეფი; 158X24; ეტრატი, ნუსხური მელანი: ყავისფერი, სინგური; მხატვრულად გაფორმებული დიდი ზომის საზედაო ასოები. თავბოლონკლული (აღწერილობა 1949: 36).

H-2090. სულთა მატიანე (პალიმფსესტი). XVI-XVII სს. 4 კეფი; 56X2,5; ეტრატი, ნუსხური; მელანი: შავი. თავბოლონკლული. შემოსულია: რუმინანცევის მუზეუმიდან. ძველი N836 (აღწერილობა 1949:56; პალიმფსესტები 2017:183).

H-1728. ჟამისწირვა. XVII ს. 6 კეფი; 250X21; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. დიდი ზომის საზედაო ასოები სინგურით. დახვეულია ხის კარგად დამუშავებულ კონდაკზე, ერთვის მინანური. თავბოლონკლული (აღწერილობა 1950:159).

H-2091. სულთა მატიანე (პალიმფსესტი). XVI-XVII სს. 7 კეფი; 148X23; ეტრატი, ნუსხური; მელანი შავი. ხელნაწერი შეიცავს ასევე ფრაგმენტებს დავითნიდან, სახარებასა და ძველი ალთქმიდან. თავბოლონკლული; შემოსულია: რუმინანცევის მუზეუმიდან. ძველი N837 (აღწერილობა 1949:56-57; პალიმფსესტები 2017:185).

H-2076. ავეაროზი. XVIII ს. 16 კეფი; 612X12,5; ქალაღდი; მხედრული; სათაურები ასომთავრული ხვეული ასოებით, ოქროვარაყითა და სინგურით; მელანი: ყავისფერი და სინგური. 20 მინიატიურა: იესო ქრისტე, ღვთისმშობელი, ედესის მთავარი, მოციქულები, წმინდანები და მთავარანგელოზი. მიღებულია მოსკოვის ცენტრარქივიდან 1922 წ. ძველი N1628 (აღწერილობა 1949:43; ჩხიკვაძე 2007).

H-62. ავეაროზი. XIX ს. 10 კეფი; 326X11; ქალაღდი, მხედრული, მელანი: ყავისფერი (აღწერილობა 1946:50; ჩხიკვაძე 2007).

H-173. ავეაროზი. XIX ს. 8 კეფი; 280X8,5; ქალაღდი, მხედრული, მელანი ყავისფერი. წინ უძღვის წმინდა გიორგის ფერადებით შესრულებული სურათი, დართული აქვს მეტად დაზიანებულია სხვა მინიატიურაც (აღწერილობა 1946: 122; ჩხიკვაძე 2007).

H-505. ავეაროზი. XIX ს. 6 კეფი; 163,5X9; ქალაღდი, მხედრული, მელანი ყავისფერი; აქვს მდარედ შესრულებული ღვთისმშობლის, წმინდა გიორგის, დავით და კონსტანტინე მხეიძეების ილუსტრაციები. თავბოლონკლული (აღწერილობა 1951: 4; ჩხიკვაძე 2007).

H-506. ავეაროზი. XIX ს. 5 კეფი; 118X8,2; ქალაღდი, მხედრული, ნაწერია ფანქრით; გრაფიკული ჩანახატი; თავნაკლული (აღწერილობა 1951:5; ჩხიკვაძე 2007).

H-779. ავეაროზი. 1849 წ. 8 კეფი; 300X8; ქალაღდი; მხედრული, მელანი: ყავისფერი, სინგური; ახლავს ფერადებით მდარედ შესრულებული გამოსახულებები: ქრისტესი, დავით და კონსტანტინესი, დიმიტრისა, წმ. გიორგისა (ეს უკანასკნელი დაზიანებულია, დარჩენილია ვეშაპი და მახვილი), ჯვრისა; გადამწერი: მღვდელი ესტატე; შემომწირველი: ალექსანდრე ციციშვილი. თავბოლონკლული (აღწერილობა 1951:165-166; ჩხიკვაძე 2007).

H-911. ავეაროზი. XIX ს. 7 კეფი; 339X9; ქალაღდი, მხედრული, მელანი: ყავისფერი, მდარედ შესრულებული ილუსტრაციები; გადამწერი: შიო გიგიშვილი; შემომწირველი: ივანე მრეველიშვილის ოჯახი (აღწერილობა 1951:285; ჩხიკვაძე 2007).

H-1788. ავეაროზი. XIX ს. 9 კეფი; 315X9; ქალაღდი; მხედრული; მელანი: ყავისფერი; გაფორმებულია ფერადი თავკაზმულობითა და მინიატიურებით: იესო ქრისტესი, ღვთისმშობლის, წმ. გიორგის, წმ. დიმიტრის, წმ. თეოდორესი, წმ. დავით და კონსტანტინე მხეიძეებისა (აღწერილობა 1950: 216; ჩხიკვაძე 2007).

H-2420. ავეაროზი. XIX ს. 4 კეფი; 110X10; ლურჯი ქალაღდი, მხედრული, მელანი: ყავისფერი; აქვს მინიატიურები: იესო ქრისტე, ღვთისმშობელი ყრმით (აღწერილობა 1949:285; ჩხიკვაძე 2007).

ახალი ფონდი (Q ფონდი)

Q-1263. ავგაროზი. XIV ს. ავგაროზი და კვირიკესა და იუსტინას დაუჯდომელი (პალიმფსესტი), XIV ს., 10 კეფი⁸⁰; 243X10,5; ეტრატი, ნუსხური (ქვედა ფენა X ს-ის ასომთავრულით). მელანი: შავი, სინგური. X კეფი მიმაგრებულია ხის ჯოხზე. თავბოლონაკლული⁸¹.

Q-1660. კონდაკი. XIV-XV სს. 2 კეფი; 320X19; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი, სინგური. გრაგნილი დახვეულია კარგად დამუშავებულ ხის ჯოხზე. თავბოლონაკლული.

Q-267. სვანეთის კრების მატთანე (პალიფსესტი). IX-XI სს.; XV-XVI სს. 15 კეფი; 330X23; ეტრატი, ნუსხური; მელანი: შავი. ხელნაწერის ქვედა ფენა ლექციონარი (IX-XI სს). ზედა ფენის შესასრულებლად და გრაგნილის ფორმის ხელნაწერი ნიგნის შესაქმნელად დაშლილი ხელნაწერის ფურცლებია გადაკერებული ერთმანეთზე (აღწერილობა 1957: 273-277; მარგიანი 1999: 404-422; პალიმფსესტები 2017: 205-213).

Q-1071. კონდაკი. XV ს. 5 კეფი; 244X20; ეტრატი, კალიგრაფიული ნუსხური; მელანი: ყავისფერი, სინგური; მხატვრულად გაფორმებულია დიდი ზომის ინიციალებით, ჩახატულია ადამიანის სახეები; აქვს მხედრულით ნაწერი რთულად წასაკითხი მინაწერები; თან ახლავს გრაგნილს მოცილებული ხის ჯოხი.

Q-1068. კონდაკი ანუ ჟამისწირვა. XV-XVI სს. 4 კეფი; 223,5X14,3; ეტრატი, ნუსხური; მელანი: შავი, სინგური; საზედაო ასოები მოხატული; ახლავს მინაწერები, ზოგიერთი მინაწერი ჩამოჭრილია. გადამწერი: რომანოზ. დახვეულია მოჩუქურთმებულ ხის კონდაკზე. დაზიანებული, თავბოლონაკლული.

Q-1070. კონდაკი ანუ ჟამისწირვა. XV-XVI სს. 4 კეფი; 200X20; ეტრატი, ნუსხური; მელანი: შავი, სინგური; გრაგნილი დაზიანებული (V ნაწილობრივ გადასულია), დახვეული ხის კონდაკზე, თავბოლონაკლული.

Q-1355. ავგაროზი. XVII-XVIII სს. 9 კეფი; 754,7X11,6; ქალაღი, შრიფტი; მელანი: ყავისფერი. ტექსტს წინ უძღვის რამდენიმე პრიმიტიული მინიატიურა, შესრულებული ყავისფერი კონტურებით, ზოგიერთი არე კი ვარდისფერი საღებავითაა.

Q-1069. კონდაკი. 1720 წ. 26 კეფი; 1206X32; ქალაღი, ნუსხური; მელანი: შავი, ნითელი. ლიტურგიკული ხასიათის კრებული, განკუთვნილი ქართული ეკლესიისათვის; შეიცავს ტექსტს მირონის მომზადების შესახებ, ასევე რამდენიმე საკითხავს „კურთხევანიდან“. ბოლონაკლული;

Q-158ა. ბაგრატიონთა გენეალოგიური ნუსხა. XVIII ს. 1 კეფი; 59X45; ქალაღი; მხედრული, მელანი: მუქი ყავისფერი; გაფორმებულია ფერებით შესრულებული სხვადასხვანაირი ჩარჩოთი, ტოტების მსგავსი (გატოტილი) და ოვალური მონახაზებით. გენეალოგიურ ნუსხაზე გამოსახულია: ა. ნათესავთა ჩამომავლობა ადამ და ევადან ბაგრატიონებამდე. ბ. ბაგრატიონთა გენეალოგია ვახტანგ VI შედგენილი. გ. „შემდგომად განყოფისა კახთ ბატონნი“. დ. „შემდგომად განყოფისა იმერთა მეფენი“. გენეალოგია მიყვანილია: ქართლში-ბაქარამდე, კახეთში - ერეკლე II-მდე; იმერეთში - სოლომონ I-მდე (აღწერილობა 1957: 180).

Q-158 ბ. თუმანიშვილების გენეალოგიური ნუსხა. XVIII-XIX სს. 1 კეფი; 52X72; ქალაღი; მხედრული, მელანი: მუქი ყავისფერი. ლურჯ ფონზე გაფორმებულია სხვადასხვანაირი ლაბირინთებით და შტრიხებით, ერთმანეთზე გადაბმული დიდი ზომის ოვალური მონახაზებით. შესრულებულია ფერებით (აღწერილობა 1957: 180-181).

Q-158გ. თაქთაქიშვილთა გენეალოგია. 1825 წ. 1 კეფი; 43,5X35; ქალაღი; მხედრული; მელანი: მუქი ყავისფერი; გაფორმებულია სხვადასხვანაირი ლაბირინთებით, ტოტების მსგავსი (გატოტილი) და ოვალური მონახაზებით (აღწერილობა 1957:181).

Q-1072. ავგაროზი. 1854 წ. 1 კეფი; 314X8,6; ქალაღი; მხედრული; მელანი: ყავისფერი, ნითელი; ახლავს მაცხოვრის, ღვთისმშობლისა და წმინდანთა ფერადი ილუსტრაციები ნუსხური და მხედრული წარწერებით. გადამწერი: მღვდელი იოსებ.

⁸⁰ აღწერილობით 9 კეფი.

⁸¹ 1000-დან 1700-მდე ერთეულების აღწერილობისთვის ვიყენებთ Q ფონდის აღწერილობის გამოუქვეყნებელ ვერსიას, რომელიც მზადდება პუბლიკაციისათვის.

Q-1380. ავეაროზი. 1854 წ. 9 კეფი; 339 X 9; ქალაღდი; მხედრული; მელანი: ყავისფერი, სინგური. ავეაროზი გაფორმებულია წმინდანთა გამოსახულებებითა და ორნამენტებით; XIX ს-თვის დამახასიათებელი მხატვრობა. ძირითადად გამოყენებულია გაფერადებული გრავირებები; გადამწერი: მღვდელმონაზონი ისაკ (II კეფის V).

Q-265. ავეაროზი. XIX ს. 7 კეფი; 228,5X10; ქალაღდი; მხედრული; მელანი: მუქი ყავისფერი. ფერადებით შესრულებული რამდენიმე ილუსტრაცია: ჩვილადი ღვთისმშობელი, ანგელოზი, წმ. გიორგი, ჯვარი, კიდობანი. თავბოლონაკლული; შემომწირველი: რ. გაბუნია, შემომწირულია: 20.04.1933 წ. (აღწერილობა 1957: 271-272)

Q-1317. ავეაროზი. XIX ს. 2 ფ.; 28,5X9; ქალაღდი; მხედრული; მელანი: გაყავისფრებული; დალაქავებული; რესტავრირებული. დასაწყისთან ყოფილა ილუსტრაცია, რომელიც მთლიანად გადაშლილია. ტექსტის ნაწილი, განსაკუთრებით ნაპირებთან, გადაშლილია.

Q-1449. ავეაროზი. XIX ს. 10 კეფი; 233X10,9; ქალაღდი; მხედრული; მელანი: ყავისფერი, სინგური. გაფორმებულია წმინდანებისა და ღვთისმშობლის გამოსახულებით ყრმითურთ. შემომწირველი: ისტორიის ინსტ.; შემომწირულია: 12.09. 1972 წ.

Q-1525. ავეაროზი. XIX ს. 1 კეფი; 43,2X35,3; თითოეული უჯრა 4,5X5; ქალაღდი; მხედრული; მელანი: ყავისფერი, სინგური. გრაგნილის ერთი კეფი შედგება 48 უჯრისგან, ჰორიზონტალურად - 8, ვერტიკალურად-6. თითოეული უჯრა ოთხივე მხარეს შემოხაზულია წითელი და ყავისფერი ხაზებით. შემოხაზულ უჯრებში ჩანერილია ტექსტი ყავისფერი და წითელი მელნით. უჯრები ერთმანეთისგან, გარდა ხაზებისა, გამოყოფილია რომბისებური ქრილით. დასაწყისში/პირველ უჯრაში ფანქრით შესრულებულია ღვთისმშობელი ყრმით, ხოლო ბოლო, 48-ე, უჯრაში ასევე ფანქრით გამოსახულია ჯვარი. შემოსულია კერატიშვილის ბიბლიოთეკიდან 28.07. 1980 წ.

Q-1534. ავეაროზი. XIX ს. 4 კეფი; 122X10,8; ქალაღდი; მხედრული; მელანი: ყავისფერი, შექენილია 05.03. 1981 წ. მ. გოგატიშვილისგან.

Q-1559. ავეაროზი. XIX ს. 15 კეფი; 692X8; მოლურჯო, ლურჯი ქალაღდი; ქართული (მხედრული (1-4 კეფები), სომხური (5-15 კეფები); მელანი: ყავისფერი. ახლავს იესო ქრისტესა და წმინდანების გამოსახულებები. ტექსტი ორენოვანია. შექენილია 1986 წ.-ს ნიკოლოზ იაროვისაგან.

Q-1073. ავეაროზი. XIX-XX სს. 8 კეფი; 257X10; ქალაღდი; მხედრული; მელანი: ყავისფერი; დაუნერელია 1-3 კეფებისა და 4 კეფის v-ს ნაწილი.

Q-1556. ავეაროზი⁸². XIX-XX სს. 6 კეფი; 178,8X 12; ქალაღდი; მხედრული (დედაბრული ხელი), მელანი: ლურჯი. შექენილია 24.04. 1985 წ.-ს, დ. მეგრელაძისგან.

Q-1556ა. ავეაროზი. XIX-XX სს. 31 კეფი; 2476.3X 12; ქალაღდი; მხედრული (დედაბრული ხელი); მელანი: ყავისფერი. შექენილია 24.04. 1985 წ.-ს, დ. მეგრელაძისგან.

საქართველოს ეროვნული არქივი

1446/9. კონდაკი. XIV ს. 4 კეფი; 193X20,5; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: მუქი ყავისფერი, სინგური. აქვს მინანერები (აღწერილობა(სსა) 1949₁: 5-6; აღწერილობა (სეა) 2016:165-167).

1446/3. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა. XV ს. 2 კეფი; 1557X23,5; ეტრატი, ნუსხური, თავბოლონაკლული; საზედაო ასოები r-ზე გაფერადებული, v-ზე მხოლოდ სინგურის კონტურებით; შეწირული 1924 წ.-ს, შემწირველი: ნიკოლოზ ამილახვარი, სოფ. გრაკალში (ქართლი) მცხოვრები (აღწერილობა (სსა) 1949₁: 2; აღწერილობა (სეა) 2016: 22-23).

1446/ 413 (1).⁸³ კონდაკი. ბასილი დიდისა და იოანე ოქროპირის ჟამისწირვათა ტექსტი. XV-XVI სს. 4 კეფი; 447,5X22; ეტრატი, ნუსხური, მელანი ყავისფერი, სინგური; ტექსტი მოწარჩობული. დახვეულია ჯოხზე (აღწერილობა (სსა) 1950₁: 60-61).

⁸² მუყაოს ყუთში N Q-1556-ით მოთავსებულია ორი გრაგნილი, ხელნაწერი ერთი ნომრით გატარებული. დავნომრეთ - 6-კეფიანი Q-1556 და 31-კეფიანი Q-1556ა. ყუთში ასევე მოთავსებულია ნაჭრის ქისა, ზომით 17x10.

⁸³ 1446/413 ნომრით დაცულია ორი გრაგნილი, ბასილი დიდისა და იოანე ოქროპირის ჟამისწირვათა ტექსტები, რომელთაგან პირველი XVI საუკუნისაა, მეორე კი XVIII საუკუნისა. ამ გრაგნილების შიფრებს განსასხვავებლად ფრჩხილებში მივუწერეთ ინდექსები.

1446/ 409. მირონის შემზადების და კურთხევის წესი. XVIII ს. 14 კეფი; 528,8,5X32,3; ქალაქი; მხედრული, შავი მელანი, მნიშვნელოვანი ადგილები სინგურით (აღწერილობა (სსა) 1950₁: 58).

1446/ 413 (2). კონდაკი. ბასილი დიდისა და იოანე ოქროპირის ჟამისწირვათა ტექსტი. XVIII ს. 5 კეფი; 447,5X22; ცისფერი ქალაქი; ნუსხური, მელანი: შავი, წითელი; ტექსტი მოჩარჩოებული, ლამაზად გაფორმებულ მინიატიურაზე ბასილი დიდისა და იოანე ოქროპირის გამოსახულებები, მათ შუა ემბაზი, რომელშიც ჩვილი მაცხოვარი წევს (აღწერილობა (სსა) 1950₁: 60-61).

1446/ 137. ფურცელადის ქრონიკა. XVIII-XIX სს. 3 კეფი; 413X19.7; მხედრული, მელანი: შავი; შენორული 1924 წ.-ს, შემწირველი: ისაია ფურცელაძე, სოფ. მერეთას (ქართლი) მკვიდრი (აღწერილობა (სსა) 1949₁: 138; აღწერილობა (სეა) 2018 :167-168).

1446/433. ავეაროზი. XIX ს. 8 კეფი; 301,5X9; ქალაქი; მხედრული. შენორული: 1924 წ.-ს. შემწირველი: სევერიანე გუგუტაშვილი, სოფელ ურიათუბნის მცხოვრები (აღწერილობა (სსა) 1950₁:71).

1446/434. ავეაროზი. XIX ს. 8 კეფი; 163,5X11,2; ქალაქი; მხედრული, მელანი: შავი, იისფერი, ტექსტი მოჩარჩოებულია და 1რ-ზე ლოცვები ერთმანეთისაგან გამოყოფილია პრიმიტიული ორნამენტით. შენორული: 1924 წ., შემწირველი: სევერიანე გუგუტაშვილი, სოფელ ურიათუბნის მცხოვრები (აღწერილობა (სსა) 1950₁:71-72).

ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი

K.605. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა. XVI ს. 3 კეფი; 233X22; ეტრატი, ლამაზი ნუსხური, მელანი: შავი, სინგური; გაფორმებულია იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდის მინიატურით, შემკულია სალათისფრით დეტალებით გაფორმებული ორნამენტებით, დიდი ზომის, მხატვრულად გაფორმებული საზედაო ასოებით, რომლებიც შესრულებულია ტექსტის მელნით და სინგურით; ცხოველებისა და ფრინველების გამოსახულებით; გადამწერის ანდერძი შესრულებულია ტექსტის ბოლოს, ორნამენტების შემოსაზღვრულ სოლისებრ ჩარჩოში. გადამწერია „უღირსი იოანე“ (გლოველი 2015: 110).

K.657. გელათის ილიტარიონი. ბასილი დიდი, ჟამისწირვა. იოანე ოქროპირი, ჟამისწირვა. XVI ს. 12 კეფი; 810X25; თეთრი უთხელესი ეტრატი, ნუსხური; მელანი: ყავისფერი, ოქრო-მელანი, სინგური; ტექსტი მოოქრულ ჩარჩოშია ჩანერილი, საზედაო ასოები სინგურით. 1,2,7,10,12 კეფები მოხატულია, მე-10 კეფის მარცხენა არშიაზე, იმ ადგილის გასწვრივ, რომელშიც შეაქვთ ცოცხალთა მოსახსენიებელი დიპტიქა, მინანერში მოხსენიებულნი არიან: მეფე ლუარსაბი I, XVI ს.-ში მოღვაწე ქართველი და უცხოელი იერარქები, მათ შორის ევდემონ ჩხეტიძე, რომელიც განაგებდა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიას, ასევე ქართლის კათალიკოსი მალაქია. მეფე ლუარსაბ I-ისა და მალაქიას მოღვაწეობის პერიოდი ერთმანეთს ემთხვევა 1557-1558 წწ.-ში. გრაგნილი ამ პერიოდში უნდა იყოს გადამწერილი (ქაჯაია 1999: 343-343; გლოველი 2015: 110; Кекелидзе 1908: 99-106).

ე. 69. ლოცვა დაგებისა. XVI ს. 1 კეფი; 34X20,5; ეტრატი, თავბოლონაკლული, ნუსხური, მელანი: შავი, სინგური. ფურცელი რომ გრაგნილის ფრაგმენტია, ადასტურებს ნემსის კვალი ფურცლის ზედა და ქვემო არშიებზე⁸⁴.

ე. 226. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა. XVI ს. 7 კეფი; 239X22; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: შავი და სინგური. ჯოხზე დახვეული. მინანერები მხედრულით და ნუსხურით.

K.606. იოანე ოქროპირის ჟამისწირვა. XVI ს. 5 კეფი; 304X17; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: ყავისფერი და სინგური; ტექსტი ორნამენტრებულ ჩარჩოშია შესრულებული, გამოსახულება - ნელს ზევით გადამწერისვე დახატული - შესაძლებელია იყოს მაცხოვარი ან იოანე ოქროპირი (გლოველი 2015: 110).

K.636. წირვის წესი. XVI ს. 3 კეფი; 123X17,5; ეტრატი, ნუსხური; მელანი: მუქი ყავისფერი, სინგური (გლოველი 2015: 111).

K.637. წირვის წესი. XVI ს. 2 კეფი; 137,5X21; ეტრატი, ნუსხური, მელანი: შავი (გლოველი 2015: 111).

⁸⁴ ქუთაისის ისტორიული მუზეუმის ე კოლექციის აღწერილობა: ხელნაწერის უფლებით

Introduction

The scroll is an ancient form of manuscripts (texts/sources) and historical documents, which development was driven by flexible writing materials - initially papyrus, and later parchment and paper. For a long time, papyrus and parchment used as writing materials, although later papyrus scrolls were preferred over parchment books. In the 4th -5th centuries AD, the writing material papyrus and the form of scrolls were gradually replaced by written samples in the form of codexes performed on parchment, through which the most important texts of Christian writings, the Acts of the Apostles, the Holy Scripture, as well as historical and scientific writings were spread. For several centuries this form has not changed.

The earliest surviving examples of Christian writing in Georgian language date back to the V century in the form of a codex performed on parchment. From 12th-13th centuries, scroll-shaped manuscripts returned, on which, in addition to historical documents, short literary texts were written.

In the collections of the National Centre of Manuscripts, there are not many literary texts copied on scrolls unlike scrolled historical documents, which number is several hundred; Their number does not exceed 74 items. They are collected in 4 funds of the National Centre of Manuscripts: in the collection of Society for the Spreading of Literacy among Georgians (S collection); in the collection of the Church Museum (A Collection); in the collection of the Historical-Ethnographic Society (H Collection) and in the new Q Fund. Besides this, 40 samples are *preserved in the antiquities repositories of Georgia* (in National Archives of Georgia (8), in Gori Sergi Makalatia Historical and Ethnographic Museum(1), in Zugdidi Dadiani Palace Historical and Architectural Museum (1), in Mestia, Georgian National Museum (3), in Kobuleti Museum (1), in Niko Berdzenishvili Kutaisi State Historical Museum (7), in Khashuri Museum of Local Lore (1) *and in centers abroad* (in the library of St. Catherine Monastery of Sinai (7), in Berlin State Library (6), at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences (5)). Today, 114 scroll manuscripts containing literary texts are known.

At the turn of 19th-20th centuries, there was little knowledge about scroll manuscripts. The scrolls preserved in Georgian antiquities of that period, regardless of whether they were historical documents or literary texts, were called Gujari or Ilitarion (კ.კეკელიძე 1908: 167-174; 214).

The revival and spread of the term "scroll" in Georgia to refer to rolled manuscripts was facilitated by Ivane Javakhishvili's scientific work "Georgian Scriptology, or Paleography," published in 1926, in which the scroll and its related semantic units, along with a number of paleographic terms are discussed with references to sources and relevant excerpts. Later, this knowledge was further perfected by the works of M. Berdznishvili, Mz. Surguladze, Z. Sarjveladze, K. Danelia, A. Kharanauli; Publications of P. Ingorokva, T. Ehlukidze, S. Margiani, V. Silogva about sources preserved on scrolls from Svaneti are known. Some liturgical texts preserved on scroll manuscripts were published by Mikheil Tarkhnishvili, N. Kajaia, Sh. Gugushvili. The issues of artistic decoration of scroll-shaped liturgies were studied by Z. Skhirtladze, L. Osepaishvili, and E. Edisherashvili. Publications by Sh. Tavadze, N. Megeneishvili, L. Shatirishvili, and N. Chkhikvadze were published about scroll manuscripts.

Although the works listed above contain scattered material reflecting existing knowledge about scroll manuscripts, there has been no interdisciplinary research up to date; In addition, there was no systematized unified database, annotated catalogues, etc.

The texts preserved on scroll manuscripts form several groups, including: liturgical writings, texts on liturgy and preparation and consecration of chrism; Avgarozis; Apocrypha; Family and Church Records, Family Chronicles. The chronological boundaries of these written samples cover 12th -19th centuries.

It is noteworthy that the same texts are also found in codex manuscripts. The existence of both forms is determined by different reasons: On the one hand, separating readings from large

liturgical collections and transferring them to a scroll, or by copying new liturgical works onto a scroll, emphasizing that a particular text represents a rule, a document that requires strict adherence; On the other hand, the weakening or breaking of political and religious ties between the country's regions due to the disintegration of the unified state of Georgia, economic difficulties influenced the form and content of written samples.

In the 12th -17th centuries, scrolls were copied on parchment, many of which are damaged, brittle, with cracks, and the folios are separated from each other or have survived to this day with torn binding. In the 18th -19th centuries, the only writing material was paper. The degree of damage of the preserved samples on both writing materials indicates both the quality of the writing materials and their intensive use.

Even from this brief overview, it is clear that the study of scroll manuscripts raises a number of issues that are important to analyze. The publication aims systematization and cataloguing this heritage, presenting the results of interdisciplinary research, and its popularization. The study presents conclusions based on materials preserved at the K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, the National Archives of Georgia, and Niko Berdzenishvili Historical Museum of Kutaisi. Information about Georgian scroll manuscripts preserved abroad is also included.

This publication consists of three parts.

The first part provides a philological review of texts attested on scroll manuscripts, their codicological analysis, textual research taking into account the political-religious issues of the country, the goals, needs, and demands of contemporary society, ruling circles, and various social strata for the creation of a written unit are presented.

The second part presents the condition, degree of preservation, diagnostics, also recommendations of conservation and restoration of each studied scroll manuscripts a sample of cultural heritage, preserved in the antiquities repositories of Tbilisi (National Centre of Manuscripts and National Archives of Georgia) and Kutaisi (Historical Museum), as well as important results obtained from laboratory research of the parchment used as the writing material of the scrolls.

The third part is a short catalogue of scroll manuscripts, which provides an archeographic description of the manuscripts according to chronological and preservation data: cipher, copying dimensions, writing material, author/translator, copyist, unit decor, bibliography.

The appendix contains several important examples of ancient Georgian religious writing performed on scroll manuscripts. The texts are published for the first time.

The publication is accompanied by a list of terms related to scroll manuscripts and a basic bibliography.

We believe that the publication will expand knowledge about scroll manuscripts and make this material accessible to both scientific circles and the general public interested in these issues.

The rule of preparation of myrrh

While studying Georgian scroll manuscripts, it is important to consider the form of the written sample and the content of the text copied on it, that will reveal the reasons for creating a book containing the same texts in both forms. The study of literary texts written on scrolls is a way to connect both the form and content of the manuscript, also, the important religious-political process taking place in the state, the goals of the ruling secular and religious classes, in general, groups of people with common interests, and families, by whose order this or that manuscript was produced.

Among the liturgical texts, which have survived as codex manuscripts and also those, performed on scrolls, among other works, there are readings containing the blessing of myrrh. They are not uniform, they are found under different titles and in texts of different lengths and contents, that is why it is important to find out when these readings appear in liturgical collections, what determines the similarities and differences between them, or why these texts appear in both codex manuscripts and scrolls.

It is widely known that myrrh is a scented olive oil used in the service of God. It has a thousand-year history. Myrrh is mentioned in both the Old and New Testaments. According to the Old Testament, the preparation of myrrh was initiated by God's instructions (გამოსვლ. 30:20-25). The prophet Moses prepared the myrrh and, according to the word of God, first anointed his brother Aaron with myrrh and appointing him to the rank of high priest of Israel, then the prophet Samuel performed the same act on Saul and David, anointing them. High priests, kings, and prophets, by God's special command, received this mysterious anointing from other prophets or high priests as a sign from God upon them, with which they would perform the sacred rites.

The New Testament tells us that the Holy Apostles received the grace of the Holy Spirit through fire that miraculously descended from heaven on the fiftieth day after the Easter, at Pentecost. Initially, the grace of the Holy Spirit was transferred to believers by the laying on of hands by the holy apostles (საქმენი 8:16-17), which was soon replaced by the anointing with myrrh.

In the Christian religion, myrrh is used to perform baptisms and anointing, priestly ordinations and episcopal consecrations, and for the blessing of churches and altars. The preparation and blessing of myrrh is a proof of the autocephaly of the church. Myrrh was brewed and blessed in Georgia in Mtskheta, in the Svetitskhoveli Cathedral, but there is a mixed answer to the question of which century it began to be brewed (სურგულაძე 2016:16). According to one opinion, the Georgian Church gained independence in the second half of the 5th century, during the reign of Vakhtang Gorgasali⁸⁵, but finally, the 6th Ecumenical Council (held in 681 AD) granted the Catholicos of Mtskheta the same honor and dignity as other Orthodox patriarchs of the world. At the same time, the consecration of Holy Myrrh began in Mtskheta, and after some time it became one of the main strongholds of the Orthodox in the East (ტყეშელაშვილი 2012: 74.). In Giorgi Merchuli's hagiographic work "Life of Gregory of Khandzta" (10th c., 951 AD), there is a reference to the blessing of myrrh. In the text we read: „Previously, the patriarchs of the Eastern Christian churches brought myrrh from Jerusalem, and Ephrem, with the blessing of Christ, established the blessing of myrrh in Kartli, with the permission and approval of the Patriarch of Jerusalem“. This information allowed Georgian scholars to assume that the consecration of myrrh was established in Kartli through the efforts of Bishop Eprem of Atsquri (843-885), a disciple of Gregory of Khandzta, and with the consent of Patriarch Sergius of Jerusalem, between 843-856 (ჯავახიშვილი 1983: 120). Before that, Kartli received myrrh from Antioch, and only Eprem of Atsquri resolved the myrrh issue in Kartli⁸⁶. In other words, the text emphasizes that the blessing of myrrh was prescribed for Kartli, which included both Tao-Klarjeti and Javakheti (ბერძენიშვილი 1966: 50).

⁸⁵ A number of researchers have carried out important scientific works on this issue. These are: Z. Aleksidze, N. Berdzenishvili, E. Bubulashvili, V. Goiladze, K. Kekelidze, N. Lomouri, M. Lortkipanidze, Iv. Javakhishvili, S. Janashia, A. Jafaridze, etc.

⁸⁶ Giorgi Merchule does not mention Mtskheta and writes that the preparation of myrrh was established in Kartli through the "torture" and intercession of Sergius of Jerusalem, as well as through the great care of Eprem of Atsquri. It is also noteworthy that Tao-Klarjeti was part of the Mtskheta diocese. This was indicated by the Javakheti Church Council (mid 9th century). There has long been a cultural "Kartli" here, and the consecrated myrrh from Mtskheta is also obligatory here - (ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, 50, შენ. 43).

From historical sources and the afore mentioned hagiographic work, “The Life of Gregory of Khandzta”, it is known that important political events took place in Western Georgia, i.e. in the Abkhazian Kingdom as well in the 8th -19th centuries. In the 8th century, the Abkhazian leader Leon, hereditary prince (Eristavi) of Abkhazia, united Egris-Abkhazia, freed himself from Byzantine vassalage and “formed it into a kingdom” (ლორთქიფანიძე 1973:418). Several decades later, the throne of Abkhazia was occupied by Demeter II (826-851), who had to fight with Byzantium to preserve their independence and greatly contributed to the strengthening of the influence of the Catholicos of Kartli in Western Georgia. With his request, Gregory of Khandzta built the monastery of Ubisa in western Georgia, in which “ he appointed a certain Hilarion, a faithful elder who had come from Jerusalem, as abbot” ... (აგიოგრაფიული ძეგლები 1963: 268). As is known, Gregory of Khandzta himself became the leader of Ubisa. This indicates that the Abkhazian kings, by uniting the churches, and therefore Georgianizing them, laid the foundation for future unity, thereby preparing the ground for future political unification. Mtskheta, however, gave this political unity a single and unified cultural content (ბერძენიშვილი 1966:50).

Christianity began in Kartli from Mtskheta, where the Lord’s robe, the same “Living Pillar”, was buried, on which a Lebanese fir tree grew. King Mirian tracked it down through Saint Nino and, after declaring Christianity the official religion, had a temple of the Lord built in his royal garden, where the fir tree stood. From that time on, Svetitskhoveli “in the minds of Georgian believers, in its significance and power, undoubtedly surpassed all other sacred sites. That is why Svetitskhoveli had a special attraction” (სურგულაძე 2016:17-18).

As is known, there are mixed reports about preparation of myrrh in Mtskheta. Unfortunately, early texts describing the preparation and blessing of myrrh have not been preserved in Georgian written sources. It is possible that it existed and did not reach us, like many literary monuments, or that it did not survive in early liturgical collections. The reading of the blessing of myrrh appears only in the 16th century in codex manuscript “Breviary”. The number of such “Breviary” is not large. These are:

- A 294, 16th century, only the copyist of the manuscript is known: “God, have mercy on Abel the scribe, the sinner.” (*Reading of the blessing of myrrh*:63v-66v) (აღწერილობა (A) 1980:194).
- A 450, (16th c.) 17th c.⁸⁷. The manuscript is accompanied by a colophon, which covers two pages; the scribe informs us that the copying of the book was completed in Kajistsikhe (*Reading of the blessing of myrrh*: 246v-250v) (აღწერილობა (A) 1986:137-145).
- A1505, 17th century, the beginning and the end of the manuscript is missing (*Reading of the blessing of myrrh*(51v-53v) (აღწერილობა 1955:46-49).
- H1719, 1667, Copyist: Priest Gabriel Bokuchava, Ordered by: Reverend Hilarion of Tsalenjikha, Place of Copying: Tsalenjikha Monastery (*Reading of the blessing of myrrh*: 206v-208v) (აღწერილობა (H) 1959:158).
- Q 106, 18th century, manuscript brought from Chkhari (*Reading of the blessing of myrrh*: 231v-232v) (აღწერილობა (Q) 1957:130).

The obtained texts consist of two parts: “The Blessing of Myrrh on Holy Thursday, which is performed by the Patriarch” and it is accompanied by “the collection of myrrh medicines”, that is, texts about the blessing of myrrh and the names of the plants needed to make myrrh. The text of the consecration of myrrh describes only the process of **consecration of myrrh**: which begins with the recitation of prayers, ends with ectenias, and is followed by an instruction to perform the prayer

⁸⁷ There are differences of opinion regarding the dating of the manuscript. Taking into account the paleographic features, Tedo Zhordania dates it to the 16th century, while Lili Kutateladze dates it to the 17th century. Temur Jojua shares Tedo Zhordania’s opinion, which is based on an analysis of historical realities related to Kajistsikhe. In his opinion, Tedo Zhordania’s opinion is more correct and A-450 was indeed copied in the 16th century. The possibility of such a conclusion is primarily given by the following circumstance: in 1578, the Ottoman commander Mustafa Lala Pasha attacked Kajistsikhe, completely destroyed the Georgian garrison, and stationed his own detachment in the fortress (საერთაშორისო კონფერენცია „ტაო-კლარჯეთი“: მოხსენებათა თეზისები, თ. ჯოჯუა, ქაჯისციხის წმ. სტეფანეს ეკლესიაში გადაწერილი XVI საუკუნის „კურთხევანის“ (A-450) ანდერძი, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 2010, გვ.76-80).

of the “Holy Sacrifice.” The same reading includes the text in red “Collection of the Holy and Great Myrrh Herbs on Holy and Great Thursday.” The texts indicate more than 30 fragrant plants that are needed to make myrrh. The “names of medicines”, without exception, are presented in Georgian, but with Greek vocabulary; the list is completed by the phrase: “All these medicines must be mixed together and boiled, as the Breviary says ... These medicines were copied from the Patriarch of Constantinople, from his Breviary, brothers.” The last sentence of the reading indicates the origin of the text and specifies that it comes from Greek. The texts differ from each other only in spelling.

As we can see, the texts of the consecration of myrrh are short and indicate as a necessary condition that the service has to be performed by the Patriarch, and the priest has to bring the myrrh into the holy altar. According to the texts attested in the “Breviary,” the blessing of already prepared myrrh, a fragrant oil, is described.

When should these readings be added to the collections? As the publisher of the “Great Breviary”, E. Chelidze, points out, unknown blessing prayers appear alongside old material from the 13th -16th centuries, which may have an earlier origin. (დიდნი კურთხევანი 2002: 7). Thus, it is possible that both the reading of the blessing of myrrh and the list of ingredients to be prepared are of early origin.

The Georgian text of the “Breviary” underwent editorial changes from the 11th century to the end of the 17th century. At the beginning of the 17th century, in 1705-1708 years, due to the variety and differences of the texts, Catholicos Domenti considered it necessary to compile a new “Breviary” and entrusted this task to Bishop Kipriane of Samtavis, who retranslated a large part of the collection from Greek⁸⁸, thereby bringing Georgian liturgical practice closer to Greek. There are both abridged and extended editions of the “Breviary” translation. The translation of Kipriane of Samtavis remains the only canonized text to this day (დიდნი კურთხევანი, 2002: 4-5).

In 1713, the Printing House of Vakhtang printed a translation of the “Breviary” by Kipriane of Samtavis, containing the text of the blessing of myrrh, which, unlike the manuscript version of the “Breviary” of the 16th -17th centuries, consists of three parts, namely: “The Rite and Blessing of the Holy Myrrh” (კურთხევანი 1713: 324-328), “The Myrrh of Faith through Moses” (იქვე: 328), “The Material of Myrrh” (იქვე: 329). In this version, like the texts discussed above, only the blessing of the myrrh is described, not the preparation process, which is performed through prayer by the clergy⁸⁹.

In addition to the above-mentioned manuscripts, there are 3 separate manuscripts that contain a completely different text about the preparation of myrrh⁹⁰. The titles of all three texts emphasize that the essay is about the preparation of myrrh in Mtskheta, Svetitskhoveli. Two manuscripts have survived in scroll form, only one is a codex. Scroll Q-1069 and codex S-352 containing this text are preserved at the Korneli Kekelidze National Centre of Manuscripts, while scroll 1446/409 is in the National Archives of Georgia. The earliest of these must be the codex-form manuscript S-352; it has no colophons and therefore contains no information about the production of the manuscript. The describer of this manuscript, Kr. Sharashidze, calls it “Breviary” based on its composition and dates it by the XVIII century. The collection consists of 76 leaves, written on paper. In addition to the preparation and blessing of myrrh, the book also presents other readings “From the Breviary.” The readings of interest to us on the preparation and blessing of myrrh are transcribed on 9r-33v (აღწერილობა (S) 1959: 408-409). The manuscript was studied by K. Kekelidze (Кекелидзе

⁸⁸ It is difficult to say what Greek sources Kipriane of Samtavis relied on when translating the texts related to the blessing of myrrh. As E. Chelidze writes, according to K. Kekelidze, the Greek text from which Kipriane of Samtavis translated was an edition containing errors, the translator’s own poor knowledge of the Greek language also became the cause of various errors, etc. (დიდნი კურთხევანი 2002: 4).

⁸⁹ The Georgian Orthodox Church last blessed myrrh in 2011. The service was performed with a text that more or less accurately follows the translation of Kipriane of Samtavis. (შდრ. „კურთხევანი“ 1713: 324-329);

⁹⁰ The origin of this text preserved in manuscripts is currently unknown. However, it is known that Simeon of Thessalonica composed a text in Greek in the 15th century on the preparation and blessing of myrrh, entitled: „Περὶ τῆς ἰζῆρας τε λετῆς ἁγίου μύρου“ (De sacroritu saucti unguenti). The Greek Church still uses this text. The text presents the rules for preparing and blessing myrrh. The Greek version of this text is found in Migne, PG. CLV (155), 237–252 coll. The influence of the Greek text on the Georgian can only be discussed after a detailed comparison of the Greek and Georgian texts. At this stage, it can be said that they differ sharply from each other.

1908:166-167). All the readings of the “Breviary” are presented in his publication with a Russian translation. K. Kekelidze claims that S-352 - “Breviary” - was copied in the 17th century from XV century manuscript (Кекелидзе 1908: 166). The scholar’s assumption that the original manuscript was from the 15th century is based on a passage in the text, which states that the participants in the myrrh-preparation ceremony offer a prayer to the Lord and commemorate the great Bagrationi kings George and David, the venerable Archbishop of Abkhazia, the Holy Catholicos of Abkhazia. The scientist indicates the dates of these historical figures according to the chronological table compiled by D. Bakradze, which is attached to Vakhushti Bagrationi’s “History of Georgia” (ვახუშტი-ბატონი, 1885: 339; Кекелидзе 1908:166, სქ 1).

According to the researcher, the passage refers to George VII, who died in 1407, and his son David VIII, who died in 1413; or, it is possible that these two Bagrations are David VIII and his son George VIII, who ruled the country together with Constantine II, who was executed in 1414 year⁹¹.

The scroll Q-1069, preserved at the National Centre of Manuscripts, containing the text of the preparation and blessing of myrrh, was copied in 1720, as the colophon included in the reading tells us: „I wrote these names in the entire document (codica⁹²) of our great church in March, 1720 year“ (f. 14r). The manuscript is extensive. Along with the rite of preparation and blessing of myrrh, it includes several readings from the “Breviary.” According to the readings confirmed in the manuscript, the scroll represents a collection of liturgical nature, intended for the Georgian Church⁹³. It is written with black ink, with initials and important parts are outlined with red. Today, 26 folios of the manuscript have survived, but it must have been longer, as the scroll is incomplete and ends at the 26th folio. K. Kekelidze provides brief information about this scroll. This Iltarion, as the researcher calls it, was previously kept in the Deeds and Testaments Department of the Church Museum. Before it was in the museum, it belonged to Svetitskhoveli (Кекелидзе 1908: 214). It is unknown when it appeared in the new Q Fund. The scroll 1446/409 of Georgian National Archives (NAG)⁹⁴ differs in size from the scroll of National Centre of Manuscripts (NCM)⁹⁵. The scroll of Georgian National Archives contains only one reading, “The Rule of the Preparation of Myrrh“, so it is relatively short and consists of only 14 folios; it was copied in the 18th century, the exact date is not indicated. The text is excellently preserved and easy to read. The title and the initials of the verses are written in red, while the text is written with black ink. K. Kekelidze has no information about this manuscript⁹⁶.

All three texts are characterized by dominance of iota.

These two scrolls, apart from their composition and size, are distinguished by one tangible and visible thing, namely: the beginning and end of the first reading, that is, “The preparation of myrrh“, of Q-1069 are somewhat extended. Both parts have been added. An introduction of its kind is specially separated from the main text in red, which emphasizes the importance of the information. At the end of the text, we find “Learn“ (7 lines, written in black ink and red initials) and also “The myrrh of faith given by Moses. In order to understand what the different readings are in the mentioned scroll, where they come from, and what function they serve, we must consider a historical document (თაყაიშვილი 1907: 82-83; დოლიძე 1965: 47) dating back to the 13th century, which precedes the text of the “Preparation of Myrrh“ in S-352. We read in it that a great controversy and dispute arose among the bishops over the blessing of myrrh, which did not please the God-crowned King Archil, and in order to eliminate it, he ordered the establishment of order; The Catholicos of Kartli Mikael blessed the Holy Myrrh. The same document mentions: the Atabeg,

⁹¹ In our opinion, this information is currently inaccurate. According to the above data, Constantine II died in 1414. Most likely, this refers to Constantine I (1407-1411), and Constantine II was the grandson of Alexander I.

⁹² “Codica“ see: Terms

⁹³ According to the readings included in the scroll, it could also be called “Breviary“, but the scribe calls the manuscript a Kontakion, we believe, due to the scroll shape and the term “codica“ mentioned in the colophon.

⁹⁴ NAG= National Archives of Georgia

⁹⁵ NCM =National Centre of Manuscripts

⁹⁶ K. Kekelidze’s work was published in 1908, and scroll 1446/409, as a donation, was entered into the National Archives of Georgia in 1924.

the Eristavi (duke) of Kartli, the Spasalar (commander-in-chief), the Bishop of Armenia, all the Eristavi (princes) who gathered on Maundy Thursday in Mtskheta for the blessing of the myrrh. The titles of the clergy and secular officials mentioned in the document date back to the 13th -14th centuries, while the reference in the text to “God-crowned King Archil” is the oldest layer of the document and should refer to King Archil, who lived in the middle of the 18th century (სურგულაძე 2016: 170). Based on this document, K. Kekelidze assumed that the right to bless with myrrh was established not in the 9th century, during the reign of Patriarch Sergius, but even earlier, during the reign of King Archil (კეკელიძე 1957:254 სურგულაძე 2016:170; სქ.91).

The document also reveals that various clergy participated in the service of making the myrrh. Each had their own role and purpose, as well as a specific place assigned to them. For example, during the blessing of myrrh, the **Metropolitan of Somkhiti** (Most of Kvemo Kartli) had to stand next to the material from which the myrrh is prepared. He was to bring the pots out of the altar along with the sermons and stand in front, holding the pot with a stick, while the preacher (Иерокириксь) also took a place behind him. If the metropolitan was a priest, he was supposed to wear a white robe, and if not, he was supposed to wear a satin hat, or *“a satin-trimmed hat”*.

After mixing the myrrh, it was poured into a vessel, the priest held the cauldron, and the preacher⁹⁷ was responsible for sealing and closing the vessel with his own hand. When the preparation was completed, each bishop took one by one a jug and large wax candle, filled with myrrh, walked around the living pillar, and chanted.

At the beginning of Q-1069, the text in red of the extensive title reports that in Mtskheta, in Svetitskhoveli, myrrh is being prepared, “which I have taught with the approval of the holy Orthodox Fathers and Councils.” The preparation and blessing of holy myrrh is impossible without the Catholicos. When he wishes to “boil and bless the myrrh,” six, seven, or nine metropolitans and archbishops gather. The Metropolitan of Akhtala has a place among the necessary materials for the production of myrrh. In his absence, this task is entrusted to the Archbishop, and the assembled “every fragrance and material” is entrusted to the preacher, who must necessarily wear a tight⁹⁸ long hat⁹⁹.

The second cauldron of myrrh was to be presented to the archbishop and bishop on similar sticks. The myrrh was poured into an alabaster vessel, which the bishop held in his hand, and the preacher sealed the vessel. Then the myrrh was poured into bowls and distributed to the bishops, who, holding lit censers and bowls full of myrrh in their hands, walked around the Svetitskhoveli Cathedral singing hymns.

One of the last paragraphs of the text of Q-1069 is presented as “Learn: “Sunday of the Myrrhbearers,”¹⁰⁰ the blessed myrrh is poured from a cauldron into copper vessels, and the Catholicos hands them to each of the vested priests, who are to hold them in their hands and recite the hymns of the Sunday of the Myrrhbearers (ობითა იბაკოვსა)¹⁰¹ as they walk. Then they should go around the temple singing the hymns of Svetitskhoveli, and when the Divine Liturgy is over, they should bring the vessels to be kept in the “prepared place” and, if anyone wishes, they should give it to him (f. 14).

The influence of the text of the S-352 document is evident at the beginning and end of Q-1069, the scroll manuscript. The text of the document, updated and modified, taking into account the political and religious realities of the era, is distributed at the beginning of Q-1069 and in the “Learn”. The texts are different from each other. The appearance of a specific historical era has been removed, and the participants have been changed. Both texts name representatives of the clerical hierarchy, while their functions, duties, and mention of laypersons are completely absent in

⁹⁷ A preacher; a servant with a loud voice (+ a caller). A caller with a loud voice (ორბელიანი 1993:209).

⁹⁸ Lexem „kuntizul // Mokuntuzuli (ყუნტიზულ // მოყუნტიზული). We were unable to find it in the dictionaries we have available, so we can only assume that its meaning should be: closely fitting, tight.

⁹⁹ Long hat (ორბელიანი 1993: 316).

¹⁰⁰ Sunday of the Myrrhbearers: Mary Magdalene, Mary of Cleopas, Salome, Joanna, Martha and Mary, Susanna, and others.

¹⁰¹ K. Kekelidze translates the troparion “Okhita Ibakoisa” („ობითა იბაკოვსა“) in the appropriate place in the Russian translation of S-352 (Кекелидзе 1908: 168)

Q-1069. „Learn“ depicts the ritual of placing myrrh at its place. The text is also more general, but the influence, we think, is undeniable. We will quote both tests in full.

In S-352 we read: „A great commotion occurred due to the bishops' dispute (during the boiling of the myrrh). To stop this, the God-crowned King Archil ordered me to establish a rule, so I, the Catholicos of Georgia, Michael, blessed the holy myrrh, when the king, the atabeg, the eristavi of Kartli, the spasalari (commander), and all the high officials and high priests gathered in Mtskheta on Holy Thursday. The Great Metropolitan of Armenia is obliged to stand by the material with which the myrrh is boiled. When the cauldrons are taken out of the altar, he takes one of these cauldrons out with a stick. The metropolitan is seated in the front seat with the preacher (иерокириксомъ), the front seat of which is held by the metropolitan, the rear seat by the preacher. If the metropolitan is not a priest, he should wear a white satin tight hat. The second pot was led by the Archbishop, and followed by the Archbishop (perhaps another one). When the myrrh is mixed, the priest takes a jug, each bishop holds one jug of myrrh, and they go to Svetitskhoveli with large candles, singing a hymn of the Catholic Church.

Q-1069: „The preparation of Holy Myrrh takes place in Mtskheta, in the Holy Catholic Apostolic Church of the Great God, in the Life-Giving Svetitskhoveli, which we have learned as a result of the approval of the Holy Orthodox Fathers and Councils. We should also know that no one else can prepare the holy myrrh except the Catholicos. We should also know that when the Catholicos wishes to consecrate and bless the myrrh, nine or seven or six metropolitans and archbishops gather. The Metropolitan of Akhtala should stand with the myrrh material. If there is no Metropolitan, then the Archbishop should be present; the spices and material should be gathered together and served by the preacher, who is wearing a tight-fitting hat.“

„Learn: „On the Sunday of the Myrrhbearers, the cauldron containing the blessed myrrh should be taken out, poured into copper vessels, and distributed to each priest by the Catholicos. They should take it and go out, while walking they should recite the hymns of Myrrhbearers, circle Svetitskhoveli and chant. Then the jugs are placed in front of him, and when the Divine Liturgy is over, the jugs are kept in the prepared place and, if anyone wishes, it is given to him. (Q-1069: f. 13).

The concluding inscription of Q-1069 „Myrrh of Faith by Moses“ meticulously follows the text of the concluding part of „The Order and Blessing of Myrrh“, the reading of the „Breviary“ translated by Kiprianeof SamtavisI at the initiative of Catholicos Domenti and printed in 1713 year at the Printing House of Vakhtang, which reports that Moses' myrrh was composed of four substances and did not ferment (see: კურთხევანი 1713: 324-329).

The difference is also evident in the middle part of the texts of the „Preparation of Myrrh.“ The scroll manuscript of National Centre of manuscripts (Q-1069) largely follows S-352, but there are a few passages in which the reading of the texts differs. In one of the places in S-352, we find mention of historical figures from an early era: „To George and David, our glorious kings Bagrationi, the self-proclaimed rulers (occupiers) of Abkhazia and Georgia, many years. And also let those standing here say these words three times: „To His Beatitude the Archbishop and His Holiness the Catholicos of All Abkhazia, many years.“

The royal family of the Bagrations is also mentioned in Q-1069 and 1446/409, but this mention differs significantly from the above information. In the scrolls we read: „For many years (name), the king of all Georgia, Bagration, has had many kingdoms. Also, let those standing there say these words three times: „To the Blessed and All-Holy Catholicos of Mtskheta, Kartli, Kakheti, Ossetia and Samtskhe-Saatbagos, Patriarch of All Georgia for many years.“ The myrrh is blessed „in the name of our Holy Father, *Catholicos and Patriarch of All Georgia*.“

As we can see, unlike S-352, the reading of the „Preparation of Myrrh“ performed on the scrolls no longer specifies the names of the highest secular and clerical figures, the mention is determined by their family name or title. The Catholicos of Abkhazia is no longer visible, but instead, special emphasis is made on the mention of the Catholicos and Patriarch of Georgia and those regions to which their jurisdiction either extends or is desired to extend in the 18th century. It is also noteworthy that the title of Patriarch is added to the rank of the highest clerical hierarch - Catholicos. Its restoration is linked to Catholicos Domenti. This fact must have been of great importance for 18th

century Kartli. The restoration of the title of Patriarch focused on the autocephaly of the Georgian Church and formally represented the Georgian Church on an equal footing with the Patriarchs of Antioch, Constantinople, Alexandria, and Jerusalem (მ. ქავთარია 2002: 119-148). This tendency is evident in the scroll manuscripts of our research text. The last part of the text confirms the sentence: „You should know that in the great churches, not only here in Mtskheta, but also in St. Sophia, Antioch, Jerusalem and all the metropolitan churches... the Holy Sacrifice is offered in large quantities“. In the same sentence of S-352, the words: “Here, in Mtskheta, in Svetitskhoveli“ are not there. They should only be considered as a later addition.

We believe that the above-mentioned change in the text of the blessing of myrrh in Q-1069 and 1446/409 cannot be accidental. It indicates about significant changes in the Kingdom of Kartli, which are associated with the reign of Vakhtang Bagrationi, son of Leon from the beginning of the 18th century (1704-1711), and then his reign under the name of Vakhtang VI (1719-1724). He was supported in the implementation of important innovations and reformist activities by his brother Damian, Catholicos of Kartli since 1705, Domenti IV (ქავთარია 2002: 119-148), who with great zeal set about organizing church affairs, cared about raising the consciousness of the parishioners, and spared no effort to return the Svetitskhoveli estates, because during the historical turmoil, Svetitskhoveli was devastated, and many Catholics tried to restore the former grandeur of Svetitskhoveli in Mtskheta. To restore the diminished authority of the temple, it was necessary to emphasize its mission by reminding it of its main advantage. Svetitskhoveli was the place where the myrrh was prepared and blessed, and this process was attended by the highest hierarchs and lay people from all over Georgia (სურგულაძე 2016:109).

Catholicos Domenti devoted significant attention and financial resources to the copying and reproduction of manuscripts. It is conceivable that all three manuscripts of “The Preparation of Myrrh“ that we have were copied during his time at his own request. The earliest of these was the S-352 manuscript, to which a famous 13th century document related to the blessing of myrrh was attached, as infallible evidence of the importance of Svetitskhoveli, and thus once again attempted to restore the lost authority of Svetitskhoveli¹⁰². 1446/409 should be copied and changes to the text appropriate for the time period should be made before the translation of “Breviary“ by Kipriane of Samtavi was completed (published). The fact that the “Rule of Moses’ Myrrh“ is not found in it suggests that this scroll was created earlier. To emphasize the importance of the text, they changed the form of the codex to a scroll, thereby indicating that it was a kind of legalized, universally recognized, necessary rule. Later, in 1720, a scroll-shaped manuscript was created another based on this scroll, which included the text of “The Preparation of Myrrh“ with an updated preamble, “Learn,“ appendix, with significant changes made to the text itself and a special mention of Svetitskhoveli, by which Svetitskhoveli’s authority was emphasized, which was created by the preparation or blessing ceremony of myrrh in Mtskheta. Along with the “Preparation of Myrrh,“ other liturgical texts related to the use of myrrh were also included.

The creation of a manuscript in scroll form meant that it was a rule that was given a legal function and required strict adherence. The transcription of the text on the scroll distinguished it from the written form of the codex, scroll shape emphasizing that it was a document. That this scroll was to be given the function of a document is evident from the colophon. The scribe calls the unit a codex, which means a copy of important documents¹⁰³.

Thus, the scroll form and content of the 1446/409 and Q-1069 manuscripts are directly related to the positive changes in the country and reflect important political and national-religious processes taking place in the the Kingdom of Kartli.

¹⁰² We believe that it is not impossible to consider manuscript S-352 to have been copied in the 17th century, as K. Kekelidze suggests. The most suitable time for this would have been the last quarter of the 17th century, when Nikoloz IX occupied the Catholicosate of Kartli, who renovated the southern facade of Svetitskhoveli and replenished the cathedral’s library (დოლიძე: 1970: 518-519; სურგულაძე 2016: 104). He was loyal to George IX and shared his plan for the political unification of Georgia (სურგულაძე 2016:103). For this purpose, recalling the authority of Svetitskhoveli, in our opinion, had a special significance, just as it did in the 9th –10th centuries. That is why they brought together the document and text we have already discussed and prepared it as a single manuscript. Along with these readings, other liturgical writings from the “Breviary“ were also included in the collection.

¹⁰³ See: The terms.

“The Preparation of Holy Myrrh“ is completely different from the texts attested in the early “Breviary“, which are largely the same and describe the process of blessing this fragrant oil. The text of interest to us describes both the preparation of myrrh and its blessing. The text can be conditionally divided into two parts: the first part is a kind of instruction that describes the process of preparing and boiling the spices needed for myrrh with the participation of clergy and their own prayers at hourly set times. The second part presents the service of blessing myrrh on Holy Thursday.

At the beginning of the text, it is indicated that the preparation of holy myrrh in the Catholic Apostolic Church, Svetitskhoveli, is based on the knowledge and learning received from the Church of Saint Sophia, from the servants of the church, and from the clergy.

There are reports¹⁰⁴, that the preparation of myrrh begins in the fourth week of Holy Lent, or rather, the gathering of the fragrant plants mentioned in the text. On Tuesday of the specified week, the weighing, crushing¹⁰⁵ will begin. This continues by Friday afternoon. At the first hour of the same weekday, three carefully washed substances - 35 liters¹⁰⁶ of Vruclicopper, 5 liters of Razdonrizaron, and 5 liters of Kalamokrinon- are placed in a copper or wood vessel. Then they pour 1 meter¹⁰⁷ of colored wine and leave it there until eight o'clock that same day, so that all three plants can be thoroughly soaked.

In a separate place, a large cauldron is prepared for boiling the myrrh, which is “entirely whole and flawless and perfectly decorated inside.“ It must consume 22 meters of wine and 15 meters of green olive oil, as well as 5 liters of purified wine, for a total of 45 liters of the three substances. On Friday, at 9 o'clock in the specified week, when the high priest has completed the rite of renewal, while he is still standing before the Holy Table, they enter to him, worship him, the clergy stand in order, the presiding priest lights seven candles, recites a eulogy, anoints the other clergy present, then addresses the high priest: “O Lord, bless the preparation of the Holy Myrrh.“

The priest says: “By the intercession of God, our all-immortal Queen, the Mother of God, the holy forerunner, and the holy and all-virgin apostles, bless the preparation of holy myrrh.“

After that, they approach the cauldron in which the myrrh is to be prepared. One priest makes the sign of the cross three times in the cauldron and three times in front of the cauldron. While making the incense, they recite the following prayers: “Holy God,“ “Our Father,“ “Hail Mary,“ “Have mercy on us, Lord,“ “Open to us the door of mercy,“ Also, a prayer to Saint Panteleimon. The prayer to the great martyr and healer Panteleimon emphasizes the fact that even unconsecrated fragrant oil, or the so-called “nardi“, only when mixed has a healing function¹⁰⁸. Meanwhile, the above three ingredients, soaked in wine, are brought in. The preparation process continues like this, adding bay leaves, myrtus, the leaves of white small roses, and varsamophylla (balsam tree leaves), and boiling until evening. The cauldron should be surrounded by two-meter-wide jugs, into which wine will be poured. When the wine in the cauldron dries up, it is added from these jugs using a copper-lined cup, which is called a *perilicharonin* Greek.

¹⁰⁴ This phrase is often repeated in the text to emphasize the importance of information.

¹⁰⁵ In the reading of the preparation of myrrh, units of weight and measurements are found. These are: liter, meter, drahkan, mod. The size of the measurements was determined, and there was a certain mathematical ratio between the individual units. The text indicates the total amount of aromatic herbs needed to prepare myrrh: “We wrote about a twenty-four-meter-long container, how much material goes into a twenty-two-meter-long container, add it correctly.“ But if there is no container of the specified volume, then the weight of each ingredient should be reduced proportionally (შემზადება, 12r).

¹⁰⁶ The term liter, derived from the Greek, is frequently used in the text, and was used as a unit of weight. It first appeared in Roman metrology, from there it spread to Byzantium, and also entered in the Georgian language. The size of a liter varied at different times. The “initial liter“ was “smaller“ than the liter that was common in the East, and in particular in Georgia, in the 17th -18th centuries. The “initial“ Roman liter weighed 12 ounces or 72 drahkans (ორბელიანი 1991:417; ჯაფარიძე 1973: 48-49), And the text of interest to us indicates that “a liter is 75 drahkans“ (შემზადება, 12r) Drahkan / Diekan 4 grams, 6 drahkans is 1 unkia (ორბელიანი 1991: 187, 417-420).

¹⁰⁷ The term meter must also come from Greek, which means “a liter thirty-five“ (შემზადება, 12r) ორბელიანი 1991: 466).

¹⁰⁸ Nardi is given to the sick - those who are weak and suffering from pain - so that they can be comforted.

The boiling continues until dusk on Saturday, then the fire must be extinguished. On Sunday, at dawn, if the boiled mass is hot, they must wait until dawn. In the meantime, the plants will settle to the bottom and the purified oil will rise. They shall bring seven jugs, a bronze funnel, and a bowl, and pour the purified myrrh into the jugs through a funnel. If the oil begins to sizzle when it is removed, it shall not be poured out. They bring a jar that can hold a mod¹⁰⁹, hang a wooden basket (about a mod and a half in volume) on top to drain the oil. They pour boiling water over the pot to fully extract the oil, the scent, and the aroma of the ingredients. This water is then boiled in jugs. After eight hours, caryophyllum, tatos, and other substances are also added. On Sunday, at one o'clock, the well-washed myrrh pot is placed again, and the oil poured into the drained jugs is poured in. They add 35 liters of finely ground tripsid, 15 liters of pepper ground with a hand grinder, and colored wine. It is necessary to light a fire, stir, and boil for three hours. 12 liters of finely chopped incense ladan and incense ghophite are also added to the mass, and they boil it. When the first hour of the night is completed, the senior (elder) priest among the consecrators addresses the bishop: "Bless us, bishop." The priest or one of the deacons responds to him, then addresses the clergy present and mentions the king, the kingdoms, "how many... are there", as well as the Catholicos-Patriarch of Mtskheta, Kartli, Kakheti, Ossetia and Samtskhe-Saatabago - Georgia... They recite prayers. The myrrh burner and the bishop participate. After that, the fire is extinguished. The next day, at 2 p.m., the oil is completely purified, as the fragrant substances settle to the bottom of the cauldron. The purified and cooled oil is transferred into clay jars. These clay jars are stored in a cellar until Holy Thursday.

On Holy Thursday, before the service begins, the deacon and priest enter the sanctuary, vest themselves in the vestments, the deacon takes the vessel into which the previous year's consecrated myrrh has been poured, takes it to the priest, who holds a large golden or silver spoon-like vessel and pours three spoonfuls of consecrated myrrh into the jugs, except for the first one, while both recite a prayer. If any myrrh remains, it is again distributed into the vessels in three spoonfuls. The emptied alabaster is washed and the wash water is poured into the pit where the holy parts of the sacrament are placed if there are any left over that cannot be used. Then, oil is poured into the alabaster from the first vessel that did not contain the previous year's myrrh. The alabaster is placed on a table set up near the refectory, and the bishop blesses the myrrh. After the communion of the clergy and the people, the alabaster is covered with a precious cover, and no one can touch it until the next Holy Thursday.

The main ingredient, along with all the aromatic plants that form the basis for making myrrh, is refined olive oil. After olives, wine is used in the preparation of myrrh in greater quantities than any other ingredient, although it is not part of the myrrh, evaporating during the cooking process. The wine is needed only to prevent the oil and other ingredients from burning and drying out during the boiling process.

Oil made from olives is an important ingredient in both the Christian faith and the myrrh mentioned in the Old Testament. It should also be noted that the process of boiling myrrh is not mentioned in the Old Testament, it only refers to the mixing of ingredients. The Gospel also tells us that the holy apostles took spices, myrrh, and aloes, soaked linen cloth with them, and wrapped the body of the Lord Jesus Christ in it during burial, "as is the custom of the Jews for burying" (cf. ოთახე 19,38-40). Then they added olive oil to it and distributed the holy oil to the apostles, who were to anoint the newly converted with this oil. The apostles also received the command to add the old holy myrrh when re-making the new holy myrrh, so that the first myrrh would be preserved forever after. This rule is also seen in the texts of "The Preparation and Blessing of Myrrh." Holy Scripture testifies that since the time of the apostles, holy myrrh has been prepared and blessed in the Orthodox Church (Azbuka.ru).

¹⁰⁹ Modi was an ancient Hebrew measurement widely used in the Middle East, coming into Georgian from Greek, denoting a liquid and grain source, as confirmed in the 11th century work of George Athonite, "The Life of the Blessed Fathers John and Ephrem." (1946: 116; ჯგაფარიძე 1973: 106). "Modi" is the measurement ... 9 thousand drakhans are one mod." There is a term moda (probably a slightly modified form of modi), and a corresponding term is "chanakhi" (a wooden (or metal) vessel, cylindrical in shape). It was equal to about 8 kg (ორბელოანი 1991:495-496). Modi, according to the text we are interested in, it is equal to "forty litres" (შემზადებაჲ 12r).

All three texts of the “Preparation of the Holy Myrrh” contain sections specially marked with a red title: “The Names of the Holy Myrrh,” while in Q-1069, “Learn” is followed by a short red chapter, “The Myrrh of Faith of Moses”.

The mention of Moses emphasizes that the anointing with myrrh, made with fragrant herbs, already existed in the Old Testament at God’s command (გამოსკლათა 30, 22-30). These are the best perfumes: “The flower of smyron”, or myron. As it turns out, myron, smyron is an aromatic gum resin released by the stems of Commiphora trees (Commiphora abyssinica and Commiphora schimperi) after they are crushed. Myrrh hardens in the air. It has a pleasant odor and a bitter taste; in ancient times it was also used as incense. Due to its antiseptic characteristics, it is used for gargling (in the form of a tincture), applying to wounds, and for making salve and ointment (ენციკლოპედია(7) 1984: 200).

The second ingredient is the fragrant plant cinnamon, or cinnamo, which Sul Khan-Saba Orbeliani explains: „A fragrant flower that grows in Egypt. If you put it on a sleeping man’s mouth, he will immediately say whatever he is thinking... It will immediately drive away the worm that has emerged from decay“ (ორბელიანი 1991: 373).

„The incense and is the same fragrant reed, incense“ (ორბელიანი 1991: 348), the explanation also indicates „იროჲ და კინამო... კალამი, რათა მათ მიერ შეზ[ა]ონ ნელსაცხებელი სულნელი“ (ორბელიანი 1991:334)

Cassia (Latin: Cassia) is a perennial herb, shrub, or small tree. The fragrant dried bark of the branches of the tree of the same name is used as a spice (ქსე, 1980: 423);It was brought to Georgia from Egypt. Cassia, also known as Darchin. Cassia in Latin, Cassia and I(e)reos. I(e)reos is a thin, very fragrant bark, which the Persians called Darchin (ორბელიანი: 1991:355).It is noteworthy that the lexeme cinnamon is found in the definition as a synonym for cassia and ireos (ორბელიანი: 1991:334).

The specific number of fragrant plants for myrrh was somehow determined. Myrrh is currently made from more than 30 fragrant plants, and the list of medicinal myrrh obtained through “Breviary” contains the names of the same number of plants and substances;The chapter “Materials of Myrrh” in the translated reading of Kipriane of Samtaviisi “The Blessing of Myrrh,” contains 35 names (კურთხევანი 1713: 325). “The Preparation of Myrrh,” lists the same number of plants and substances, and it is specifically noted that the names of the plants are presented “in three languages: Greek, Tajik, and Georgian.”There were several reasons for referring to it as Tajik (tajuri), or Arabic (ორბელიანი 1991:302): one is that Georgians also knew the spices by this name.Second, the plants were apparently imported from Arab countries, so a buyer who would have come to Arab cities and needed to make a purchase would have known the names of the plants in Arabic; Third – the names of the spices are also “pronounced by the Persians... in the language of the Arabs.”The text also states that a Christian should not use balsam oil for myrrh, because it is used by the Jacobites (იაკობიტები) who live in Egypt, prepare myrrh from it, and use this oil during baptism and distribute it to relatives and fellow believers.It is conceivable that Orthodox Christians no longer use this oil for this reason, if they ever did.

Aromatic plants of the myrrh, their use in particular, need to be studied, not only in the preparation of myrrh but also in general, their use in the history of medicine and cooking.It is of interest to identify the Greek names of “myrrh medicines” and compare them with the Arabic names. At this stage, a comprehensive study of the issue is beyond the scope of our research. We will focus on several fragrant plants that were used for myrrh¹¹⁰.

- *Nasari* is a small white rose tree (ორბელიანი 1991:578). K. Kekelidze probably relied on S.S. Orbeliani when he gave *Nasari*’s explanation in the Russian translation of the text “Preparation of Myrrh” (Кекелидзе1908: 169).
- Galangal (ორბელიანი 1993:246) is similar to ginger. It has a thin, light pink skin and is used as a spice when dried.

¹¹⁰ Most of the information about these plants is provided by Sul Khan-Saba Orbeliani’s “Georgian Dictionary.” We will also rely on data available in reference literature.

- Balsamo (Latin); Balasan/ Balasin (Turkish) Palasin (Armenian). The same as balsamo. According to S.S. Orbeliani, balasin is the name given to oil obtained from plants, one of which is a tree, in Egypt and India, which, when cut, or carved, produces an oily discharge; The second is a herb with cucumber-like fruits, the peel of which is used to make oil (ორბელიანი 1991: 92-93). Balsam is also called olive oil from many years. The text “Preparation of Myrrh“ indicates that an Orthodox Christian should not use balasin to prepare myrrh.
- Frankincense, (Ancient Greek: λιβανον, λάδανον - ladanon) is a fragrant resin extracted from the dried bark of the *Boswellia carterii*, a plant in the Bursaceae family. The tree grows in East Africa and the Arabian Peninsula. Frankincense contains gum resin, essential oils, green substances. It is partially soluble in water and organic solvents (ენციკლოპედია (8)1984ა: 677).
- Caryophyllales, also known as cloves, are the clove tree (ორბელიანი 1991:354; მაცაშვილი 1961:260).
- Musk deer (*Moschus moschiferus*) is an even-toed ungulate of the deer family. Musk deer are widespread in Asia, inhabiting the mountainous taiga. The male develops a large musk gland on his abdomen, which secretes a strong-smelling substance (ენციკლოპედია (7)1984: 225).
- Ambar should be: a waxy, fragrant substance.
- Meadowsweet (Latin *Filipendula*) — a member of the Rosaceae family. Perennial, mostly tall herbs with yellowish-white, pink or red flowers. 2 species of meadowsweet are also found in Georgia. (Lat. *Filipendula hexapetala*, *Filipendula ulmaria*). All types of camphor are honeysuckle (ენციკლოპედია (10) 1986:493) .
- Myrtus (*Myrtus communis*); evergreen shrub, a member of the Myrtaceae family. It has white fragrant flowers; It grows mainly in subtropical and tropical regions. The leaves of the myrtus contain a valuable essential oil, which, along with its sacred purposes, is used in medicine and cooking (ბიბლიური მცენარეები 2016: 35).

Thus, the discussion of the text of the “Preparation and Blessing of Myrrh“ is once again clear evidence that its creation in the form of a scroll was closely connected to political and religious processes, and its purpose and meaning were emphasized.

The term “Gragnili” (Scroll) and related semantic units

“Gragnili” (Scroll) is a paleographic term referring to the form of manuscript or document. A scroll is a rolled strip of papyrus or parchment of a certain length and width, on which literary texts or historical documents are written. It is interesting to see what path this lexical unit took before becoming a term. This issue was the goal of the research. In the early period of the creation of Georgian terminology, in the 11th -12th centuries, and later from the 1920s to present, several ways of creating a term are known, among them, historically established archaic words, lexical items common in oral speech and writing, synonyms, parallel forms, etc. can be selected as terms (ოსა-ძე-მუზაშვილი 2020: 288-296). It seems that this is how the scroll was established, however, when it was formed as a term, whether its synonyms existed in the Georgian language, and how each one changed, became clear through the study of ancient Georgian original or translated literary sources, as well as by comparing translated literature with the original texts.

The term “scroll” is the past tense form of the passive voice and means coiled/rolled. In its modern meaning, the verb “to roll” means: to roll (leather, paper, etc.) like a tube (ქეგელ 1950: 1479). It has the same meaning in Old Georgian. Words coming from it, such as „გრაგნილი“, „ნარგრაგნა“, „დაგრაგნა“, „ნახვევა“, „ნახვეული“ (to coil, to roll) are its lexical units (აბულაძე 1973: 96, 532; ორბელიანი 1991: 168). They are found in the texts of the Old and New Testaments, in hagiographic works, in which it has the meaning of rolled, coiled. Depending on the sources, a scroll can be a book, a writing, a letter, as well as a garment, or something completely different, for example, a natural disaster, a storm.

In the Old Testament texts, the word “scroll” is rarely found in the sense of a written example; “book” is usually used for this purpose; however, it is precisely a book in the form of a scroll that is meant¹¹¹.

Isaiah 34, 4: „All the stars in the sky will be dissolved and the heavens rolled up like a scroll.”¹¹²

„Και τα κήσονται πάσα αιθυράμεις των ουρανών και ελιγήσεται ως βιβλίον οουρανός“¹¹³

ελιγήσεται indicates that the sky was rolled up.

Ezekiel 2,9-10: Then I looked, and I saw a hand stretched out to me. In it was a scroll, which he unrolled before me. On both sides of it were written words of lament and mourning and woe.

„Και ἴδον και ἰδοῦ χειρ ἐκτεταμένη πρὸς μέ, και ἐν αὐτῇ κεφαλὴς βιβλίου και ανεῖλησεν αὐτὴν ἐνώπιον ἐμοῦ, και ἐν αὐτῇ γεγραμμένα ἦν τὰ ἔμπροσθεν και τὰ ὀπίσω, και ἐγγραπτο θρῆνος και μέλος και οὐαί.“

Κεφαλὴς βιβλίου - The head of the book indicates that it was unrolled.

According to the New Testament texts, the verb form “ნარგრაგნა” means “to wrap up,” while “ნარგრაგნილი” means “wrapped up”:

Matthew 27,59: „took the body, wrapped it in a clean linen cloth“

„και λαβὼν τὸ σῶμα ὁ Ἰωσήφ ἐνετύλιξεν αὐτὸ ἐν σινδόνι καθαρᾷ“

Ενετύλιξεν-wrapped;

Revelation 6, 14: „The heavens receded like a scroll being rolled up, and every mountain and island was removed from its place“ -- „και ὁ οὐρανός ἀπεχωρίσθη ὡς βιβλίον ἐλισσόμενον“.

ἐλισσόμενον- rolled up

In the “**Transfiguration**” by John of Damascus, we read: “But they (the heavens) grow old and like a garment they wear out and are changed.” In Latin, this sentence is rendered as follows: veterascentenim (gaeli), etsicutopertorium convolvertur. **Convolvere has the meaning of winding and wind together** (კვირიკაშვილი 2011: 296).

A scroll also means a whirlwind, a whirlwind in the shape of an inverted funnel: “A whirlwind came, a vast storm, and it carried away the boat” (აბულაძე 1973: 96).

¹¹¹ All individual manuscripts, regardless of their purpose and content, were called books. *Vivilos*//*ῥivilos*, or reed (ორბელიანი 1993:402) was a round and tall plant, a type of papyrus. From it arose the lexeme *biblon*, or book (ჯავახიშვილი 1996: 121; სურგულაძე 1975: 29).

¹¹² To verify the Georgian quotation, we use the following publications: 1. Bible, Old Testament, I- II, 2017.

¹¹³ To verify the Greek quotation, we use: *Septuaginta Idest Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes, edidit Alfred Ralfs, editio minor, Duo voluminainuno, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1979.*

Thus, as we see, the meaning of “scroll” in Greek or Latin is determined by the context: If a written text is considered, in Greek we find the equivalent of **το βιβλίον**, and in Georgian - accordingly - **book**, while in other cases other Greek lexemes correspond in the same way as in the above examples, while in Georgian the root “გრაფნ” remains unchanged.

We think that the term “*Gujari*” should also be considered a synonym for scroll, which has been used since the 11th century as a term to designate one of the types of documents.

Gujari existed in both rolled and regular sheet shapes. As it turned out, in the translation of the “Life of Maximus the Confessor” by Euthymius the Athonite, the word “*Gujari*” is not used in the sense of a traditional document, but rather a text containing a confession of faith (ჯავახიანი 1926: 27). This passage from the “Life” relates that when Saint Maximus the Confessor saw the heretics’ devious deeds, he was moved to expose them. “They wrote it in *Gujari* and erected it in the courtyard of Hagia Sophia” (კეკელიძე 1918: 114). The work also includes an episode in which the monk Patrick angrily addresses Maximus the Confessor: “In the Roman *Gujari* you have written your name and your opinion. Saint Maximus said: I wrote in that *Gujari*” (კეკელიძე 1918: 84-85). In this fragment, too, *Gujari* is a written example of a dualistic faith, containing a religious rule, a dogma, that Christians were to follow.

“The Life of Maximus the Confessor” is a text of the Cymenian redaction. There are 4 Greek editions of the Cymenian text, but, as it turned out, none of them is the original Georgian translation. A comparison of the translation of Euthymius the Athonite with these four editions revealed that the Georgian translation includes interpolations that are not attested in any of the Greek texts (სოფერია 2005: 52-62). Thus, finding a Greek word that corresponds to the lexical item, *Gujari*, is difficult, if not impossible, and we can only presume: “**They erected *Gujari***” means that the thoughts and testimony of the confessor Maximus were hung in a prominent place, that is, they were displayed in a distinctive written form as an information to attract people’s attention. *Gujari* should not have been in the form of a short sheet or a codex-shaped book, since it would not have been convenient to read if it were publicly displayed; The saint’s testimony, or conversation about Orthodoxy, had to be extensive, had to have the form of an open scroll, and was quite long, in accordance with the text written on it.

It remains debatable why the translator uses the word *Gujari*, why ignores the term scroll? The point is that the text is being translated into Georgian at a time when scroll-shaped manuscripts themselves were not yet in intensive use and, consequently, the corresponding term would not have been alive either. Therefore, the translator introduced the word that best reflects the essence of a scroll, even an unrolled one. This leads us to believe that before the term scroll was reestablished as the name for a scroll-shaped manuscript, Euthymius the Athonite considered *Gujari*¹¹⁴ to be the best match. The context indicates that the rule of faith, even if it is of literary, or rather, dogmatic, content, is perceived as a kind of document, and therefore the translator should use the term discussed above.

According to S.S. Orbeliani, *Gujari* is a great document, as well as a letter, which is „called Anything written with a pen” (ორბელიანი 1991: 180; იქვე 1993: 372-373). According to Ilia Abuladze’s dictionary, it means a book, something written (ბულაძე 1973: 103): „There was a scroll in the temple, and when someone was ordained as a priest, their name was written (inserted) in it.”

It is noteworthy that Q-1072, which is a scroll, contains the text of “*Avgaroz*” and not a historical document, but has an old inventory number and the inscription in Russian: „943 Церк.гуджари“, or religious *Gujari*. Although this inscription is not earlier than the 19th century, it is clear that the writer of this inscription called the manuscript *Gujari* because of its form, which is not a historical document, but a literary monument. However, since *Gujari* was a scroll-shaped writing, it remained in memory for a long time.

Since when did the term scroll become established as a designation for the form of a manuscript? - It is assumed that from the 11th century onwards, the scroll began a new life in Byzantium (Лихачева 1976: 133-134), and liturgical texts and liturgies were written on sheets sewn together and glued together. Among the Georgian manuscripts, we have a wonderfully painted and decorated liturgy, S-4980, which is dated to the 12th-13th centuries (აღნერსილოვა (S) 1969: 292-293). According to our assumption, it was during this period that a manuscript made of sheets of

¹¹⁴ This lexeme probably expressed the curlicue form of writing better than any other lexical item in the 11th century.

parchment sewn together (glued together) appeared in Georgia, rolled up on a stick, and the word denoting it, scroll, came to life as a term from this period. Considering that the rules for conducting the liturgy and ordinations were set aside for the “Breviary” (ვახტანგაძე 2011: 22, 25) around the 13th century, and were also copied on a scroll, our assumption regarding the date may not seem unacceptable.

Among the terms related to the scroll, another lexeme deserves attention - “**matiani**”.

Ezra I 6, 1: King Darius then issued an order, and they searched in the archives stored in the treasury at Babylon.

6.1. „Τότε Δαρείος ὁ βασιλεὺς ἔθηκεν γνώμην, καὶ ἐπεσκέψατο ἐν βιβλιοθήκαις ὅπου ἡ γάζα κεῖται ἐν Βαβυλῶνι“ ...

“Matiani” is translated into modern Georgian as a scroll. The above ancient Georgian and ancient Greek phrases refer to many books of chronicles, or a library. The book itself must be in the form of a scroll.

Ezekiel, 3, 1-3: „Then he said to me, “Son of man, eat this scroll I am giving you and fill your stomach with it.” So I ate it, and it tasted as sweet as honey in my mouth...“.¹¹⁵

3, 1-3 „καὶ εἶπεν πρὸς μέ Υἱὲ ἀνθρώπου, κατάφαγε τὴν **κεφαλίδα** ταύτην, καὶ πορεύθητι καὶ λάλησον τοῖς υἱοῖς Ἰσραήλ. καὶ διήνοιξεν τὸ στόμα μου, καὶ ἐνώμισέν με τὴν **κεφαλίδα**. καὶ εἶπεν πρὸς μέ Υἱὲ ἀνθρώπου, τὸ στόμα σου φάγεται, καὶ ἡ κοιλία σου πλησθήσεται τῆς **κεφαλίδος** ταύτης“ ...

In Greek, according to the given text, the word “matiani” corresponds to **κεφαλίδα/ κεφαλίδος**.

According to Sulkhan-Saba, “The chronicle is the house of both the Old and New Testaments; the lives of kings are also recorded in the chronicle; the chronicle is a record of the judgments and laws of the world.” (ორბელიანი 1991: 447).

In Georgian, the sheets sewn together and glued together, which make up a scroll, were called folio. This word is found in the texts of the Old Testament and is also found in dictionaries of the old Georgian language (Orbeliani, Abuladze). It is also considered a term to denote a sheet (page) of a scroll.

Jeremiah, 36,23: „Whenever Jehudi had read three or four columns of the scroll, the king cut them off with a scribe’s knife and threw them into the firepot, until the entire scroll was burned in the fire. “

„καὶ ἐγενήθη ἀναγιώσκοντος Ἰουδὶ **τρεις σελίδας καὶ τέσσαρας**... ἕως ἐξέλιπε πας ὁ χάρτης“ ...

Based on this data, Sulkhan-Saba Orbeliani explains: “The page of the letter is called folio” (ორბელიანი 1991: 344). The same example is used by scholars when discussing paleographic terms (ჯავახიშვილი 1996: 70-71; დანელია-სარჯველაძე 2003: 296; სურგულაძე 1975: 29). According to one of the readings from the Old Testament cited above, in Greek, the word “folio” corresponds to “σελίδα” (page) in Georgian, and in Latin: pagella (pagina) (დანელია-სარჯველაძე 2003: 296).

The term “Charta” (Latin charta, Greekkhártēs) is also used in texts to refer to a scroll sheet. Charta, which originally referred to a papyrus sheet intended for writing, is a Greek word, derived from the Greek του χαρτάς. Books made of charta, which were mostly in the form of scrolls, were called βιβλος or βιβλιον in Greek (სურგულაძე 1975: 29).

Jeremiah, 36, 2, 4, 6

36.2. “Take a scroll and write on it all the words I have spoken to you...” 4. “So Jeremiah called Baruch son of Neriah, and while Jeremiah dictated all the words the Lord had spoken to him, Baruch wrote them on the scroll.” 6. “So you go to the house of the Lord on a day of fasting and read to the people from the scroll the words of the Lord that you wrote as I dictated.”

36.2 „Λάβε σεαυτῷ **χάρτην βιβλίου**... 4. Καὶ ἐκάλεσεν Ἰερεμίας τὸν Βαρούχ υἱὸν Νηρίου καὶ ἔγραψεν Βαρούχ ἀπὸ στόματος Ἰερεμίου πάντας τοὺς λόγους κυρίου οὗς ἐχημάτισε πρὸς αὐτὸν **εἰς χάρτιον βιβλίου**... 6. Καὶ σὺ εἰσελεύσῃ καὶ ἀναγνώσῃ **ἐν τῷ χαρτίῳ**“ ...

¹¹⁵ The eating of the “matiani”, scroll, or book is a symbolic act of the prophet Ezekiel. It is well known that the prophets were given symbolic meanings of actions at the time of the fulfillment of their blessing from the Lord; The above quote also hints at a similar prophecy. The prophets announced the people the providence and will of God and cared for the religious and moral purity of the members of the Old Testament Church. At the beginning and at the end, the prophets explained their symbolic actions to the people. (See: წიგნები 2019: 5).

There are few terms related to scrolls. To this day, there are known lexical units that have become established as terms and are related to the form of scroll manuscript. These are: “scroll”; “folio”, which is the word denoting the sheet that makes up a scroll.

The scroll manuscripts that have survived to our time contain texts of various contents. The scrolls containing the rule of liturgy, or **liturgy** are rolled on a stick, which in Greek is denoted by the word κόντος (kontos), from which the word κοντάκιον, or **kontakion**, arose (კეკელიძე, 1980:580) and it became established in Georgian speech as the general name for the texts of the liturgy wound on a stick, although *it is noteworthy that in the scrolls and codices containing the liturgy we read as titles: “The Divine Liturgy of Saint Basil” (S-4980); “The Divine Liturgy of Saint John Chrysostom” (A-922)*¹¹⁶.

In the “Great Canon” the word “kontakion” means a spear. The text indicates that “It is necessary to play with some kind of weapon or armor and a throwing spear.” (სარჯველაძე 1998: 100) In our opinion, the word gun-butts should also be associated with kontakion, which is interpreted as follows: “A smoothed wood for a rifle, a tree for shooting (ორბელიანი 1991:382) “„Javtagi” is indicated with the lexeme Kontakion. Sul Khan-Saba interprets this word as Kontakion. In the source, the concepts of gospel and javtagi are used side by side. In “The Life of Andrew the Fool” we read: “He held the Gospel in one hand and “javtagi” in the other” (ორბელიანი 1993: 456).

The book of donations to Bitchvinta by Catholicos Efthimi Sakvarelidze is worth mentioning (around 1600 year), in which we read that he donated it to the temple along with other valuables: „... One scroll painted with gold ink, wound on a golden rod, another painted prayer book, one parchment kontakion, a book bound with cover, another horologion, and one psalm of David” ... (დოლიძე 1970: 387). D. Gogashvili’s opinion about the “golden stem” is completely correct, that the stem is the same as the stick used to wind the scroll (გაბიძაშვილი 2011: 23; კეკელიძე 1908: XVI).

The researcher continues that “stem” is found with the same meaning in the document of donation of Catholicos Malakia to Svetitskhoveli (around 1532 year): „For one of the scrolls I also donated a silver rod with gold tips and studded with precious stones for one of the scrolls.” (გოგაშვილი 2006: 82; დოლიძე 1970: 255). He also draws attention to the “kontakion bound with cover,” which undoubtedly refers to a book enclosed in a codex-shaped cover (გოგაშვილი 2006:82).

The vocabulary found in historical documents suggests that the term “stem” and not “kontakion” was already used to refer to a stick for winding a scroll. Based on the material presented, we believe that since the 17th century, in Georgia, the term “kontakion” has generally been used to refer to a prayer book or books. Books containing liturgical texts in the form of scrolls and codes are also referred to as “kontakion”. Vakhtang VI also called the book of liturgical texts and general liturgical texts published in the form of a codex a Kontakion.¹¹⁷ (ბაგრატიონი 1711:2-222). Besides this, “the Kontakion is said half of the Ikos”. Ikos, along with Kontakion, is Akathist Hymn. Regarding the lexical unit, Ikos, we read: „... See the kontakion” (ორბელიანი 1991:326).

The reference of the **Liturgy** as a **Kontakion** is particularly frequent from the 18th c. onwards. For example, one of the inscriptions, which is found in Q-1503, refers to the codex as a Kontakion. Although this manuscript represents the Liturgy of John Chrysostom, the title itself tells us: “The Liturgy of our Father John the Chrysostom” ... The manuscript contains 88 folios and must have been copied at the turn of the 17th-18th centuries, while the inscription was made later: “This kontakion intended for the bishop was recognized by the priest Gervasi of Samtavisi: it is of the Mother of God of Sioni. It was given to the Mother of God of Sioni ... May Kd (24), year 1796”¹¹⁸. Also the scroll H-513 dated by the 16th century is worth mentioning, on the edge of which is confirmed the inscription made later with Mkhedruli: “O God and all the Holy Mother of God, and Saint John Chrysostom, and Saint Basil the Great, and those who are mentioned in this kontakion and the saints, by their grace, increase the number of Zechariah’s children” (აღწერილობა (H)1951: 8-9) .

¹¹⁶ The title of all surviving manuscripts reads “liturgy” and not “kontakion”.

¹¹⁷ The title page of the “Kontakion” printed in 1711 by Vakhtang VI’s printing house states that the edition presents the most important “rule and order” necessary for the service of priests and deacons, the dawn and evening prayers, the “three kontakions,” or liturgies: John Chrysostom, Basil the Great, and Gregory Dialogus, as well as various types of prayers (Kontakion 1711: 2).

¹¹⁸ Mkhedruli, brown ink (25r).

The National Centre of Manuscripts' new Q fund contains a scroll as item 1069, which contains not only the rules for preparing myrrh, but also various readings from the "Breviary." According to the readings included in the manuscript, it is a collection of liturgical nature intended for the Georgian Church. In the testament included in the text of this collection, executed in the form of a scroll, we read: „I wrote these names in the entire document of our great church in March, 1720 year“ (f. 14r). What does the term **codicil** mean and how possible is it to be the equivalent of a kontakion? In the literary sense¹¹⁹, codices are copies of valuable documents used for everyday or special needs. In our opinion, the codices, according to the inscription in the Q-1069 manuscript, must refer to copies of important documents. This is undeniable, considering that the collection consists of instructions on the preparation of myrrh and other important questions. The scribe called this collection of scrolls a codex because he copied, or made a copy of, important documents and brought together the rules from the "Breviary," the observance of which also uses *myrrh*.

The earliest form of the above-mentioned term used in the sense of a document, in our opinion, must be **codicum**, which is found in the "Great Canon": "The first rule¹²⁰ of the forty-third part of the third book of the law says" (დიდი სჯულისკანონი 1975:212) and „The fourth rule of the seventy-fifth part of the fifth book of the law says...“ As the definition of the legal terms of the "Great Canon" tells us, the codicum(ο Κώδιξ, Codex) is a collection published under the leadership of Justinian in 534 AD, containing the important laws of the emperors from Hadrian to Justinian (დიდი სჯულისკანონი 1975: 593). This definition once again emphasizes that a **codex/codicum** is a document that contains **a law/ a rule**.

The Greek word *Ειλέω* means to turn, to revolve, to roll, or to coil (Дворецкий 1958: 463). The term **Illitarion** must be related to this word. The rule and ordinance of "Presanctified Gifts" of the Gelati Monastery, which is often called the Liturgy of Gregorius Magnus, and is "performed during Great Lent," is known by the name of Illitarion. Its unique edition is preserved in the 16th century parchmentscroll (Illitarion, *Ειλητάριον*) of the Gelati Monastery, which was translated into Russian by Korneli Kekelidze. The establishment of the term Illitarion must also be associated with him (Кекелидзе 1908: 214). In our opinion, the use of the above-mentioned terms "gujar" and "iltarion" to denote a written pattern in a coiled form should indicate that 19th -century Georgian scholars had not yet used the term "scroll".

Today, in the XXI century, there are incredibly rapid changes in all fields. The development of one field or another is, to some extent, in line with this pace. Naturally, the language cannot remain outside of these processes, and the vocabulary of the language also changes. The Georgian language retains its characteristic features and often uses dialectal vocabulary to establish a term (მუზაშვილი 2021: 288-296).

L. Muskhelishvili felt the need to create a term(s) related to the scroll and tried to find a suitable, useful word in the Georgian language; he found the word „kubari“ in the Pshavi dialect. In his scientific work „Statute of Vani Caves Monastery“ in a footnote, we read: "This is the name, as S. Iordanishvili told me, of the wooden stick in Pshavi, on which a scroll is wound; usually there are two kubari", one at the head of the scroll, the other at the end, so that it is easy to unroll it" (მუსხელიშვილი 1933: 3). Although this lexeme has not been established as a term, the above definition allows us to assume that there were scrolls that were wound on two sticks, however, no examples of scrolls wound on two sticks are found in the scrolls studied this time. Instead, Georgian scrolls wound on a single stick (or without a stick), as described above, are unrolled vertically so that the writing is distributed on the folio parallel to the stick.

Thus, as we can see, in early sources the coiled form of a book/a scroll is simply called a book, and its specific reference to a scroll became necessary after it began to be used again, along with the codex, as a manuscript. In addition, terms related to the scroll include: gujari, book, matiani, folio, charta, kontakion, codica, illitarion, stem. The most ancient of these terms is "book".

¹¹⁹ <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://azbyka.ru/&ved=2ahUKEwiuzNnn0pKKAxVnVPEDHbOoEFgQFnoECB0QAQ&usg=AOvVaw3uH1Nxfn6IZ-45N3T6WfpA>

¹²⁰ Statute, a rule binding on everyone

Synodal Records, Genealogical Chronicles, Chronicle Records

Several later written examples of Synodal Records genealogical chronicles and chronicle records have survived in the form of scroll manuscripts.

The National Centre of Manuscripts preserves the “Chronicle of the Svaneti Congregation” Q-267, H-2401; Synodal Records H-2090; H-2091, H-2092, H-2093abd (მარგიაანი 1999:419), which, according to the mentioned persons, must have been compiled in Svaneti. Some of the pages of the monuments are palimpsests. Their lower layer is fragments of the Old and New Testaments copied in the 9th -14th centuries (პალიმფსესტები 2017: 183-192,205-213.). Several scrolls have been returned from Russia. The chronological range of the chronicles copied on the scrolls covers 13th -17th centuries. “Chronicle of the Svaneti Congregation” is an important monument of the Middle Ages. It is preserved in the form of three parchment scrolls, two of which are kept in various collections of the National Centre of Manuscripts, these are: H-2401 and Q-267, while the third P13 (11th folio) is preserved in the St. Petersburg branch of the Russian Institute of Oriental Studies. “Chronicle of the Svaneti Congregation” consists of two chronological layers: the first is related to the second half of the 13th century, and the second to the 14th -15th centuries. Researches on these scrolls has been published by: D. Bakaradze, Ek. Takaishvili, P. Ingorokva, Kr. Sharashidze, G. Gasviani, T. Erukudze, S. Margiani, V. Silogava.

The scrolls that reached us from Svaneti contain private records, in which the names of certain individuals, members of various families, or certain groups of people are found. Typically, such testaments are preserved as inscriptions in codex manuscripts. The fact that similar testaments in the written samples are performed on scrolls, emphasizes that the scroll was given a certain legal significance, in addition, it was also visible and would make it easier for descendants of testaments or interested parties to obtain information in the future.

It is well known that interesting information about important historical facts for the country, natural phenomena, fought battles, births and deaths of members of specific families, etc. is scattered in the form of inscriptions on the edges or on unwritten pages of early and late codex manuscripts. It is possible that in the 18th -19th centuries, the availability of writing materials and literacy contributed to the needs of different social strata of the society, to transfer the existing information onto scrolls or sheets (folios), so that families and family members could have texts containing interesting stories for themselves as independent units - family chronicles and genealogies. For example, the National Archives of Georgia holds a scroll dated by the 19th century, 1446/137, tentatively called the “Chronicle of Purtseladze.” It belonged to Isaia Purtseladze, a resident of the village of Mereta. The “Chronicle of Purtseladze” covers the period from the 4th century to the 19th century. Specifically, it begins in 318, with the baptism of King Mirian, and ends with the marriage of Sophia Purtseladze. Chronological order is not maintained (აღწერილობა(სეა) 2018: 167-168). The National Centre of Manuscripts preserves genealogical lists of the Bagrationi (Q-158 a), Tumanishvili (Q-158 b) and Taktakishvili (Q-158g) families, copied on large-format sheets (folios), dated by the 18th -19th centuries.

Scrolls of the Divine Liturgy of Saint John Chrysostom

Funds. Most of the scroll manuscripts that have reached us, or as we call them, literary scrolls, contain the texts of the Liturgy of the Eucharist. From the 72 scrolls kept in the largest repository of Georgian manuscripts - Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts (otherwise known as the National Centre of Manuscripts/NCM), the divine liturgy is copied on 32 items. According to the funds, these scrolls are distributed as follows:

Fund (A) of the Former Church Museum, №№: 757 (13th c.), 922 (13th-14th cc.), 1553 (15th -16th cc.).

Fund (H) of the former Historical-Ethnographic Society, №№: 191 (14th-15th cc), 510 (15th c.), 511-519 (16th c.), 521 (17th c.), 1060 (15th-16th cc.), 1327 (15th c.), 1411 (14th-15th cc.), 1447 (15th c.), 1728 (17th c.), 1729 (15th c.), 1730 (15th c.), 1852 (15th-16th cc.), 2064 (16th-17th cc.), 2089 (15th c.);

Fund (S) of the former Society for Spreading Literacy Among Georgians, №№: 3485დ (16th-17th cc.), 4980 (12th c), 4981 (14th-15th cc.);

New Fund (Q), №№: 1068 (16th c.), 1070 (16th c.), 1071 (15th c.), 1660 (15th c.).

Besides National Centre of Manuscripts, scroll divine liturgies are preserved at:

National Archives of Georgia, №№: 3 (15th c.), 9 (14th c.), 413 (15th-16th cc.) (აღწერილობა(სეა) 1949:2, 5-6; 1950: 60-61)

Niko Berdzenishvili Kutaisi State Historical Museum: K-605 (16th c.), K-606 (16th c.), K-657 (16th c.), K-636 (16th c.), K-637 (16th c.) (აღწერილობა (K) 1964)

Svaneti of Historical and Ethnographic Museum: 2 (K-80) (16th c.), 489 (K-81) (15th c.), 490 (K-15) (16th c.) (გლოველი 2015: 287-288)

Library of Saint Catherine's Monastery on Mount Sinai, New Collection: N/Sin.Geo. 1s (13th c.), N/Sin.Geo. 4s (13th c.), N/Sin.Geo. 5s (13th c.), N/Sin.Geo.6s (13th c.), N/ Sin.Geo. 8s (16th c.), N/ Sin.Geo. 9s (13th c.), N/Sin.Geo. 10s (13th c.) (New Fimds 2005: 453-457)

University of Graz Library: Graz.Geo.2058/4, (985 y.), Graz.Geo. 2085/5, (14th c.) (წიგნობა 2023: 21-22)

Berlin State Library: Ms.or.fol. 573/WdrB (ehem PrSB), Ms. Or. Fol. 926/UB (ehem. PrSB), which represents a unit created by the union of 4 different scrolls, dates back to the 15th century. (წიგნობა 2023: 35)

As it turns out, the scroll as a form of manuscript containing literary texts was not popular. Out of the 12,000 Georgian manuscripts found to date, the number of scrolls is quite small - it does not exceed 139 items, among which Divine Liturgy is copied on 54 items. Since in the medieval manuscript tradition the scroll was primarily used to create a document, at the beginning of the research, such a small number of literary scrolls led us to assume that the scrolls containing the Eucharistic Liturgy were created not as manuscripts of a practical liturgical function, but as documents reflecting the rules established for the regulation of religious life, as a kind of law, or a condition of the inviolability of the individual church. Thus, the daily use of these manuscripts in religious practice should have been excluded. However, the work on scroll Divine Liturgies revealed the opposite picture and made it clear that scroll Divine Liturgies belong to manuscripts that are very necessary and intensively used for church practice, that is proved by both the paleographic features of these manuscripts and the so-called technical or textural changes that these manuscripts have undergone over time. It is true that the project was focused on the study of the units preserved in the funds of the three main repositories of Georgian written heritage - the National Centre of Manuscripts, the National Archives of Georgia and the Kutaisi State Museum, but at the same time, it took into account the data of the descriptions of the units existing in the antiquities repositories operating in Georgia and abroad, or the results of textological research. Such an approach allowed us to outline the stimulating conditions for the emergence of Divine

Liturgies on the scroll form and to restore the general trends of their formation as independent written monuments.

Paleographic features. The research has shown us that all the scrolls of the Divine Liturgies kept in the National Centre of Manuscripts, as well as in the antiquities of Georgia and outside its borders, regardless of the period of its creation, were written in Nuskhuri alphabet, some with black, and some with brown ink; Titles are written with Mtavruli and red ink. The red ink is also used for initial graphemes of Rubrics, Ectenias and Prayers. Specially ordered Divine Liturgies and those that were probably intended for the ownership of large church centres are decorated with artistic-decorative elements - illuminated with initials, headpieces, images on edging (H-510, H-511, H-512, H-521, A-922, S-4980, K-606, K-657, 2 (ჯ-80), 489 (ჯ-81), 490 (ჯ-15), Graz. Geo. 2058/5, Ms.or.fol. 926/UB (ehem. PrSB); Commemorations written by different hands and at different times have been preserved on the edging of individual scrolls, most of which are no longer legible due to fading of the ink. The rest, probably the units intended for small churches, are written simply, only with a combination of two colors of ink - black/brown and red.

Parchment is used as a writing material, several of them are written on palimpsest sheets (H-191, H-1731, H-2089), which in itself implies that the scrolls, as well as the manuscripts, i.e. the codices, were not created on the basis of the private initiative or interest of individuals, but on the demand of the environment that provided the literate basis for the development of religious life. Parchment writing material, especially for a manuscript that had already been used once, would have been available to those in the church. Different types of damage are noted on each scroll of the Divine Liturgies: the beginning and end of Divine Liturgies are missing, the leaves or sheets are dried, roughened, torn and darkened due to the effects of old dampness and soot, in many cases, the writing is discolored and it is difficult or even impossible to read the text. The places where the leaves are sewn are broken, there are traces of secondary adhesion - instead of the binding material made of hard thread of leather, horsehair or parchment color used in the primary binding, thick yellow, red, blue or parchment colored rough thread is used (A-757, H-510, Q-1071, K-606, H-2090). There are also cases in which the remaining leaves of different scrolls, copied by different hands and on different textures of parchment, seem to be presented as a single unit. (H-1728, H-2089). The texts on these surviving parts are fragmentary.

In the process of cataloging liturgical scrolls, which was one of the tasks of our research, it became clear that only the texts of the Byzantine rite, divine liturgies of Saint John Chrysostom and Saint Basil the Great were transcribed on this form of the manuscript.

The texts of the divine liturgy spread in the early Georgian liturgical tradition and preserved by manuscripts of the 9th-10th centuries such as the Divine Liturgy of Saint James, the Liturgy of the First Offering by Saint James and Saint Basil the Great and the Divine Liturgy of Saint Peter, are included only in book-bound manuscripts and are found mainly either in the form of a separate codex (A-86), or included in mixed liturgical collections (O/Sin. Geo. 12, O/Sin. Geo. 53, in the old edition of the Breviary: O/Sin. Geo. 54, N/ Sin. Geo. 53).

The cataloging of scrolls of the Divine Liturgies showed us that 30 out of 32 scrolls preserved in the National Centre of Manuscripts contain the text of the divine liturgy of Saint John Chrysostom, and only two contain the Liturgy of Saint Basil the Great. One of the four scrolls (K-606, K-637, K-605, K-636, K-657) preserved in Niko Berdzenishvili Kutaisi State Historical Museum, known as the Scroll of the Gelati Monastery (K-657) contains the Divine Liturgies of Saint John Chrysostom and Saint Basil the Great, texts of Mass of the Presanctified.

The results of the fundamental research and the critical text of Saint Basil the Great's Liturgy have been published and are well known to scientific circles (ქავთაძე 1997: 109-145). Thus, the scroll manuscripts of the Divine Liturgy of Saint John Chrysostom were included in the area of our research. The main research units were selected from scrolls preserved in National Centre of Manuscripts. As for the scrolls of the Kutaisi State Historical Museum, they were quite damaged by the passage of time, as well as by the high humidity and unfavorable conditions at the place of initial protection (before they arrived in the museum), the text became discolored. As for the Scroll of the Gelati Monastery, the best preserved scroll in the Kutaisi collection, it contains both the

Liturgies of John Chrysostom and Basil the Great. We believe that the study of the Gelati Illitarium should be conducted in the direction of studying both liturgical texts. Since the study of the Liturgy of Basil the Great is beyond the scope of our study, we limit ourselves to only general information about this scroll.

In the process of working on the research material, two issues attracted our attention. The first one touched the problem of dating these manuscripts, since in some cases a certain inconsistency was revealed between the linguistic features of the texts and the currently known information about their dating. The second problem was related to the identification of the reasons or motives that led to the transfer of the Eucharistic liturgy of the Byzantine rite to the form of a scroll and its formation as an independent written unit¹²¹. It became quite clear that the solution of these issues would be impossible without the study of the complex textual features of the liturgical scrolls and the cultural-historical processes determining the origin of these manuscripts. In the process of working on liturgical scrolls, it became clear that we should look for the research bases of the problems raised in front of us in the results of the research of the Georgian editions of the Divine Liturgies of Saint John Chrysostom and Saint Basil the Great.

History of research. Korneli Kekelidze laid the foundation for the research of the Georgian editions of Divine Liturgies of Saint John Chrysostom and Saint Basil the Great. In his most important work on Georgian liturgy, published in 1908, he provided the scientific community with detailed description of 45 Georgian liturgical manuscripts of the 10th-18th centuries with translations of the texts in Russian (Кекелидзе 1908: 1-408), preserved in the collections of the Church Museum at that time, in the Society for Spreading Literacy among Georgians, in Gelati Monastery (now Kutaisi State Museum Fund) and in Russian Imperial Library (now Russian National Library, St. Petersburg¹²²), and a general overview of the Georgian liturgical tradition (Кекелидзе 1908: 411-425). The work actually laid the foundation for the fundamental research of Georgian translations of this branch of Christian sacred writings. In addition to manuscripts, i.e. codices, scholar's attention was drawn to liturgical scrolls, of which three units written by Saint John Chrysostom are currently preserved in the A collection of the National Centre of Manuscripts - A-757, A-922, A-1553¹²³ (Кекелидзе 1908:48-52), and one, the Scroll of the Gelati Monastery - in the Kutaisi State Historical Museum with stock number K-657 (Кекелидзе 1908: 99-106).

Those who have read K. Kekelidze's works and the purpose of the research outlined in them, know that the scientist's attention was directed not only to the identification of the textological peculiarities of the Georgian editions of individual monuments of Christian writing, but also to research the cultural-historical foundations of the development of Georgian literacy, to determine the role and importance of the Georgian written tradition in the Christian world of the Mediterranean basin, to reveal the connections of the Georgian Church with the early Jerusalem and Constantinople traditions. In the named liturgical work, K. Kekelidze emphasized that the main subject of his interest was the study of peculiarities of typicons and euchologions - liturgical collections of complex composition, as the most important monuments of the life of the Georgian Church and the organization of liturgical practice. In other cases, he aimed to collect as many liturgical books as possible (Кекелидзе 1908: I-VI). It seems that this kind of approach and especially the goal of researching the beginnings of Georgian religious writing led to the fact, that out of the liturgies spread in the Georgian handwritten tradition, the scientist paid special attention to the text of the liturgy of Saint James of Jerusalem tradition. According to the scientist, this text dominated the Georgian liturgical practice before the formation of the Iviron Theological and Literary School (კეკელიძე 1980:582-583). Out of the four editions of the Liturgy of Saint James, the researcher published edition of the late 11th century twice, based on the manuscript A-86 that was in his possession

¹²¹ In this case, we are not referring only to the Georgian editions of the Divine Liturgy. This is a general process taking place in Byzantine liturgical practice and related church services. In the Greek tradition, liturgical scrolls are recorded from the 13th-14th centuries. (cf.: Дмитриевский 1901 :140-146, 157-159, 271-272.)

¹²² General information about Georgian manuscripts preserved in the National Library of Russia in St. Petersburg has been published (Васильева 2019).

¹²³ Korneli Kekelidze talks about four manuscripts in the Church Museum. Today we have only 3 scrolls in Collection A.

(Кекелидзе 1908: 1-32; Кекелидзе 1912). As for the Liturgies of Saint John Chrysostom and Saint Basil the Great, as we have already mentioned, K. Kekelidze published Russian translations of Georgian texts in the aforementioned work, based on the manuscripts of the 13th-17th centuries that he had access to. At the time of the preparation of this fundamental research by K. Kekelidze, research of Georgian manuscripts preserved in Saint Catherine's Monastery on Mount Sinai, in Austrian or German libraries, was still impossible.

Besides this, neither the collections of the Society for Spreading Literacy among Georgians and nor the Historical and Ethnographic Society of Georgia were not fully collected and cataloged. Thus, the scientist relied on the texts transcribed on Gelati scrolls, collection of Ioannes Batonishvili of the Russian Imperial Library and on the scrolls of Church Museum of that time. While publishing their Russian translations, the scientist limited himself to listing the general relationship between the Georgian and Greek editions and the differences found in the Georgian lists. (Кекелидзе 1908: 48-56, 87-106, 178-179, 191-196, 206-209 414-425). The researcher did not pay attention to the research of the chronological limits and the causes of the editorial differences in the Georgian editions of the liturgies of the Constantinople rite, which is quite natural. At the turn of the 9th-10th centuries, the questions of the formation and editorial development of the Greek formulary of the Liturgy had not yet been determined by verifying the appropriate material. By the way, despite a number of studies related to the history of Byzantine liturgy, which mainly present detailed descriptions of manuscripts, (Дмитриевский 1894; Дмитриевский 1901:12-28, 42-43, 75-76; Красносельцев 1885; Голубцов 1918; Ваумстак 1953; Арранц 1978, 1979, 2003; Успенский 2006; Тафт 1977; 1980/1981: 45-75; 2000; Pott 2000: 169-196), even today, many things still require clarification regarding the editorial features of the text regulating the ritual of the Eucharistic liturgy or the issues related to the cultural-historical situation in the area of their creation and distribution. Such a situation is caused by the abundance of Greek editions and in many cases the problems created in the dating of manuscripts.

Although K. Kekelidze did not aim detailed analysis of the Codicology and Textual criticism of this important document, his work and general observations, which he published in the first volume of the history of ancient Georgian literature (კეკელიძე 1980:580-584), still give way to researchers interested in this field. The scientist determined 10th century as the date of the introduction of the Divine Liturgies of Saint John the Chrysostom and Saint Basil the Great into Georgian tradition, although he noted here that the coexistence of Jerusalem and Constantinople traditions continued in Georgia until the 12th century (Кекелидзе 1908: XV-XVI). In this regard, the text of Euthymius the Athonite and Teodore Sabatsmindeli's questions and answers, published in his work according to the 16th century collection, is interesting, in which, speaking about the monuments tolerated by the Church of Constantinople, he refers to the completely legal nature of the coexistence of the liturgies of the Jerusalem and Constantinople traditions and notes:

*„When Saint Basil and Saint John Chrysostom preached liturgies, the people accepted them and forgot about Saint James. And now everyone prays with the liturgy of Saint John Chrysostom, during Great Lent - with the [liturgy] of Saint Basil. And if anyone is interested, liturgies of Saint James, Saint Peter, Saint Basil and Saint John Chrysostom are also very good“.*¹²⁴

The process of working on the liturgical scrolls of John Chrysostom revealed a number of proofs of the coexistence of the liturgies of the early and Constantinople editions.

The first Georgian edition of the divine liturgy of Saint John Chrysostom, preserved outside the borders of Georgia, belongs to **Mikheil Tarkhishvili**, who introduced the text of Georgian editions of the liturgies preserved in the libraries of Austria and the Vatican to the scientific community. At the end of the 30s of the 20th century, the researcher published *Graz. Geo. 2085/5* on a folio preserved in the library of the University of Graz, copied German translation of the Georgian edition of the Liturgy of John Chrysostom and dated the manuscript by 10th-11th centuries (Tarkhishvili 1934: 79-94.); Later, he published Georgian editions of the Liturgy of Saint James and the Liturgy of the First Offering (*Graz, Geo. 2058/4*), Divine Liturgy of Saint John Chrysostom (*Graz. Geo. 2058/5*)

¹²⁴ For a detailed analysis of this question-and-answer, see: ებრაელიძე 2019: 145-161.

and Liturgy of Saint Peter (Vat. Borgia 7) on the basis of the Georgian manuscripts, i.e. codices and scrolls preserved in the libraries of the University of Graz and the Vatican (Tarchnišvili 1950). Since the scrolls in the area of our research, as we have already mentioned above, do not contain the Liturgies of either the Saint James or Saint Peter, we will only deal with the text of the liturgy of Saint John Chrysostom from M. Tarkhnishvili's edition (Tarchnišvili 1950 : 64—83).

According to Graz.Geo. 2058/5, **Vakhtang Imnaishvili** republished the text of Liturgy of Saint John Chrysostom with a detailed description of the scroll, inscriptions and a black-and-white photo of the first sheet. He corrected erroneous issues of M. Tarkhnishvili's edition, however, in his publication he did not touch the issue of dating the scroll at all. (იმნაიშვილი 2004: 295-313).

In 1964, the Belgian researcher **André Jacob** published the text of the Georgian edition of the Divine Liturgy of Saint John Chrysostom according to the Georgian manuscript O/Sin.Geo. 89 of the Sinai collection (Jacob 1964: 65-119). Later, he took into account the results of the research of the Georgian edition in his doctoral work dedicated to the history of the Greek formulary of the Divine Liturgy of Saint John Chrysostom (Jacob 1968). In addition to the Liturgy of Saint John the Chrysostom, the Sinai manuscript includes the texts of the Liturgies of the First Offering of Basil the Great and Saint James. The manuscript was transcribed by Stephane Dvali in the Church of the Assumption of the Virgin Mary in Gethsemane. Based on the transcribed colophons attached after each liturgy, in which Mikael and Father Iovane are mentioned along with other persons, the researcher probably connects Stephane Dvali with the famous 11th century calligrapher Iovanne (Ioannes) Dvali. Parallel to this fact and based on the discussion of paleographic features of the manuscript, he dates the collection by the 11th century (Jacob 1964: 68)¹²⁵. In addition to these arguments, A. Jacob focuses on the composition of the collection and cites the fact of the order of the liturgies as one of the arguments of its early origin – O/Sin.Geo.89. At first, he presents the Liturgies of Basil the Great, and later of John Chrysostom, which was characteristic of the Byzantine practice of the 11th century. Further A. Jacob directly examines the structure of the Liturgy of John Chrysostom, the peculiarities of prayers and rubrics, compares the material of the Sinai manuscript with the text of the Graz scroll and notes that in O/Sin.Geo. 89, the formulary spread in the 11th century is preserved, which is of great importance in the study of the Greek edition of this monument itself. On our part, we will make only one note, the representatives of the dynasty of Dvali calligraphers - John (Ioannes) and his son Mikael appear in our manuscript tradition from the 50s-60s of the 11th century. Stephane Dvali is probably a representative of their later generation, and the lower limit of copying the collection should be at the turn of the 11th-12th centuries.¹²⁶ Colophon of the text O/Sin.Geo. 89 allows us to make such an assumption:

“Glory to you Christ. The Holy Liturgy of Saint John the Chrysostom was finished by the hand of the great sinner IO (!) Stephane Dvali. Pray, holy fathers, and pardon me for fast writing missing something. May God convince you. Christ have mercy on Stephane, Kvirike, Mose, Symeon, Gabriel. I copied it in Gethsemane, on the tomb of the holy and all-glorious Mother of God. (69v).

“Remember, Lord, by your mercy the soul of the merciful Stepane and the soul of his parents Kvirika (!) and Anay (!) and the soul of Mikael...” (62r)

As is known, in most cases co-authors of the same family or generation are mentioned together in the colophons attached to their manuscripts. We do not consider A. Jacob's supposition reliable, according to which the two graphemes „IO“ in Stephan Dvali's will, he spoke about Iovanne Dvali. In addition to the fact that in the colophons of Iovanne Dvali, his name is presented in full - *Iovanne*, neither a single language norm, nor the rule of punctuation is violated, there are no written forms with a-tone or i-tone. Besides, neither Stephane Dvali nor his parents Kvirikay(!) and Anay(!) are mentioned. For example, we will refer to the colophons of Jer.Geo.14 copied in Jerusalem by John and Mikael Dvali in 1055 year:

¹²⁵ Al. Tsagareli dates the collection by the 13th-14th centuries (Цагарели 1888:250), while the describers of the ancient Sinai collection date it by the 12th century (აღწერილობა (Sin) 1987:201).

¹²⁶ According to data from the US Library of Congress's digital website and a description compiled by Georgian scholars, the collection dates back to the 12th century; Compare: <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.0027938734A-ms/?sp=2&st=image&r.0.259,0.027,1.592,0.733,0;> (აღწერილობა (Sin.) 1987:201)

“Written... by the hands of the unworthy monk Iovanne Dvali and my son, blessed Michael.” (490v)

“...I donated to the Holy Monastery of the Sacred Cross, which I promised, so that they would mention and pray for my very sinful soul and for the soul of my parents, for the soul of Parsman {...}” (496r¹²⁷)

In order to identify the probable sources of the peculiarities of the Georgian translation, the Belgian researcher compares the Sinai version with 14 Greek and one Latin manuscripts of 8th-13th centuries. From the conducted research, we learn that all 14 manuscripts of the Liturgy of John Chrysostom form two distinct groups in terms of completeness. Besides this, the versions included in these groups show editorial differences. The Georgian Sinai text does not follow the one of the Greek versions discussed by A. James. For the analogues of its constituent parts – the title, the Suggestion/Proposition of gifts, Liturgy of the Catechumens and their release, the Liturgy of the Righteous and Anaphora - the researcher points to different Greek versions. (8th c. Barberini grec 336, 11th c. Grottaferrata Γ β II, 11th c. Leningrad grec 226).

But the analogy of individual sections with the Greek texts of the 8th-10th centuries does not mean that the Georgian version known today follows the Greek edition of this period. The point is that in general, the Eucharistic service is a complex rite of composition, and therefore the composition of the liturgy is not easy as well. This is a ritual that combines the preparatory activities of the liturgy with the so-called “Occasional Prayers”, Proskomidas, Liturgy of the Catechumens and Liturgy of the Righteous, priests, their remarks, ectenias and antiphons, New Testament verses and psalms. Therefore, the formation of the book intended for this ritual covers a long period of time. Anyone who is well versed in the history of the theory and practice of Christian liturgy can distinguish between different eras in liturgical texts. We are, of course, far from this kind of analysis and we limit ourselves only to the issues of the relationship between the Georgian translations transcribed on the liturgical scroll of John Chrysostom on the basis of the data of the manuscripts, i.e. the factual material, however, their research, without taking into account the already existing results of the research of the codices containing the Georgian edition of the Liturgy of John Chrysostom, will be only a futile attempt to solve our task. That is why it is essential and important for us to take into account the results of research conducted by A. Jacob. We should thank the scientific work performed by the Belgian scientist that we have at hand not general points of view about the liturgical text of interest to us, but conclusions based on the analysis of Greek manuscripts. As a result of the study of a number of Greek manuscripts by A. Jacob, the important stages of the history of the formation of the formulary of the Liturgy of John Chrysostom were revealed. It turned out that in the old Constantinople edition, preserved in Greek manuscripts dating from the 8th-10th centuries, the complete formulary of this monument was not yet established, therefore its distribution was limited only to local churches. It seems that this situation is also reflected in our manuscript tradition. It is no coincidence that the Georgian manuscripts of IX-XI centuries and, we must think, the liturgical tradition recognize only the text of the liturgy of James.

According to A. Jacob’s research, the complete formulary of the Liturgy of John Chrysostom, or, as the researcher calls it, the new Constantinople edition, was finally formed in the 11th century. (Jacob 1968: 257-258, 270-284). In accordance with the established ritual in individual metropolises or monastic centres, this new edition underwent changes in one or another section – remarks or ectenias - but preserved the integrity of the formulary. The text in O/Sin.Geo. 89 is the version of the new Constantinople edition, which was spread in 11th century in the Byzantine liturgy. Georgian tradition does not know of an earlier translation of it, at least not a single manuscript or fragment has been discovered that would put the Georgian edition of the complete formulary of the Liturgy of John Chrysostom next to the old Constantinople edition. Perhaps, ectenias, prayers of expiation and psalms arranged on the calendar of O/Sin.Geo. 12 and O/Sin.Geo. 54, have direct analogies with the corresponding parts of the Liturgy of John Chrysostom in the 10th century liturgical collections, but we consider, that this prompts us to think more about the relationship between the Divine Liturgies and the identification of common sources.

¹²⁷ The following text is illegible due to damage of the page.

In general, it should be noted that the interest of researchers in the most important book and in fact, the book of legal significance of the Eucharistic service, is very high. Since 17th century, in particular, after Jacob Goar published the Greek-Latin editions of the Euchologion (Goar 2014)¹²⁸, a number of fundamental works of the Christian liturgy or individual scientific publications, some of which we mentioned above, touch on the issues of the history of the liturgy, the perfection of its structure and editorial features. In this respect, 162 Greek Euchologies published by A. Dmitrievsky in 1901 year is of special importance (Дмитриевский 1901). This work well reflects the history of the development of Byzantine liturgy based not only on the codices, but also on liturgical scrolls. But it should also be said that the study of the liturgy itself, whether it is of the Jerusalem tradition or of the later Byzantine rite, is not so easy, since it is precisely related to the history of the ritual of the Eucharistic service and its setting. As can be seen from a number of existing scientific publications on this issue, the ritual, which had its foundation in the Gospel teaching, took a strict disciplinary form by the 4th century, but in accordance with the local environment, traditions and requirements of individual metropolises or church-monastic centers, it still underwent changes. This is not surprising, since it was a reflection of a living or active liturgical process in one or another era. It is true that the ecclesiastical space of Constantinople, based on the formation of a strictly structured hierarchy and a strict order of worship, gradually replaced all these types of documents formed on the basis of the earlier tradition, and in a certain period it became the lawgiver of the manner of worship itself, but still it could not avoid the multitude of versions formed under the influence of the living process of worship. We should not ignore the events of 1204 year, in particular, the fall of Constantinople and the creation of the Latin Empire as a result of the Fourth Crusade. For almost 60 years, Constantinople, and therefore its church, came under the influence of Latins. Naturally, during this time, the ritual of the Eucharistic service underwent certain changes. It is no coincidence that the researchers of Byzantine liturgy and especially of the Eucharistic celebration find important evidence of the development of the Byzantine tradition in Greco-Latin or, in other words, Greco-Roman manuscripts (Дмитриевский 1901:II-IV, Jacob 1964:72-74; Jacob 1968). Byzantine liturgical researcher A. Taft points out: "There is nothing purely "Roman" in the Roman liturgy and nothing purely "Byzantine" in the Byzantine service" (Taft 1977:9). This process of changes continued until 1526 year, that is, until the appearance of the first printed version (Taft 1977: 8-30, Голубцов 1918:38-41). This process was followed by both the Greek and closely related Georgian versions of the liturgies of the Byzantine rite.

The fact that the Georgian texts of the Graz and Sinai manuscripts discussed above of the Formulary of John the Chrysostom are different from each other, is a reflection of this process. The Sinai version represents the earliest Georgian edition of the Liturgy, while the text of the Graz scroll reflects later changes.

Qualification of **Akaki Shanidze** of the text published by A. Jacob is noteworthy. By evaluating the phonetic, morphological-syntactic and lexical features of the Georgian translation itself, as well as by comparing the Sinai text with the edition preserved in the Graz manuscript, the scientist confirmed A. Jacob's point of view, that the Divine Liturgy of John the Chrysostom of O/Sin.Geo. 89 is the earliest among the Georgian editions (შანიდჯე 1976: 189-196).

Although O/Sin.Geo.89. is a codex and not a scroll, it appeared to be very interesting for us, since this collection actually represents the earliest Georgian list containing the Liturgies of the Byzantine rite, that is, of John Chrysostom and Basil the Great, and therefore, the existing studies about its meaning and editorial features will allow us to determine when and on the basis of which situation created in the Byzantine service, the text of the eucharistic liturgy appears on scroll manuscripts. Connected with O/Sin.Geo. 89, the fact that after the Liturgies of Basil the Great and John the Chrysostom, the Formulary for presanctified gifts of the apostle Jacob is also

¹²⁸ J. Goar, *Euchologion Sive Rituale Graecorum, Complectens Ritus Et Ordines Divinae Liturgiae Officium... Juxta Usum Orientalis Ecclesiae*- The book was published for several times: in 1647 in Paris, in 1730 in Vienna, in 1960 in Graz; in 2014 a Latin version of the work was published. However, the conclusions published in Jacob Goar's work were later revised for several times (cf.: Дмитриевский 1901:I-II). We didn't not refer to Goar's this edition.

included in this collection. As we mentioned above, the texts of the Jerusalem and Byzantine, i.e. Constantinople, rite exist simultaneously in our liturgical practice at the turn of 11th-12th centuries.

The interest in the Georgian editions of Liturgy of John the Chrysostom did not suspend with that. In 2013 year, another Georgian edition of the Formulary of John Chrysostom was published on the *Academia.edu* platform, which was based on a Georgian scroll of the 15th-16th centuries preserved in the funds of the Berlin State Museum - MS.or.fol. 573. The text was studied and prepared for publication by **Shota Gugushvili**. (გუგუშვილი 2013: 1-31). The author discusses in detail the relationship of the Berlin Scroll of the Liturgy of John Chrysostom with the text of the same Liturgies of Sinai and Graz manuscripts, as well as with the text of the Liturgy of Basil the Great in H-531. On the basis of such a comparative analysis, he comes to the conclusion that the Liturgy of John Chrysostom transcribed on a Berlin scroll dated by 15th-16th centuries is a translation of George the Hagiorite, and this edition should be dated by the middle of 11th century (გუგუშვილი 2013:8). Along with the comparative analysis of the texts in the Georgian manuscripts, the researcher tries to outline the connection between the Georgian scroll of 15th-16th centuries and the Greek and also the South Italian editions of 10th -11th centuries.

Of course, we will refrain from a categorical dispute on this issue, but we think that some of the author's provisions still require clarification. The first question that came to mind after reading the work concerns the recognition of George the Hagiorite as the translator of the Berlin edition of Divine Liturgy of John Chrysostom. The fact is that, according to today's data, O/Sin.Geo. 89 containing the earliest Georgian edition of the Liturgy is a manuscript of Jerusalem origin - as we learn from the colophon, it was copied in Gethsemane. It should be remembered that since the middle of 11th century, the scribal activity of the Georgian monastic centers in Palestine has been guided in a way by the Jerusalem Holy Monastery of the Cross and the scribal policy created there. A number of facts, in particular, a manuscript and its testament-inscriptions confirm that from the half of XI century, the library of this most important center of the Georgian state¹²⁹ and church was established under the leadership of the founder and first abbot of the monastery, Prochorus the Iberian (991-1066). It is at his request that the library of the monastery is filled with the most important books of the Constantinople rite for the organization and practice of monastic life. It is enough to recall at least two books depicting this process: the first edition of Menaion copied by Ioannes Dvali with the order of Prochorus the Iberian¹³⁰, which is a transitional collection from the Jerusalem to Constantinople rite (ჯღამაია 2016:198) and also Tetraevangelion of George the Hagiorite 's edition transcribed in Jerusalem in the second half of 11th century – O/Sin.Geo. 16.

As for the Gethsemane monastery, the liturgical collection Hymnal was copied here in 1044 year from the Jerusalem rite to Constantinople tradition, which reveals the proximity with Xth century Iadgar and the Hymnal of George the Hagiorite's editorial office¹³¹. We needed to discuss the manuscripts copied in the Jerusalem Holy Monastery of the Cross and Gethsemane of in order to raise an interesting and unanswered question for us: If there already was George the Hagiorite's translation of the Divine Liturgy of John the Chrysostom, then what prompted Stephane Dvali, working in Gethsemane monastery that was oriented on Constantinople rite, to copy the text of another edition. O/Sin.Geo. 89 significantly differs from Berlin edition.

In addition, we would like to draw attention to the fact that the author names two liturgical collections of the Sinai collection – N/Sin.Geo. 54 and N/Sin.Geo. 66 - as the earliest manuscripts containing the Liturgies of John Chrysostom and Basil the Great i.e. 10th century (გუგუშვილი 2013: 4). It is clear that the researcher relies on the catalogue data of the new Sinai collection, but it must be said that the dating of these manuscripts of the new collection requires some clarification. Accordingly, the author's assumption, according to which the Liturgies of Basil the Great and John

¹²⁹ The construction of the Cross Monastery was financially supported by Bagrat IV (1018-1072); to provide solid material support for the functioning of the monastery, the Cross Monastery estates were established in Georgia. (ხუციშვილი 2006, მენაბდე 1980: 144)

¹³⁰ The manuscript is preserved in the Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies in Washington, D.C., USA, under the stock number Dumbarton Oaks MS.2 (ჩხიკვაძე 2023: 28).

¹³¹ As is known, George the Hagiorite completed work on the final edition of the Paraklitike during his stay on the Black Mountain, as evidenced by the colophons attached to this liturgical manuscripts. (ჩხიკვაძე 2023:209 № 45).

the Chrysostom should have been translated before the Euthymius the Athonite (955-1028), needs more argumentation, since none of the Georgian manuscripts of the liturgy gives us the opportunity to draw such a categorical conclusion. However, we should consider it a merit of this work that both the text transcribed on the Berlin scroll of the liturgy of John the Chrysostom, as well as the results of research related to the relationship between the liturgies on the Mount Sinai, Graz and Berlin manuscripts became available to the scientific community.

The results of the research of the scrolls of the Divine Liturgy of Saint John Chrysostom

Difficulties in dating. The first difficulty we encountered in the process of working on the scroll manuscripts concerned the problem of dating them with more or less accuracy. In the process of cataloging the liturgical scrolls of John Chrysostom, it was revealed that the authors dated the largest part of these manuscripts with missing chapters to 13th-17th centuries based on paleographic signs, in particular, the outlines of the alphabet (აღწერილობა (H) 1946, 1948, 1949, 1950, 1951; აღწერილობა (სეა) 1949, 1950; აღწერილობა (K) 1953, 1964; აღწერილობა (S) 1967, 1969). As it is known, the dating of the manuscript in case it is not accompanied by the corresponding colophons, in which the date of copying is indicated or famous historical persons are named, is possible mainly on the basis of paleographic signs - the graphic outline of the alphabet, the peculiarities of the organization of the text on the sheet. However, it should also be noted that such dating is always conditional and cannot be considered as a condition for the exact determination of the time of copying of an individual manuscript. Determining the date of this or that written monument is a complex research issue. In addition to the paleographic features, it is necessary to take into account the linguistic-lexical or editorial features of the text, the parallel material, and in our case, the conclusions obtained as a result of the study of the Divine Liturgy of John Chrysostom transcribed on the codices, the cultural-historical context of the creation of a separate unit. And, as we mentioned above, this type of complex research is connected with many difficulties, in particular, with the multitude of other language (Greek, Latin, Slavic) editions, and it was not even conducted. In the case when the research of the Georgian translation of the Divine Liturgy of John Chrysostom transcribed on the scrolls went beyond the scope of studying of only one manuscript, the inaccuracy in the dating of a specific unit was also corrected. From this point of view, the research history of scroll Graz, Geo. 2058/5 is a good example.

Graz. Geo. 2058/5. Before being exported to Europe, the scroll was part of the Sinai collection. That's why its essence and the date of copying was initially determined by Al. Tsagareli, who dated the manuscript by the 11th-12th centuries (Цагарели 1888 : 209, № 29), Later, the first publisher of this text, M. Tarkhnishvili recognized the manuscript as a unit copied in the 10th-11th centuries (Tarkhnishvili 1934: 79-81). Then, after Ak. Shanidze published the description of the Georgian manuscripts preserved in Graz and accompanied it with the photo of a scroll fragment that is interesting to us (შანიძე 1919: 313-159), K. Kekelidze put the date determined by M. Tarkhnishvili under question and noted that according to the content and the hand, the scroll should not be considered earlier than the 12th century. (კეკელიძე 1980: 583. not.1). However, the discussions related to the dating of the Graz manuscript did not finish here. A. Jacob, researcher of the Sinai version of liturgy of John the Chrysostom, also didn't share the date determined by M. Tarkhnishvili. Based on samples of manuscripts - H-1661 and H-65 - included in the paleographical album published by Il.Abuladze (აბულაძე 1949), Jacob emphasized that the Gratz scroll may be not only earlier than the 12th century, but even later. (Jacob 1964: 65-66). In the 2000s, Nino Kajaia, a senior researcher at the Institute of Manuscripts (now the National Centre of Manuscripts), who devoted a lot of time and energy to the study of Byzantine-style Liturgies¹³², published a piece of

¹³² She also published Georgian editions of the Liturgy of Basil the Great with extensive research and critical apparatus (ქაჯაია 1992: 109-145)

work about the editorial features of the Liturgy of John the Chrysostom transcribed on the Graz scroll. Considering the structure of the manuscript, the sequence of rituals, rubrics and formulas in parallel with Greek and other Georgian manuscripts, she dated the manuscript by the 13th-14th centuries, although the researcher also assumed that the date of this version may be moved to a much later era (ქაჯჯაია 2000-2004: 177-183).

It is true that the study of the scroll preserved in Austria is not our goal, but the issues related to the dating of this manuscript and the efforts of scientists to solve them turned out to be of interest to us as well, as this problem actually concerns the chronological limits of the tradition of transferring liturgical texts to scroll-shaped manuscripts. It is interesting from which period such written monuments appear. It is generally known that after the formation of bound pages as a book, the scroll, as an acceptable form for copying voluminous texts of religious content, gave way to the codex or manuscript due to the difficulties and high risk of damage in practical use. That is why the point of view expressed in the scientific literature, that the liturgy was mainly written on scroll-shaped manuscripts (კეკელიძე 1980: 581; გაბიაშვილი 2011: 23), requires clarification. According to our handwritten tradition, the Liturgies of both the Jerusalem i.e. Jacob the Apostle and the Byzantine rite - John Chrysostom and Basil the Great in 9th-13th centuries¹³³ were transcribed not on a scroll, but on a codex-shaped manuscript. We will name some of them: N/ Sin.Geo. 26 (9th-10th cc.), N/ Sin.Geo. 58 (9th-10th cc.), A-86 (10th c.), Graz.Geo. 2058/4 (10th c.), H-531 (10th c.), N/Sin.Geo. 81 (10th c.), N/Sin.Geo. 83 (10th c.); O/Sin.Geo. 12 (10th c.), O/ Sin.Geo. 54 (10th c.), N/Sin.Geo. 22 (10th c.), N/Sin.Geo. 53 (10th c.), O/Sin.Geo. 89 (11th-12th cc.), A-194 (13th c.). That is why we consider the transfer of the liturgical texts to the scroll form as the Christian liturgical ritual of the late Middle Ages and a reflection of the ongoing changes in its collections.

And again, about the Graz manuscript. As we mentioned above, the strongest basis for the dating of manuscript antiquities is the correspondence of people connected with the creation of the book. Fortunately, Graz's manuscript preserved the discolored inscription of the owner, which was published by V. Imnaishvili (იმნაიშვილი 2004: 298). These inscriptions allowed us to determine the date of the mentioned manuscript of Divine Liturgy of John Chrysostom. On the left side of the third folio are several colophons written in Nuskhuri, but different from the scribe's handwriting. These colophons mention the sponsor of the scroll, a certain Makharebeli and members of his family.

Makharebeli mentioned in these colophons is a 14th century Georgian monk from the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem, and is known as a bookbinder of manuscripts. Since the scroll preserved in Graz was part of the Mount Sinai collection before it was taken to Europe, and the library of the Georgian monastery of Mount Sinai contained a number of manuscripts copied in Jerusalem as donations, we examined the colophons of the Georgian manuscripts of the Monasteries of Sinai and the Jerusalem Holy Cross. It turned out that the persons mentioned in the Graz scroll can be found in the 14th century colophons of 11th century manuscript O/Sin.Geo. 96.

If we turn to the text of the colophon, its compiler and copyist are very far from literacy in both the norms of the Georgian language and the Nuskhuri alphabet. The colophons are written in a non-calligraphic large, almost uniform angular Nuskhuri. The same handwriting was used to copy the Menaions of the Georgian manuscripts of Sinai: O/Sin.Geo. 92, O/Sin.Geo. 93, O/Sin.Geo. 94 and O/Sin.Geo. 95. Unfortunately, none of these lists have preserved colophons indicating the name of the rewriter.

In addition, Makharebeli, monk of Church of the Holy Sepulchre in the 14th century, manuscript binder and copyist, is mentioned in three liturgical manuscripts of the Jerusalem collection: Jer.

¹³³ When dating the liturgies copied from codices outside our study units, we rely on the data from the corresponding descriptions of the collection (New Finds 2005: 396, 398-399, 413-414, 417-418, 429-430; აღწერილობა (H) 1951: 15, აღწერილობა (A) 1974: 297-300, აღწერილობა (A) 1976: 331-334; აღწერილობა (Sin) 1987: 33-47, 58-67, 201-204; ჩხიკვაძე 2023: 21). Also, copies of the Georgian, Sinai and Jerusalem manuscripts published on the US Library of Congress digital page:

<https://www.loc.gov/search/?fa=partof%3Amanuscripts+in+the+libraries+of+the+greek+and+armenian+patriarchates+in+jerusalem%3A+microfilm+5017%3A+georgian&st=gallery>

Geo.59, Jer.Geo.104 and Jer.Geo. 150 (კარანაძე 2002: 34, 43). Thus, based on the mentioned inscriptions, the Gratz scroll should be dated by the 14th century.

A-922. A-757. Graz manuscript is not the only scroll containing the liturgy of John Chrysostom, the dating of which requires clarification. Two units of the former church museum should be attributed to the manuscripts of the same order: A-757 and A-922, which are dated by the 13th and 13th-14th centuries. (Кекелидзе 1908: 48-52¹³⁴, Description of Collection A¹³⁵). It should be noted that only one of the kontakions of the Church Museum was assigned the stock number A-757 in the 1908-year edition by K. Kekelidze. Since both this scroll and A-1553 are very damaged manuscripts, on which the transcribed text is practically discolored and only individual fragments can be read, K. Kekelidze focuses on A-922, which is denoted by the letter A. We will focus this time on the colophon in the frame of the image of John Chrysostom on 1r of this scroll, executed with the hand of the text and with the same ink, which unequivocally indicates that it belongs to the copyist:

“May God have mercy on Gabriel, who is the mchkhibavi of this.”

The term *Mchkhibavi* can be found in A-757 with the meaning of copyist, which is copied with Nuskhuri, decorated with initials, but at the same time is very damaged. Although it is impossible to read the text, at the end of the fifth folio, there is an inscription by the hand of the text on recto:

“May God have mercy on “Mchkhibavi” of this” (5r)

It seems that the term *Mchkhibavi* in the meaning of copyist was quite acceptable and unambiguous in a certain period. We can make such an assumption by a 12-word handwritten note on recto of the first leave of A-922, outside the frame of the image of John Chrysostom, with black ink, transitioning from Nuskhuri to Mkhedruli. Only the beginning of the text can be read:

“May God have mercy on Gabriel, who is the “Mchkhibavi” of this [...]”

Presumably, this Nuskhuri inscription should belong to a well-known figure of the Georgian Church at the turn of 19th-20th centuries, a member of the Society for Spreading Literacy among Georgians, Metropolitan Davit Katchakhidze, Bishop of Alaverdi in 1907-1912, which may possibly even be a person who reconstructed the discolored text on the verso of the scroll. A highly significant inscription written with black ink on the left edge of the recto of A-922's third folio allows us to make such an assumption:

„In June 1909 I, David (Katchakhidze), Bishop of Alaverdi, corrected this Kontakion according to this“.

This inscription is very interesting from the point of view of studying the Georgian editions of liturgy and the history of the Georgian Church in general. It is known that in the 18th century Catholicos Anton II corrected the liturgies of the Byzantine rite and the collections containing them - Kontakions according to the Slavic editions (კეკელიძე 1980: 583). The author of the inscription interesting to us, Bishop Davit, actively fought for the restoration of the autocephaly of the Georgian Church. As one of the conditions, he saw the liberation of the liturgical practices of the Georgian Church from the Russian influence and the replacement of the books corrected according to the Slavic edition with traditional Georgian editions. It was no coincidence that in 1910 he published a 24-page publicist letter “On the necessity of correcting the text of the present Kontakion according to the old Kontakions and on the printing of ecclesiastic books with Mkhedruli letters”. Because of this attitude and actions, he was removed from the Alaverdi diocese in 1912 and ordained in Pyatigorsk, Russia (იმედაშვილი 2021: 599-601). The inscription on our scroll should be seen as a step taken by Bishop David towards the restoration of the autocephaly of the Apostolic Church of Georgia.

If we do not rely only on this argument, we will also focus on the paleographic features of this manuscript. The first thing that cannot be overlooked, and what distinguishes this scroll from other

¹³⁴ In his publication Korneli Kekelidze speaks about four scrolls from the Church Museum. Currently, in addition to the two scrolls mentioned above, one more scroll, A-1553 (15th-16th centuries), is preserved in the A collection of the National Centre of Manuscripts (აღწერილობა (A) 1954: 72).

¹³⁵ The description of Collection A, №№. 601-1040, has not been published. Its digital version is protected by copyright at the National Centre of Manuscripts.

similar manuscripts of the times, is that A-922 is a complete, undamaged manuscript. The absolute majority of scrolls dated from the 13th –17th centuries are headless. The text of A-922 is written with Nuskhuri in large print, with brown ink, on high-quality parchment, decorated with the image of John Chrysostom and initials. Gabriel mentioned in the inscription is well versed in Nuskhuri script and the way of organizing the text in decorated manuscripts - quite extensive edgings are left for artistic elements. From the linguistic point of view, the mistakes made do not correspond to the Georgian language of the 13th century, and the text is sometimes incorrect due to the omission of a word or writing in the wrong form. One gets the impression that the copyist has not read the script well. Usually, this type of scribe's mistake is corrected by the reader. Such things are not mentioned in A-922. This suggests that the mentioned scroll was copied not as a practical manuscript, but as a kind of manual or sample unit, because there are no damages from frequent unfolding-folding - cracks, torn, cases of disintegration of stitching places, traces of soot and candle wicks. We have to think, at the time of the copying of this scroll, the church practice mainly relies on the edition corrected by Catholicos Anton I (1720-1788) in the 18th century (კეკელიძე 1980: 583).

And again, about the term „*Mchkhivavi*“. At first, Iv. Javakhishvili drew attention to it. Based on the description compiled by Mose Janashvili, he only noted the existence of this term, but did not discuss the chronological limits of its distribution (ჯავახიშვილი 1996: 60). M. Surguladze touched on this term in detail. In the work dedicated to Georgian paleographic terms, the researcher determined the meaning of the mentioned term and the chronological limits of its use by using appropriate illustrative material, i.e. colophons of manuscripts. From M. Surguladze's work, we learn that the above-mentioned term appears in the Georgian manuscript tradition no earlier than the 17th century (სურგულაძე 1978: 24-28). The fact that the mentioned term was not even related to writing and copying before this period can be clearly seen in the dictionary of the old Georgian language compiled by Il. Abuladze, in which „*Mchkhivavi*“ is defined as „witch“ (აბულაძე 1973:306). In addition to the dictionary, to illustrate terms related to writing and copying, we will also provide colophons of manuscripts from the 13th -16th centuries, including those dated:

A-449, 13th , 16th cc.: “God bless the writer of this.” (88r)

H-75, 16th c.: “Jesus Christ, King of glory, have mercy on this sinful writer, Germanos, the leader of Tetrosani“ (131v)

Q-39, 1560-1578 yy.: “The writer of this book, Nevkratios Tsimtsadze, will be blessed, Lord God, Amen. He who commands mercy, may God have mercy on you“. (182r)

A list would take us far. We find the definition of *Mchkhivavi* as a writer or copyist only in Sulkhan-Saba Orbeliani's dictionary: „**Mchkhivavi** bad writer“ (ორბელიანი 1991:539). However, on the contrary to the definition of Sulkhan-Saba, A-922 is not bad-written scroll, and the term refers to a copyist, not a bad writer. In the meaning defined by Sulkhan-Saba, it can be found in Kontakion S-1295, dated by 1731 year, copied in Nuskhuri, which was compiled by Nikoloz, the deacon of Sioni:

“God, have mercy on Nikoloz, the son of the deacon, who wrote the prayer of holy communion.“ (66v)

Based on the above, A-922 should not be considered as a manuscript earlier than the 18th century.

In addition to the colophons, the discussion of the issues related to the dating of the scrolls cannot give us a complete picture without considering the manuscripts and the editorial features of the chronology itself. That is why the further task of our research went in this direction.

Georgian manuscripts of the liturgy of Saint John Chrysostom. One of our tasks in the process of working on the liturgy scrolls of John Chrysostom was to identify the manuscript collections that were the likely source of the liturgy transcribed on the scroll. But, no matter how amazing it is, most of the Georgian collections containing the liturgy of John Chrysostom date back to the 18th-19th centuries, the exception being only four codices: the well-known O/Sin.Geo. 89 (11th-12th cc.), A-194 (13th c.). Except for the list of the Old Sinai collection, all three named manuscripts proved problematic: A-194 is a very damaged and missing liturgical collection, in which the transcribed text of the liturgy is difficult to read due to discoloration of the ink. (Кекелидзе 1908 : 52). As for the two

lists of the new Sinai collection, N/Sin.Geo. 54 and N/Sin.Geo. 66, their full texts are not available to us. Nevertheless, these manuscripts still attracted our attention. The fact is that they are dated by the scribes to the 10th century (New Finds 2005: 413-414, 422, 574, 587). In case of confirmation of the date, we would have at hand the translation of the old Constantinople edition of the Liturgy of John Chrysostom and, at the same time, the proof of the assumptions expressed in the scientific literature, that the liturgical books of the Byzantine rite, liturgies of both John Chrysostom and Basil the Great, were known to the Georgian Church in the 10th century and even a little earlier (კეკელიძე 1980:582-583, ჭელიძე 2006: 593 not). We have relied on the information published in the new Sinai collection catalogue and a photocopy of one page of each listing, which allowed us to compare the texts transcribed on these sheets with A. Jacob, M. Tarknishvili and Sh. Gugushvili with the Georgian editions of liturgy of John Chrysostom¹³⁶.

Before directly presenting the results of our research on these manuscripts, we would like to clarify one circumstance. It is true that our attention should be primarily focused on the liturgical scrolls of John Chrysostom preserved in Georgia, but as the research of manuscript antiquities funds has shown, the liturgy of John Chrysostom in the Georgian manuscript tradition originates from the Georgian collection of Mount Sinai.

In addition to O/Sin.Geo. 89, before reaching Europe, the scrolls of Graz and Berlin were included among the Georgian manuscripts of Mount Sinai: Graz.Geo.2058/5 was still part of the collection of Georgian manuscripts during Al. Tsagareli's stay on Mount Sinai (Цагарели 1888: 209, № 29). As for the Berlin scroll Ms.or.fol.573 dated by the 15th-16th centuries, according to its researcher Sh. Gugushvili, it was purchased in Cairo in 1864-1897 by H.K. Brugs, the Prussian consul in Cairo. This gives Sh. Gugushvili a reason to assume that the scroll was kept "either in one of the Georgian libraries of Palestine, or in the library of St. Catherine's monastery" (გუგუშვილი 2013: 2). There is only one library of Georgian manuscripts in Palestine - the library of the Cross Monastery. And, no matter how strange it may sound, the 159-item collection of the Cross Monastery does not know any manuscripts of the liturgy¹³⁷, just as among the Georgian manuscripts of the Ivironi Monastery, not a single list of the liturgy is found. (Compare: Catalogue 2020). Thus, we think that the Berlin scroll should have been a part of the Georgian collection of Mount Sinai. The Georgian liturgical manuscripts of Mount Sinai fully represent the processes of medieval Georgian liturgical practice. That is why the manuscripts of the new Sinai collection attracted our attention.

N/ Sin.Geo. 54. The 129-sheet, written with large Nuskhuri, black ink transcribed on a 14.4x9.5 size parchment, a rather damaged liturgical collection, contains the liturgical prayers of Jacob the Apostle (1r-53r), Basil the Great (54r-84v), John Chrysostom (85r-108v), the psalms of the liturgical prayers, and New Testament readings (109r-129v). At the end of each liturgy (53r, 84v, 108v) there is the inscription of copyist John:

"The liturgy of the Holy Apostle Jacob, the brother of the Lord, has ended. Christ, have mercy on servant John (Ioannes)." (53r)

"The liturgy of Saint Basil has ended. Christ, have mercy on John (Ioannes)." (84v)

On the same page, between the end of the liturgical text and the inscription, it is written in a different script: *"Remember, Lord, Nikoloz and John (Ioannes), his brother."* (compare.: discoveries)

Since it seems impossible to date the manuscript with more or less accuracy based only on the outline of the alphabet, the identification of the persons mentioned in the colophons would help us a lot in solving these problems. Unfortunately, due to the scarcity of our search system in this regard¹³⁸, this task could not be solved at this stage. Even though, mentioning copyist John

¹³⁶ The catalogue of the new Sinai collection (New Finds 2005) is of invaluable value in the study of our manuscript tradition. When discussing the issues we are addressing, we should not forget the difficult conditions under which researchers worked on the manuscripts of the new Sinai Collection - tight deadlines, lack of parallel material, and the absence of fundamental research results for individual monuments.

¹³⁷ In the descriptions of A. Tsagareli (Цагарели 1888: 172 № 100) and R. Blake (Blake 1924: 425) the collection Jer. Geo. 114 is included under the name of Kontakion. This manuscript has not been photocopied, so its authenticity has not been verified, however, according to Al. Tsagareli's description, this is a collection of hymns of September-August.

¹³⁸ Unfortunately, not all individuals mentioned in manuscript Colophons are included in the person searches included in scientific descriptions.

as a *servant* in the inscription on 53r, causes interest. It is not confirmed in the colophon of any of the manuscripts that have been researched or described so far, and we think that research in this direction should be part of the work of future writers.

The 108v. photocopy of N/Sin.Geo. 54, published in the new Sinai collection catalogue, allowed us to read it in order to search for its parallel, editorially matching Georgian translation according to the above-mentioned publications of the Georgian editions of the liturgies of John Chrysostom, or according to A. Jacob's 1968 publication, we turned our attention to the Greek text of the old Constantinople edition. It is true that, based on the small fragment, it is not possible to judge the editorial features of the liturgy transcribed in this manuscript, but, we think, it will still allow us to identify certain orientations. In the photo published in the catalogue, the last, in fact, closing prayer of the liturgy returning holy gifts to the altar after communion, is read. Even this small text shows the difference of N/Sin.Geo. 54 from the earliest Georgian edition of liturgy of John Chrysostom's in O/Sin.Geo. 89. From the same fragment, it can be seen that the text transcribed in this list of the New Sinai collection follows the editions transcribed on the scrolls of Graz (G) and Berlin (B) dated by the 14th-15th centuries.

The texts of the manuscript of the new Sinai collection and the Graz-Berlin scrolls differ significantly from the 11th century edition both in terms of the name of the priestly rite and the definition of the coexistence of the Holy Spirit in the formula of the Trinity.

N/Sin.Geo. 66. A small (11x9 cm) 40-page codex of parchment, transcribed with mixed Nuskhuri and Mtavruli. Apparently, the manuscript is not a fragment of a liturgical collection. Only the liturgy of John Chrysostom should have been copied on it. Bound as a separate book, enclosed in a leather cover. It is probably a manuscript for personal use. Perhaps, for this reason, the transcriber does not reveal his identity. The uneven outline of the graphemes and the different distances between the lines suggest that the codex is not a unit created by a professional scribe.

First of all, it is striking that in N/Sin.Geo. 66, the beginning of the liturgy of John Chrysostom recognized as a norm in the 11th century, isn't visible, in particular, the preparation of Proskomedia and the prayers of Proskomedia. The manuscript begins directly with the Prayer of Suggestion. Even if we assume that the Sinai list is incomplete, the passage we have named cannot be copied separately, separating it from the main text of the liturgy. We have to think that the copyist had the script of this kind of composition at hand. The Liturgy is not simply a reading book for spiritual growth and strength, of the type that some collection of homiletic or apothegmic writings is. After all, it is the most Making any kind of changes to it at the initiative of the copyist or the owner is an unforgivable act.

Scrolls of the Liturgy of Saint John Chrysostom. The area of our research mainly included liturgy scrolls kept in the funds of the National Centre of Manuscripts. As we have mentioned above, their number does not exceed 32. Two of them - H-531 and S-4980 are the liturgies of Basil the Great, and therefore these scrolls were researched and published by Nino Kajaia (ქაჯაია 1992); Two scrolls - H-1729 and S-4980 are so damaged and fragmentary that it is impossible to determine their author. The text of the liturgy of John Chrysostom could be read only from four scrolls: H-191, H-510, H-2089 and A-922. Considering the chronology, we will touch the condition of all three of them.

H-191 (hereafter A). 14th-15th centuries. It is a scroll consisting 5 folios, transcribed with Nuskhuri with black ink on thick parchment. It is headless, probably missing 1 folio. The liturgy is a palimpsest, on the lower layer of which only the text of the Synodicon preserved on the third folio can be read from the text transcribed with small Nuskhuri letters, with brown ink (პალიმფსესტები 2017: 55, 352-353).

H-511 (H). 16th c. A scroll consisting of 5 folios (H) is copied on parchment, with small Nuskhuri letters, with brown ink. Scattered graphemes are bleached or washed out. It is badly damaged, the text of the 4-5 folios is torn, the text on the verso is almost unreadable. 1 folio has a conical head. The scroll is decorated with decorated superscript letters and miniatures; The images of Saints Daniel Stylites, Saint George and Saint Nicholas encourage further reflection and research. The back of the scroll has darkened and discolored in places, especially in the area of the V-th sheet,

on which the prayer of communion of Saint John Chrysostom is copied at the end of the Liturgy. The text of the prayer is highlighted with a decorative headdress.

Close to H-511 in paleographic features and actually originating from the same scriptorium or the same copyist, there are three more scrolls of the Liturgy of John Chrysostom: H-521 (C), Q-1071 (D) and K-605 from the Kutaisi State Historical Museum. All these scrolls are decorated with decorative superscript letters and miniatures of the same artistic style. They form a single group of scrolls of the Liturgy of John Chrysostom. It should be noted that the Scrolls were heavily damaged, although they have now been restored by the Conservation and Restoration Laboratory of the National Center of Manuscripts.

H-2089 (E). 15th c. The unit contains 3 folios, 1-2 folios are sewn together, the right corner is torn. It is written on a large parchment with black ink, with Nuskhuri. 3th folio has been removed, it is part of another scroll, written on parchment, with black ink, with Nuskhuri, with different handwriting. It is badly damaged; the edges are torn. There is a trace of old sewing on the upper edge. There is a fragment of another scroll. The font is darkened and the graphemes are faded, the text is illegible. Palimpsest. The lower layer is written with large Mtavruli letters, opposite to the upper text. It dates back to the 9th century. It is a fragment of the Jerusalem lectionary. (ალექსიძე-ჩიჭუაშვილი 2017:162, 392-293).

K-657 (K.) In addition to the scrolls stored in the collections of the National Center of Manuscripts, our attention was also drawn to the so-called "Gelati Iltarion", stored under the inventory number K-657 in the Kutaisi State Historical Museum. The scroll is heavily damaged, the first page is torn, the ink has faded with time, the text is difficult to read in places. It was created specifically and is associated with the most important period of our history, namely, with the processes that took place in the history of the Georgian Church in the middle of the 16th century, with the transfer of the residence of the Catholicosate from Bichvinta to Gelati and the activities of the Catholicos-Patriarch of Western Georgia Evdemos/Eudemon I (Chkhetidze) (Skhirtladze 2016: 520-522). The scroll was copied on thin parchment, consists of 13 sheets, covered with gilding and decorated with miniatures of John Chrysostom and Basil the Great, the 12 apostles and the Last Supper. The special significance of the scroll, in addition to the quality of the writing material, is also evidenced by its composition. Unlike other liturgical scrolls, the front side of K-657 contains the liturgies of John Chrysostom (right column) and Basil the Great (left column) in two columns, and the back side contains the text of the Divine Renewal of the Mass of the Presanctified of Basil the Great. Based on paleographic features, the manuscript was dated to the 12th-13th cc. centuries by N. Kondakov (Кондаков 1890:53) and Gr. Tsereteli (Церетели 1891:278). The exact date of the scroll (16th c. century) was determined by K. Kekelidze based on the mention in the text of living historical figures: King Luarsab I of Kartli and Catholicos Evdaemon I of Abkhazia (Кекелидзе 1908: 99).

About the name Kontakion. The first issue that caught our attention while working on the liturgy scrolls of John Chrysostom was the difference in the title of the manuscript between the scroll itself and its published description. In the descriptions, liturgy scrolls are listed under the name Kontakion. Maybe we didn't even think about this issue, since according to the scientific literature, Kontakion is recognized as a completely natural and understandable name for liturgy scrolls. According to scientists, its origin was determined by the Greek term *κόνταξ* (Μπαμπινιώτης 2020) or *κόντος* (კეკელიძე 1980: 580, გაბიაშვილი 2011:23), which represents the essential element of the construction of the manuscript of this form - a double-edged wooden stick, and which is the support of the folded leaves, in fact, keeps the written sheets in their curled form. But research shows that the issue cannot be explained by this argument alone. The fact is that in the liturgy scrolls, the first leaf of which has survived, the manuscript is titled as follows:

H-510 (15th c.): "The Divine Liturgy of Saint John Chrysostom".

H-511 (16th c.): "The Liturgy of Saint John Chrysostom".

K-657 (16th.): "The Liturgy of Saint John Chrysostom".

In addition, in the process of cataloguing the scrolls of the Divine Liturgy of John Chrysostom stored in the National Center of Manuscripts, it was established that *kontakion*, as a term denoting

not specific scrolls of the liturgy of John Chrysostom or Basil the Great, but multi-part liturgical collections, appears from the 18th century. Such collections include the liturgies of John Chrysostom, Basil the Great and Gregory the Dialogist, the services of lamentation and dawn, the rules and rite of ordination/consecration and various prayers. True, the composition of the collections known as kontakia is not distinguished by absolute uniformity, but several of the above-mentioned articles are found in all liturgical collections of this type..

As we see, *Kontakion* is, in fact, a type of collection that was called *Εὐχολόγιον* in the early Byzantine rite and represented a collection of priestly acts and various prayers. The foundation for establishing the term *Kontakion* as a liturgical collection and not only a term denoting the liturgy had to be laid in 1710-1711 years by the initiative of Vakhtang VI to create a printed version of this type of collection in the Tbilisi printing house. In any case, according to the will-inscriptions, this term with the mentioned meaning is not confirmed in any early Georgian liturgical collection.

On pages 4-6 of the publication, the manager of the Georgian printing press, Mikhail Ungrovlakheli, explains the need for publishing *Kontakion* in the so-called preface. This short text clearly points to the difficulties created during the performance of the Eucharistic service in the Georgian Church in the 17th-18th centuries, which was also confirmed by the research of the National Centre of Manuscripts. As it turned out, not only the 17th-18th centuries, but also the much earlier period of our manuscript tradition is characterized by the scarcity of collections of eucharistic hymns, as well as editorial fragmentation.¹³⁹

In our opinion, it was the publication of Vakhtang VI that gave impetus to the identification of a collection of individual prayers with *Kontakion*, otherwise it is not clear why the name *Kontakion* was not reflected in the prayers transcribed on the scroll. One interesting fact is that the tradition established in the 18th century of referring liturgy as *Kontakion* was reflected in the 18th-19th century inscription on the edge of damaged liturgy scroll H-513, written with Mkhedruli and dated by the 16th century:

“God and the Holy Mother of God, and Saint John the Chrysostom and Saint Basil and all the saints mentioned in this Kontakion, give Zaqaria his...”

The data of the Georgian Catholic books preserved in Georgia about the meaning of the term *Kontakion* are not devoid of interest, according to which, *Kontakion* is generally referred to as a service in some manuscripts. In this case, the Catholic manuscript №. 202 of the Samtskhe-Javakheti Museum (elsewhere, SJM) came under our attention. This is a 236-sheet liturgical codex of the Catholic Confraternity of Jesus, Mary and Joseph, listing both living and deceased members of the confraternity. This Georgian Catholicism is a kind of synodicon. The collection is called *Kontakion of Brotherhood* (აღწერილობა (სჯმ) 1987: 84).

In the Catholic environment of Samtskhe-Javakheti, the term *Kontakion* was also used with the meaning of Agape. For example, the 91-sheet agape book (SJM No. 188) dated by the 18th-19th centuries is called *Kontakion of Surb Nshan*¹⁴⁰ (აღწერილობა (სჯმ) 1987: 72-73). The manuscript is known in scientific circles under the name “Chronicles of Akhaltsikhe” (ქრონიკები 2015). The name of the 33-sheet agape book of St. Ivliita church preserved in the Samtskhe-Javakheti Museum, is also *Kontakion* (აღწერილობა (სჯმ) 1987: 114).

As for why the collections of books of the Eucharistic liturgy or, even, the books of the Georgian Catholic liturgy and agape books received this name, we do not have an answer to this question today. Neither the definitions of the term *κοντάκιον*, *kontákion* in other languages (Greek, Latin, Slavic) allow us to find any kind of argumentative explanation for such a transformation of the title of a hymn with 18-20 stanzas. We think that terminological research in this direction will provide an opportunity to answer this question.

¹³⁹ In discussing the Greek and corresponding Georgian editions of the liturgies of the Byzantine tradition, K. Kekelidze emphasized, that the very important editorial changes introduced into the liturgy by Patriarch Philotheos of Constantinople in the 14th century were introduced into the Georgian tradition by Vakhtang VI. This edition was printed in his printing house only in 1716, but this edition of the liturgy still did not easily establish a place in the Georgian tradition (კეკელიძე 1980:583).

¹⁴⁰ Surb Nshan - a church in old Tbilisi, in Zemo Kala. The old name was Church of Prefect.

Georgian editions preserved on liturgy scrolls of Saint John Chrysostom.

The published texts have made it clear that this important arrangement of the day's service is represented in our manuscript tradition in three editions, which we tentatively designate as: S (O/Sin Geo. 89), G (Graz.Geo.2058/5) and B (Ms.or.fol.573). Despite of the fact that all three lists, according to which the editions of liturgy of John Chrysostom were distinguished, were part of the Georgian collection of Mount Sinai, it was interesting for us to find out which edition from this monastic center, distinguished by the abundance of liturgical collections, turned out to be the most relevant and accepted in our church practice of the late Middle Ages.

However, we would like to emphasize that while discussing the editorial features of the liturgy scrolls of John Chrysostom, we will in fact limit ourselves to pointing out the general differences in the structure of this book. Due to the abundance of Greek manuscripts, editorial or variant variations recorded in them, it remains a problematic issue to find adequate Greek originals of Georgian editions. We will recall the above mentioned again - the publisher of the Sinai editorial office A. Jacob mentions 14 Greek and one Latin manuscripts in order to identify the possible sources of the parallel text of the Georgian edition (Jacob 1964:72-73). In our opinion, in the Georgian liturgy manuscripts, be it scrolls or codices, explanation of the existing editorial peculiarities, analysis of the differences revealed in the prayers, ectenias or psalms of this book of the Eucharistic liturgy or the analysis of the identified differences in the manner of performing priestly acts, will be possible only if the Liturgy is studied not as a single book, but as an integral part of the daily cycle of worship - the Liturgy and the provisions for the ordination of a priest, deacon or bishop. It is this kind of research that will create a solid foundation to shed light not only on the liturgical tradition of the late Middle Ages, but also on the most important issues of the history of the Georgian Church itself. Such depth is beyond the scope of our tasks.

The numerous differences revealed in the composition, prayers, liturgical notes, vocabulary and language norms of all three parts of the Liturgy of John Chrysostom (Proskomedia or the Prothesis, the Liturgy of the Catechumens and the Liturgy of the Faithful) prompted us to present in our study a general, somewhat generalizing conclusion, and to illustrate the material we included in the study texts copied from the three above-mentioned scrolls - H-191, H-511 and H-2089 of the 14th-16th centuries. It should be noted that, based on the research available to date, the S, G and B editions identified by scholars were supplemented by an edition of the scrolls of one group (H-511, H-521, Q-1071 and K-605), which we designate with the letter H .

The H edition is interesting not only from the point of view of differences in the text, but also from the point of view of linguistic forms. The colophons of secular persons, ascribed to the margins of the scrolls, allow us to assume that these manuscripts were created in Western Georgia, most likely in the Lechkhumi-Svaneti region. We assumed that the Gelati Iltarian, rewritten in gold ink and richly decorated with miniatures, created in the 16th century, could have played a stimulating role in the existence of the H group scrolls. However, a comparison of the texts disproved our assumption. The Divine Liturgy of the Gelati Iltarian (K) differs from the H version both in text and in linguistic forms. The most striking linguistic feature of the H edition is the violation of the orthographic norms of the Georgian language of the classical period (10th-12th centuries).

As a general remark, we note that the most common text in the section on the Liturgy of the Catechumens and the Righteous is the G edition, which differs from editions S, B, H and K in the completeness of the proskomedia, as well as in the distribution and alternation of the sacred rites between the priest and the deacon.

We will give one example to illustrate the difference between the texts:

Proskomedia. According to the rule, the part of the proskomedia begins with the preparatory prayers for this part during the entry of the priest or deacon into the sacristy. The Georgian Sinai edition responds to this requirement of the generally established rule of the Greek edition most distinctly. Priesthood is mentioned in it with a rather extensive liturgical rubric:

“When he dresses, the priest should say this prayer: Lord, my God, send me down from on high [..].“

We find a different situation in the edition of Graz, in which the deacon begins the preparatory action of the *proscomedie* instead of the priest, according to the rubric, when he enters the sacristy through the altar doors for the deacon. But the text of this introductory prayer is identical in both editions. In general, it should be said that the prayers are the most solid part of the liturgical texts, only differences in the lexical type are revealed in them. Two of the scrolls we have selected - AB, as well as the Berlin edition, are headless, so we cannot say anything about the beginning of the texts recorded on them. As for the CK scrolls, they are complete, although the first page of the K scroll is badly damaged, the text is quite legible. None of these scrolls know the beginning of the liturgy, as is characteristic for Sinai and Graz editions.

The opening prayer is followed by the **rite of Proscomedie**. The rite of Proscomedie of the Sinai edition is simple, it is not clearly defined how many *prophora* the priest carves, who after the carving recites the prayer while pouring wine diluted with water into the chalice, that is paraphrase of John 19.34. The priest covers the Diskos and the chalice with three Aërs. In Graz's edition, there is no ritual of diluting wine with water when preparing chalice, while a different paraphrase of John 19,34 is chanted when preparing Diskos.

Nothing is said about covering the Diskos and the chalice with three Aërs. By the way, A. Jakob finds this analogue of the Sinai edition in the Arabic edition of the 11th century as well as for the parallels of the short formulation of the Proscomedie, the 11th century Grottaferrata Γ.B. II Greek and Italo-Greek manuscripts of the same period (Jacob 1964: 79).

On the CK scrolls, the liturgy begins directly with the rite of Proscomedie. Textually, these two scrolls follow each other as well as Gratz's edition. But the text of C is written in accordance with later linguistic norms, the nominative rotation formant α is not attested in vowel-based names and double rotations. In the CK scrolls, like the Graz edition, there is no rite of covering the Diskos and the chalice with three Aërs and prayers.

One thing must be said, if in the editions of Sinai and Graz the actions of the deacon and the priest are exactly separated, in the later scrolls there are few remarks related to the actions of the deacon and in some cases, they are not found at all. An impression is created as if only the priest has the authority to perform the liturgy.

Based on a number of such examples, we come to a general conclusion: The earliest Sinai edition, loaded with liturgical remarks to guide the sequence and precise organization of the liturgical acts, prayers, psalms, and gospel readings, is not repeated in any of the late medieval scrolls. The most common text is the so-called Graz edition, although the texts of the scrolls of this edition are not distinguished by absolute identity.

One main question remains unanswered: what caused the tendency to transcribe the liturgical prayers on separate scrolls in the early tradition, especially since it is established not only in the Georgian, but also in the Greek tradition from the 13th century. (cf.: Дмитриевский 1901: 157, 262, 602, 817). One and completely clear reason for this is related to the tendency of liturgical collections to collapse. At the same time, we should think that the text of the liturgy is somewhat unified, which means that the church practice no longer requires agreement with the chant established on a specific holiday by the church calendar of ectenias and antiphons. This practice, well organized in the 10th century, is reflected in O/Sin.Geo. 12 and O/Sin.Geo. 54, loses its significance in the liturgical tradition of the late Middle Ages.

Scrolls Apocrypha

If the purpose of the scrolls related to the liturgical texts is certain, it is worth considering what purpose they serve and which society creates the apocryphal texts copied on the scrolls. Three of the apocryphal texts are found on the scrolls: “*Epistula Abgari*” (CANT 88), Revelation of the Most Holy Theotokos, known as “*Apocalypsis Mariae*” (CANT 327), (copied only on the verso of one scroll, it is a discolored fragment) and “*True letter of Jesus Christ on Sunday*” (CANT 311). As research has shown, the existence of scrolls of this composition is determined by the processes taking place in the life of the wider society, whether it is the desire to defend oneself against insurmountable obstacles - diseases demonized by the individual or inexplicable natural phenomena, or the steps taken by the church to return the society alienated from the process of worship to the bosom of the church. Accordingly, the scrolls can be perceived as documents reflecting the socialization process of the manuscript as the most important source of knowledge.

Apocrypha in medieval Georgian manuscripts. From the point of view widely spread in society, the Apocrypha belong to the so-called intolerant texts, which the Church refrains from spreading. This point of view is certainly not without foundation, but the issue is not so one-sided and easy to understand. The point is that apocryphal narratives, as writings formed in early Christian communities, reflected the religious environment, religious ideas, in the heart of which this or that narrative was created. In accordance with the Christian teachings and its development, the Apocrypha underwent a revision and a separate narrative was even included in the indexes of forbidden books in different periods (ჭელიძე 1991: 214-229; ჩხიკვაძე 2005: 80-87). At the same time, due to the topicality of the story presented in the works of this genre (the Apocrypha referred to such episodes of the deeds of biblical characters, about which the Bible itself did not write anything), in some cases, apocryphal writing assumed the function of a kind of source and became the basis for homilies, hymnographic (A Canon - structured hymn), literature and also iconography dedicated to important topics and feasts for Christianity. If there is nothing else to remind us, it is enough to pay attention to the texts, frescoes and miniature images related to the established feasts of the life and the Dormition of the Mother of God.

The Georgian manuscript tradition responded on to this trend in Christian writing in the beginning and translated the apocryphal narratives received by the early Jerusalem and Constantinian traditions. But both in the first period of our theological writing (5th-10th cc.) and in the classical age (11th-12th cc.), these writings established themselves only in auxiliary liturgical collections - Polycephalions, as texts to be read on a certain day of the church calendar. For example, The Acts of Saint James (CANT 279) and the apocryphal *Martyrdom of Saint Stephen* (CANT 303) are included after the readings of the Christmas cycle in the Polycephalion (Homiliarium) of 864 year; The cycle of Epiphany in Tbeti Polycephalion (Homiliarium) begins with the apocrypha “The Confession of Theodosius the Jews as written by Philip”. The text is attributed to the apocryphal *Acts of Philip*. This kind of listing would take us far. But in this period, when the apocrypha were used for liturgical purposes, functioning as the so-called educational texts, none of these writings were transcribed either as a separate manuscript or as a narrative component of a collection of apocryphal writings. This phenomenon appeared only from the late Middle Ages. Independent copying of Apocrypha on scrolls started only from the 14th century. As we mentioned above, this fact should have given an impetus to the process of moving the texts of theological content from the church space to the wider society, in other words, the process of socialization of literate religious knowledge. The apocrypha transcribed on the scrolls showed us that from that time on, the traditional title of the apocrypha was replaced by the name corresponding to the practical purpose of the text in a specific era – *Avgarozhi, Sunday Letter (Carta Dominica)*.

“Epistula Abgari” - „Avgarozis”.

Funds. At the initial stage of the research, it was revealed that the scrolls known as *Avgarozis* in the funds of the Georgian National Centre of Manuscripts and National Archives of Georgia are distributed as follows¹⁴¹:

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts:

Former Church Museum Fund A, № 1644 (19th c.)

Former Historical-Ethnographic Society Fund H, №№: 62 (19th c.), 173 (19th c.), 505 (19th c.), 506 (19th c.), 779 (1849 y.), 911 (19th c.), 1788 (19th c.), 2076 (18th c.), 2420 (19th c.);

Former Society for the Spreading of Literacy among Georgians Fund S: № 3364 (18th c.);

New Fund Q, №№: 265 (19th c.), 1072 (1854 y.), 1073 (19th-20th cc.), 1263 (18th c.), 1317 (19th c.), 1355 (17th-18th cc.), 1380 (1854 y.), 1449 (19th c.), 1525 (19th c.), 1534 (19th c.), 1556 (19th c.);

National Archives of Georgia (Sec), №№: 433 (19th c.), 434 (19th c.).

The point of view according to which *Avgarozis* transcribed on the scrolls belonged primarily to the sphere of interest of the wider society, were also confirmed by the fact that the scrolls with this content were not confirmed in any of the monasteries preserved outside the borders of Georgia (Mount Sinai, Iviron, Jerusalem Cross Monastery) and in any of the collections previously included in these collections, and preserved in the largest book repositories of Europe and the USA from the 18th-19th centuries. (cf: ჩხიკვაძე 2023). An exception in this regard is the collection of Georgian manuscripts of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, in which three scrolls with stock numbers P-12(P-3), P-11(P13g), P-14 and one codex – A-3(A-2) are preserved. The language and composition of these handwritten texts indicate that they were the personal property of secular people (აღწერილობა (P) 2016: 140-158).

Results of the research. The name *Avgarozis*, which since the late Middle Ages has meant both a text protecting against evil spirits and an amulet of any form, originates from the apocryphal tale “*Epistula Abgari*”. This apocrypha, widespread in Christian literature, is a correspondence between the king of Edessa Abgar and Jesus Christ. The apocrypha highlights the importance of Achyropiita - the Image of Christ Not Made by Hands and its Holy Letter. As soon as the “*Epistula Abgari*” was established in the Byzantine tradition in the 1130s, the apocrypha was translated into Georgian, it marked the beginning of the canonization of Achyropiita - the Image of Christ Not Made by Hands, and was included in the manuscripts of specially rewritten and painted Gospels of the 11th-12th centuries. (Gospel of Alaverdi-A-484, Gospel of Gelati-Q-908). At the same time, the “*Epistula Abgari*” acquired the meaning of a liturgical text, it was understood as a reading related to the ritual of the Eucharist. In the Georgian tradition, this version of the Apocrypha was mostly spread and established itself in the Breviary and Prayer book (ჩხიკვაძე 2007: 97-124). From the late Middle Ages, the original meaning of the Apocrypha underwent a transformation. It acquired the meaning of a letter of protection against evil forces and diseases, and its own name *Avgarozis* turned into a general term denoting a talisman, an amulet.

Avgarozis transcribed on the scrolls were formed into manuscripts of different text composition: On their part, along with the “*Epistula Abgari*”, individual verses of the Gospel are copied¹⁴², prayers to the Mother of God and St. George, Prophet Moses, St. Cyprian, St. John Chrysostom and Gregory of Nazianzus. The composition of these *Avgarozis* isn't similar. (H-173; H-779, H-2071, Q-265, Q- 1073, Q-1355; Q-1380, Q-2063).

Avgarozis Q-1355, consisting of 9 folios and copied on a paper is of a special note, where “*Epistula Abgari*”, verses of the Gospel, prayers and folk spells are based not on a literary source, but on a narrative spread in society.

The second part of the scroll *Avgarozis* does not contain the apocryphal text and is a set of various prayers or folk spells (A-1644, H-505, H-506, H-911, H-1788, H-2420, Q-1317, GNA-433,

¹⁴¹ As for the funds of the Kutaisi State Historical Museum, their descriptions published in the 1950s and 1960s do not provide us with such information (აღწერილობა (K) 1953, 1964).

¹⁴² In addition to the Gospel of John (John 1:1-17), various *Avgarozis* include various verses from the Gospels of Matthew, Luke, and Mark.

SEC-434). Texts aren't similar. Scrolls of this type date back to the 18th-19th centuries and are manuscripts of personal property. They are written on paper, with Mkhedruli alphabet, some of them are painted with primitive images. (A-1644, H-62, H-173, H-799, H-911, H-1788, H-2076, H-2420, S-3364, Q-265). It can be considered that the composition of the scrolls of this group is determined by the problems faced by the local society at a specific time, the specific ways of solving which are beyond the capabilities of the same society. This is especially true for prayers related to protection from evil spirits. That is why we often find the so-called prayers directed against the evil spirits in *Avgarozis* - in most cases causing infectious diseases, harming pregnant women and causing other diseases. As an example, let's take the composition of *Avgarozis* H-911 copied in the 19th century:

10. The Gospel of John, (John.1,1-17)
11. Prayer for protection from evil spirits.
12. Prayer for those who have suffered by the evil eye.
13. Prayers for those who have suffered by a demon.
14. Prayer against an infectious disease.
15. Prayer against wicked spirits controlling the forces of nature and against a snake bite)
16. Prayer to 95 Saint George shrines
17. Prayer against evil desires.
18. Prayer to the Lord for salvation from illness and hunger by patriarch Callistus.

We have to think that these types of *Avgarozis* were compiled and copied in a society that does not have access to, does not have information on the books of healing and medical content that are widespread in Georgia –Incomparable *Karabadi*¹⁴³-*Book of Medical Treatment* (11th c.), Zaza Panaskerteli-Tsitsishvili's *Karabadi* (15th c.), Yadigar Daud-medical encyclopedia (16th c.)

If the *Avgarozis* of this composition were to be privately owned manuscripts, the *Avgarozis* copied on parchment and, more importantly, those copied on palimpsest sheets, must have had a different practical purpose. There are only two such scrolls, Q-1263 and H-1731. Presumably, they were the units used for the communion ritual. It is these scroll *Avgarozis* that replicate "*Epistula Abgari*" and the prayers of the above-named Church Fathers copied in O/Sin.Geo. 78, Breviary of 14th-15th centuries and prayer collections (A-1110, H-1331, H-3027). We will briefly touch both manuscripts:

Q-1263. 6 folios, Nuskhuri, parchment, palimpsest, the lower layer is better defined on verso. The scroll is dated by the 14th century. We might think, that that the scroll was copied in any of church scriptoria, as the writing material used is a faded page of a manuscript transcribed with Mtavruli of the 10th century; Unable to read lower layer due to faded text. Most likely, these should be fragments of such a liturgical book, which in the 14th century is no longer an actual book of church practice. Presumably, such items were stored in the church library. The fact that the scroll was created by a person skilled in copying the book is indicated by the organization of the text on the page and the way the initials are decorated. "*Epistula Abgari*" is completely copied.

H-1731. The scroll is dated by the 14th century. 16th-17th cc. 11 folios, Nuskhuri, parchment, palimpsest, upper layer with black ink, lower layer with Mtavruli with brown ink; dated by the 9th century and it is a fragment of the Jerusalem lectionary (პალიმფსესტები 2017: 136, 510). The upper layer is written with large Nuskhuri, with black ink, the titles are in red, which has been washed out, and the text is difficult to read, as of the first folio. The beginning of *Avgarozis* is missing. Like Q-1263, this scroll must have been transcribed in a church scriptorium or by a church servant.

Since the texts of the Georgian editions of the "*Epistula Abgari*" and various versions of later *Avgarozis* have been published (ჩხიკვაძე 2007: 129-162), we will not publish them here.

¹⁴³ "Karabadi" is a medical book containing descriptions of diseases, as well as medicines and recipes. "Karabadi" includes both Georgian folk and Greco-Roman, Persian, Arabic and Russian medical knowledge corresponding to individual eras.

“The Sunday Epistle of Jesus Christ“- “Carta Dominica“

History of research of Apocrypha. “*The Sunday Epistle of Jesus Christ*“ or “*Epistle on the Holiness of Sunday*“ is one of the earliest and most widespread apocrypha in the Christian world, which discusses the holiness of Sunday and the punishment for violating it. The “Epistle“ was known in the Latin world as early as in the 4th century, through a letter from Licinianus, Bishop of Carthage (present-day Cartagena), to Vincent, Bishop of Ibis (present-day Ibiza), in 584. The Bishop of Carthage declares the “Epistle“ an unreliable source. Distrust of the text did not cease even in the 8th century, when Pope Zacharias (741-752) declared the “Epistle“ a heretical text and condemned its distributors at the Second Lateran Council in 745. And in the general decree issued by the Frankish king Charlemagne (768-814) for Christian priests and officials, the *Admonitio generalis*, the Epistle of Jesus Christ was recognized as a false and unsuitable text. Despite so many prohibitions, the “Epistle“ still found distribution in both Western-Roman and Eastern Christian spaces. Its Latin, Celtic, Greek, Arabic, Syriac, Coptic, Georgian, Armenian, and Slavic editions are known, the earliest of which is copied texts of the 11th century Latin manuscript of Munich 9550. As for the Greek manuscripts of the Epistle, the two earliest surviving copies date back to the 15th-16th centuries. These are Paris, gr. 925 and Vatican, Barberinus gr. III 3, preserved in the Vatican. In the Greek tradition, the epistle is known under the title Η ἐπιστολή τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (CANT 311), and in the Latin world under the name - Epistola Christi (Salvatoris) de seruanda dominica; abbreviated Carta Dominica.

The text, as one of the early Christian apocrypha, attracted the attention of researchers in the 19th century. The Greek text was published by A. Vassiliev (Vassiliev 1893: 23-32). A very important and extensive work, which discussed the manuscripts and their editions in both the Christian West and the East, was published in 1899 by the Belgian scholar Hippolyte Delehaye (Delehaye 1899). Attention towards Apocrypha did not slow down in the 20th century. In addition to the Greek and Latin versions, the Syriac, Arabic, Coptic, and Armenian versions of the Apocrypha came under the scope of research. In 1906, Maximilian Bittner’s monograph was published in Vienna, in which the author relied on 12 Greek, 13 Armenian, 8 Syriac, 5 Garshuni, 7 Arabic, and 3 Ethiopian manuscripts. The researcher focused on the space of origin of the Apocrypha and noted that the abundance of texts from Western and Eastern traditions does not allow us to determine where the foundation of the “*Epistle*“ was laid - in the West or the East, or which edition was first distributed. After discussing the Syriac and Arabic versions, M. Bittner specifically addressed the Greek edition of the Apocrypha. The researcher noted that the Greek texts copied in the manuscripts known to him can be divided mainly into two groups; The essential difference between the editions is created by the information about the place where the story is told, as well as the clergyman presenting the “*Epistle*“ to the congregation: Some Greek and other Eastern texts are set in Rome, others in Jerusalem, in Gethsemane; in some places the Epistle is introduced to the congregation by the Patriarch of Rome, Athanasius, in others by the supreme figure of the Church of Jerusalem, Johannes (Bittner 1906: 1-10).

In the 20th century, numerous studies were devoted to this apocrypha.¹⁴⁴ But the existence of a Georgian edition of this letter was only noticed by M. van Esbroeck, although the researcher did not specifically discuss it (van Esbroeck 1989: 267-284). The scientist focused only on the issues of the history of the origin of the apocrypha and the genre features. From his point of view, this is a polygenre text that can be attributed to apocalyptic, apocryphal, prophetic, and sermon-like works related to the inevitability of Sunday services. From M. van Esbroek’s point of view, the original version of the Apocrypha was formed in the Greek-speaking world.

At the beginning of the 21st century, French translations of the Greek and Latin versions of the text were published in the series *Écrits apocryphes chrétiens* (Bascus 2005: 1113-1119). The publication summarizes the views on the origin and development of the Apocrypha. French

¹⁴⁴ For a complete bibliography on the Apocrypha, see Van Esbroek 1989:267-284.

translations of the most common Latin and Greek redactions are published¹⁴⁵. I. Bascus notes that the Apocrypha contains themes that are of great importance to both the Christian and Jewish religions. The existence of such a connection in the ancient Apocrypha is not surprising. Comparing the Greek and Latin versions, I. Bascus points out both points of contact and significant differences between them. The Greek text is three times longer than the Latin. An important aspect of the difference between them is the Greek editorial team's emphasis on Sunday as the feast of the Holy Trinity. As for the Latin version, the researcher interprets the list of actions prohibited on Sunday as an expression of the unorthodox or non-Orthodox tendency characteristic of the Western Church of the 6th-7th centuries (Bascus 2005: 1103-1104).

Finally, despite numerous studies, the diversity of editions or versions of the Epistle does not allow researchers to publish a critical version of this apocrypha. At the same time, the main issue related to the origin of the Apocrypha remains unresolved - whether it arose on Western or Eastern soil. We will, of course, not discuss in detail the scholarly publications and points of view devoted to the Apocrypha. A discussion of the controversial issues of the text's history is beyond the scope of our research at this time, since the origins of the numerous editions and editorial differences are still unclear. This time, our interest is to find out where and for what purpose this apocryphal text enters our literary space.

Apocrypha in the Georgian Manuscript Tradition. *"The Sunday Epistle of Jesus Christ"* is not a widely distributed text in our manuscript tradition. It appears from the 14th ¹⁴⁶ century and, according to current data, is found only in three parchment scrolls of the National Centre of Manuscripts: H-520, H-1727, H-1328 (1336 y.) and in three manuscripts copied on paper H-1432 (17th - 18th cc.), H-2478 (19th c.) and A-1261 (19th c.).

Unlike the Epistula Avgari, which found its place in liturgical collections in the 11th century (O/Sin.Geo. 78) and was subsequently distributed on scrolls from this collection, the primary source of the *"The Sunday Epistle of Jesus Christ"* was not any liturgical collection, but a scroll. In the late Middle Ages, it was this form of manuscript that played a special role in returning to the church parishioners who had been alienated from Christian worship during the period of severe Mongol invasions, the collapse of the unity of the Georgian state and, accordingly, the unified church government, and severe economic difficulties (ნარკვევებო1979: 613-622, 629-235). It is no coincidence that it was during this period that the most important books of the Eucharistic liturgy were copied on scrolls - the Liturgies of John Chrysostom and Basil the Great. As for the above-mentioned codices of the *"Sunday Message of Jesus Christ"*, both of them are private books, and the apocryphal text in both is based on oral narration, and not on the text distributed in scrolls.

We briefly present summarized information about all three scrolls named above:

H-1328- 1336 y., parchment, 5 folios, large Nuskhuri, black ink, copyist -Gabriel Savani. The text occupies the recto of all 1-5 folios and the verso of 1-3 folios. The verso of 4-5 folios is in Nuskhuri, but the text copied in Nuskhuri with different handwriting is currently washed out, and only a few graphemes can be read. H-1328 is incomplete, so we do not know what title the text had when it was copied. The copyist calls it "Sunday", which, in fact, implies a reference to its practical purpose - the "Epistle" is assigned the function of reading in Sunday services:

"God's team, fathers, this Sunday reading was written by me, Amraham Savani. I saw the good words in it and I liked it. May God forgive you, who forgives me, Amen." It was written in 1556, during the reign of Constantine the God-Crowned.

"Save it by God's grace, lest the deacon hand it over to any man who does not know the glory of this book, let his hand not touch it. ,(3v)

This colophon of the scribe is interesting in many ways. First of all, it provides us with the exact date of the copying of the "Epistle" – 1336 year. At the same time, it refutes the date of death of King Constantine I of Imereti - 1327 year - established in our historiography and extends the period

¹⁴⁵ The Greek version in this edition is translated from the Paris.gr.925 manuscript, and the Latin version from Munich. let.9950.

¹⁴⁶ Although the H-1727 scroll is dated to the 12th century, the linguistic features of the text indicate the need to reconsider this issue. Let us hope that the researcher of this scroll, N. Megeneishvili, will return to the issue of its dating in the future.

of the king's life by 9 years. Accordingly, the colophon clarifies notable facts of Georgian history of the 30s of XIV century. Although the data about the scroll and the colophon have been published for several times (აღწერილობა (H) 1948: 269; ბერიძე 1967: 11-12), only T. Jojua, who studied it in detail, draw attention to its scholarly significance (ჯოჯუა 2013: 126-159).

H-1727 -According to the description, the scroll is dated by the 12th century (აღწერილობა (H)1950₁: 158-159)¹⁴⁷, parchment, 6 folios, small Nuskhuri, brown ink, title with red ink, it is washed and currently unreadable. The first folio is damaged, the beginning of the folio is broken, the headpiece is damaged, the title and text written with red ink are faded and difficult to read. verso is discolored, with traces of candle burning on the edges. It is copied with a different hand, in a later Nuskhuri script than the main text. The text of the "Epistle" is still copied on the verso, but it is so fragmentary that it cannot be compared with the main text copied on the recto.

At the end of the main text of 5r, the colophon of the scribe is readable:

"This was written by the holy apostle Simon the sinner. Whoever reads it, pray to God, and if we have omitted anything through ignorance, forgive us. This written letter came from Rome. We have written everything that was written in it without any omission."

Below this inscription, in a later Nuskhuri script, there is a 2-line inscription written with black ink, which is not fully legible because it is folded up due to the folio being attached to the wooden support.

Since the text of this scroll has been published (მეგენეიშვილი-თავაძე 2024: 170-181), we will not examine this manuscript. We will only note that, as is clear from the published text, the same version of the "Message" is copied on scrolls H-1727 and H-1328.

H-520. 15th-16th cc., parchment, 6 folios, Nuskhuri, black ink, two handwritings. Unlike H-1328 and H-1727, the scroll is copied on small (15X15.5 cm.) folios, it is incomplete, and probably at least 3 of the first folios are missing. The text is written on palimpsest sheets, the lower layer written with Nuskhuri and brown ink has been washed out, making it difficult to read. Nevertheless, the surviving text has been deciphered by researchers of Georgian palimpsests and it has been established that the lower layer of the palimpsest represents a fragment of a hymnographic collection of the 11th century (პალიმფსესტები 2017: 56, 354-355). The text of the "Epistle" is written in a recto style, 6r = 1v and so on; the apocrypha occupies the recto of all six folios of the scroll, 1v-3v in full, the final three lines of the text and the copyist's note moves to 4v:

"Lord God, forgive the sins of the soul of David Gogidiani. As you have forgiven me, may God forgive you all your sins. Amen."

Following the copyist's colophon 4v-6v with Nuskhuri, there is "Apocalypsis Mariae" (CANT 327) copied with the different hand. The text is missing the beginning and an end. Considering that 5v-6v represent the first two folios of the main text of the scroll (1r-2r), the "Sunday Epistle of Jesus Christ" was copied on the manuscript sheets of not only from the XI century, but also from the 13th-14th centuries, on which the text of the "Ascension of the Virgin Mary" was copied. It should be noted that this apocrypha, which main focus is on the theme of the afterlife ordeal of those who have fallen by sin, entered the Georgian tradition precisely during this period, and the earliest manuscript containing it, A-70, is tentatively dated by the 13th century (აღწერილობა (A) 1973: 243). However, we believe that both the date of the collection and its composition require further research and clarification. We will currently rely on the date established so far.

For the source of the "Sunday Epistle" and the references of Georgian scrolls. Before we directly address the issue of the correlation of the Georgian texts preserved on the "Sunday Epistle" scrolls, we will, of course, focus on the problem of finding the probable source of the Georgian version. The work we have done in this direction aims to identify only those of the numerous multilingual editions of the Apocrypha with which the Georgian text shows closeness. We, of course, focused our attention on the Greek editorial team, as the 14th century, which we must recognize as the

¹⁴⁷ Although the H-1727 scroll was dated to the 12th century in the catalogue of Georgian manuscripts compiled in the 1950s, the linguistic features of the text indicate the need to rethink this issue. Let us hope that the researcher of this scroll, N. Megeneishvili, who published the results of her research along with the text (მეგენეიშვილი-თავაძე 2024: 170-182), will return to the issue of its dating in the future.

real lower limit of the introduction of the text into the Georgian literary space, does not allow us to discuss the influence of the Arabic or Syriac editions of the apocrypha on the Georgian edition, as is often the case with early translations of apocryphal writings. The talk about the connection of the Georgian text with the Latin edition of the Apocrypha is also devoid of any basis. It is true that in the 13th-14th centuries, Georgia fell into the sphere of political interests of the Western, Catholic world to such an extent that in 1328, Pope John XXII (1316-1334) abolished the episcopate of Smyrna and transferred it to Tbilisi, which was followed by a wave of missionary activity in Georgia (თამარაშვილი 1995: 496-528, ჯოჯუა 2013: 133-153), however, these relations could not go beyond the framework of establishing political ties, and despite the formation of a small community of Catholics, they could not substantially affect the development of the religious life of the Georgian Church. Even though weakened and on the verge of collapse, Byzantium traditionally represented a guiding space for the Orthodox world. That is why, when searching for the source of the apocrypha that interests us, we should focus on the Greek edition.

Of the many Greek editions, the closest to the Georgian text is the “Epistle” copied in two manuscripts dated by the 15th-16th centuries - Barberinus. gr. III 3 and Paris. gr. 925 (Bittner 1906: 11-21). The essential similarity between these Greek and Georgian texts is created by the fact that in both of them the place of revelation of the “*Sunday Epistle of Jesus Christ*” is Rome, and at the same time the responsibility for introducing it to the parishioners, that is, the Romans, rests with Patriarch Athanasius. On the other hand, there are many differences in the architectonics of the texts and individual episodes. Let us take the example of the beginning of the Apocrypha: unlike the Greek, the Georgian text does not indicate that the “*Sunday Epistle*” was delivered to the Romans in the Church of St. Peter the Apostle. It says nothing neither about the apostle’s call to Patriarch Athanasius to focus on the letter, nor about the patriarch’s three-day prayer before approaching the letter. Listing the differences would take us too far, however, we believe that the multitude of Greek editions themselves has specific cultural-historical foundations. For example, we believe that the strengthening of the importance of Rome¹⁴⁸ as the holy city instead of Jerusalem in the Greek edition of interest to us was due precisely to the situation in the Byzantine Church in the 13th-14th centuries. As is known, in the conditions of complex internal conflicts that developed after the capture of Constantinople by the Crusaders in 1204 and the establishment of the Latin Empire, the Church of Constantinople came under strong Latin influence (История 1967: 15-28, 231-239). This difficult and very painful process for Byzantium was naturally reflected in certain monuments of Christian writing. No matter how we explain the reasons for the differences between the Greek editions, one thing is clear: not a single Greek text known today is the direct original of the Georgian edition.

In order to clarify the issues of the relationship between Georgian texts, we will briefly touch the architectonics of the Georgian (H-1328, H-1727) edition of the Apocrypha, which is close to the Greek one, or the sequence of the epistles, which can be conditionally presented as follows:

1. The appearance of the Holy Epistle in Rome;
2. A report of the appearance of an epistle by one of the Romans to Patriarch Athanasius;
3. Patriarch Athanasius’ celebration of the Divine Liturgy, inviting the clergy and the Roman parishioners to the temple;
4. Epistle exhortation on keeping Sunday holy;
5. The expected punishment of believers for violating the will of the Savior and the sanctities of Sunday, Saturday, and Friday;
6. About the respect of the church, the priest, and the deacon;
7. About the sins committed by humans.

As a result of comparison of the texts of three scrolls of the “*Sunday Epistle*” - H-1328, H-1727, and H-520 – it was revealed that the texts of H-1328 and -1727 represent Georgian translations of the same edition with minor variant differences. As for the text of H-520, it differs from H-1328 in

¹⁴⁸ (H-1328, 3v) *The same purpose is served by the last concluding phrase of text by the Georgian edition, which is confirmed by variant differences in both H-1328 and H-1727: “This book came from Rome. It has been written down without any reduction.” (H-1328, 3v)*

terms of volume and architectonics, is much shorter, and does not pay attention to episodes 1-3 cited above. Even if we assume that the mentioned episodes were copied onto the now-lost scroll folios, the surviving text does not follow the corresponding episodes in H-1328 with any precision. In addition, its language is vulgar and primitive, and there are many errors in the text. We can truly say that short edition of the Epistle is copied on H-520, which mainly focuses on the sins committed by believers and the expected punishment.

The purpose of the “Sunday Epistle” scrolls and the reasons of their origin in the Georgian tradition. This apocryphal text is generally intended for liturgical purposes. In Greek tradition, it was read on the second Sunday of Lent (van Esbriek 1989: 275). Although we do not have this kind of information confirmed on our scrolls, the liturgical-hymnographic formulas highlighted in red in the text of H-1328, “*we believe*” or “*Holy is the Lord*,” indicate on this. It is also noteworthy that the copyist of the same scroll, Abraham Savani, emphasizes that this apocrypha is intended for Sunday services:

“This is the Sunday Letter I, Abraham Savani, have copied.”

Such a note by the copyist suggests that the text of the apocrypha was less popular or even unknown to Georgian scribes before the XIV century, otherwise the presence of such an explanation in the colophon would be groundless. The copyist of H-1727 calls the text an apostle (or gospel message teacher):

“*This holy epistle was written by the hand of Simon the Sinner*” (6r).

The Apocrypha itself speaks of the “Sunday Epistle” as an apostle (ἀπόστολος), or gospel message teacher:

And when they read this holy apostle of God, then together they said: “*Holy, holy, holy is the Lord*” (H-1328, 1r./H-1727, 1r).

It is interesting to note the distribution area of these scrolls. Both H-1327 and H-520 are scrolls distributed in the mountainous regions of western Georgia, specifically in Svaneti. This type of information is directly provided by the colophon of the scribe of H-520, according to which the scribe of the manuscript was David Gogidiani. Although, in the Svan surname search, which is attached to the II volume of Svan written monuments, no person with such a surname was found, but it is interesting that the surname *Gogidiani* is attested in the inscription on the cross above the iconostasis of the St. Barbare Church in the village of Murkmeri, not as a name denoting a single person, but as a family name: “Mother of God, have mercy on the people of Gogita.” (თაყაიშვილი 1910: 168). Since, in the 15th-16th centuries, when both of the named written monuments were created, internal migration processes had not yet begun, and therefore, bearers of surnames of Svan origin also lived in the Svaneti-Lechkhumi region. Therefore, we must recognize the copying of the scroll in the Svan region as an indisputable fact.

As for the scroll H-1328, copied by Abraham Savani in 1336, its describer Kristine Sharashidze notes that the scroll was brought from Svaneti and donated to the foundation in 1916 by Ekvtime Takaishvili (აღწერილობა (H) 1948: 268). Whether or not *Savani* is a name of origin for the scribe Abraham, we cannot say anything about this at present. But the fact is that H-1328 was copied in 1336, during the reign of King Constantine I of Imereti, and, presumably, brought to Svaneti immediately. Such an assumption is also supported by a document confirming Svaneti as an area under the jurisdiction of the King of Imereti - the certificate issued by Constantine I to Goshkoteliani:

“Q. We, the King of Kings Constantine, have given to you, Goshkoteliani, your own property, son of Khorkhomeli; also, you shall have the property taken in the crime report at the price, as you had it from the beginning.”

Approval-signature:

Q. appointed by me.” (სილოგავა 1986 :102).¹⁴⁹

It is interesting what led Svaneti being the current space for the spread of this apocrypha written about the sanctity of Sunday and the necessity of its observance. We believe that the spread of

¹⁴⁹ For the diplomatic terminology of Svan documents, see დავითაშვილი 2007: 50-93.

these scrolls in Svaneti was due to the difficult socio-economic situation in Georgia, and especially in its mountainous regions in the 13th-15th centuries, the separation of the mountainous regions from the unified secular or ecclesiastical governance space, which prompted King George V the Brilliant to create the “*Dzeglisdeba*” - Code of laws for the legal regulation of the mountainous regions of Eastern Georgia (ნარკვევები 1976 : 585-594). Although this book of law, at first glance, does not touch the punishment prescribed for violating church law, but in the list of offenses, it drew attention to crimes against the law, the church and its servants, and emphasized the importance of the participation of the Catholicos and bishops in the adjudication of these cases:

“A matter of faith and church, no matter what it may concern - murder, insulting the church, abandoning an innocent wife, taking it away for another, whatever is subject to religious consideration, should be judged/investigated by the Catholicos and bishops.” (სამართლის ძეგლები 1961: 402).

A number of documents of the 14th century Svan self-government also draw attention to crimes against the law and the church: the Act of the All-Svaneti Valley Congress, the Act of the Written Condemnation Congress of the Union of Svaneti Communities, the Act of the Congress of the Larveli and Ushguli Middle Communities¹⁵⁰ (სილოგავა 1986:107-111).

But we should not think that the violation of the sanctity of Sunday and the alienation of parishioners from Sunday services were only a problem in the mountainous regions of Georgia. It was a reflection of the general picture created by the social life of both Georgia and Byzantium in the late Middle Ages - the text was spread in the Greek tradition precisely in the late Middle Ages. The “Sunday Epistle of Jesus Christ” copied on the scroll was not the only writing on the subject of the importance of Sunday services and the punishment prescribed by God for their violation. The same issue was addressed by the apocryphal story - “*Apocalypsis Mariae*” “which was translated into our writings in the 13th-14th centuries and, as a moral exhortation, entered scrolls or codices along with works dedicated to the holiness of Sunday and its services. One such example is the H-520 we discussed above and the 16th century 1-leaf fragment №. 173 from the Manuscript Fund of the National Archives of Georgia.

The second work, which also deals with the significance of Sunday, is a homily by the pseudo-author Eusebius of Alexandria “*About Sunday*”. The work has survived in two editions, the first of which is included in the XI century Klarjeti Polycephalion (A-144, 78r-82r), while the text of the second edition, which differs from it and which is also found in the same collection with the apocrypha of “*Apocalypsis Mariae*” is copied in the mixed collection A-70 (126r-129r). This text, known with the authorship of Eusebius of Alexandria, attracted the attention of researchers, and both the results of their research and the Georgian editions of the homily were published (ჭყონია 1960:181-223, van Esbroeck 1975: 164, 252; მგალობლიძევილი 1991: 58-66, 281-285). It was revealed that in the Georgian tradition the homily is known in two editions, neither of which follows the Greek edition published in *Patrologia graeca* 86. Discussion of the origin of the homily and its editorial features is currently beyond the scope of our research. The following facts related to this work attract our attention: The first concerns the issue of the essential difference between the texts included in our manuscript collections of the 11th century and, conditionally, the 13th century, namely, if the text mentioned in the 11th century was primarily a homily directed against pagan rituals that survived after the spread of Christianity, in the late Middle Ages, it took on the content of teaching about the violation of Sunday holiness, the impending punishment, and love of neighbor. The second, and, in our opinion, a change corresponding to the demands of the era, was revealed in the identification of the author of the homily. In the title of the homily of A-70 we read. As we see in the text, Eusebius of Alexandria was replaced by the Pope of Rome. In our opinion, such a change was caused not by the desire to connect the works of the pseudo-author with a real historical figure - Pope Eusebius of Rome in 310, but the teaching prevalent in the Greek ecclesiastical writings of the late Middle Ages and in countries still traditionally connected with it, according to which, the messenger of the punishment decreed by Jesus Christ himself for violating the sanctity of Sunday - his epistle - was first proclaimed in the city of Rome.

¹⁵⁰ For the diplomatic terminology of Svan documents, see Davitashvili 2007: 50-93.

Finally, the results of the study of scroll manuscripts have made it clear that the literary processes of the late Middle Ages, the composition and practical purpose of manuscript collections or scrolls of religious content, were determined not by the norms developed by the clergy for the editing and interpretation of Christian writings in classical period (10th-12th cc.), but rather, the difficulties created in the social life of the late Middle Ages, which in fact led to the process of distancing the wider society from religious morality. Accordingly, the goal of the compilers and transcribers of late medieval religious manuscripts was also aimed at stopping this extremely dangerous process for national-state life.

Archaeography and Conservation of Manuscript Scrolls

Goals and objectives of the modern approach of preventive conservation. Georgian manuscripts play an important role among the monuments of medieval cultural heritage. The manuscript, which was intensively created for centuries in Georgian centres of literacy both in Georgia and abroad, became a cultural and national phenomenon in the early centuries (მუნაბდე 1980; მესხია 1982:130-150).

The preservation of cultural heritage is one of the main challenges of today's society, as written antiquities created over the centuries are an important condition for preserving national memory and cultural identity. In addition, modern conservation-restoration is an interdisciplinary field that actively participates in the process of developing standards for the protection of cultural heritage.

Writing means, made in different eras and in different ways, depending on their initial preservation conditions, suffer from different types of damage. Therefore, preventive conservation and preservation of written cultural heritage, aimed at preserving the authentic form of antiquities that have come to us, must be based on scientific observation and analysis.

The main repository of Georgian manuscripts - Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts - has extensive experience in the protection, recording and research of written antiquities. Preventive conservation, preservation, conservation-restoration of the cultural heritage, that depends on the study of writing materials and tools, and the causes of their textural changes over time, is the important direction and duty of National Centre of Manuscripts. Conservation and restoration activities primarily require the restorer to solve generally recognized standard tasks. The modern standard of conservation and restoration defines the restorer's obligations as follows: previous conservation and restoration study, the result of which determines the degree of intervention on a specific unit; Preparation of a technical description of the restoration unit; Identification of the causes of changes to the authentic appearance of the unit; Formation of a conservation-restoration concept; dissemination-publication of the results of the treatment of the damaged unit (Giovannini 1990: 43-47; 2005: 160-165).

While traditionally the study of written artifacts was mainly focused on codicological-textological content, and conservation-restoration activities were effectively separated from the overall process of researching antiquities, today this situation has changed significantly. A new vision of the protection and registration of cultural heritage monuments implies the participation of specialists from various disciplines and fields in the study of artifacts, which in fact ensures the development and definition of long-term and optimal conditions/methods for the protection of cultural heritage. The research and preservation of written monuments requires the possession/use of modern conservation methods, diagnostic and predictive technological tools, and the conduct of pre-restoration research.

Pre-restoration research not only directly influences the restoration process, but also facilitates and makes possible the identification of the signs of categories that constitute manuscript antiquities, which can only be noticed and recorded during conservation activities and which contribute to the discovery of previously unknown facts about the manuscript's history. In order to conduct conservation works effectively, the work of restorers must always take into account the results of codicological research (Giovannini 1990: 43-47; 2005: 160-165).

Neglecting the codicological approach by the restorer can lead to the destruction of important information, which contradicts the goals of the object's intervention. In addition, in the case of severe damage, the restorer should record all elements of the document which probable recovery is in doubt when taking urgent steps to preserve the entire document. For example, severe damage of palimpsest sheets, in particular, cases where the integrity of the middle part of the sheet is broken. In such case, the urgent conservation requirement to prevent further damage of the unit is to fix the torn part, which may cause covering the lower layer of a specific section of the palimpsest

with conservation materials. In such a situation, the restorer, in consultation with the codicologist, should fix the specific problematic section through photofixation to ensure the preservation of the original information. This allows us to avoid damaging invaluable information for determining the historical significance of manuscripts and documents (Giovannini 1990: 43-47; 2005: 160-165).

It is well known that the history of writing has preserved units created on stone, metal, wooden planks, clay tablets, papyrus¹⁵¹, parchment, and paper (ჯავახიშვილი 1996; დანელია, სარჯველაძე 1997). According to V. Likhacheva, the papyrus scroll was replaced by the parchment codex in the 4th century, but from the 11th century onwards, scrolls reappear, although not of papyrus, but of parchment (Лихачева, 1976:134).

The complexity of conservation and restoration work is also determined by the fact that the restorer has to deal with different writing materials and tools used in different periods to create manuscripts. Writing materials of different textures undergo different types of damage over time and, therefore, require the restorer to determine different conservation regimes.

The project involved research of scroll manuscripts on parchment and paper, the majority of which were scrolls copied on parchment. The availability of smooth, double-sided writing material of parchment greatly benefited the creation of written monuments (Fuchs, 2004:13).

In the Middle Ages, the most common writing material in Georgia was parchment made from the skins of various animals. The parchment, as Iv. Javakhishvili notes, was also made in Georgia: "In ancient times, leather was used more than any other writing material in Georgia, 8th-13th centuries are considered the period of parchment's special "dominance" (ჯავახიშვილი 1949:32-34). Starting from the 11th century, paper as a writing material gradually appeared in Georgian reality in parallel with the parchment, that established a virtually dominant position from the 14th century. The experience gained from the conservation and restoration of late medieval manuscripts suggests that declining the relevance of parchment naturally led to the decline of its production quality and, consequently, increased the risk of its damage over time. Since the work envisaged by the project specifically included the parchment scrolls of 14th-18th centuries, we had to determine the conditions for preventive conservation of items with a high degree of damage and at high risk. Besides this, given the shape of the conservation units (rolled writing paper) and their current condition (high degree of damage), our work was carried out in close cooperation with codicologists, as our task involved restoring and preserving not only the physical integrity of the unit, but also the content integrity of the text copied on it.

The written monument made of parchment had two forms - manuscript bound in notebooks and enclosed in a cover, containing sheets folded into notebooks and a scroll - a new manuscript obtained by rolling or scrolling sheets sewn or glued together. The sheets of the scroll were called "folios" (ჯავახიშვილი 1949: 60-63; მესხია 1982:140). Scrolls of various sizes were also made with parchment like with papyrus scrolls [Birt 1907:6; historical bindings project: scrolls: 2021]¹⁵².

¹⁵¹ A) Papyrus was not used as a writing material in Georgia. Only two Georgian manuscripts written on papyrus are known, which were made abroad - in Palestine, in the Georgian monasteries of Sabatsminda and Mount Sinai. One is a collection of hymns (Yadgar), more than a third of which is a parchment, therefore it is called the papyrus-manuscript Yadgar (H-2123, 10th century), preserved in National Centre of Manuscripts. The second one is excerpts from the hymns (Psalms) of David, and it is currently kept in the St. Petersburg Library.

B) Among the unique materials collected in the archival fund of the National Centre of Manuscripts, the collection of the Georgian scientist, papyrologist Grigol Tsereteli, which contains about 170 papyri dating from the 2-15th centuries BC (Tsereteli's personal archival fund), deserves special mention.

¹⁵² To obtain writing material, a construction of two layers of papyrus fibers, which were arranged perpendicular to each other, formed a papyrus folio. The main parts of a papyrus scroll are the recto - the inner, writing side made of horizontal fibers, and the verso - the outer side made of vertical fibers; Kollema refers to a single sheet of papyrus (folio), while kollesis (kollēseis /kolleseis) refers to the places where the folios of papyrus are tied together, the places where the folios are joined together. As a rule, when shaping a scroll, the horizontal side of the papyrus was turned inward (recto), and the vertical side (verso) was turned outward, because vertical fibers are more flexible and can separate/unfold during rolling, this property makes rolling easier and less damaging. The scroll began with a "protokollon". The protokollon is the first folio of the scroll (πρωτωκολλον protokollon; πρωτω - "first", "beginning"; κολλον/κολεμα "bound together"), meaning "the first glued folio". The measurements of the scrolls are also interesting. In antiquity, based on data presented by William Johnson, the dimensions of a kollema may have averaged about 8 to 10 inches wide and up to 12 inches long, depending on the era, region, and other factors.

The prerequisite for effective conservation of written heritage is related to taking into account the peculiarities of the form of a written monument. The conservation and restoration of a manuscript bound in notebooks and enclosed in a cover, due to the uniformity of the writing material, involves the relationship with the other parts of the manuscript - the page, the cover, the endband and in the case of a scroll - a sheet rolled up with another, the scroll's supporting stick or shaft, which is made of wood, and its preventive conservation regime differs from the conservation regimes of leather. Determining the conservation regime of scrolls requires taking into account the sizes of the manuscripts of this group after rolling the folios and the number of folios. Depending on the volume of the text, scroll manuscripts differ both in terms of the number of folios and their size. The role of the support for the scrolls (as in the case of the codex it is the endband), is played by a wooden stick or shaft/rod, on which the last folio of the scroll is attached and the entire manuscript is wrapped (Fuchs, 2004:13-16). In the process of the conservation work conducted by us, it became clear that some of the scrolls had reached or were formed without a supporting shaft. The diameter of such scrolls is much smaller, the written folios are tightly wound, which increases the risk of drying out the manuscript and sticking the folios together. Accordingly, the duration of the softening-wetting process of the dried units increases.

It should also be noted that different documents were mainly written on the scroll - deeds, donation books, etc. In addition, scroll, as one of the forms of manuscript, served as a manuscript containing relatively small volumes of literary texts and was relevant for church and liturgical practice. The scroll of a liturgical content even created a unique style of illustration and text distribution (Skhitladze 2016: 515-536; ოსეფაშვილი 2017). As researchers of the history of manuscripts note, this form of manuscript appeared intensively in Byzantine writing from the 11th century (Лихачева, 1976:134). In our reality, with the exception of one, probably of the 12th century - H-1727, there are no literary scrolls earlier than 13th-14th centuries. It must be said that due to the frequent, daily unfolding and folding of scrolls intended for liturgical practice, not only the integrity of the folio or the ink suffers damage, but also the artistic and decorative elements that serve the purpose of decorating a particular scroll. The conservation of these types of scrolls requires the restorer to develop a much more complex regime, especially if the artistic system of the piece is performed with special colored or gold-colored ink. A notable example of this type of scroll is K-675, known as the Gelati Iltarion.

During preventive conservation, it is important to focus on the textural features of the recto and verso of scrolls. In the parchment scrolls preserved at National Centre of Manuscripts, the recto of the text is the inner surface of the rolled sheet, and the verso is the outer surface. The function of the verso is always performed by the fur side of the parchment. It seems that such distribution of text was not accidental, and from the point of view of the creators of the parchment, the fur side should have been much stronger and more resistant to external influences. However, the preventive conservation process has shown that as a result of the exposure of moisture or soot on the parchment, the verso of the last folio of the scroll, which actually wraps the entire scroll, becomes much darker and requires more care during cleaning while the preventive conservation process.

Stages and methods of performed conservation work. Before we directly address the stages of the work we have completed, we will focus on the codicological terminology we have had to deal with. As is known, the wooden stick of the scroll is called a kontakion in Georgian scientific literature. This name was established in scientific terminology based on the research of K. Kekelidze: "The book in which the liturgy is contained is called Λειτουργίον in Greek, and kontakion or divine liturgy in Georgian. The name kontakion came from the very form of these books: in ancient times, the liturgy was written in an extended section on long, narrow sheets of parchment sewn together; These sheets were rolled up on a stick that had a rounded head like a nail. This coil or scroll was called Είλιπάριον in Greek, and kontakion in Georgian, because that short nail-like stick was called κόντος in Greek, from which κονδάκιον arose, therefore kontakion is also a Greek word (კეკელიძე, 1980:580). We find an explanation of the other meaning of the word kontakion in Sul Khan-Saba Orbeliani's dictionary "Sitkvis Kona" (A Bundle of Words): "The Kontakion is the book of liturgy..."

(სულხან-საბა, 1966:380). We were focused on these terms by the existing scientific literature on preventive conservation issues. In modern scientific literature, each section of the supporting axis has a proper name: scroll wood rod, scroll stick, wooden stick-axe, ὀμφαλός - an umbilicus wooden stick; scroll shaft, rotating part of the axis. It is interesting, that ancient Torah scrolls¹⁵³ have quite elaborate support rods at each end, called wooden rollers. Since it was forbidden to touch the Torah with one's hands, a special tool made of wood or precious metals, called the "yad"¹⁵⁴, was used to follow the text during the Torah reading. Besides these elements, different terms are distinguished based on the peculiarities of the distribution of text on the scroll. For example, double-sided writing scrolls are called opisthographs in international scientific terminology (ὀπισθεν/Ὀπισθόγραφος) (Fuchs, 2004).

In Georgian scrolls, the text was written mainly from left to right, in one, and in rare cases two (K-657) columns, from top to bottom, i.e. in the direction in which the scroll is opened. However, in medieval writing practice, there were also scrolls written in alternating directions. Such manuscripts are called boustrophedones (βουστροφηδόν). These types of scrolls are not found in Georgian tradition.

The project "Interdisciplinary Research of Scrolls" was implemented on the basis of a complex, structural-codicological study of scroll manuscripts preserved in the collections of K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, National Archives of Georgia and the Kutaisi Historical Museum, detailed archaeological description was made and the state of their damage was assessed. As for preventive conservation and preservation, it was carried out only on antiquities preserved at National Centre of Manuscripts.

During the project, the first step of assessing the damage of the scrolls involved a developed visual inspection method. According to a commonly established standard, information on visual assessment of parchment damage is based on analysis of damage characteristics (Larsen, 2002).

This stage cannot be implemented without intensive, complex study and data collection of the written monument in order to create a solid foundation for condition assessment and conservation activities. As a result of the analysis, all types of damage and their causes are described in detail. A comprehensive study provides additional information about the damage of manuscripts, as it is impossible to obtain accurate information about their condition through visual assessment alone.

In general, it should be said that the conservation of cultural heritage does not end with one-time actions. To ensure long-term preservation, it is important to conduct non-destructive, systematic observation of units copied on parchment, predicting likely changes in the unit's structure, that is ensured by having information about the conditions of their protection and the sustainability of the results of preventive conservation.

Scientific observation/research/analysis of the written monuments performed on parchment should reveal both the real causes of their degradation, as well as effective methodologies for their preservation and conservation. In addition to visual examination, we used a handheld digital microscope (DINO- Dinolite USB Handheld Digital Microscope) during our work on the scrolls to better understand the very complex process of parchment degradation, to provide a solid basis for assessing and analyzing specific and correlated degradation characteristics. We examined the parchment structure of the manuscript scrolls in detail and the various types and degrees of damage on the writing material.

As a result of visual inspection of the scroll manuscripts studied within the project and in coordination with codicologists, it was determined that the majority of the scrolls are missing the beginning and end (H-191, H-505, H-513, Q-1071, etc.); There is also a case of fragments of different scrolls being brought together into a single unit (H-2089), in such case the joining of separated folios is not permitted; Visual inspection revealed that mainly the first folios are damaged,

¹⁵³ The Hebrew collection of the National Centre of Manuscripts contains complete or fragmentary Hebrew manuscripts dating from the 10th-19th centuries (indicated by the letters Hebr). The Hebrew manuscript fund preserves Torahs written on scroll manuscripts (Hebr. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 44 (fragment 1f.), Hebr. 40 (scroll fragment), commentaries on the Book of Esther in scroll form (Hebr. 14, 15, 16, 17, 24), Psalms (Hebr. 13), Ecclesiastes (Hebr. 12).

¹⁵⁴ The term "Yad" (from Arabic يَد - *yad*, meaning "hand") is a commonly used term across the Semitic language family.

while the middle folios showed various types and degrees of damage. In the early period, exposure of manuscripts to high humidity and watery environments, heat and light, time, and a polluted atmosphere effected on the parchment folios and they became stretched, deformed, lost their porosity and elasticity, and developed stains of various colors (pigmentation).

The scroll manuscripts preserved at National Archives of Georgia are performed on both parchment and paper, and scrolls written with both writing materials are found: N3 F.N1446, (kontakion 15th c. 2 folios, parchment); N9 F.N1446 (kontakion, 14th c. 4 folios, parchment); N137 F.N1446 Purtseladze's Chronicles (18th-19th cc. (according to handwriting) 3 folios, parchment); N409 F.N1446, the rule of preparing and sanctifying Holy Myrrh, (18th c. (according to handwriting) 11 folios, parchment); N413-1 (a) F.N1446, kontakion (15th-16th cc. (according to handwriting), 5 folios (9 folios -5 of paper and 4 of parchment); N413-2 (b) F.N1446, kontakion 15th-16th cc. (according to handwriting), 4 folios (9 folios -5 of paper and 4 of parchment); N433, F.N1446, Avgarozhi (19th c. (according to handwriting) 8 folios, paper); N434 F. N1446, Avgarozhi, 19th c. (according to handwriting), 3 folios, paper) [State Archives of Georgia, scientific reference books, 1949:2, 5, 138; 1950:60, 71];

Scrolls performed on parchment preserved at Kutaisi Historical Museum- E-69 The Offering of Gift (16th c., 1 folio); E- 226 The Divine Liturgy of Saint John Chrysostom (16th c. 7 folios); K-605¹⁵⁵ The Divine Liturgy of Saint John Chrysostom (16th c. 3 folios); K-606, The Divine Liturgy of Saint John Chrysostom (16th c. 5 folios); K-636, Order of Mass (16th c. 3 folios); K-637 Order of Mass (16th c., 2 folios); K-657, Divine liturgies of Basil the Great and John Chrysostom (16th c. 13 folios). Preventive conservation of such scrolls presents many challenges. The first challenge concerns the size of the scroll itself, which is determined by the volume of text copied on it. For example, Gelati Iltarion (K-657) of liturgical content is a richly painted scroll consisting of 13 folios. Besides red and brown ink, the copyist used gold ink.

The leather texture is thin, this is a specially created scroll, the meaning of which was determined as early as in the beginning of the 20th c. (Кекелидзе 1908:99-106), which attracted the attention of book art researchers (Skhirtladze 2016:515-536). Working on the manuscript showed us that the degree of damage of the artifact is very high. All the studied scrolls require cleaning, softening, and restoration (Catalogue of Historical Documents No. 1, 45, 50). (see Fig. 1, p. 71)

Confirmed damages on the scrolls. Various types of damages are noted on the studied scroll manuscripts, the most common is moisture stains, surface dirt, blackening (soot, smoke, kerosene lamp, candle), some scrolls are heavily soiled, dried out, roughened, deformed, and easily broken. There are many cracks on folios, the writing material is broken, torn, and chipped, and the edges of the folios are damaged in a zigzag pattern. There is a risk of breakage in the cracks and torn areas. There are numerous small folds in various places, which are in danger of breaking. The edges are rough, some edges are torn/burnt in the middle, and the text is accordingly missing. Some of the dried, brittle parchments have parts removed (broken) at the edges. New creases and cracks are visible. Mechanical damage, small dents, likely frequent use over time, and drying of the parchment caused the damage process to continue.

a) Cracks caused by dryness of the parchment - H-191, 14th-15th cc.; H-512, 16th c. 3 folios; H-191, 14th-15th cc.; H-517, 16th c.; H-518, 16th c.; S-4981, 14th-15th cc.; S-4980, 12th c.; A-757, 13th c.; A-1553, 15th-16th cc.; Q-267, 15th-16th cc.; H-1412, 15th-16th cc.; H-1731, 16th-17th cc.; Q-1068, 16th c.; N137 F. N1446 (18th-19th c.); N409 F. N1446, (18th c.); N9 F. N1446 (14th c.); N3 F.N1446, (15th c.); E-69, (16th c.); E-226 (16th c.); K-605 (16th c.).

b) New broken areas are observed - H-1060, 14th-15th cc.; H-1727, 12th c.; H-2089, 15th c.; S-4981, 14th-15th cc. H-519, 15th c.; H-1327, 15th c.; H-1728, 17th c.; H-1730, 15th c.; Q-1660, 15th c.;

c) New cracks are visible - H-2092, 15th-16th cc.; H-2093a, 15th-16th cc.; H-2093b, 15th-16th cc.; H-2093d, 14th c.; H-2401, 13th-14th cc.

d) It is missing along with the text - H-520, 15th-16th cc.;

e) Caught in a fire, badly burned, blackened - H-1060, 14th-15th cc.; H-1727, 12th c.;

¹⁵⁵ The letter K instead of the identification abbreviation KIM denotes to those manuscripts of the Kutaisi State Museum about which information has entered scientific circulation and is designated with the Latin letter.

f) All the folios are dried out, deformed, with cracks and dents - H-513, 16th c.;
g) Heat-damaged, roughened and severely deformed areas - H-514, 16th c.; H-2090, 16th-17th cc.;

h) On the pages of manuscript books, round or oval holes of various sizes are found. These may be voids created during the processing or stretching of the parchment - H-2401, 13th-14th cc.; H-1727, 12th c.;

(see Fig. 2. p. 72) Photos were taken with a handheld digital microscope (DINO - Dinolite USB Handheld Digital Microscope).

The beginnings of the scrolls are missing - The beginning of the scroll is torn and it is missing one or in some cases two folios, depending on the volume of the text (H-520, 15th-16th cc). Needle holes are visible and on some very small fragments/fibers of thread with which the upper/lower folios were sewn are visible - H-517, 16th c.; H-1060, 14th-16th cc.; H-2089, 15th c.; S-4981, 14th-15th cc.; H-1327, 15th c.; H-1730, 15th c.; H-2090, 16th-17th cc.; H-2092, 15th-16th cc.; H-2093b, 15th-16th cc.; Q-1660, 15th c.; There are traces of stitching on the upper part, indicating the presence of another folio, which is missing N3 F. N1446, 15th c.; Part of the parchment along with the text has been torn off, only a few letters of the surviving line are legible E-69 (16th c.);

Pagination - Manuscripts (codices) were first paginated alphabetically by the copyist using ink of the text. Over time (renewal/restoration), both page and folio pagination can be observed on the sheets, performed at different times, places, and with different writing means. Most of the folios of the studied scrolls were not paginated. Only the following scrolls are numbered with pencil: in the upper right corner of the folio H-1730, 15th century; in the left margin with the alphabet (a, b, c, d) H-2090, 16th-17th centuries; Later, in the upper left corner with pencil H-2401, 13th-14th centuries; On the left side of the folios, in the upper edge, with pencil, with the alphabet (a, b, c, d) S-4981, 14th-15th centuries; in the upper left corner of the folio Q-267, 15th-16th centuries; with pencil, in the upper right corner, A-922, 13th-14th centuries. Within the framework of the project, all folios of the scrolls were paginated.

Inaccuracy - In the descriptions already compiled and put into scientific circulation, there is an inaccurate number of scroll manuscript folios (it is possible that there was a mechanical or printing error on the part of the writer). According to the description, scroll H-1447, 15th century, consists of five (5) folios, in fact there are four (4) folios, 3 folios are numbered with an index - A, B, C, and the fourth folio is not paginated. Based on the studied text, a new pagination was made; according to the description H-1728, 17th century, consists of five (5), actually six (6) folios. In the previous census, only the sewn parts were considered a folio, and the 2nd and 3rd glued parts were considered a single folio; H-2401, 13th-14th centuries. 16 folios, according to the description are 14 in real; H-1727, 12th c. according to the description there are four (4), actually there are six (6) folios; H-520, 15th-16th according to the description -5, actually there are 6 folios.

Rulling. As it is known, in manuscripts, the rulling was done at equal distances. Drawing lines helps to maintain symmetry and organizes the vertical and horizontal lines of the manuscript page. The rulling of the majority of the scrolls was done carefully and meticulously, in some places it is even imperceptible, so the parchment is not damaged (cut) as a result of the rulling - H-519, 15th c.; H-1060, 14th-15th cc.; H-520, 15th-16th cc.; However, there are sharply drawn lines of rulling, most of which are open, torn, and broken, where the process of damage has begun and continues, and there is a danger of opening and damaging the text - H-191, 14th-15th cc.; H-518, 16th c.; H-1327, 15th c.; H-1412, 15th-16th cc.; H-1729, 16th-17th cc.; A-757, 13th c.; Q-1068, 16th c.; Q-1071, 15th c.; H-514, 16th c.; H-1327, 15th c.; H-1727, 12th c.; H-1731, 16th-17th cc.; H-2093d, 14th c.; Q-1068, 16th c. After the conservation of such written monuments, it is desirable to create a digital version to make it accessible to scientists, which is one of the methods of preventive conservation.

Technique for tying the folios. The folios of the manuscript scrolls studied within the project were bound/sewn using various technologies and methods: a) The edges of the folio are placed on top of each other; b) The edges of the folio are facing each other, placed on top of each other; c) The overlapping edges are raised up (scraped, sewn with thread, sewn in various shapes, rolled, sewn, the sewn in zigzag);

Fragments or fibers of **early** binding thread survive on some scrolls, although it is difficult to say whether they are contemporary - H-513, 16th c.; H-519, 15th c.; H-1729, 16th-17th cc.; H-1731, 16th-17th cc.; H-2093b, 15th-16th cc.; S-3485d, 16th-17th cc.; H-1730, 15th c.; S-3485d, 16th-17th cc.;

Some scrolls have had their bindings **renewed** (sewn/strengthened) at different times, with different colored thread and form/technology- H-514, 16th c.; H-517, 16th; H-519, 15th; H-520, 15th-16th cc.; H-521, 16th c.; H-1060, 14th-15th cc.; H-1327, 15th c.; H-1729, 16th-17th cc.; H-2090, 16th-17th cc.; H-2090, 16th-17th cc.; S-3485d, 16th-17th cc.; A-757, 13th c. (in a beautiful zigzag shape); A-1553, 15th-16th cc.; Q-1068, 16th c.; Q-1071, 15th c.; H-511, 16th c.; H-1730, 15th c.; H-1731, 16th-17th cc.; H-2090, 16th-17th cc.; H-2401, 13th-14th cc.; H-1727, 12th c. (7th-8th folios are sewn together, which also contains the text); Q-1263, 14th c.; It is tied with red thread, the stitch is done in one direction N3 F. N1446, (15th century); with white thread in a cross shape N9 F. N1446 (14th century); The stitching was done with thick thread E-226 (16th c.); the torn areas during stitching were fixed with the same thread, E-226 (16th c.).

There are folios where only the **middle part** is attached, while the edges are damaged and open or have begun to completely break off H-512, 16th c., H-513, 16th c.; S-3485d, 16th-17th cc.; S-4981, 14th-15th cc.; S-4980, 12th c.; Q-1068, 16th c.; However, the technique of crosswise, equal-stranded binding has also survived.

We see the **use of glue** to tie the edges of the folios, where the glued ties are roughened, and in some places, they are separated from each other -H-518, 16th c.; H-1412, 15th-16th cc.; Q-1660, 15th c. H-1727, 12th c.; Text is written on the places of tying N409, F. N1446, (18th c. 11 folio);

Paper/parchment writing material glued and sewn together, is used in one scroll N413-1 (a) F. N1446, kontakion (15th-16th cc. 9 folios); It is tied with thread, cross stitch, with pink thread N413-2 (b) F. N1446, kontakion 15th-16th cc., (9 folios); Tied with a red thread N433 F. N1446, (19th c. 8 folios); (see Fig. 3, p. 74)

Wooden stick (axis/shaft) - Some scrolls are tightly wound without an axis and therefore have a very small diameter at the beginning of the roll; while scrolls wound on an axis or shaft have a larger diameter. The majority of the shaft is made of a well-crafted wooden stick, which has decoratively decorated, beautiful heads of various shapes attached to both sides; Part of the heads of axis are damaged or missing. This element is found in different forms in different scrolls: it is decorated with three-tiered dome-shaped wooden circular elements -it is decorated with spots (H-191, 14th-15th cc.); four facets shape (H-514, 16th c.); seven facets shape, beautifully drawn (H-515, 16th c.); mushroom-shaped, well-crafted, but damaged - one is cracked/broken, and only half of the other remains (H-518, 16th c.); mushroom-like, rounded shape (H-519, 15th c.); stripped, damaged (H-521, 16th cc.); A damaged, carved head remains on the right side of the shaft, while the left side is missing (H-1411, 14th-15th cc.); Only the damaged/broken round head on the left side has survived (H-1412, 15th-16th cc.); with five facet shape, twisted edges (H-1727, 12th c.); Hemispherical, rounded head ends (H-1728, 17th c.); Different shapes – eight facets on one side, and a round dome-shaped shape on the other side (H-511, 16th c.); Different - one side is pointed (the point is damaged), on the other side there are two flat-faced pages (H-520, 15th-16th cc.); different shape (H-2089, 15th c.); One head is pyramidal and the other is a mushroom-shaped one (A-757, 13th c.); one - pyramidal, the other one - round shape processed asymmetrically (Q-1068, 17th c.); Both sides have different shapes (Q-1071, 15th c.); Low dome-shaped, beautifully crafted (Q-1660, 15th c.); On both sides, heads are broken and lost (H-1060, 14th-15th cc.; H-1327, 15th c.; H-1327, 15th c.); One side is broken, the head is exposed (carved) on the second side; The left head of the kontakion is damaged, the right is broken and missing, N3 F.N1446, (kontakion 15th c. 2 folios); N9 F.N1446 (kontakion, 14th c. 4 folios); N413-1 (a) F.N1446, kontakion (15th-16th cc. 9 folios); N413-1 (a) F.N1446, kontakion (15th-16th cc. 9 folios); N413-2 (b) F.N1446, kontakion 15th-16th cc. 9 folios); The pivot shaft is well-machined, with two pointed ends; E-226 (16th c.); Wooden stick with pointed ends (K-605, 16th c.).(see Fig. 4, p. 75).

The technology of later **fastening/attaching** the end of the scroll to the wooden shaft differs: A fragment of the parchment is attached with a thread of different colors (H-520, 15th-16th cc.; H-511, 16th c.); Only the left part of the folio is attached to the stick with thread, the right edge is open,

traces of thread attachment are visible on the parchment, needle holes (H-519, 15th c.); The left side of the parchment is rolled/unfolded, while the right side is attached with a cross stitch using the same thread. A nail is attached to the middle of a wooden stick, which has damaged the parchment (H-521, 16th c.); Sewn on a wooden stick with double thread (H-1060, 14th-15th cc.); The folio is wrapped tightly around a wooden stick and secured in three places with thread (H-1327, 15th c.); The end of the head is roughly sewn with thread (H-1411, 14th-15th centuries); a very small part (edge) of the parchment is glued to a wooden stick, and the extreme edge of the parchment is sewn with thread (blue color), the middle part of the parchment is not fixed (H-1412, 15th-16th cc.); The last folio of the parchment is sewn/fixed in a roughly, unevenly folded form (H-1727, 12th c.); in its original state, the folio was attached using glue. Later, it was roughly strengthened with red thread, by tying it (the stick of the kontakion is holed very finely with a thread, where the thread is pulled out) (H-1728, 17th c.); the end of the folio is wrapped and secured with thread. The wooden stick is holed in three places on the edges and in the middle. In all three holes, along with the parchment, a double thread (for fastening) is threaded. On the rest, one layer of thread is sewn across the entire width at a slight angle and secured (H-2089, 15th c.); The folio is sewn with blue thread, in a beautiful zigzag pattern. The last part of the parchment is partially wrapped around a wooden stick (H-512, 16th c.); The places where the thread is pulled out on the stick are reinforced with similar wooden (nine) wedges (to limit the movement of the threads) (A-757, 13th c.); Attached/sewn to a wooden stick in a cross-shaped pattern using thread (H-512, 16th c.); Rolled and strengthened with glue (Q-267, 15th-16th cc.; H-191, 14th-15th cc.); this method of attaching with glue is probably later, as traces of early tying, needle holes, are also visible on the parchment and the stick (H-515, 16th c.); Part of the scroll of the parchment on the stick is wound around a wooden stick and attached with red thread with a stitch, which is torn N3 F.N1446, (15th c.); the scroll is not attached to the wooden stick, the ends are sharpened on both sides N9 F.N1446 (14th c.); (see Fig. 5 p. 76).

Some scrolls are wound on an axis, although as for today the last folio of the parchment has been removed and is not sewn and fastened: it has four holes, with fragments of red and straw-colored thread (Q-1071, 15th c.); The shaft has three (3) holes, on which a fragment of a whitish thread has been preserved, presumably the parchment was attached to the axis with this thread (Q-1068, 16th c.); It was attached to the shaft with a thread, which has now been removed (H-513, 16th c.); three holes for threading the thread and traces of glue can be seen on the stick (Q-1660, 15th c.); It was probably attached using thread and glue (needle holes and glue stains can be seen on the stick and the folio) (H-518, 16th c.). (see Fig. 6, p. 76).

Scrolls without wooden shaft. There are scrolls, in which the last folio seem to have traces of attachment to a wooden stick, in the form of holes and glue, but the wooden stick has not survived: H-517, 16th c.; H-1729, 16th-17th cc.; H-1730, 15th c. ; H-1852, 15th-16th cc.; H-2090, 16th-17th cc.; H-2092, 15th-16th cc.; H-2093a, 15th-16th cc.; H-2093b, 15th-16th cc.; H-2093d, 14th c.; S-3485d, 16th-17th cc. The unwritten fragment of the parchment preserved at the last folio of the scrolls was probably intended to be rolled onto a stick so that the text would not be damaged S-4981, 14th-15th cc.; Q-1070, 16th c.; N433 F.N1446, (19th c.); N40 F.N1446, (18th c.); N433, F.N1446, (19th c.); E-69 (16th c.).

Artistic decoration - The artistic diversity of the sheet, along with the distribution of the text on the sheet and the different graphic outlines of the alphabet, was determined by decorative elements executed with red ink. At different stages and in manuscripts of different nature, the size and color of rubrics and initials vary and have always served to decorate the text. The majority of manuscript scrolls are not distinguished by artistic decoration, ornamental embellishments, or miniatures. Miniatures have survived on a small part, while the main part is decorated with rubrics and large initials made with red ink or text ink:

a) Initials, rubrics and headpieces - Some scrolls are decorated with large, artistically illuminated initials H-511, 16th c.; S-4980, 12th c.; A-757, 13th c.; Q-1660, 15th cc. Q-1071, 15th c. H-511, 16th c.; H-521, 16th c.; H-1727, 12th c.; H-1728, 17th c.; H-1729, 16th-17th cc.; large, artistically decorated rubrication performed with red ink H-512, 16th c.; H-2064, 16th-17 cc.; A-922, 13th-14th cc.; rubrication with text ink H-2401, 13th-14th cc. The first letters were written with Asomtavruli with red ink N413-

1 (a) F.N1446, kontakion (15th-16th cc. 9 folios); N413-2 (b) F.N1446, kontakion 15th-16th cc., (9 folios); titled with red ink N413-1 (ა) F.N1446, kontakion (15th-16th cc. 9 folios); N413-2 (b) F.N1446, kontakion 15th-16th cc., (9 folios); With images of animals and birds, part of them performed with red ink K-605 (16th c.). (see Fig. 7, p. 77).

Miniatures - An interesting example of artistic decoration is liturgy, consisting of 7 folios S-4980 (12th c.) offering: The headpiece is represented by a cross on a pedestal, the archangels (one figure has been cut off) are decorated with ornaments, miniatures, and a half-length miniature of John Chrysostom, Gregory the Theologian, Basil the Great, and Saint Nicholas has survived (Due to damage only the outlines of the hair and beard, halo, and clothing have survived from the named miniatures.) On the edge of the scroll there are two half-length images of Christ (one of them in childhood) one full-length (in all three cases Christ has the same halo, different from the others - with the image of the cross), as well as three episodes from the life of Christ (two of them are cut out). There is Archangel Michael on the edge of the fourth folio (აღწერილობა 1969:292; ოსეფაშვილი 2017:84). We find a domed headpiece, which contains illustrations of Basil the Great and John Chrysostom H-510, 15th c.; Large-sized illustrations of saints executed in a poor manner H-511, 16th c.; Image of John Chrysostom in dome A-922, 13th-14th cc.; Graphically executed human face H-2401, 13th-14th cc.; Miniatures of secular figures, H-521, 16th century, Q-1071, 15th century; Beautifully decorated miniature of Basil the Great and John Chrysostom N413-1 (a) F.N1446, Kontakion (15th-16th cc. 9 folios); N413-2 (b) F.N1446, Kontakion 15th-16th cc. (9 folios). Presumably two Cappadocian fathers - John Chrysostom and Basil the Great K-605 (16th c.).

Three manuscript scrolls of liturgical content from the 15th-16th centuries - the Liturgy, consisting of folios of various sizes sewn together with thread: Q-1071, (15th c. 5 folios), H-511 (16th c., 5 folios), H-521 (16th c. 4 folios) (აღწერილობა 1951:11-12; თავაძე, 2025). The scroll manuscripts are incomplete, with only five lines from the first folio of Q-1071 (15th c.) are surviving. The upper part of the H-521 (16th c.) folio is cut off along with the text, while the upper part of the H-511 (16th c.) folio is torn and missing along with the miniature (the lower part of the miniature is preserved, decorated with poorly executed illustrations of saints). The artistic decoration of the named scrolls is represented by large initials and ornament (ჭიჭინაძე, თავაძე 2024]. The initials depict human faces Q-1071, (15th c.). On the left side of the scrolls, two laymen are depicted, presumably the ktetors. The rubrics are made with red ink and text ink. The scrolls are rich in both contemporary and later (Mkhedruli) inscriptions.

The style of the miniatures and the outlines of some of the initials on all three scrolls is similar, which suggests that they belong to the same school of writing.

It can also be assumed that K-605, 16th century (Liturgy of John Chrysostom) belongs to the same school. As for the saints depicted in H-511 (16th c.) and K-605 (16th c.), this is a subject for further research.

After recording complete, detailed information about the exhibits, their pre-restoration condition, archaeological description, digital micro- and macro-visualization, and photographic recording, we examined the parchment structure of the manuscript scrolls and the various types and degrees of damage noted on the writing material in detail using a handheld digital microscope (DinoLite USB Handheld Digital Microscope). Based on the physical condition of the manuscripts, after analyzing all of the aforementioned damage, a conservation-restoration plan was determined and appropriate recommendations were developed.

All three scrolls were conserved during the project due to damage; the scrolls being rewound using different colored thread and techniques. The restorers have preserved as much of the original as possible, with any attempt at renewal.

The restored scrolls were wound onto a large-diameter, wide winding and placed in a specially made box that will protect them from damage, dust, climatic changes, and other external influences. It is recommended and necessary to store written monuments in stable (temperature 16°C-20°C, humidity 45%-55%) climatic conditions. By creating appropriate conditions, they will be preserved for a long time, which is ensured by the National Centre of Manuscripts. (see Fig. 8, p. 79).

Renovation/restoration. What we call conservation-restoration, was called the restoration-renewal of decayed, old manuscripts according to the information preserved in written monuments of the 10th-18th centuries (გაბიძაშვილი, 2018:999). Damage of manuscripts was caused by both environmental conditions (place of protection and storage, humidity), as well as deliberately aggressive actions (scraping or washing away the original writing, cutting pages, robbery).

Part of the manuscript collection has preserved traces of early restoration and colophons of restorers and renovators (გაბიძაშვილი, 2018:999). Often, monastic centers, in parallel with the creation of manuscripts, resorted to the restoration of old manuscripts and the recovery/revival of the text.

The names of the scribes are indicated in the wills and testaments of a small part of the studied scrolls: Giorgi Mgalobeli (above the title) H-510, 16th century; Davita Gogidiani (partially) H-520, 15th-16th centuries; Suimion the Sinner (1v) H-1727, 12th century; Suimion Kartsvalani (v), H-2093a, 15th-16th centuries; Demetre H-2401, 13th-14th centuries; Copyist Gabriel, A-922, 13th-14th centuries; “Unworthy John“ K-605 (16th c.).

The inscriptions on the edges are made in both contemporary and later Mkhedruli, some of which are difficult or impossible to read due to the damage of the edges, H-2064, 16th-17th centuries; H-518, 16th century; H-1731, 16th-17th centuries; K-606, 16th century:

“May God forgive Mchkhivavi (witch) of this, Amen.“ (5r), A-757, 13th c.

„This was written by the holy apostle Simon the sinner. Whoever reads it, pray to God, and if we have omitted anything through ignorance, forgive us. This written letter came from Rome. We have written everything that was written in it without any omission“ (1r), H-1727, 12th c.

“On June 10, 1909, Bishop David from Alaverdi (Kachakhidze) corrected the current Kontakion accordingly.“ (III folio r with Mkhedruli) A-922, 13th-14th cc.

“Lord, forgive the sins of David Gogidiani. As you have forgiven me, may God forgive you all your sins, Amen.“ H-520, 15th-16th cc.;

“May God grant me, burdened with the weight of sin, to be free from worms and maggots, and may God grant this most merciful elder, the writer John, Amen. May God grant my wife and parents, Navros and Margalit, Amen.“ K- 605, 16th c.

The inscription on some of the edges is illegible - N3 F.N1446, (kontakion 15th c. 2 folios); N9 F.N1446 (kontakion, 14th c. 4 folios); N413-1 (a) F.N1446, kontakion (15th-16th cc. 9 folios); N413-2 (b) F.N1446, kontakion 15th-16th cc., (9 folios); N433 F.N1446, (19th c. 8 folios); The inscription on the edge performed in Mkhedruli, is faded, E-226 (16th c.); written in different eras in Nuskhvi and Mkhedruli, K-605 (16th c.).

Revival of the text - The condition of the text and ink is noteworthy of the various types of damage sustained over time that are noted in manuscript scrolls. In some places, the ink is faded/spilled/flowed, leaving only outlines where the text should have been, which can cause the complete loss of the text and writing. “Damage of written monuments sometimes affected only the writing. The restoration of damaged writing was called “revival“ (ჯავახიშვილი, 1949:79). Restorers of the manuscript later began to restore the damaged text, using the same or a different color of ink on the outlines of the surviving letters, which is visually easy to see. This is confirmed by the will of the restorer/reviver of the manuscript, David Rector: (A-285, 11th c.) (აღწერილობა, (A) 1980:165; Gabidzashvili, 2018:291). The method of reviving manuscripts is used in both codex-type manuscripts and scrolls. In scroll manuscripts, in some places, the letters/text are revived with black ink Q-1660, 15th c.; H-512, 16th c.; H-512, 16th c.; S-4981, 14th-15th cc.; H-2401, 13th-14th cc.; H-2401, 13th-14th cc. A-757, 13th c., H-513, 16th c.; Q-1070, 16th c.; S-4980, 12th c.; N9 F.N1446 (kontakion, 14th c. 4 folios);

Early renovation/restoration - Reinforcing/restoring damaged areas of parchment folios using the thread is one of the interesting methods. Different colors of thread, the materials and methods available to them at the time were used. By using precisely these and similar methods of reinforcing damaged, removed, and torn areas, some scroll manuscripts have reached us in fragments, allowing us to follow the process of manuscript restoration (თავაძე, მეგენიშვილი 2022:372).

The damaged, torn areas were reinforced with thread (roughly sewn up) and the lower right side of the parchment was reinforced with thread (3rd folio). The lower left side is reinforced with a piece of parchment, on which the outline of the letters can be seen. There is a rhombic cut in the middle on the right side, which was intended for binding the manuscript (4 folios) H-191, 14th-15th cc.; the diagonally, asymmetrically folded upper part was sewn with thread, where the letters are attached (the letters have a needle hole) H-511, 16th c.;

A piece of parchment was later attached with thread to restore the damaged missing area (the upper side is attached with thread, the lower side is glued), H-512, 16th c.; An attempt to reinforce the torn area with thread is visible H-513, 16th c.; the torn area was fastened/sewn with thread, needle holes are visible, as of today, these two damaged parts are fastened with only a fragment of thread, together with the text H-518, 16th c.; In two places, the torn areas were reinforced with thread H-520, 15th-16th cc.; the torn and damaged areas of the cut-out miniatures, the inserted and torn areas near the rubrics and the image of the angel, were sewn and reinforced with thread S-4980, 12th c.; The torn and damaged area is roughly sewn up with thread, where the text is also attached and damaged H-2089, 15th c.; traces of sewing, needle holes, and a thread fragment are visible in the torn area Q-1068, 16th c.; On the right side, the torn area on the edges is sewn up with white binding thread, in the form of a triangle N9 F.N1446 (Kontakion, 14th c., 4 folios); The missing areas have been restored with blue and yellowish paper, the damaged edges have been reinforced with mic paper N413-1 (a) F.N1446, Kontakion (15th-16th cc., 9 folios); (see Fig. 9, p. 81).

We find restorations performed in the 1960s-1980s on scroll manuscripts, using materials and methods available at the time: mica, condenser, tinted parchment or paper: parchment was used to restore the format of one folio, and tinted paper to restore the format of three folios H-1447, 15th c.; only some areas that were heavily damaged at the time have been restored and reinforced. Mica, condenser, and dark-colored restoration paper were used. The material used has been removed from the parchment in some places. Currently, all the folios of manuscript scrolls are in need of conservation, and it is necessary to dismantle the old restoration material H-2401, 13th-14th cc.;

The restoration paper used in the 80s is deformed, and the damaged areas need conservation S-3485D, 16th-17th cc.; New, tinted parchment was used as the restoration material for the first and second folios of the scroll to restore the missing areas, while the remaining folios were conserved and restored with modern restoration and conservation paper S-4980, 12thXII century; Restored with thin parchment paper Q-1070, 16th c.; Despite the old restoration, all the folios of the scroll are currently in need of restoration, H-2401, 13th-14th cc.; S-3485d, 16th-17th centuries.

Restored in 1999 year, the format of the folio and missing areas have been restored with tinted parchment, the torn areas on v have been strengthened with small pieces of parchment N9 F.N1446 (Kontakion, 14th c., 4 folios); The format of the scroll has been restored, restored with rough, yellowish restoration paper N137 F.N1446 (18th-19th cc., 3 folios).

Under restoration - We find severely damaged, less damaged, and urgent restoration manuscripts: H-1060, 14th-15th cc.; H-1327, 15th c. H-513, 16th c.; H-517, 16th c.; H-518, 16th c.; H-519, 15th c.; H-520, 15th-16th cc.; H-1727, 12th c.; H-1411, 14th-15th cc.; H-1412, 15th-16th cc.; H-1728, 17th c.; H-1730, 15th c.; H-1731, 16th-17th cc.; H-2090, 16th-17th cc.; S-4981, 14th-15th cc.; Q-267, 15th-16th cc.; Q-1068, 16th c.; A-922, 13th-14th cc.

It is important to clean damaged manuscripts, moisten/soften them, straighten deformed areas, stabilize them individually, using properly selected methods, and minimally conserve them with appropriate, modern materials for torn and broken areas: Filling-strengthening damaged missing areas; Strengthening the areas where the folios are attached using thread; During conservation-restoration, the remaining/existing/achieved adhesion on the folios, damaged sewn areas strengthened with thread, also, remaining preserved fragments of thread stay untouched as its history, while the opened areas will be sewn/fastened with thread of the appropriate color, using the existing needle holes.

Restoration - During the course of the project (2022-2025yy.), the conservation-restoration of some scroll manuscripts was carried out and completed, along with other manuscripts. Due to the archaeological description, condition assessment, and severe damage of the manuscript scrolls, they will be transferred to a restoration laboratory. An individual method will be selected for each item. The dried and deformed parchments were moistened gradually, locally using the “sandwich method“, and modern Japanese restoration materials were used to restore the damaged areas and format, paper fiber and conservation paper were used to fill in the torn and missing areas in the text. The existing needle holes were used to sew up the torn/open areas of folios.

H-514, 16th c.; H-911, 19th c.; Q-1449, 19th c.; Q-1525, 19th c.; Q-1069, 1720 y. - Restorer L. Simonishvili;

H-511, 16th c.; H-1327, c.; S-4980, 12th c. - Restorer T. Dvalishvili;

Q-1071, 15th c. H-191, 14th-15th cc. - Restorer L. Gotsiridze;

Q-1263, 14th c., H-1328, c.; H-513, 16th c.- Restorer A. Gvazava;

H-510, 15th c., H-515, 16th c.; H-516, 16th c.; H-521, 16th c.; H-1852, 15th-16th cc.; H-2064, 16th-17th cc.; H-2091, 16th-17th cc.; A-1553, 15th-16th cc. - Restorer Sh. Tavadze.

Due to the delay in the codicological-textological research within the project, the scrolls were transferred to the restoration laboratory after severe damage, condition assessment, and archeological description. Preventive conservation of several manuscript scrolls in severe condition that were dried out, roughened, brittle, fragile, and deformed was carried out. After taking appropriate measures, softening/moistening them and straightening them under light pressure, they became available to textologists. Codicological-textological research was conducted under the supervision of a restorer and returned to the repository for further restoration: H-2089, 15th c.; H-1727, 12th c.; it is desirable to re-moisten H-1729, 16th-17th cc.

During the project, the joint collaboration between the restorer and the codicologists proved useful and fruitful in terms of the protection, preservation, and prevention of damage of written monuments.

(see Fig. 10, p. 83) H-515, 16th c. Before and after restoration

H-516, 16th c. Before and after restoration

The studied scrolls are rolled and placed in a very narrow (inappropriate) shape, which is one of the reasons for damage. Storage and placement of scrolls and their prevention are important. One of the **preventive measures** is to store manuscripts in special boxes made of neutral materials. This helps protect them from mechanical damage and aggressive environmental factors. The scrolls are placed in a filter and, to prevent deformation, are wrapped around a newly made wide cardboard coil. This coil is placed in a box specially made for the scroll (თავაძე, 2010).

At this time, only the placement/storage of restored scrolls changed shape at National Centre of Manuscripts, being wound onto a wide/large diameter rigid coil and placed in a specially prepared box for it.

Damages can be prevented by following preventive conservation norms - systematic monitoring, timely stabilization, conservation, and their proper placement.

Preventive conservation measures can be identified by a team of restorers, to implement and prevent the deterioration of collections, thereby prolonging their period of stability. Important elements of a preventive conservation methodology are proper handling, storage, placement, and collection management, which focuses on collections rather than individual objects.

Damage/structure of the parchment. Each manuscript on parchment is individual, the degree of damage of its pages varies, and it is a subject of special research. Processed parchment is a fairly durable and flexible writing means, as evidenced by the number and condition of manuscripts that have survived to us, but parchment also has properties that contribute to its damage.

The parchment is quite sensitive to environmental conditions, easily absorbing moisture in humid environments and also easily losing tissue fluid at high temperatures. Changes in temperature and humidity can cause irreversible processes - deformation and damage of the structure of the collagen system (Fuchs 1991).

Damages of the parchment is caused by a combination of light, high temperature, humidity, microorganisms, and atmospheric pollutants, which cause both chemical and photochemical modification of the parchment matrix. All these processes, which take place over a long period of time, lead to the deterioration of the parchment, that is, the destruction of its hierarchical internal and surface structure (Dolgin, 2007:96; 2009:3-4).

Parchment and its main component collagen are complex materials due to their natural heterogeneity, which is further exacerbated by natural degradation. Parchment degradation develops through various stages of structural changes in highly hydrothermally stable fibers, reducing their physical and hydrothermal stability. Degradation can progress to a terminal stage with a significantly disintegrated fiber structure, which upon storage in humid conditions transforms into a gelatinous substance, or it can turn into small fragments of fibers. At the macroscopic level, changes in characteristics such as color, hardness, thickness, etc. can be assessed using simple techniques. Damage in the fiber structure can be detected and measured at a microscopic level, although, the deterioration process cannot always be detected visually and it can lead to further damage of the parchment caused by improper processing or storage conditions and use. Therefore, all relevant systematic features, data correlation, identified by simple and visual methods, which may indicate to the process of damage and material decomposition, the evolution of changes occurring on the surface and their causes, is the most effective way to obtain comprehensive information about the condition of a parchment as a basis for its preventive conservation and protection (Larsen, 2007).

The organic composition of parchment is mainly based on collagen (composed of collagen protein), which exhibits a discrete structural hierarchy. Collagen degradation at any level of the structural hierarchy over time can affect the physical characteristics of historically important written monuments (Kennedy, 2003:61-80; Larsen, 2007; Mühlen, 2016:46-57).

Degradation of the stable fibrous structure of parchment (prone to decay) can occur at various stages, with changes in the fiber structure. As a result, hydrothermal stability is decreased, which leads to the breakdown of the fibrous structure, which transforms into a gelatinous substance upon contact with water or storage in humid conditions (Larsen, 2002).

Previously, only visual aspects were used to describe the condition of manuscripts, scrolls, and book covers. When developing a structural damage assessment system, along with various methods (simple, non-destructive, visual, micro-, macro-level) - an innovative correlation analysis strategy is used - chemical, structural and thermochemical studies (Larsen, 2003:74).

Recent research is conducted from an interdisciplinary perspective that takes into account the analysis of the material and well reflects the observations made by scholars and the need for close collaboration between different disciplines to fully understand the history of the manuscript. In cooperation and consultation with German colleagues, one of the main tasks of the project was spectral analysis, based on which protection recommendations will be developed.

The combination of X-ray diffraction (XRD), Fourier transform infrared spectroscopy (FT-IR) and FT-Raman spectroscopy, UV-vis-NIR reflectography, and X-ray fluorescence (XRF) spectroscopy has become a standard way to characterize and differentiate artifacts and written monuments. Using the latest equipment and technologies, complex expert studies are conducted to determine the authenticity and dating of works. With similar studies, it is possible to determine the animal skin used for manuscripts, and to determine the texture and types of parchment by looking at the hair canals (Tavadze, 2015). The use of new research methods - introduced and implemented at the National Centre of Manuscripts in 2018 year, in particular, morphological and elemental analysis of ink was performed on a damaged manuscript dated by the 12th century using a scanning electron microscope (თავაძე, etc. 2018:42).

Diagnostic studies of artworks can be fundamental to answering questions about the provenance, dating, and attribution of complex and fragile artifacts, as well as for approaches to their restoration and conservation.

Non-invasive methods show significant advantages in the study of fragile, desiccated, brittle, damaged artifacts. This type of multicultural works is typically characterized by complex

combinations and stratifications of different materials. Non-invasive general examinations (visual, macro- and microscopic assessment) are of great help in assessing damages and predicting their behavior during storage and conservation. Comprehensive study forms the basis for conservation and restoration work and is one of the important areas in their care and preservation, which requires precise knowledge of the processes involved in the creation of a collection (Badea et al, 2007; Bicchieri et al, 2011:267-272).

Modern restoration-conservation is a complex scientific field, with highly developed technological equipment and research methodologies. Its main goal is to save, protect, and preserve the exhibit, which involves knowing the material of the item, studying the damaging factors, determining the degree of damage detected, and developing individual conservation methods. In parallel with the development of conservation approaches, strictly defined rules of conduct for restorers and conservators have been established over the years, namely, a code of ethics (E.C.C.O. „Professional Guidelines (II) Code of Ethics“: 2003).

Within the framework of the project, laboratory research was conducted at Irakli Parjiani Fine Arts Research and Expertise Laboratory at Shalva Amiranashvili Museum of Fine Arts, using non-invasive techniques to measure the physicochemical and structural properties of parchments, such as:

- FTIR-Spectroscopy (LUMOS II)
- Raman Spectroscopy (SENTERA II , BRUKER)
- Scanning electron microscope (VEGA 3 SEM, BRUKER)
- Stereo optical microscope
- Polarized light microscope (Primotec, Carl Zeiss)

Non-destructive and non-invasive techniques are used to assess the condition, gradients of change, durability characteristics, and usability of writing materials. The ability to assess the condition of cultural heritage sites using non-destructive analysis is of great importance for the development of balanced conservation measures and is the basis for use in practical conservation.

Since parchment is structurally and chemically heterogeneous, and the triple helical structural coil of the collagen molecule transforms into a gelatinous structure during aging, high proportions of gelatin can make the damage process unmanageable. Several naturally removed collagen fibers from one type of parchment are used for the study. The aforementioned damages reflect a specific/local place and not the entire sheet space/area; the study of various damaged areas of the sheet is the subject of further research.

(see Fig. 11, p. 86) - Polarized light microscope (Primotec, Carl Zeiss)

(see Fig. 12, p. 86) - A sample 63x placed in a SEM scanning electron microscope

High magnification SEM scanning electron microscope, photos show the bulk morphology of the samples (fiber network, cracks, separated and compressed fibers, broken and weakened fibers)

(see Fig. 13, p. 86) - X-ray fluorescence analysis spectrum.

(see Fig. 14, p. 87) - Diagram of X-ray fluorescence analysis results

(see Fig. 15, p. 87) - X-ray fluorescence analysis result

The results of the X-ray fluorescence analysis spectrum showed that the material was composed of the following main chemical elements: carbon (C) – 61.3%, oxygen (O) – 29.8%, calcium (Ca) – 6.3%, sulfur (S) – 1.1%, potassium (K) – 0.9%, silicon (Si) – 0.6% (Table 1).

Chemical elements and percentage composition are presented in the form of a diagram that graphically expresses the ratio of certain quantities.

(see Fig. 16, p. 87) Infrared spectrum, parchment. (FTIR-spectroscopy)

X-ray fluorescence (XRF) analysis is a simple, highly accurate test method used to determine the chemical composition of a material and quantify elemental composition.

The X-ray fluorescence (XRF) elemental analysis technique uses high-energy X-rays to excite a sample material, then determines the composition of the material based on the emitted radiation. The process is essentially similar to scanning electron microscopy (SEM).

Obtained analytical results strongly indicate that correlation between physical properties at the macroscopic and microscopic levels is possible. Characteristics such as gelatinization and the hardness of fibers and samples can be explained in several cases by specific characteristics

observed in the chemical and thermal data. In general, ultimately, complex observations provide important information for the practical conservation, restoration, and storage of parchment.

Gelatinization and hydrolysis are the main mechanisms of deterioration, which can occur separately or cause synergy with each other or with other processes, such as oxidative decomposition. Gelatinization, that is difficult to assess by simple visual analysis, can cause irreversible damage to parchment in a very short time if stored at undesirable temperatures and relative humidity. (Humidity is simply the amount of water in the air and is measured by “relative humidity“ (RH), which comes in percentages from 0-100%. The recommended humidity level is 45%-55%. Humidity above 60% causes condensation and encourages the growth of mold, fungus, and mildew.)

The data obtained from non-invasive and non-destructive analysis is used to determine the state of “health“ of the parchment. The combination of highly sensitive techniques allows for the assessment of the degree of damage through morphological, structural, and thermodynamic quantitative parameters. Developing specific conservation methods that solve (resolve) the dilemma of preserving the full integrity of parchment. Characterizing deterioration, attempting to develop analytical approaches based on suitable combinations of the illustrated methods, will help us understand how parchments can be better preserved.

Technologies. Parchment, which can last for centuries, can eventually turn gelatinous over time, likely due to moisture and storage in a damp environment, and the rolled layers become rough/brittle/crumby. It is impossible to physically unfold severely damaged, fragile scrolls and recover the written information (text); any attempt to physically unfold them will result in the destruction of the parchment surface, resulting in an unacceptable/irreparable result. Accordingly, using new tools, it is possible to study parchments without physically unfolding them.

Scientists are discussing and developing a solution to this difficult task of recovering information (text) written on fragile parchment scrolls (which cannot be opened) using non-invasive methods - X-ray microtomography (XMT) scanning - and their virtual unfolding. The first step is to create a topologically correct segmentation, which is difficult because the layers of parchment vary significantly in thickness, contain substantial internal textures, and may be tightly bound together. This technology has been an extremely active area of research in recent years (Liu, 2018).

With new technologies that allow unopened, fragile, damaged, and burned scrolls to be viewed and the text to be read, a new algorithm-based segmentation method has been developed, which has been used for virtual unfolding and visualization of parchment, it is possible to treat very damaged areas and layers that are closely attached to each other (Samko, et.al, 2011).

To facilitate mathematical calculations, the team of scientists used an approximate model of concentric cylinders, assuming that the radius and circumference of successive rolls increase linearly, at a constant rate. An equivalent step-by-step procedure was used to derive the length of the original scroll from the circumference of its outermost turn (Ratzon, 2020).

A highly detailed X-ray computed tomography (CT) scan of the scroll, which then goes through several stages, produces a flat image of the surface of the rolled scroll (The Herculaneum scrolls 2023).

Paper. The paper, a more convenient and cheaper writing material, was used alongside the parchment in Georgia since 11th century. Papermaking was started by the Chinese in ancient times, adopted by the Arabs from the Chinese, and from the Arabs by the Europeans. The latter greatly improved the method of paper production and began to trade paper all over the world (პატარიძე, 1965:48; სურგულაძე, 1978:38).

The oldest surviving Georgian manuscript written on paper, dating back to the 10th c., is kept in the library of the St. Catherine Monastery on Mount Sinai (copyist Ioane-Zosime Sin.34). It is known that the oldest paper was called bombycin (დანელია, სარჯველაძე, 1997:267).

There was no local production in Georgia; it was imported in semi-finished form, i.e., in the form of raw paper, and the final processing and preparation into writing material, its folding and sharpening, was done on site by the copyist or his assistant, which has been confirmed since the 16th century. And from the end of the 18th c., colored (blue, green) paper was found, which was mostly imported from Russia (პატარიძე 1965:48-49,56). As is known from the colophons,

the master was called “the sharpener.” “... a private deacon, with whose hands the paper was sharpened.” (A-186, 17th-18th cc.) (ჭორღაანის, 1903:198; მესხის, 1982:132; Description I (2), 1976:558), After the writing material was prepared, the text was copied.

From 26 units of paper scrolls studied within the project, most are Avgarozis dated by 18th-19th cc. We have the genealogical list of Bagrationi Q-158a (1 folio, 18th c.), Tumanishvili Q-158b (1 folio, 18th-19th cc.) and Taktakishvili Q-158g (1 folio, 1825year). Also, kontakion Q-1069 (26 folios, 1720 year). There are also manuscripts written with old woman’s hand Q-1556 (6 folios, 19th-20th cc.), Q-1556a (31 folios, 19th-20th cc.).

The scrolls performed on paper consist of paper pieces/folios of various numbers and sizes and are arranged as follows: the folios are spaced approximately 1 cm apart and are glued together using glue. The writing material is pre-made, as the glued areas contain text in some places and sketches/illustrations in others. This principle of tying creates the impression that the entire length of the scroll is of a uniform format and forms a single whole (H-62, (10 folios, 19th c.), H-173 (8 folios, 19th c.), H-505 (6 folios, 19th c.), H-506 (4 folios, 19th c.), H-779 (8 folios, 19th c.), H-911 (7 folios, 19th c.), H-1788 (9 folios, 19th c.), H-2076, (16 folios, 18th c.), H-2420, (4 folios, 19th c.), S-3364, (5 folios, 18th c.), A-1644 (10 folios, 19th c. watermark), Q-265, (7 folios, 19th c.), Q-1069 (26 folios, 1720 y., performed on watermarked paper) (Pataridze, 1969:59-77; 1965:124-132; 1973:210), Q-1072 (9 folios, 19th c.), Q-1073 (8 folios, 19th c.), Q-1317, (9 folios, 19th c.), Q-1355 (9 folios, 19th c.), Q-1380 (9 folios, 19th c.), Q-1449, 10 folios, 19th c.), Q-1525 (1 folio, 19th c.), Q-1534 (4 folios, 19th c.), Q-1556, (6 folios, 19th-20th cc.), Q-1556a, (31 folios, 19th-20th cc.), Q-1559 (15 folios, 19th c.). (Description, (H), IV, 1950:216; (H) V, 1949:43, 285; Description, (S), V, 1967:46; Description, (A), V, 1955:142; Description, (Q), I, 1957:271; (Collection Q), Catalogue (501-1207)).

The format of the main part of the scrolls is complete. Especially, the first and last folios are damaged, with minimal mechanical damages noted Q-1069 (26 folios, 1720 year), and cracks Q-1355 (9 folios, 19th c.). Some have edges on both sides, various sizes of torn, bent, torn, broken, folded areas, are severely damaged and in danger of being removed/moved, and the format is also missing H-505 (6 folios, 19th c.), H-506 (4 folios, 19th c.), S-3364 (Description, (S), 1967:46), (5 folios, 18th c.), A-1644 (10 folios, 19th c.), Q-158a (1 folio, 18th c.), There are glue stains in the places of tying Q-1556a, (31 folios, 19th-20th cc.). Dark stains are visible on the surface. The edges on some of the folios are cut off incorrectly/unevenly, and on some folios, the edges on both sides are blackened and damaged, with worm damage in several places (4r-v), The torn area on the right side of the 3rd folio was restored with thread, although it is currently open, and fragments of yellowish thread Q-1355 (9 folios, 19th c.) have survived.

The edges where the folios are tied are separated from each other on some restored scrolls H-506 (4 folios, 19th c.). Most of the scrolls are not paginated, only some restored scrolls have pagination (numbering) with pencil in the upper right corner (H-62, (10 folios, 19th c.), Q-1069 (26 folios, 1720 year), Q-1073 (8 folios, 19th c.), Q-1534 (4 folios, 19th c.). On the scroll consisting of nine folios, the first and second folios are without pagination, seven are paginated, pagination begins from the third folio, where “1” is written with the ink of the text Q-1317, (9 folios, 19th c.).

The calligrapher decorated some of the scrolls with variously shaped ornaments in the same ink as the text H-2076, (16 folios, 18th c.) with illustrations, graphic sketches (H-62, (10 folios, 19th c.), with the image of St. George (H-173 (8 folios, 19th c.), S-3364, (5 folios, 18th c.), illustrations of the Virgin Mary, Saint George, David and Constantine H-505 (6 folios, 19th c.), it is painted with colorful, intricately executed miniatures in Avgaroz: Christ, David and Constantine, Demetrius, St. George (the latter is damaged, only the whale and sword remain), the Cross, H-779 (8 folios, 1849 year.). The text is decorated with various illustrations in ink - a cross, the Virgin Mary with the Child, the Virgin Mary, a book, a church dome with angels. Various illustrations are decorated with the ink of the text - the cross, Virgin Mary with the Child, Virgin Mary, the book, the church dome with angels H-911 (7 folios, 19th c.). Decorated with colorful headpieces and miniatures: Jesus Christ, Virgin Mary, St. George, St. Demetrius, St. Theodore, St. David and Constantine H-1788 (9 folios 19th c.). The calligrapher decorated with variously shaped ornaments (6 six) with the text ink, the titles are in Asomtavruli curly letters, gold leaf and red ink, and there are also 20 miniatures: Jesus Christ, Mother

of God, the Bishop of Edessa, the Apostles, the Saints and the Archangel H-2076, (16 folios, 18th c.); Miniatures are performed with text ink: Jesus Christ, Virgin Mary and Child H-2420, (4 folios, 19th c.); Miniatures are performed with text ink and red ink: a. Virgin Mary and Child; b. Saint George on the White Horse S-3364, (5 folios, 18th c.). Painted by an unqualified person: John the Baptist on the first folio, Jesus Christ on the second folio, St. George Q-1559 (15 folios, 19th c.);

Decorated with various labyrinths, branch-like (branched) and oval outlines Q-158g (1 folio, 1825 year). Virgin Mary and Child, Angel, Cross, Ark, St. George, etc. Q-265, (7 folios, 19th c.). At the end of the text, there is an inscription (khelrtva) "Priest Joseph", illustrated with Jesus Christ, Virgin Mary with the Child, Holy Martyr Demetrius, Great Martyr Theodore, All-Powerful Martyrs David and Constantine, St. George, a dove, a bunch of grapes, a star Q-1072 (9 folios, 19th c.).

There is Jesus Christ on r of the first folio (1r), performed with brown and red ink, with some areas faded. Martyrs David and Constantine on the v of the 3rd folio, (3v) are performed with red and brown ink, some places are faded. St. Martyr Demetrius on the v of the 5th folio, (5v) is performed with brown ink, strengthened with conservation paper. Virgin Mary with the Child is depicted on the r of the 10th folio (10r). It is damaged and faded Q-1449, (10 folios, 19th c.).

One folio of the scroll consists of 48 cells, 8 horizontally and 6 vertically. In the beginning/first cell, the Virgin Mary with the Child is painted with pencil, while in the end/48th cell, a cross is also painted with pencil Q-1525 (1 folio, 19th c.).

There is an error regarding the number of folios. The description indicates 4 folios, but in reality, there are six (H-505 (6 folios, 19th c.). The description indicates 5 folios, but in reality, the scroll consists of 4 folios H-506 (4 folios, 19th c.). The number of folios is not indicated in the description of some scrolls: H-779 (8 folios, 1849 year), a scroll consisting of 5 folios is indicated in the description as 1 folio S-3364 (5 folios, 18th c.).

The name of the copyist is indicated on some scrolls - the priest Estate: "This Avgarozhi was written in July of the year 1500 by the hand of the priest Estate" (the last two words are written in italics) H-779 (8 folios, 1849 year). copyist – Shio Gogishvili H-911 (7 folios, 19th c.); copyist Grigol A-1644 (10 folios, 19th c.). monastic priest (2v), a. "Written by us. The priest Isaac". "On the day of December" (1854 y. December 4). (2v). Mkhedruli, the handwriting is difficult to distinguish, reads: Isak[isi]ta, b. "Nikoloz Eristavi" (1v) [Late Mkhedruli, different, greenish ink] Q-1380 (9 folios, 19th c.).

Part of the scrolls has been restored with materials from the 1980s - mica paper, condenser and restoration paper H-173 (8 folios, 19th c.), H-779 (8 folios, 1849 year). The format has been restored. The damaged (torn) area is roughly strengthened on r side with white paper, which covers the text H-505 (6 folios, 19th c.). There are small torn places along the entire length of the edges, some minor damages at the folds have been roughly strengthened with thick white paper H-911 (7 folios, 19th c.). A fragment of thread remains in an undamaged area on the lower side of the 4th folio (presumably for marking purposes) H-911 (7 folios, 19th c.).

Even items restored with rough paper/material in the 1960s-1980s show minimal damage H-1788 (9 folios, 19th c.). Some scroll manuscripts, previously restored using mica paper, condenser, and paper, have been folded several times along their entire length instead of being rolled and placed in an old folder H-2420, (4 folios, 19th c.), Q-158a (1 folio, 18th c.), Q-158 b, (1 folio, 18th-19th cc.), Q-158g (1 folio, 1825 y.), Q-1317, (9 folios, 19th c.), Q-265, (7 folios, 19th c.), Q-1072 (9 folios, 19th c.), Q-1449, 10 folios, 19th c.), Q-1525 (1 folio, 19th c.), Q-1556a, (31 folios, 19th-20th cc.), Q-1559 (15 folios, 19th c.). Some of the scrolls are damaged and in need of restoration. Damage is also observed on previously restored scrolls, which is caused both by their placement in a narrow folder and by use. Considering the recommendation, it is necessary to clean, fill in any damaged, torn or missing areas, and perform minimal conservation with modern restoration materials A-1644 (10 folios, 19th c.), S-3364, (5 folios, 18th c.), Q-1073 (8 folios, 19th c.), Q-1355 (9 folios, 19th c.), Q-1380 (9 folios, 19th c.), Q-1355 (9 folios, 19th c.), it is tightly rolled up and placed in a narrow, long folder made of canvas (23x5,3), Q-1534 (4 folios, 19th c.) It is rolled up tightly and placed in a small folder. It is preferable to roll them on a wide/wide diameter coil and place them in a specially made box/folder for their protection, placement, and prevention.

The current conservation-restoration process is being carried out with modern conservation-restoration materials. Taking into account the archaeological description and recommendations, part of the scrolls were included in the conservation in 2024: H-911 (7 folios, 19th c.) – restorer: L. Simonishvili, H-2076, (16 folios, 18th c.) – restorer Sh. Tavadze; Q-1559 (15 folios, 19th c.).

Conclusion

In the process of archeographic description and conservation of literary scrolls, the results of our work have once again convinced us that preventive conservation of written antiquities on writing materials (parchment, paper) provides long-term results in case it is based on both modern standards and research in the field of restoration, as well as the results of codicological studies of manuscript antiquities.

The modern concept of restoration work requires the restorer not only to have good command of practical technical operations, but also to be oriented towards research activities and to master the methods of comparative analysis. It is not enough for the restorer to rely on an already established rule and regime of individual actions, because writing material such as parchment or paper, depending on the time and space of its production, reacts differently to both external damaging factors and conservation regimes and methods. Therefore, it is necessary to accurately record the damage of each restoration unit, identify the causes of damage based on comparative analysis and diagnostics of damage to structurally similar units, and select conservation methods designed for long-term results.

For the restorers of Conservation and Restoration Laboratory of the National Centre of Manuscripts, it is important and a priority to develop a conservation and restoration strategy for written monuments based on preliminary discussion, mutual agreement, and reasoned analysis, also, sharing the knowledge gained from scientific literature or personal experience and critical analysis.

The general public is well aware of the difficult and responsible work of restorers. The role of the restorer is expanding, which means additional responsibilities and new challenges. Expanding the scope of book art research has allowed us to conduct an in-depth study of the manuscript, which has expanded the depth and horizon of conservation and restoration research.

During the study of scroll manuscripts, it was revealed that the following actions, which should be carried out in stages, ensure the effective development of conservation and restoration activities: Comprehensive knowledge of the time and space of origin of the unit, recording the geographical or social environment of the movement of written monuments as far as possible, assessing the sustainability of their early renewal-restoration, detailed archeological description of the current state of the conservation-restoration unit, continuous monitoring of the restored unit, and ensuring the existence of a unified electronic database of restored units.

Frequent monitoring of the condition of written antiquities is essential to record any changes and prevent the process of degradation. The electronic database and the access of restorers to it ensure the sharing of experience among conservators-restorers and the development of a joint optimal strategy.

Thus, based on the interdisciplinary study of the scrolls, important future measures for the conservation and restoration of written antiquities have been identified: 1. Intensive monitoring of the collections, classification of units according to the degree and typology of damage; 2. Development of individual conservation approaches for each unit 3. Testing and selection of new restoration materials; 4. Discussion of the results obtained and their comparison. 5. Carrying out conservation and restoration works on severely damaged/emergency units. 6. Stabilize the resulting condition. 7. Prevention, rolling the scrolls on large radius coils and placing them in boxes. Finally, their correct placement, creation of optimal conditions of regime, protection and control. 8. Consultations with specialists in various related fields. The strategy for protecting cultural heritage involves collaborative relationships among a wide range of scientists.

THE CATALOGUE

The catalogue presents brief information about the scroll manuscripts of literary content, which were prepared by the project participants in the Georgian antiquities. These are:

- Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, scroll manuscripts (73 items) are preserved in all four collections(S, A, H, Q);
- National Archives of Georgia (8 units)
- Niko Berdzenishvili Kutaisi State Historical Museum(7 units)

The interested person can see complete information on each unit on the website:manuscript-scroll.manuscript.ge or scroll.manuscript.ge.

The manuscripts in the catalogue are arranged chronologically, indicating the source of the data of the manuscript, mostly based on catalogues, descriptions or scientific literature. The innovations revealed by the results obtained on the basis of interdisciplinary research and some kind of clarifications in dating, number of units, number of texts, etc. are provided in the catalogue.

Georgian National Centre of Manuscripts Collection of former Society for the Spreading of Literacy among Georgians (Fund S)

S-4980. Basil the Great, Divine Liturgy. 12th -13th cc., 7 folios; Parchment; Nuskhuri; Initials with Mtavruli; Brown, black red ink; Painting: a cross decorated with colors and ornaments on a pedestal as a head piece. The images of the Lord, archangels, holy fathers, between the cross and the headpiece of the text, four saints are depicted half-body with explanatory inscriptions: „Saint John Chrysostom“, „Saint Gregory of Nazianzus“, „Saint Basil the Great“, Saint Nicholas“. On the edge of the scroll are placed two waist-like images of Christ (1r, 2r), and one with a full body (3r). A long text, Complete (აღწერილობა 1969:19-23; ქაჯაია 1992: 109-146; ოსეფაიშვილი 2017:5-127; Кекелидзе 1908: 424).

S-4981. Kontakion. 14th -15th cc., 5 folios;250X20 yellowish parchment, Nuskhuri, brown and red ink, pages are paginated, on the left side, alphabet in the upper edge with pencil, (a, b, c, d). Purchased from P. Karbelashvili (აღწერილობა 1969: 23).

S-3485D. Order of Mass (fragment). 16th -17th cc., 1-½ folio, 30,3x17; yellowish parchment, Nuskhuri, brown ink, missing beginning and end, (აღწერილობა 1967: 66).

S-3364. Avgaroz. 18th c., 5 folios, 190X8,5; blue paper, Mkhedruli, brown ink, titles and initials in red. Decorated with two miniatures: a. Virgin Mary with baby Jesus, on which is written:“Holy Jesus Christ“.b. Saint George sitting on a white horse (აღწერილობა 1967: 46; ჩხიკვაძე 2007).

Collection of the former Church Museum (Fund A)

A-757. Kontakion (Divine Liturgy of Saint John Chrysostom). 13th cc., 5 folios; 235x20,5; yellowish parchment;Nuskhuri; Ink: brown (outlined with black) and red ink.Decorated with large initials, missing beginning and end (описание 1902: 212-213).

A-922. Saint John Chrysostom, Divine Liturgy. 18th c.¹⁵⁶. 210,1x 20, parchment, Nuskhuri, title with Mkhedruli, initials and beginnings with red ink. the beginning of the 1r, there is an image of

¹⁵⁶ In the description compiled in the 20th century (A-757 and A-922 date back to the 13th -14th centuries) (შდრ. Кекелидзе 1908: 48-52 , Description of Collection A: with the right of Manuscript.

John Chrysostom holding a scroll in his hand, it also has the inscription: "Saint John Chrysostom". The miniature is encased in an intricately ornamented frame crowned by a chamber, of which only a fragment remains today. is decorated with beautifully painted red, brown and green initials. The manuscript is rolled up on a wooden kontakion with conical ends (მაჭავარიანი 1965:104; 1973:248; 1975:21; описание 1908: 195).

A-1664. Avgarozhi. 19th c., 10 folios, 283X10,5; blue paper, Mkhedruli; Ink: black. The illustrations of the Mother of God and St. George are missing beginning and end (აღწერილობა 1955:142; 6 წიკვაძე 2007).

A-1553. Kontakion. 15th -16th cc., 3 folios, 175X21; yellowish parchment; Nuskhuri; Ink: brown, red; missing beginning and end (აღწერილობა: 1955:72).

Former collection of Historical-Ethnographic Society (Fund H)

H-1727. Epistle of Athanasius, Patriarch of Rome. 12th c., 4 (6) folios, parchment, Nuskhuri, brown and red ink; Headpiece (torn, damaged, missing) Copyist: Svimeon the Sinner (1v), undamaged, has 5-facet, spiral-shaped edges processed on both sides. Not described: IV, V, VI folios (აღწერილობა 1950: 158-159; მეგენეიშვილი-თავაძე 2024).

H-2401. Synodal Records (Comemorative Book) (palimpsest). 13th -14th cc. 14 folios, 622X22, parchment, nuskhuri (აღწერილობა 1949: 276-277; ინგოროყვა 1941: 117-160; მარგიანი 1999: 404-422).

H-191. Kontakion (palimpsest). 14th-15th c., Heavily damaged, 6 folios, black and red ink; missing beginning and end. Damaged. The manuscript is rolled up on a well-crafted wooden stick (აღწერილობა 1946:132)

H-1411. Kontakion (fragment). 14th -15th cc., 1 folio, 63X17,5; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; Donor: Ekvtime Takaishvili, 1917, missing beginning and end (აღწერილობა 1948 : 351).

H-510. Kontakion. 15th c. 6 folios, 330x20,7, parchment, Nuskhuri, brown and red ink, one folio is completely occupied by the domed headpiece, in which the illustrations of Basil the Great and John the Chrysostom are placed. Transcriber: Giorgi Mgalobeli (აღწერილობა 1951: 7-8).

H-519. Kontakion. 15th c., 3 folios, 95x18,5, parchment, Nuskhuri, very dark brown and red ink; missing beginning and end (აღწერილობა 1951: 11).

H-1327. Kontakion. (Saint John Chrysostom, Liturgy). 15th c, 3 folios 93,5x23; parchment, Nuskhuri, brown and red ink, not complete, hard to read on side v; The letter A (1r) is decorated with colors. Donor: Ekvtime Takaishvili, 1916 year (აღწერილობა 1948 :268).

H-1447. Kontakion. 15th c., 4 folios 105x14; parchment, Nuskhuri, brown and red ink, missing beginning and end (აღწერილობა 1948 : 379).

H-1730. Liturgy. 15th c., 2 folios, 73x16,5; parchment, Nuskhuri, brown and red ink (აღწერილობა 1950 : 160).

H-2089. Saint John Chrysostom, Liturgy. 15th c., 2 folios, the third one is seperated ; 27X17,5; parchment, missing beginning and end; Nuskhuri, brown and red ink. From the Rumyantsev Museum. Old N835 (აღწერილობა 1949:56).

H-520. An apocryphal book about keeping the commandments of Christ. 15th-16th cc., 5 folios (according to the description), 6 folios; 150x15; parchment missing beginning and end; Nuskhuri (lower layer); Kontakion, that is, on a stick, heads of different shapes worked on both sides; Transcriber of part 1: Davita Gogidiani (აღწერილობა 1951: 11).

H-1060. Liturgy of Saint John Chrysostom. 15th -16th cc. 4 folios, 220x19,5; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; missing beginning and end (Description 1948: 56).

H-1412. Menaion (palimpsest, fragment). 15th-16th cc. 3 folios, 70x5, parchment, Nuskhuri, lower layer with Asomtavruli, black and red ink; missing beginning and end; Donor: Ekvtime Takaishvili 1917 year (აღწერილობა: 1948: 353).

H 1852. Kontakion. 15th -16th cc. 2 folios, 70x18, parchment, Nuskhuri, brown and red ink; missing beginning and end (აღწერილობა 1950: 243).

H-2092 ა-ბ. Synodal Records (palimpsest). 15th -16th cc. 5 folios; 90X23, parchment, Nuskhuri, ink: brown. The text is written horizontally (on the lower layer), in black ink, asymmetrically, in capital letters, with a non-calligraphic Nuskhuri script. Lower layer with Nuskhuri, ink: brown and red (აღწერილობა 1949: 57; პალიმფსესტები 2017: 191).

H-2093ა. Synodal Records (fragment). 15th -16th cc. 1 folio; 13,6X18,5; parchment, Nuskhuri, ink: black; Transcriber: Svimon Kartsviani (v). Received from the Rummyantsev Museum. Old N839 (აღწერილობა 1949: 58).

H-2093ბ. Synodal Records (fragment). 15th-16th cc., 1 folio; 20X22; Nuskhuri, ink: black (აღწერილობა 1949: 58).

H-511. Liturgy of Saint John Chrysostom. 16th c. 5 folios, 295X21,4; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; Beautifully decorated with initials and headpiece, beautifully executed illustrations of saints (აღწერილობა 1951: 8).

H-512. Liturgy of Saint John Chrysostom. 16th c. 3 folios, 290X21; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; missing the beginning and the end (აღწერილობა 1951: 8).

H-513. Kontakion. 16th c., 3 folios, 257x20,5; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; There are Nuskhuri and Mkhedruli inscriptions on the edges, missing the beginning and the end (აღწერილობა 1951: 8-9).

H-514. Kontakion. 16th c., 3 folios, 212x19,5; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; missing the beginning and the end (აღწერილობა 1951: 8).

H-515. Kontakion. 16th c., 4 folios, 255x23,5; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; missing the beginning and the end; The end of the scroll is rolled on a wooden stick (აღწერილობა 1951: 9).

H-516. Kontakion. 16th c., 5 folios, 241,5x16; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; missing the beginning and the end (აღწერილობა 1951: 10).

H-517. Kontakion. 16th c., 3 folios, 197x16,3; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; missing the beginning and the end (აღწერილობა 1951: 10).

H-518. Kontakion. 16th c., 3/4 folios, 280x20; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; missing the beginning and the end, prayers of remembrance are attached. Coiled on a well-crafted wooden stick with mushroom-shaped heads, damaged (აღწერილობა 1951: 10-11).

H-521. Kontakion. 16th c., 4 folios, 210x20; parchment, Nuskhuri, brown and red ink. Decorated with artistically designed initials. coiled on a well-crafted wooden stick, missing the beginning and the end (აღწერილობა: 1951: 11-12).

H-2093დ. Synodal Records (fragment). 16th c. 4 folios; 30X28;; parchment, Nuskhuri, black ink; missing the beginning and the end (აღწერილობა 1949: 58).

H-1729. Liturgy. 16th -17th cc., 3 folios 155 x 20; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; missing the beginning and the end (აღწერილობა 1950: 159).

H-1731. Avgarozi (palimpsest), 16th -17th cc., 10 folios, 243x10,5, parchment, Nuskhuri, (lower layer with Asomtavruli of the X century); black and red ink; missing the beginning and the end (აღწერილობა 1950: 160; პალიმფსესტები 2017: 136).

H-2064. Kontakion or Liturgy. 16th -17th cc., 1 folio, 158x24; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; missing the beginning and the end, artistically decorated large initials, (აღწერილობა 1949: 36).

H-2090. Synodal Records (palimpsest). 16th -17th cc., 4 folios; 56X2,5 parchment, Nuskhuri, black ink; missing the beginning and the end Received: from the Rummyantsev Museum. Old N836 (აღწერილობა 1949: 56; პალიმფსესტები 2017: 183).

H-1728. Liturgy. 17th c., 6 folios, 250x21; parchment, Nuskhuri, brown and red ink missing the beginning and the end, large initials with red ink, Rolled on a well-crafted wooden kontakion, inscription attached, (აღწერილობა 1950: 159).

H-2091. Synodal Records (palimpsest). 16th-17th cc., 7 folios, 148X23; parchment, Nuskhuri, black ink; missing the beginning and the end; The manuscript also contains fragments from David, the Gospel and the Old Testament. Received: from the Rummyantsev Museum. Old N837 (აღწერილობა 1949: 56; პალიმფსესტები 2017: 185).

H-2076. Avgarozi. 18th c., 16 folios 612 x 12,5; paper; Mkhedruli; titles with Asomtavruli spiral letters, decorated with gold and red ink; brown and red ink. 20 miniatures: Jesus Christ, Mother of God, Principal of Edessa, Apostles, Saints and Archangel. Received from the Central Archive of Moscow in 1922. Old N1628 (აღწერილობა 1949:43; ჩიკვაძე 2007).

H-62. Avgarozi. 19th c., 10 folios 326x11 paper; MkhedruliInk: brown (აღწერილობა 1946:50; ჩიკვაძე 2007).

H-173. Avgarozi. 19thc., 8 folios, 280X8,5, paper; Mkhedruli;Ink: brown;A colorful picture of St. George is in front; another miniature is also badly damaged. (აღწერილობა 1946: 122; ჩიკვაძე 2007).

H-505. Avgarozi. 19th c., 6 folios, 163,5x9, paper, Mkhedruli, ink: brown; It has the illustrations of the Mother of God, St. George, David and Konstantine Mkhedze; missing the beginning and the end (აღწერილობა 1951: 4; ჩიკვაძე 2007).

H-506. Avgarozi 19th c., 4 folios, 118 x 8,2; paper, Mkhedruli script with pencil; graphic sketch; missing the beginning (აღწერილობა 1951: 5; ჩიკვაძე 2007).

H-779. Avgarozi. 1849 year, 8 folios, 300 x 8; paper, Mkhedruli, brown and red ink;It is accompanied by the images of Christ, David and Constantine, Dimitris, St. George, Cross (the latter is damaged, the whale and the sword remain); Copyist - priest Estate; Donor: Aleksandre Tsitsishvili,missing the beginning and the end (აღწერილობა 1951:165-166; ჩიკვაძე 2007).

H-911. Avgarozi. 19thc. 7 folios, 339x9; paper, Mkhedruli, ink: brown; badly performed illustrations; Transcriber: Shio Gigishvili; Donor: Ivane Mrevlishvili's family (აღწერილობა 1951:285; ჩიკვაძე 2007).

H-1788. Avgarozi. 19th c., 9 folios, 315x9; paper, Mkhedruli, ink: brown; Decorated with colorful headpiece and miniatures: Jesus Christ, Virgin Mary, St. Giorgi, St. Dimitris, St. Theoderes, St. Davit and Konstantine Mkhedze (აღწერილობა 1950: 216; ჩიკვაძე 2007).

H-2420. Avgarozi. 19th c., 4 folios, 110x10; blue paper, Mkhedruli, ink: brown; It has miniatures of Jesus Christ, Virgin Mary with the son (აღწერილობა 1949, გვ.285; ნ. ჩიკვაძე 2007).

New Fund (Fund Q)

Q-1263. Collection (palimpsest). Avgaroz and Akathist to Kirik and Justina. 14th c., 10 folios¹⁵⁷; 243x10,5; parchment, Nuskhuri, (lower layer with Asomtavruli of the 10th c.) black and red ink, the 10th folio is attached to a wooden stick; missing the beginning and the end.¹⁵⁸

Q-1660. Kontakion. 14th -15th cc., 2 folios; 320x19; parchment, Nuskhuri,brown and red ink; The scroll is rolled on a well-crafted wooden stick; missing the beginning and the end

Q-267. Chronicle of Svaneti congregation (palimpsest). 9th-11th; 15th-16th cc.; 15 folios; 330x23parchment, Nuskhuri; ink: black;. The bottom layer of the manuscript is the lectionary (IX-XIcc). To complete the top layer and create a scroll manuscript, the pages of the torn manuscript are sewn together (აღწერილობა 1957: 273-277; მარგინი 1999: 404-422; პალიმფსესტები 2017: 205-213).

Q-1071. Kontakion. 15th c., 5 folios, 24 x20; parchment, calligraphic Nuskhuri; brown and red ink;Artistically decorated with large initials, human faces are drawn; has cursive, hard-to-read inscriptions; The scroll is accompanied by a wooden stick removed.

Q-1068. Kontakion or Liturgy. 15th -16th cc., 4 folios; 223,5x14,3; parchment, Nuskhuri; ink: black, red; Initials are painted; Accompanied by inscriptions, some inscriptions are cut off. Transcriber: Romanoz; coiled on a carved wooden kontakion. Damaged, missing the beginning and the end.

Q-1070. Kontakion or Liturgy. 15th -16th cc., 4 folios; 200x20; parchment, Nuskhuri; ink: black, red; the scroll is damaged (v is partially erased), coiled on a wooden kontakion, missing the beginning and the end.

¹⁵⁷ 9 folios by description

¹⁵⁸ For the description of units from 1000 to 1700, we use an unpublished version of the Q Fund description, which is being prepared for publication.

Q-1355. Avgarozi. 17th -18th, 9 folios, 754,7x11,6; paper; ink: brown; The text is preceded by some primitive miniatures, done in brown outlines, with some areas in pink paint.

Q-1069. Kontakion. 1720; 26 folios; 1206x32; paper, Nuskhuri; ink: black and red. The scroll is a collection of liturgical character intended for Georgian church; it contains text about Rite of Making Holy Myron, also some readings from Breviary; missing the end;

Q-158ა. Genealogical list of Bagrationi. 18th c.; 1 folio, 59x45; paper, Mkhedruli, ink: dark brown; It is decorated with colors and made with various frames, branch-like and oval outlines.

The genealogical list contains: A. descent of relatives from Adam and Eve to Bagrations. b. Genealogy of Bagrations compiled by Vakhtang VI. c. The Lords of Kakheti after the separation. d. The kings of Imereti after the separation. The genealogy is traced to: in Kartli till Bakar, in Kakheti till Erekle II; in Imereti - before Solomon I (აღწერილობა 1957: 180).

Q-158ბ. Tumanishvili genealogical list. 18th -19th, 1 folio, 52x72; paper, Mkhedruli, ink: dark brown; The blue background is decorated with various labyrinths and lines, interconnected with large oval outlines, performed with colors. (აღწერილობა 1957: 180-181).

Q-158 გ. Taktakishvili genealogy. 1825 year, 1 folio, 43,5x35; paper, Mkhedruli, ink: dark brown; It is decorated with various labyrinths, branch-like and oval outlines (აღწერილობა 1957:181).

Q-1072. Avgarozi. 1854, 1 folio: 314x8,6; paper, Mkhedruli, ink: brown and red; It is accompanied by colorful illustrations of the Savior, the Mother of God and saints with Nuskhuri and Mkhedruli inscriptions. Transcriber: Priest Ioseb.

Q-1380. Avgarozi. 1854, 9 folios, 339x9; paper, Mkhedruli, ink: brown and red; Avgarozi is decorated with images of saints and ornaments (typical 19th century painting. Colored engravings are mainly used); Copyist - priest-monk Isaac (v of II folio).

Q-265. Avgarozi. 19th c., 7 folios, 228,5x10, paper, Mkhedruli, ink: dark brown; Several illustrations made with colors: Infant Virgin Mary, Angel, St. George, Cross, Ark; missing the beginning and the end, Donor: R. Gabunia, date of donation: 20.04.1933 year (აღწერილობა 1957: 271-272).

Q-1317. Avgarozi. 19th c., 2 f.; 28,5x9; paper, Mkhedruli; ink browned, spotted; restored. There was an illustration at the beginning, which was completely destroyed. Part of the text, especially near the edges, has faded.

Q-1449. Avgarozi. 19th c., 10 folios, 233x10,9 paper, Mkhedruli, ink: brown and red. It is decorated with images of saints and the Virgin Mary. Donor: History Inst. Donated: 12.09. 1972.

Q-1525. Avgarozi. 19th c., 1 folio, 43,2x35,3; each square 4,5x5; paper, Mkhedruli, ink: brown and red. One side of the scroll consists of 48 squares, 8 horizontally, 6 vertically. Each square is surrounded by red and brown lines on all four sides. Text is written in brown and red ink in the circled squares. The squares are separated from each other by a diamond-shaped cut. In the beginning/first square, the Virgin Mary with the child is drawn in pencil, and in the last square, in 48th, there is also a cross in pencil. Received from Keratishvili library on 28.07. 1980.

Q-1534. Avgarozi. 19th c., 4 folios, 122x10,8; paper, Mkhedruli, ink: brown; Purchased in 05.03. 1981 year from M. Gogatishvili.

Q-1559. Avgarozi. 19th c., 15 folios, 692x8, Bluish, blue paper, Georgian (Mkhedruli (1-4 ff.), Armenian (5-15 ff.), ink: brown. It is accompanied by images of Jesus Christ and saints. The text is bilingual. Purchased in 1986 year from Nikoloz Yarov.

Q-1073. Avgarozi. 19th -20th cc., 8 folios; 257x10; paper; Mkhedruli; ink: brown, v part of 1st, 2nd, 3rd and 4th folios isn't written.

Q-1556. Avgarozi.¹⁵⁹ 19th-20th cc., 6 folios, 178,8x12; paper, Mkhedruli (old woman's handwriting), blue ink, Purchased in 24.04. 1985 year from D. Megreladze.

Q-1556ა. Avgarozi. 19th -20th cc., 31 folios, 2476,3x12; paper, Mkhedruli (old woman's handwriting), brown ink, Purchased in 24.04. 1985 year from D. Megreladze.

¹⁵⁹ In a cardboard box with the number Q-1556 are placed two scrolls of manuscripts, each numbered. They are numbered - 6-folios Q-1556 and 31 folios Q-1556a. The box also contains a cloth bag, measuring 17x10

National Archives of Georgia

1446/9. Kontakion. 14th, 4 folios, 193×20.5; parchment, Nuskhuri, ink: dark brown, red; it has inscriptions (აღწერილობა(სსა) 1949: 5-6; აღწერილობა (სეა) 2016:165-167).

1446/3. Liturgy of Saint John Chrysostom. 15th c., 2 folios, 1557×23, 5; parchment, Nuskhuri, missing the beginning and end, initials of r are colored, red ink contours on v. Donated in 1924 year, donor: Nikoloz Amilakhvari, resident of the village Grakali (Kartli). (აღწერილობა (სსა) 1949: 2; აღწერილობა (სეა) 2016: 22-23).

1446/413(1)¹⁶⁰. Kontakion, Texts of Liturgies of Saint John Chrysostom and Saint Basil the Great. coiled on a stick, 15th -16th cc., 4 folios, 447,5×22; parchment, Nuskhuri, ink: brown, red. Text is framed (აღწერილობა (სსა) 1950: 60-61).

1446/409. Method of preparation and consecration of myrrh. 18th c., 11 folios, paper, 528,8,5×32,3; Mkhedruli, black ink, important parts with red ink ((აღწერილობა (სსა) 1950: 58).

1446/ 413 (2). Kontakion, Texts of Liturgies of Saint John Chrysostom and Saint Basil the Great. 18th c., light blue paper, 5 folios 447,5×22; Nuskhuri, black and red ink; Text is framed, on the beautifully decorated miniature are the images of Basil the Great and John Chrysostom, in the middle of which is the embassy in which the infant Savior is lying (აღწერილობა (სსა) 1950:60-61).

1446/ 137. Chronicle of Purtseladze, 18th -19th cc., 3 folios, 413×19.7; Mkhedruli, ink: black. Donated in 1924 y., Donor: Isaia Purtseladze, resident of the village Mereta (Kartli). (აღწერილობა (სეა) 2018 : 167-168).

1446/433. Avgaroz. 19th c., 8 folios, 301,5×9; Mkhedruli; Donated in 1924 y., Donor: Severiane Gugutashvili, resident of the village Uriatubani (აღწერილობა (სსა) 1950:71).

1446/434. Avgaroz. 19th c., 8 folios, 163,5×11,2; Mkhedruli, ink: black, purple; The text is framed and on 1r the prayers are separated from each other by a primitive ornament. Donated in 1924 y., Donor: Severiane Gugutashvili, resident of the village Uriatubani (აღწერილობა (სსა) 1950:71-72).

Kutaisi State Historical Museum

K.605. Liturgy of Saint John Chrysostom, 16th c., 3 folios, 233 x 22; parchment, beautiful Nuskhuri; black and red ink; It is decorated with miniatures of John Chrysostom and Basil the Great, decorated with ornaments, green details, large, artistically decorated initials, which are made with text ink and red ink; with the image of animals and birds; The copyist's will is executed at the end of the text, in a wedge-shaped frame surrounded by ornaments. Copied by "Unworthy John" (გლოველი 2015: 110).

K.657. Gelati Iltarion, Liturgy of Saint Basil the Great, Liturgy of Saint John Chrysostom, 16th c., 13 folios, 810×25; white thin parchment, Nuskhuri; brown, gold, red ink. The text is inscribed in a gilded frame, the initials are performed with red ink. 1,2,7,10,12 folios are decorated; On the left edge of the 10th folio, there is an inscription about King Luarsab I and Georgian and foreign hierarchs working in the 16th century, including Eudemon Chkhetidze, who ruled the Church of Western Georgia, and Malakia, the Catholicos of Kartli. The period of activity of King Luarsab I and Malakia coincides in 1557-1558 years. The scroll must be rewritten during this period (ქაჯავია 1999: 343-343; გლოველი 2015: 110; Кекелидзе 1908: 99-106).

ქ.69. The Offering of Gift. 16th c., 1 folio, 34×20,5; parchment, missing the beginning and the end, Nuskhuri, black and red ink; The fact that the sheet is a fragment of a scroll is confirmed by the traces of a needle on the upper and lower sides of the sheet¹⁶¹.

¹⁶⁰ Two scrolls, the texts of the Liturgies of Saint John Chrysostom and Saint Basil the Great are preserved under the number 1446/413, the first of which dates back to the 16th century, and the second to the 18th century. To distinguish the ciphers of these scrolls, we have written indices in parentheses.

¹⁶¹ Description of Collection E of the Kutaisi State Historical Museum: with the right of Manuscript.

ე. 226. **Liturgy of Saint John Chrysostom.** 16th c., 7 folios, 239x22; parchment, Nuskhuri, black and red ink; coiled on a stick. Inscriptions are performed with Nuskhuri and Mkhedruli.

K.606. Liturgy of Saint John Chrysostom. 16th c., 5 folios, 304x17; parchment, Nuskhuri, brown and red ink; The text is in an ornamented frame, the image is executed, painted by the copyist himself - either Jesus Christ or John Chrysostom (გლოველი 2015: 110).

K636. Order of Mass. 16th c., 3 folios, 123x17,5 parchment; ink: dark brown and red (გლოველი 2015: 111).

K. 637. Order of Mass. 16th c., 2 folios, 137,5x21; parchment; ink, Nuskhuri, ink: black (გლოველი 2015: 111).

დანართი

(ტექსტები)

Apendices

(Texts in georgian)

ტექსტისათვის

წინამდებარე გამოცემაში ქვეყნდება XIV-XVIII სს-ში საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში სხვადასხვა სოციალურ წრეში გადანერილი ტექსტები. ტექსტებში ქარაგმები გახსნილია, კვადრატულ ფრჩხილში აღდგენილია ნაშლილი ან მექანიკურად გამოტოვებული გრაფემები; ნორმის მიხედვით გასწორებულია ბგერათა გადასმის მექანიკური შეცდომები, გადამწერისეული მცდარი ფორმები ჩატანილია სქოლიოში. რაც შეეხება გადამწერისა და, შესაბამისად, რეგიონის მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ლექსიკურ, მორფოლოგიურ-სინტაქსურ ფორმათა თუ ორთოგრაფიის თავისებურებებს, ისინი, დიპლომატიკური გამოცემის შესაბამისად, დატოვებულია უცვლელად, როგორც წიგნის სოციალიზაციის პროცესისა და ცალკეულ ეპოქაში პერიფერიის მეტყველებისათვის დამახასიათებელი მასალა.

გამოცემაში ტექსტის განაწილება მითითებულია არა კეფების რიგითობის, არამედ recto-verso-ს მიხედვით: 1r, 2r, 3r და ა.შ., შემდგომ კი 1v, 2v, 3v და ა.შ.

გვხვდება ტექსტის ენის შემდეგი თავისებურებანი:

1. ა და ა-მეტობა; ფიქსირდება ამ გრაფემების შეუსაბამო გამოყენება არა მხოლოდ სახელებში, არამედ ზმნურ ფორმებშიც: *წინამდებარე, მიტრააპოლიტი, რომელმან დააჭაბდე. ანდა მოღებადა, შენათა, ღირს-ყოფადა* და სხვ.
2. ო და უ; ვ და კ გრაფემების, ასევე უე უზ ბგერათკომპლექსები აღრეულია; ლ ინერება სიტყვის ძირში უ-ს შემდეგ და წარმოდგენილია მახვილის ნიშნით თავზე: მიმოკუჭტება, შუჭნის, განისუჭნენ, გუჭრდით, მსხუჭრპლთა, ძღუჭნსა და სხვ.
3. დაკარგულია კ გრაფემა; უმეტესად გააზრებულია როგორც ვ გრაფემა; სისტემატურად დასტურდება კი-კომპლექსი.
4. H-520 ტექსტში არს.სახ. *ხუცესი* ყველგან დასტურდება ფორმა *ხოცესით ისევე*, როგორც უქონლობის პრეფიქს უ-ს ნაცვლად ყველგან გვხვდება ო-. ეს შემთხვევები ასახავენ არა გრაფიკული აღრევის შედეგს, არამედ გადამწერის მეტყველების თავისებურებას. ამგვარი ფორმები დატოვებულია უცვლელად.
5. H-2089-ში დასტურდება გრაფიკული აღრევები, კერძოდ, ნუსხური გრაფემა ა (მხედრული ა) მსგავსი მოხაზულობის გამო ნათესაობითისა (მართული მსაზღვრელის) და ვითარებითის ფორმებში, ნართანიან მრავლობითსა და წოდებითი ბრუნვის ფორმანტის წინ, სიტყვათა ბოლო მარცვალეზსა და ასევე სხვა ფორმებში ნაწერია მხედრული ა- ფონემის ფუნქციით. ამგვარ ფორმათა სიჭარბის გამო ხელნაწერისეული მცდარი დაწერილობა გასწორებულია ტექსტში სქოლიოში ჩატანის გარეშე.
6. იმ შემთხვევაში, თუკი ნუსხური გრაფემა ა (მხედრული ა) დადასტურებულია როგორც ა-ფუძიანი სახელების სახელობითის ან ნათესაობითის ფორმანტი, მარცვალს უზის ქარაგმის ნიშანი; ტექსტში სრულადაა გახსნილი -აჲ კომპლექსი სქოლიოში ჩატანის გარეშე;
7. დარღვეულია ზმნა-სუბიექტსა და მსაზღვრელ-საზღვრულს შორის რიცხვში შეთანხმებისა და ბრუნვაში მართვის ნორმები: „რომელი ... გალობენ“; „გუელი ფრთოანნი“; „ეკლესიის ჩემისათა“.
8. H-2089-ში ზმნისწინებში, -გან თანდებულში, მოთხრობითისა და ვითარებითი ბრუნვის ფორმანტებში (უმეტესად ზმნიზედის ფუნქციით) დასტურდება ბგერათგადასმის შემთხვევები: *წარდომდა* ნაცვლად *ფორმისა წარდგომად*; *გნასვენებულთა* ნაცვლად *განსვენებულთა*, *განწმიდენა* ნაცვლად *განწმიდენა*; *მალხინებელდა* ნაცვლად *მალხინებელად*, *მეუფემნა* ნაცვლად *მეუფემან*, *ყოველთამნა* ნაცვლად *ყოველთამან* და სხვ. მცდარი ფორმები ტექსტებში გასწორებულია, პირველი მცდარი დაწერილობა საილუსტრაციოდ ჩატანილია სქოლიოში.
9. ჟამისწირვის ტექსტებში რუბრიკები აღდგენილია მ. თარხნიშვილის გამოცემის მიხედვით.
10. ქარაგმები ტექსტში გახსნილია. ფორმები: „თქ ~ ეს“, „ჰრქ ~ ეს“, „თქ ~ ეს“ გამონაკლისის გარეშე დაქარაგმებულია, ამიტომ ისინი გახსნილია ტექსტებში დადასტურებული დაუქარაგმებელი ფორმების ანალოგიით.
11. დაქარაგმების ნიშანი უზის იმ ასოებსაც, რომლებიც რიცხობრივ ერთეულებს აღნიშნავს. მაგ.: ~ ე ანუ ხუთი, ი ~ ბ-ნი - თორმეტნი, ლ ~ ე - ოცდათხუთმეტი და სხვ.
12. ტექსტები გამართულია თანამედროვე პუნქტუაციით.

ჟამისწირვა ნმიდისა იოანე ოქროპირისა

H-191

[შესაწირავთა წინადაგება]

1r[...]ელად დამიცევ [...] ვედრებასა შინა საღმთოთა [... ...] სიმტკიცე განა[...] უცდომელ [მი]უნდომელ, რომლისა [...] და კაცთმოყუარება [... ...], მეუფეო, მონყალებისა [...] მოიხილე ჩუენ ზედა და წმიდა [... ...]//**2r** ზედა და ყვენ ჩუენ თანა და მლოცველთა ჩუენტა თანა მდიდრად წყალობანი შენნი.

ღმერთო ჩუენო, აცხოვნე ერი შენი და აკურთხე [სამკვდ]რებელი შენი; სავსება ეკლესიისა [შენის]ა და დაცევ, წმიდა-ყვენ მოყუარენი სახლისა შენისა შუწნიერებისანი. შენ იგინი ნაცვა-ლად აღიდენ ღმრთეებითა, ძალითა ყოვლითა და ნუ დამიტეობ ჩუენ, მოს[ა]ვთა შენდამი.

მღვდელმან ლოცვა: ზიართა ამათ და ერთგმობილთა ლოცვათა ჩუენდა მომნიჭებლო, ორთა და სამთა შეთქმულთა სახელითა შენითა თხ[ო]ვათა აღსრულებისა აღმქუმელო, შენ ანცა მონათა შენთა თხოვანი უმჯობესისა მიმართ სრულ-ყვენ აწინდელსაცა ამას სანუთოსა მეცნიერებასა ჭეშმარიტებისა შენისა მომცემელმან, ხოლო მერმისა საუკუნ[ო]ესა მომნიჭებელმან ჩუენდა.

მეუფეო, უფალო ღმერთო ჩუენო, რომელმან დაამტკიცენ ცათა შინა განწყობილებანი და მწედრობ[ა]ნი ანგელოზთა და მთავარანგელოზთანი მსახურებად დიდებისა შენისა, ყავ შესლ-ვასა ჩუენსა თანა წმიდათა ანგელოზთა შესლვა თანამწირველად ჩუენდა და თანადიდებისმე-ტყუელებად სახიერებისა შენისა.

მღვდელმან ლოცვა [„წმიდაო ღმერთოსა“]: უფალო წმიდაო, რომელი წმიდათა შინა განი-სუენებ, რომელი სამწმიდითა ჳმითა სერაბინთა მიერ იგალობები და ქერობინთა მიერ იდიდე-ბი[ს]სიტყუაები და ყოველთაგან ზეშთა ცათა ძალითა თავყუანისიციემები. რომელმან არ[ა]= არსისაგან არსად მოიყვანენ ყოველნი, რომელმან დაჰბადენ კაცი ხატად და მსგავსად შენდა, ყოვლითავე მაღლითა შენითა შეამკვე და მისცემ სიბრძნესა და გულისჳმის-ყოფასა მვედრე-ბელთა და არა შეურაცხყოფ ცოდვილთა, არამედ განუწესებ სინანულსა საცხორებელად, რო-მელმან ღირს-მყვენ ჩუენ, მდაბალნი და უღირსნი მონანი შენნი, ჟამსაცა ამას დგომად წინაშე დიდებისა წმიდისა საკურთხეველისა შენისა და თანამდებისა თავყუანისციემისა და დიდებისმე-ტყუელებისა შენირვად შენდა. შენ, მეუფეო, შეინირე პირითგანცა ჩუენ ცოდვილთაჲსა სამწ-მიდაჲ გალობ[ა]ჲ და მომხედენ ჩუენ სიტკობებითა შენითა, და მოგკტევენ ჩუენ ყოველნი ცთო-მანი ჩუენნი ნეფსითნი და უნებლიეთნი, და წმიდა ყვენ სულნი ჩუენნი და ჳორცნი, და მომეც ჩუენ ღირსებით მსახურებაჲ ყოველი ყოველთა დღეთა ცხორებისა ჩუენისათა მეოხებითა ყოვე-ლად წმიდისა ღმრთისმშობელის[ა]ჲთა და ყოველთა საუკუნითგან სათნო ყოფილთა შენთაჲთა.

მეუფეო ცათაო, ნუგეშინისმცემელო, სულო ჭეშმარიტებისაო, წინამძღუარო სიბრძნისაო, მომცემელო ცნობისაო, უგუნურთა გან^{3r} მასწავლელო და გლახაკთა ჳელის ამპყრობელო, განამტკიცე და გონიერ-ყავ სული ჩემი. მეუფეო, შენ მომეც მე სიტყუაჲ, სიტყუაო მამისაო, რამეთუ, აჰა, ესერა ბაგეთა ჩემთა არა დავიპყრობ ღალადებად შენდა. მონყალო, შემინყალე დაცემული ესე. გამოაბრწყინვე გულთა შინა ჩუენტა, კაცთმოყუარეო, ღმრთის მეცნიერებისა ნათელი მიუნდომელი და გონებისა ჩუენისა თუალნი განახუენ განცდად სახიერებისა შენისა; ქადაგებითა დადევ ჩუენ ზედა ნეტართა მათ მცნებათა შენთა შიში, რაჲთა ყოველივე ჳორციე-ლი გულისთქუმაჲ დავთრგუნოთ [და სულიერი მოქალაქეობაჲ მოვიგოთ და] ყოველსა სათნოდ შენდა ვზრახვიდეთ და ვიქმოდით

[მღვდლის ლოცვა ხელგანპყრობილისა ვედრებაჲ]: უფალო, ღმერთო ჩუენო, აპყრობით ესე ვედრებ[ა]ჲ შეინირე მონათა შენთაგან, შეგვწყალენ ჩუენ სიმრავლისაებრ წყალობათა შენთაჲ-სა და მონყალებანი შენნი გადრამოავლინენ ჩუენ ზედა და ყოველსა ერსა შენსა ზედა, მომლო-დესა მდიდრად შენ მიერ წყალობისასა.

დიდებაჲ შენდა, ქრისტე, ღმერთო ჩუენო; დიდებაჲ შენდა, სასოო ჩუენო, ყოვლისავე[ს]თჳს დიდებაჲ შენდა.

კვრიელჳსონ, კვრიელჳსონ, უფალო შეგვწყალენ, მამაო გუაკურთხენ.

[ამაღლება]: ქრისტემან, ჭემარიტმან ღმერთმან ჩუენმან, მადლითა, მეოხებითა უხრნენ-ლისა, უფროსად კურთხეულისა დედოფლისა ჩუენისა ღმრთისმშობელისა, მარადის ქალწულისა მარიამისითა, ძლიერებითა ცხოველსმყოფელისა პატიოსნისა ჯუარისადათა, წმიდათა ზეცისა ძალთადათა, წმიდისა დიდებულისა წინაწარმეტყუელისა, წინამორბედისა ნათლის მცემელისა იოვანესითა, წმიდისა იოვანე მახარებელისა, წმიდათა და ყოვლად ქებულთა მოციქულთა, ყოველთა წმიდათა მისთა მეოხებითა, ქრისტე, ღმერთო ჩუენო, შეიწყალე და აცხოვნე სულნი ჩუენნი ყოვლადვე.

თავყუანის-ვცემთ მამასა, აღვარებთ ძესა, ვადიდებთ სულსა წმიდასა. გუაკურთხენ, მეუფეო. სული წმიდაჲ თანამწირველ გუეყავნ ჩუენ. გუაკურთხენ, მეუფეო.

კურთხეულ არს მეუფებაჲ, მადლი მამისა, ძისა და წმიდისა სულისა ყოვლადვე, ან და.

[დიაკონი]: მშკდობით უფლისა მიმართ ვილოცოთ. კვრიელჴსონ, კვრიელჴსონ, კვრიელჴსონ.

ზეცით გარდამო მშკდობისა და ცხორებისათჴს სულთა ჩუენთაჲსა, უფალი.

მშკდობისათჴს თანად ყოვლისა სოფლისა, კეთილად დგმისა წმიდათა ღმრთისა ეკლესიათა და ყოველთა ერთობისათჴს უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

წმიდისა ამის სახლისათჴს სარწმუნოებით და კრძალულებით, შიშითა ღმრთისადათა შემავალთა მას შინა უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

მთავარებისკოპოსისა ჩუენისა სახელით, პატიოსანთა მღდელთა. ქრისტეს მიერ დიაკონთა და ყოვლისა სამღდლოჲსა ერისა მისისათჴს უფლისა [მიმართ].

კეთილად მსახურისა და ღვთივდაცულისა მეფისა ჩუენისა, ყოვლისა პალატისა და მჴედართა მისთათჴს და ყრმებისა მათისათჴს უფლისა[ა].

თანამბრძოლებისათჴს და დამორჩილებისა ქუეშე ფერჴთა მისთა ყოველთა მტერთა და მბრძოლთა მისთათჴს უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

ქალაქისა ჩუენისათჴს, ყოვლისა ქალაქისა და სოფლებისათჴს, სარწმუნოებით დამკვდრებულთა მას შინა უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

კეთილად შეზავებისათჴს ჴაერთაჲსა, კეთილად გამოღებისათჴს ნაყოფთაჲსა ქუეყანისა, ჟამთა მშკდობისათჴს უფლისა მიმართ ვი.

მენავეთა, მოგ ზაურთა, სნეულთა, მშრომელთა, ტყუჴთა ჴსნისა და ცხორებისა მათისათჴს უფლისა მიმართ ვლც.

ჴსნად ჩუენდა ყოვლისაგან ჴირისა, რისხვისა და ინროებისათჴს უფლისა.

და ყოველთათჴს, რომელნი ითხოენ ღმრთისაგან შენევენასა და შეწყნარებასა უფლისა.

შეგვენინენ, გუაცხოვენენ, შეგვენყალენ, დაგვცვენ, ღმერთო, ყოვლითა მადლითა.

ყოვლად წმიდისა, უხრწნელისა, უფროსად კურთხეულისა დედოფლისა ჩუენისა ღმრთისმშობელისა და მარადის ქალწულისა მარიამის, წმიდისა ზეცისა ძალთა, ყოველთა წმიდათა თანა მომჴსენებელთა თავნი თჴსნი ერთიერთარს და ყოველი ცხორებაჲ ჩუენი ქრისტესა, ღმერთსა ჩუენსა, შევჴვედროთ. შენ უფალო.

რამეთუ შუჴნის შენდა ყოველი დიდებაჲ, პატივი, თავყუანისცემა მამისა, ძისა და წ[მიდისა სულისა].

კეთილ არს აღსარებაჲ უფლისაჲ, ოხითა წმიდისა ღმრთისმშობელისა[ა]დათა.

მერმეცა და მარადის მშკდობით უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

შეგვენინენ, გუაცხოვენენ.

ყოვლად წმიდისა, უხრწნელისა, უფროსად კურთხეულისა დედოფლისა ჩუენისა ღმრთისმშობელისა, მარადის ქალწულისა მარიამის, წმიდათა და ყოვლად ქებულთა მოციქულთა, ყოველთა წმიდათა მომჴსენებელთა თავნი თჴსნი.

რამეთუ სახიერი და კაცთმოყუარე ღმერთი ხარ და შენდა შ[უენის].

მოდით, უგალობდეთ უფალსა.

ოხითაჲ¹⁶² დღისაჲ: სიბრძნით აღემართენით. მოდით, თავყუანის-ვს[ცეთ].

დიდებაჲ მამასა, ძესა.

იბაკოჲ დღისაჲ: რამეთუ წმიდა ხარ შენ. წმიდაო ღმერთოჲ. პავლე.

სახარებაჲ დკნ.

¹⁶² უხითაჲ

ვთქუათ ყოველთა ყოვლითა სულითა და ყოვლითა განგებითა; ვთქუათ ყოველთა: უფალო, ყოვლისა მპყრობელო, ღმერთო მამათა ჩუენთაო, გევედრებით შენ, ისმინე, შეგვწყალებ ჩუენ. წმიდისა ამის სახლისათვს სარწმუნოებით და კრძალულებით, შიშითა ღმრთისაათა შემავალთა მას შინა უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

ჴსნად ჩუენდა ყოვლისაგან ჭირისა, რისხვისა, იწროებისათვს უფლისა მიმართ ვილოცოთ. და ყოველთათვს, რომელნი ითხო[ვენ] ღმრთისაგან შენევენასა და შეწყნარებასა.

შეგვწყალებ ჩუენ, ღმერთო, დიდითა წყალობითა შენითა; კაცთმოყუარე, გევედ[რე]ბით შენ: ისმინე, შეგვწყალებ ჩუენ.

მერმეცა კეთილმსახურისა და ღვთივდაცვ[უ]ლისა მეფისა ჩუენისა სიმტკიცისა, ძლევისა დამყარებისა, მშკდობისა, სიმრთელისა და ცხორებისა მისისათვს და რაათა უფალი ღმერთი ჩუენი უმეტესად შეენიოს მას და წ[ა]რუმართოს ყოველსა შინა ღმრთისმსახურ[ე]ბ[ა]სა მისსა და დაუმორჩილნეს ქუჴშე ფერჴთა მისთა ყოველნი მტერნი მისნი და მბრძოლნი მისნი. ვლეთ ყოვლითა ვედრებით[ა]: კკრიელჴსონ, კკრიელჴსონ, კკრიელჴსონ.//4r

მერმეცა გევედრებით სიმრთელისათვს და ცხორებისა და ცოდვათა შენდობისა მონისა ღმრთისა და ვისთვს წმიდაჲ ესე მსხუჴრპლი შეინირვის ზედა მწირველისა **სახელით**; და ყოველთა ქრისტეს მიერ მამათა და ძმათა ჩუენთა ვთქუათ ყოველთა ვედრებით: კკრიელჴსონ, კკრიელჴსონ, კკრიელჴსონ.

მოჴსენებისათვს და განსუჴნებისა სულთა, რომელნი გარდაცვალებულ არიან და წმიდასა ამას ეკლესიასა შემოვედრებულ არიან, ყოველთა პირველდაძინებულთა მამათა და ძმათა ჩუენთათვს და ვისთვს წმიდაჲ ესე მსხუჴრპლი შეინირვის ზედა მწირველისა **სახელით**: და ყოველთა ქრისტეს.

რამეთუ მონყალე და კაცთმოყუარე ღმერთი ხარ და შენდა დიდებასა შევსწირავთ მამისა.

[დიაკონმან. კათაკუმეველთა განტევეებისა]: ილოცეთ კათაკუმეველთათვს, მორწმუნენო, კათაკუმეველთათვს ვილოცოთ, რაათა უფალმან იგინიცა შეინყალებს და ასწაოს მათ სი[ტ]ყუაჲ იგი ჭეშმარიტებისაჲ, და გამოუცხადოს მათ სახარებაჲ იგი სიმართლისაჲ, და შეაერთნეს იგინი წმიდასა მისსა კათოლიკე და სამოციქულო ეკლესიასა. აცხოვნ[ენ], შეინყალებნენ, დაიცვენ, ღმერთო, ყოვლითა მადლითა.

კ[ა]თაკუმეველთა თავნი თჴსნი უფალსა მოუდრიკნეთ. შეგვწყალებ, უფალო.

[მღვდელმან ლოცვაჲ [პირველ შესაწირავისა]: უფალო, ღმერთო ჩუენო, რომელი მალალთა შინა დამკვდრებულ ხარ და მდაბალთა ხედავ, რომელმან ცხორებისათვს ნათესავისა კაცთაჲსა მოავლინე მხოლოდშობილი ძე შენი და ღმერთი უფალი ჩუენი იესუ ქრისტე, მოიხილე მონათა შენთა ზედა კათაკუმეველთა, მომდრეკელთა ქედთა თჴსთასა, და ღირს-ჴყვენ¹⁶³ იგინი ჟამსა შინა კეთილსა საბანელსა მეორედ შობისასა მიტევებასა ცოდვათასა და სამოსელსა უხრწნელებისასა; და შეაერთენ იგინი წმიდასა შენსა კათოლიკე სამოციქულო ეკლესიასა და თანა აღრაცხენ იგინი რჩეულსა შენსა სამწყსოსა.

რაათა ესენიცა ჩუენთანავე ადიდებდენ ყოვლად პატიოსანსა და დიდად შუჴნიერსა სახელსა შენსა მამისა, ძისა.

[დიაკონმან]: რაოდენნი კათაკუმეველნი ხართ, განვედით. კათაკუმეველნი განვედით. რაოდენნი კათაკუმეველნი ხართ, განვედით. ნუ ვინ კათაკუმეველთაგანი, არამედ რაოდენნი მორწმუნენი ხართ. მერმე.

[მღვდელმან ლოცვაჲ. მართალთა]: გმადლობთ შენ, უფალო ძალთაო, ღირს-მყოფელსა ჩუენსა წარდგ[ო]მად აწცა წმიდასა შენსა საკურთხეველსა და შევრდომად შენთა მონყალებათა. ჩუენთა ცოდვათათვს და ერისა უმეტრებისათვს მიითუალე, ღმერთო, ვედრებაჲ ჩუენი, მყვენ ჩუენ ღირს-ყოფად შენირვად შენდა ვედრებათა და ოხათა და მსახუჴრპლთა უსისხლოთა ყოვლისათვს ერისა ყოვლისა და კმა-მყვენ ჩუენ, რომელნი დამასხენ მსახურებასა ამას შენსა, რომლითა წმიდისა სულისა ყოვლისაათა უბრალოდ, დაუბრკოლებლად წმიდითა მონამებითა სუნიდისისა ჩუენისაათა ხდად შენდა ყოველსა ჟამსა და ადგილსა, რაათა მსმენელი და მწყალობელ ჩუენდა იყოს სიმრავლითა სახიერებისა შენისაათა.

შეგვწყალებ, გუაცხოვნენ.

სიბრძნით.

რამეთუ შუჴნის შენდა.

¹⁶³ მყვენ

მერმეცა და მარადის.
ზეციით გარდა.
მშკდობისათვის.
ჴსნად ჩუენ.
და ყოველთა.

[მღდეღმან ლოცვაჲ]: კუალადცა და მრავალგზის შენ გვედრებით და შეგივრდებით, სახიერო და კაცთმოყუარეო ღმერთო, რაჲთა მოხედნე ვედრებასა ჩუენსა და განსწმიდნე ჩუენნი სულნი და ჴორცნი ყოვლისაგან შეგინებისა ჴორცთა და სულისა, და მომეც ჩუენ უბრალოდ, დაუსჯელად წარდგომად წმიდასა შენსა საკურთხეველსა, მიჴმადლე, ღმერთო ჩუენო, თანამლოცველთადაცა წარმართებაჲ ცხორებისაჲ და სარწმუნოებისაჲ და გულისჴმის-ყოფისაჲ სულიერისაჲ; მოეც მათ ყოვლადვე შიშით და სიყუარულით მსახურთა შენთა უბრალოდ, დაუსჯელად მიღებად წმიდათა შენთა საადუმლოთა და ჴეცისა სასუფეველსა შენსა ღირსყოფად.

მღდეღმან ლოცვაჲ: არაჲ ვინ არს ღირსთა თანა შეკრული ჴორციელთა გულისთქუმათა და გემოთა წარდგომად, ანუ მიახლებად გინა მსახურებად შენდა, მეუფეო დიდებისო, რამეთუ მსახურებაჲ შენი დიდ//5r არს და საშინელ თვთ მათ ჴეცისა ძალთადაცა, არამედ რამეთუ გამოუთქუმელისათვის და აურაცხელისა კათმოყუარებისა უქცეველად კაც იქმენ და მღელთმთავრად ჩუენდა გ[ა]მოსწინდი და მს[ახ]ურებრივისა ამის უსისხლოესა მსხუჴრპლისა მღდეღმთოქმედებაჲ მომანიჴე ჩუენ, ვითარცა მეუფემან ყოველთამან, რამეთუ შენ მხოლოდ, უფალო ღმერთო ჩუენო, ჴმეუფებ ცათა შინა და ქუეყანასა ჴედა, საყდართა ჴედა ქერაბინთა მჯდომარე სერაბინთა უფალი და მეუფე იჴრუსალემისაჲ. მხოლოდ, წმიდაო და წმიდათა შინა განსუჴნებულო, შენ უკუჴ გვედრები მხოლოსა, სახიერსა და კეთილსა მსმენელსა, მოიხილე ჩემ ჴედა ცოდვილსა და უჴმარსა მონასა შენსა და განწმიდე სული ჩემი და გული ცნობისაგან ბოროტთაჲსა და ღირს-მიჩინე მე მაღლითა სულისა შენისა წმიდისაჲთა, შემოსილი მღდეღობისა მაღლითა, წარდგომად წმიდისა ტრაპეზისა შენისა და მღდეღმთოქმედებად წმიდისა და უხრწნელისა ჴორცისა შენისა და პატიოსნისა სისხლისა, რამეთუ შენდა მოვივლტი მომდრეკელი ქედისა ჩემისაჲ და გვედრები შენ, ნუ გარე მიიქცევ პირსა შენსა ჩემგან, ნუცა განმყოფ მე მონათა შენთაგან, არამედ ჴერ-იჩინე შენირვად ჩემ ცოდვილისა მიერ და უღირსისა მონისა შენისა მიერ მსხუჴრპლნი ესე, რამეთუ შენ ხარ შემწირველი და შემწყნარებელი და განუყოფელი, ქრისტე, ღმერთო ჩუენო, და შენდა დიდებასა აღვაველეთ თანა მამით დაუსაბამოთ, ყოვლით და ყოვლად წმიდით სახარებით და ცხოველსმყოფელი სულით შენითურთ ან და მარადის და საუკუნეთა საუკუნეთაჲსა, ამენ.

მღდეღმან ლოცვაჲ: უფალო, ღმერთო ჩუენო, გარდამომივლინე ძალი მაღლით და განმადლიერე მსახურებასა ამას შენსა დაუსჯელად წარდგომად საშინელსა¹⁶⁴ და შესაძრწუნებელსა საკურთხეველსა შენსა შენირვად შენდა უსისხლოდ იგი მსხუჴრპლი, რამეთუ შენი არს სუფევაჲ, ძალი და დიდებაჲ მამის.

[ტრაპეზის თაყვანისცემა]

[მღდეღმან ლოცვაჲ]: უფალო, ღმერთო ყოვლისა მპყრობელო, მხოლოდ, წმიდაო, რომელი შეინირავ მსხუჴრპლსა ქებისასა მათგან, რომელნი გხადიან შენ ყოვლითა გულითა, მითუალე ჩუენიცა, ცოდვილთა, ვედრებაჲ და შეინირე წმიდასა საკურთხეველსა და კმა-მყვენ ჩუენ შენირვად შენდა ძღუჴნთა და მსხუჴრპლთა სულიერთა ჩუენთა ცოდვათათვის და ერისა უმეცრებისათვის; და ღირს-მყვენ ჩუენ პოვნად მაღლსა წინაშე შენსა კეთილმითუალულ ყოფად შენდა მსხუჴრპლი ჩუენი დამკვდრებად სულსა მაღლისა შენისასა სახიერისა ჩუენ ჴედა და წინამდებარეთა ამათ ძღუჴნთა ჴედა და ყოველსა ერსა შენსა ჴედა.

შეგვწყალენ, გუაცხოვნენ.
რაჲთა ძლიერებათა შენთა მიერ.
მინყალე მე, ღმერთო, სრულიად.
რომელნი ქერობინთა.
განადიდეთ უფალი ჩუენ თანა და აღვაშაღლოთ სახელი მისი.

¹⁶⁴ საშენელსა

სული წმიდა მოვიდეს შენ ზედა და ძალი მაღლისა გფარვიდეს შენ. მომიწსენენ ჩუენცა, მეუფეო. მოგიწსენენს თქუენ უფალმან სასუფეველსა მისსა ყოვლადვე ან და მარადის და უკუ-
ნითი უკუნისადმდე, ამინ.

აღუსრულოთ ვედრება ჩუენი უფალსა. უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

წინადაგებულთა ამათოვს, განწმედელთა პატიოსანთა ძღუწნთა უფალსა, ღმერთსა ჩუენ-
სა, ვევედრნეთ. უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

წმიდისა ამის სახლისა.

წსნად ჩუენდა. და ყოველთათვს.

[დიაკონმან]: შეგვწყალებ, გუაცხოვენენ.

დღე ყოველი სრულად სინმიდით, მშკდობით, უცველად უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

ანგელოზი მშკდობისა, სარწმუნო წინამძღუარი, მცველი სულთა და ჯორცთა ჩუენთა.
უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

მოგუმადლე, უფალო.

შენდობა ცოდვათა და მოტევება უსჯულოებათა ჩუენთა. უფლისა მიმართ.

კეთილნი და უმჯობესნი სულთა ჩუენთანი და მშკდობა სოფლისა. უფლისა.

შემდგომნი ჟამნი ცხორებისა ჩუენისანი მშკდობით და სიმრთელით აღსარებად.

ქრისტეანობითნი აღსასრულნი ცხორებისა ჩუენისანი, უჭირველნი და ურცხუწლნი და კე-
თილის სიტყვსგება წინაშე საშინელსა¹⁶⁵ საყდარსა ქრისტესასა ვითხოოთ.

ყოვლად წმიდისა, უხრწნელისა, უფროსად კურთხეულისა დედოფლისა ჩუენი ღმრთისმ-
შობელისა, მარადის ქალწულისა მარიამისა]. წმიდისა და ღმერთ-შემოსილისა მამისა ჩუენისა,
იოვანე ოქროპირისა, ყოველთა წმიდათა თანა მომიწსენებელთა თავნი თვსნი ურთიერთას.

[ამაღლება]: მოწყალებათათვს მხოლოდ შობილისა ძისა შენისა, რომლისა თანა კურთხე-
ულ ხარ თანა ყოვლად წმიდით, სახიერით და ცხოველსყოფელით შენითურთ ან და მარადის.

მშკდობა ყოველთა.

სულისაცა შენისა თანა.

ვიყუარებოდით. ქრისტე არს ჩუენ შორის.

კარნი, კარნი, მოხვდეთ.

[ერმან]: გუ[რ]წამს ერთი ღმერთი მამა, ყოვლის მპყ[ობელი].

***[ქერუბინთა]** რომელნი ქერობინთა სადღუმლოდ ვემსგავსენით და ცხოველს მყოფელისა
ს[ა]მებისა სა[მ]წმიდაარსობისა გ[ა]ლობასა შე[ს]წნორავთ, ყოველივე პირველ [მ]სოფლიო და-
უტევ//1v-თ ზრუნვა და ვითარცა მეუფისა [...]*¹⁶⁶

[მართალთა ლოცვა]

[ვ]დგეთ კეთილად, ვდგეთ შიშით, მოხედეთ წმიდასა ამას შესაწირავსა მშკდობით შეწირ-
ვადსა.

წყალობა, მშკდობა. შესაწირავი ქებისა.

მაღლი უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესი და სიყუარული ღმრთისა და მამისა და ზიარება
ყოვლად წმიდისა სულისა იყავნ ჩუენ ყოველთა თანა.

და სულისაცა შენისა თანა. ზე გვაქუნდინ გულეები.

გუაქუს უფლისა მიმართ.

ვჰმადლობდეთ უფალსა.

ღირს არს და მართალ.

მღდელმან ლოცვა: ღირს არს და მართალ შენდა ქებად, შენდა კურთხევად, შენდა გა-
ლობად, შენდა მაღლობად, შენდა თაყუანისცემად ყოველსა ადგილსა მეუფებისა შენისასა,
რამეთუ შენ ხარ ღმერთი გ[ა]მოუთარგმანებელი, მოუგონებელი, უხილავი, მიუწდომელი.
მარადის ხარ, ვითარცა-იგი ხარ. შენდა მხოლოდშობილი ძე შენი და სული შენი წმიდა. შენ
არაარსისგან ყოფად მომიყვანენ ჩუენ და დაცემულნი კუალად აღმადგინენ და არა განეყენე
ყოვლისგან ქმნად, ვიდრემდის ზეცად აღმიყვანენ ჩუენ და მოგუმადლე სასუფეველი მერ-
მისა. ამათ ყოველთათვს გმადლობ შენდა, მხოლოდ შობილსა ძესა შენსა და სულსა შენსა
წმიდასა ყოველთათვს, რომელ უწყნით და რომელ არა უწყნით საჩინოთა და უჩინოთა ქვე-

¹⁶⁵ საშენელსა

¹⁶⁶ *...* გვიანდელი ნუსხურით, 1 v-ზე არ იკითხება, მელანი გადასულია.

ლისმოქმედებათა ჩუენდა მომართ ქმნულთა. გმადლობ შენ შესანიშნავისაცა ამისთვის, რომლისა ჳელითგან შენირვაჲ ღირს-იჩინე. დაღათუ შენგან მოგადგან ათასეულნი მთავარანგელოზნი და ბევრეულნი ანგელოზთანი, ქერაბინნი და სერაბინნი ექუს-ექუს ფრთენი მრავალთუალნი აპყრობილნი ფრთეებითა. ძღვეისა გალობისა მგალობელნი, მჳმობელნი, მღალადებელნი და მეტყუელნი:

წმიდა არს, წმიდა არს უფალი საბაოთ. სავსე არიან ცანი და ქუეყანაჲ დიდებითა მისითა. ოსანა მღალათა შინა; კურთხეულ არს მომავალი სახელითა უფლისათა; ოსანა მღალათა შინა.

მღდეღმან ლოცვაჲ: შემდგომად ამათ სანატრელთა ძალთა ჩუენცა, მეუფეო კაცთმოყუარეო, ვჳმობთ და ვიტყვთ: წმიდა ხარ და ყოვლად წმიდა და დიდად შუჳნიერ. შენდა მხოლოდშობილი ძე შენი და სული შენი წმიდაჲ. წმიდა ხარ და ყოვლად წმიდა და დიდად შუჳნიერ, დიდებაჲ შენი, რომელმან სოფელი ყოველი ესრეთ შეიყუარე, ვიდრე მიცემადმდე მხოლოდშობილისა ძისა შენისა, რაჲთა ყოველსა ძალსა ჳრწმენეს მისა მიმართ, არა წარწყმდეს, არამედ აქუნდეს ცხორებაჲ საუკუნოჲ. რაჲთა მოვიდა და რაჲთა ყოველი ჩუენთვის განგებულებაჲ სრულ-ყო ღამესა, რომელსა მიეცემოდა, უფროჲსა მისცემდა თავსა თჳსსა ცხორებისათჳს სოფლისა. მოილო პური წმიდათა ზედა და უხრწნელთა და უბინოთა ჳელთა, გმადლობდა, აკურთხა, წმიდა-ყო და განტეხა და მისცა წმიდათა მისთა მონაფეთა და მოციქულთა მეტყუელმან: „მიიღეთ და ჭამეთ. ესე არს ჳორცი ჩემი თქუენტათჳს განტეხილი მისატევებელად ცოდვათა“. ეგრეთვე სასუმელისაცა შემდგომად სერობის მეტყუელმან: „სუთ ამისგან ყოველთა. ესე არს სისხლი ჩემი ახლისა აღთქუმისა თქუენტჳს და მრავალთათჳს დათხეული მისატევებელად ცოდვათა“.

მომჳსენებელნი უკუჳ საცხორებელისა ამის მცნებისა და ყოველთათჳს ქმნულთა ჯუარისა დაფლვისა სამ დღე აღდგომისა, ზეცად აღსლვისა, მარჯუენით ჯდომისა, მეორისა და დიდებულისა ყოვლად მოსლვისანი ღალადებაჲ.

შენთანი შენთაგან შენდა შე[მ]წირველნი ყოველთა და ყოვლისვეთჳს. შენ გიგალობთ, შენ გაკურთხევთ, შენ გმადლობთ, უფალო, და გვედრებით შენ, ღმერთო ჩუენო. მერმეცა შევსწირავთ შენდა სიტყვერსა ამას და უსისხლოსა მსხუჳრპლსა. და გხადით და გვედრებით და გარდამოავლინე სულიუ [შენი წმიდაჲ] ჩუენ ზედა და წინამდებარეთა ამათ ძღუჳნთა [... ..] პატიოსან ქრისტე შენისაჲ [... ..] ესე პატიოსანი[ი] სისხლი ქრისტე შენისაჲ//2v ესე [...] სულითა შენითა წმიდითა.

მღდეღმან ლოცვაჲ: [... ..]ბელითა განსა[... ..]მისატევებელად ცოდვათა, ზიართა [...] სულისა შენისა და სასუფევლისა ცათაჲსა აღვსებად, კადნიერებად ყოვლად შენდა მომართ, ნუ სასჯელად გინა დასაჯელად. მერმეცა შევსწირავთ ყოვლად სიტყვერსა ამას მსხუჳრპლსა სარწმუნოებითა შესუჳნებულთათჳს: პირველ მამათა, მამათმთავართა, წინანარმეტყუელთა, მოციქულთა, ქადაგთა, მახარებელთა, მონამეთა, აღმსარებელთა, მემარხულეთა და ყოვლისა სულისა.

აღმალღებაჲ: უმეტესად ყოვლად წმიდისა, უხრწნელისა, უფროჲსად კურთხეულისა დედოფლისა ჩუენისა ღვთისმშობელისა, მარადის ქალწულისა მარიამისითა, ყოვლად წმიდისა იოვანე ნათლის მცემელისა, წინამორბედისა ნათლველობითა და ყოვლად ქებულთა მოციქულთა [... ..] ჳსენებასა აღვასრულებთ და ყოველთა [... ..]თჳს, რომელთა ვედრებითა [... ..], ღმერთო, და მოიჳსენენ ყოველნი დაძღუელნი [...] დაძინებულნი სასოებითა აღდგომისაჲთა და ცხორებისა საუკუნოჲსათა. და განუსუჳნე მათ სადა-იგი მიხედეს ნათელი პირისა შენისაჲ, ქრისტე, [...]სიცა გინდეს ხელები მიცვალებულთა [... ..], ვითარცა გვედრებით შენ, მოიჳსენე, უფალო, [...] მართალ მადიებლობითა მართალ სიტყვერი [...] ჭეშმარიტი[.] ქრისტეს მიერ დაიკონებისა და უფლისა [...] დასისაჲ. მერმეცა შეინ[... ..] შენ და სიტყვერსა ამას მსახურებასა სულისათჳს წმიდისა, კათოლიკე სამოციქულო ეკლესიისათჳს, უბრალოდ და ღირსებით მოქალაქეობისა მქონებელთათჳს მონმუნეთა, ქრისტეს მოყუარეთა მეფეთა ჩუენტა და ყოვლისა [...] მჳედართა, ყრმებისა მათისათჳს. მიეც მათ, უფალო, მჳდობით მეფობაჲ, რაჲთა ჩუენცა მყუდროებასა შინა მათსა დაწყნარებული და მყუდროჲ ცხორებაჲ გ[უა]ქ[უნ]დეს ყოველითა [...] მსახურებითა და პატიოსნებითა. რომელი [...] სოფელსა თჳსსა განაგებს [... ..].

მოიჳსენე, უფალო, მთავარეპისკოპოსი [... ..]

მოჳმადღე წმიდათა შენთა ეკლესიათა მჳდობით, ცოცხლებით, პატიოსნად, სიმრთელით, დღეგრძელებით, მართლად [...] სიტყვსა ყოვლისა ჭეშმარიტებისასა.

მოიწესენე, [უფალო], სიმრთელითა, წყალობითა [...] ჩემისა უღირსებისაჲ. შემინდვე მე ყოველი ბრალი ნეფსითი და უნებლიეთ[ნი] და ნუ ჩემთა ცოდვათათჳს დააყენებ მადლისათჳს შენისა წმიდისასა წინამდებარენი, რამეთუ[... ..].

აქა ცოცხალნი მოიწესენე, ვინცა გინდა. მოიწესენე, უფალო, ქალაქისაჲ, რომელსა შინა ვმსხედობთ, ყოველთა ქალაქთა და სოფელთაჲ და სა[....]ბით დამკვდრებითა მას შინა.

მოიწესენე, უფალო, მენავეთა, მოგზაურთა, სნეულთა, მშრომელთა, ტყუეთა წსნისა და ცხოვრებისა მათისა.

მოიწესენე, უფალო, ნაყოფთ მომრ[...].მელნი და კეთილის მყოფელნი წმიდათა შენთა ეკლესიათანი და მომწესენებელნი გლახაკთა [...] და მეგობართანი; და ჩუენ ყოველთა ზედა მოწყა[//3v]ლებანი შენნი გარდამოავლინენ.

ამაღლებად: და მომეც ჩუენ, უფალო, ერთითა პირითა, ერთითა გულითა დიდებად, გალობად ყოვლად პატიოსანსა და დიდად შუწნიერსა სახელსა შენსა მამისა, ძისა და წმიდისა.

[და იყ]ვენენ წყალობანი დიდისა ღმრთისა, მაცხოვრისა ჩუენისა იესუ ქრისტესნი, იყავნ თქუენ ყოველთა თანა.

და სულისაცა შენისა თანა.

[დიაკონმან]: ყოველთა წმიდათა თანა მომწესენებელთა. მერმეცა და მარადის მშკდობით უფლისა მიმართ.

[შენირულთა] ამათჳს, განწმედილთა პატიოსანთა ძლუწნთა თანა ღმერთსა ჩუენსა ვევედრნეთ. უფალი.

რათა კაცთმოყუარემან ღმერთმან, შემომწირველმან ამათმან წმიდასა და ზეშთა ცათასა საცნაურსა საკურთხეველსა მისსა სულად სულნელად უფლისა მიმართ ვილოცოთ. ნაცვალად გარდამოგვკვლინოს ჩუენ მადლი სულისა მისისა წმიდისაჲ. უფლისა მიმართ ვილოცოთ წსნად ჩუენდა ყოვლისგან და ყოველთათჳს, რომელნი ითხოვენ.

მღდელმან ლოცვაჲ: შენ გევედრებით წმიდასა ცხოვრებასა ჩუენსა და სასოებასა ჩუენსა, მეუფეო კაცთმოყუარეო, გხადით და გევედრებით და შეგივრდებით. ღირს- მყვენ ჩუენ მოღებად ზეცისათა შენთა სადუმლოთა წმიდისა სწინდისითა მოსატევეებლად ცოდვათა, შესაწმენდობელად ბრალთა, სულისა წმიდისა ზიარებად, სასუფეველისა ცათაჲსა დამკვდრებად, ნუ სასჯელად გინა დასასჯელად.

[გუაკურთხენ], გუაცხოვნენ, შეგვწყალებენ.

დღე ყოველი სრულიად სინმიდით, მშკდობით, უცოდველად [... ..].

ანგელოზი მშკდობისაჲ, სარწმუნოჲ წინამძღუარი, [მოციქულისა].

დედებად ცოდვათა დამტევებ[...]. უსჯულოებათა ჩუენთაჲ. უფლისა მიმართ.

[...].ლნი და უმჯობ[ე]სნი სულთა ჩუენთანი დამკვდ[...] სულთაჲ.

[...].ქმდბმნი ჟამნი ცხოვრებისა ჩუენისანი მშკდობით და სიმრთელით.

ქრისტენობითნი აღსასრულნი ცხოვრებისა ჩუენისანი უბი[წოდ].

ერთობასა სარწმუნოებისა და ზიარებისა სულისა. წმიდისა მთხოველთა თავნი თჳსნი უერთიერთარს და ყოველი ცხოვრებაჲ ჩუენი ქრისტესა, ღმერთსა ჩუენსა, შევჳვედროთ. ღირს მყვენ ჩუენ, მეუფეო, კადნიერებით, დაუსჯელად კადრებად, ხდად შენდა ზეცათა ღმრთისა მამისა მც[...].რსა და თქუმად: მამაო ჩუენი, რომელი.

შენი არს სუფევაჲ.

მშკდობაჲ ყოველთა.

სულისაცა შენისა თანა.

თავნი ჩუენნი უფალსა მოუდრიკნეთ. შენ, უფალო.

გმადლობთ შენ, მეუფეო უხილაო, რომელმან უზომოთა ძალითა შენითა ყოველნი დაჰბადენ; სიმრავლითა წყალობისა შენისაჲთა; შენ არაარსისაგან ყოფად მომიყვანენ ყოველნი. შენ, მეუფეო, ზეცით მოიხილე მათ ზედაცა, რომელთა მოიდრეკიან¹⁶⁷ თავნი მათნი, რამეთუ არა ჯორცთა და სისხლთა მოუდრეკიეს [...].ნი, არამედ შენ, საშინელსა ღმერთსა. შენ უკუწ, მეუფეო, ჩუენ ყოველთა წინამდებარენი კეთილად განაწრთელენ თვთოეულისა საწმრისაებრ მენავეთა თანა მენავებად, მოგზაურთა თანა მოგზაურობად, სნეულნი განჰკურნენ, მკურნალო სულთა და ჯორცთაო. დიდებითა და წყალობითა და კაცთმოყუარებითა პირველად უფლისა, ძისა უფლისაჲთა, რომელსა თანა კურთხეულ ხარ თანა [...] სახიერით და ცხოველსმყოფელით

¹⁶⁷ მოვდრეკიან

[სულით]. უფალო იესუ ქრისტე, ღმერთო ჩუენო, წმიდით სამკვდრებელით და საყდრით დიდებისა სუფევისა შენისაჲ. [... ...] წმიდა ყოფად ჩუენდა, რომელი ზე მამისა თანა მჯდომარე ხარ და აქა ჩუენ თანა უხილავად ჰმეუფებ. და ღირს მყვენ ჩუენ მტკიცითა ჴელითა შენითა მიცემად ჩუენდა უჭრნელი ჴორცი შენი და პატიოსანი სისხლი შენი და ჩუენ მიერ ყოველსა ერსა შენსა.

გმადლობთ შენ, მეუფეო კაცთმოყუარეო, ქველის მოქმედო, სულთა ჩუენთაო [... ...] დღესა ღირს მყვენ ჩუენ ზეცისათა შენთა და უკუდავთა საადუმლოთა მა//**4v**რთლმკუჭთელ ყვენ გზანი ჩუენნი, დამამტკიცენ ჩუენ, შიშსა შინა შენსა შეიცვე ცხორებაჲ ჩუენი, უცთომელ ყვენ გზანი ჩუენნი ლოცვითა და ვედრებითა წმიდისა და დიდებულისა ღმრთისმშობელისა, მარადის ქალწულისა მარიამისითა და ყოველთა წმიდათა შენთათაჲ.

მღდელმან ლოცვაჲ: გმადლობ შენ, უფალო, ღმერთო ჩემო, ყოველთავე და ყოველსა შინა ღირს-მყავ მე, ცოდვილი ესე და უღირსი მონაჲ შენი, დღესაცა ამას ზიარებაჲ ზეცისა საადუმლოთა შენთა უხრწნელთა და უკუდავთა. გევედრებით შენ, უფალო, ნუმცა მექმნებიან მე სასჯელად გინა დასასჯელად, არამედ განსანმედელად სულისა და ჴორცთა, მოსატევებელად ცოდვათა, განმათავისუფლებელად ყოვლისავე კაცობრივისა და საეშმაკოჲსა ვნებისა და სასუფეველისა ცათაჲსა დამკვდრებაჲ.

აღვსებაჲ სჯულისა და წინაწარმეტყუელთა შენ ხარ, ქრისტე, ღმერთო ჩუენო, რომელმან აღავსე ყოველივ განგებაჲ. მომავალი აღავსენ სიხარულითა და მხიარულებითა გულნი ჩუენნი ყოვლადვე ან დ. [d]ალითი-ძალად მოსრულნი ჩუენ, ცოდვილნი მონანი შენნი, უფალობთ მეუფებასა შენსა, ქრისტე, ღმერთო ჩუენო. აღვასრულეთ საღმრთოჲ მსახურებაჲ და საადუმლოჲ; და მოსრულნი მეორესა ამას ტრაპეზსა და დიდებასა, და მღდლობასა, თაყუანისცემასა აღვავლენთ თანა დაუსაბამოთ¹⁶⁸ მამით, ყოვლად წმიდით, სახიერით და ცხოველსმყოფელით სულით შენითურთ ან და მარადის და უკუნითი უკუნისამდე, ამინ.

პირველ სამებაო, ერთარსებაო, ძლიერებაო მ[... ...] და ყოველთა კეთილთა მიზეზო, სათნო მეყავ ჟამსა ამას და განანთლე გონებაჲ ჩემი [...] მარადის გიგალობდე და ვიტყოდე, ერთარსებაო, [...] ყავ [...] ბარძიმი ესე [...]¹⁶⁹

H-511

ჟამისწირვაჲ წმიდისა იოანე ოქროპირისა

1r შე-რ[აჲ]-ვიდეს დიაკონი სადიკ[ო]ნესა შინა, შეიმოსოს სტიხარი და იტყოდეს მღდელი: დაიკულის ტარიგი ღმრთისაჲ, ძე მამისა, ამხუმელი ცოდვათა სოფლისა ცხორებისათჳს სოფლისა. ვითარცა ცხუარი, კულად მიიგუარაჲ და ვითარცა ტ[ა]რ[ი]გი წინაშე მრავლისა თჳს[ი] სა უჭმობელი, ესრეთ არა აღეღების პირისა თჳსისაჲ სიმდაბლითა თჳსითა. ხოლო თესლი ტომი მისი ვინმე მიუთხრავს, რამეთუ აღებულ არს ქუეყანით ცხორებაჲ მისი, ამინ.

ასხას ზედაშე: ერთმან მჴედართაგ[ან]მან ლახურითა გან[ა]ლო გუჭრდი მისი და მეყუსეულად გარდამოჭდაჲ სისხლი მისი, ამინ.

აღამოკუჭთოს მეორე: შეინირე, უფალო, ღმერთო ჩუენო, შესანირავი ესე მეოხებითა ყოვლად წმიდისა დედოფლისა ჩუენისა ღვთისმშობელისა, მარადის ქალწულისა მარიამისა და შეინირე მს[ა]ხურებაჲ ესე ჩუენი მეოხებითა მისითა, ამინ.

აღამოკუჭთოს მესამე: წმიდან¹⁷⁰ ზეცისა ძალნი მოიჭსენნეთ.

და რომლისაცა დღისა იყოს, იგი მოიჭსენოს.

აღამოკუჭთოს მეოთხე მოჭსენებისათჳს და განსუჭნებისათჳს.

თუ ცოცხლისა იყოს სიმრავლისათჳს, დღეგრძელობისათჳს და ცოდვათა მიტევებისა მონისა ღვთისა.

ასხას წყალი¹⁷¹: მხილველმან იხილა, წამა¹⁷² და ჭეშმარიტ არს წამებაჲ მისი, ამინ.

¹⁶⁸ დაუსაბამოით

¹⁶⁹ კეფის გამუქების გამო ტექსტი აღარ იკითხება.

¹⁷⁰ წმიდანნი

¹⁷¹ წყალი+წყალი

¹⁷² წამაჲ

მღდელმან ლოცვა ესე დაგებისაჲ: უფალო, ღმერთო ჩუენო, რომელმან ზეცის[ა] პური, საზრდელი ყოვლისა სოფლისა, უფალი ჩუენი იესუ ქრისტე მოავლინე მაცხოვრად, მწსნელად და ქველის მოქუმედად, და მაკურთხეველად, და წმიდადამყოფელად ჩუენდა, შენ აკურთხე წინადაგებული ესე ჩუენი და შეინირე ესე წმიდა და ზეშთა ცათასა საცნაურისა საკურთხეველისა შენისა. მოიწსენე, ვითარცა სახიერმან და კაცთა მოყუარემან ღმერთმან, შემწირველმან, არამედ [...] და რომელთა შემოსწირეს ჩუენდა უსჯულოდ¹⁷³. დამიცვენ ჩუენ მღდელთა მოქმედებათა შინა საღმრთოთა შენთა საიდუმლოთა], რამეთუ წმიდაჲ არს და დიდებულ ყოვლად //2r პატიოსანი და დიდად შუწნიერი სახელი შენი.

დახურნის პერექელნი: უფალი სუფევს, შუენიერებაჲ შეიმოსა. უფალმან ძალი [...] შეირცყა.

ბარძიძსა დაბუროს: დაამყარა ღმერთმან სოფელი სამყაროთა ზედა, რაჲთა არა შეიძრას იგი უკუენისამდე.

ორსავე დაბუროს: დაფარნა ცანი შუწნიერებაჲმან მისმან, ხოლო ჳმაჲ ქებითა და ბრწყინვალებითა მისითა აღივსო ცაჲ და ქუეყანა.

დიაკონმან აკმიოს: გუაკურთხენ ,მეუფეო, საკმეველი ესე.

მღდელმან: საკმეველსა შევსწირავთ¹⁷⁴ შენდა, ქრისტე, ღმერთო ჩუენო.

დიაკონმან: წინადაგებულთა ამათ პატიოსანთა უფალსა ღმერთსა ჩუენსა შევსწირავთ. მეუფეო ჩუენო.

დიაკონმან: გ[უაკურთხენ], მეუფეო.

მღდელმან: კურთხეულ არს მეუფე მამისა.

მშკდობით უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

ზეცით გარდამო მშკდობისათვს ყოვლისა.

წმიდისა ამის სახლისათვს.

მთავარეპისკოპოზისა ჩუენი[სა] სახელით; პატი[ოსანთა].

კეთილმსახურისა და ღვთივდაცულისა.

თანამებრძოლებისათვს და მორჩილე[ბისა].

მონასტრისა ჩუენისათვს წმიდასა კათოლ.

კეთილშეზავებისათვს და ერთ კეთილ გა.

მენ[ა]ვეთა, მოგზაურთა, სნეულთა, მშრ.

ჳსნად ჩუენდა ყოვლისაგან ჭირისა და რიხვისა.

და ყოველთათვს, რომელნი ითხოვენ.

მღდელმან ლოცვაჲ: უფალო, ღმერთო ჩუენო, რომლისა სიმტკიცე განუზომელი და დიდებაჲ მიუნდომელი, რომლისა წყალობაჲ აურაცხელი და კაცთმოყუარებაჲ მიუთხრობელი, შენ, მეუფეო, მონყალებისაებრ შენისა მოიხილე ჩუენ ზედა წმიდასა¹⁷⁵ ამას სახლსა ზედა და ყვენ ჩუენ თანა და თანამლოცველთა ჩუენთა თანა მდიდრად წყალობანი და მონყალებანი¹⁷⁶ შენნი.

შეგწინენ, გუაცხოვნენ, შეგწყალენ.

ყოვლად წმიდისა, უხრწნელისა, უფრო[ა]სად .

წმიდისა ზეცისა ძალთა.

მღდელმან: რამეთუ შუწნის შენდა ყოველივე დიდებაჲ, პატივი და თაყუანისცემა, მამისა.

დიკონმან: კეთილ არს აღსარებაჲ.¹⁷⁷

მღდელმან ლოცვაჲ: უფალო, ღმერთო ჩუენო, აცხოვნე ერი შენი და აკურთხე სამკვდრებელი შენი სავსებით¹⁷⁸ ეკლესიისა შენისა, დაიცვენ, წმიდაჲ-ყვენ მოყუარენი სახელისა შენისა შუენიერებისანი. შენ იგინი ნაცულად ადიდენ ღუთაებრივითა ძალითა შენითა. ნუ დამიტევებ ჩუენ, ღმერთო, მოსვლა[დ] შენდამი.

შეგწყალენ, გუაცხოვნენ.

ყოვლად წმიდისა¹⁷⁹ წინასწარმეტყუელისა წინამორბე.

¹⁷³ უსჯულოდ

¹⁷⁴ შევასწირავთ

¹⁷⁵ წ^ღ

¹⁷⁶ მონყალებანი

¹⁷⁷ აღასრებაჲ

¹⁷⁸ სავსებით

¹⁷⁹ წ^ღ

რამეთუ შენი არს სიმტკიცე.

უფალი სუფევს, შუენიერება შეიმოსა.

მღვდელმან ლოცვა: ზიართა ამათ და ერთხმობილთა ლოცვათა ჩუენდა მომნიჭებლო, ორთა და სამთა შეთქმულთა სახელისა შენითა თხოვანი აღესრულებისა, აღმთქუმელო, შენ ანცა მონათა შენთა თხოვანი უმჯობესისა მიმართ სრულ-ყვენ ანინდელსა¹⁸⁰ ამას საუკუნესა მეცნიერებისა ჭეშმარიტებისა შენისა მომცემელმან, ხოლო მერმისა მის ცხორებისა ს[ა]უკუნოსა ჩუენდა მომნიჭებელმან.

შეგუენიენ, გუაცხოვენენ.

ყოვლად ნმიდისა.

ნმიდათა, ყოვლად ქებულთა მოციქულთა.

მღვდელმან: რამეთუ სახიერ და კაცთმოყუარე ღმერთი ხარ და შენდა დიდებასა შევსწირავთ მამისა.

მღვდელმან ლოცვა: მეუფეო, ღმერთო ჩუენო, რომელმან დაამტკიცენ ცათა შინა განწყობილებანი, მკედრობანი ანგელოზთა და მთავარანგელოზთანი მსახურებად დიდებისა შენისა, ყავ შესულვასა შენსა თანა ნმიდათა ანგელოზთა შემოსლვად თანამწირველად ჩუენდა, თანა დიდებისმეტყუცვლებად შენისა სახიერებისა.

მღვდელმან: რამეთუ შუენის შენდა ყოველი დიდება, პატივი და თაყუანისცემა მამისა, ძისა და ნმიდისა სულისა.

დიაკონმან: სიბრძნით აღემართენით.

მოდით, თაყუანისვცეთ.

აქა იბაკოა თქუან.

მღვდელმან ლოცვა ესე: ღმერთო ნმიდაო, რომელი ნმიდათა შინა განისუწნებ,¹⁸¹ რომელი¹⁸² სამწმიდით ვითა სერაფიმთა¹⁸³ მიერ იგალობები¹⁸³ და ქერაბინთა მიერ იდიდებისმეტყუცვლები და ყოველთა ზეცისა ძალთაგან თაყუანისცემები¹⁸⁴, რომელმან არაარსისგან არსად¹⁸⁵ მომიყუანე ჩუენ, რომელმან დააჰბადე კაცი ხატად და მსგავსად ჩუენდა და ყოველთავე მადლითა შენითა შეჰმკუც და მისცემ მავედრებელთა სიბრძნესა და გულისწმისყოფასა და არა შეურაცხყოფ ლოცვათა, არამედ განუნესებ სინანულსა საცხორებელად; რომელმან ღირს-მყვენ ჩუენ, მადლობელნი ესე და უღირსნი მონანი შენნი, ჟამსაცა ამას დადგომად წინაშე ნმიდისა შენისა დიდებისა და თანამდების თაყუანისცემისა და დიდადმეტყუცვლებისა შენირვად. შენ, მეუფეო, შეინირე პირისგანცა ჩემ ცოდვილისა¹⁸⁶ სამწმიდა და გალობად და მომხედენ ჩუენ სიტკბოებითა შენითა და მოგტევენ¹⁸⁷ ჩუენ ყოველნი ცოდვანი ჩუენნი ნეფსითნი და უნებლიეთნი და ნმიდა -ყვენ სულნი და ჯორცნი ჩუენნი. და მომეც ჩუენ ღირსებით მს[ა]ხურება ჩუენი ყოველთა დღეთა //3r ცხორებისა ჩუენისათა მეოხებითა ყოვლად ნმიდისა ღმთისმშობელისათა და ყოველთა შენთათა. უფალმან სცნეს სიტყვნი მახარებელთა ძალითა მრავლითა¹⁸⁸, მეუფემან ძალთა სიყუარულისამან¹⁸⁹ მადლითა მისითა ყოვლადვე, ან და მარადის და უკუნითი უკუნისამდე.

მღვდელმან: სიბრძნით აღემართენით.

მღვდელმან ლოცვა: გამოაბრწყინვე გულთა შინა ჩუენთა, კაცთმოყუარეო, ღმრთისმეტყუენებისა ნათელი მიუნდომელი და გონებისა ჩუენისა თვალნი განუხუწნ განცდად სახიერებისა შენისა ქად[ა]გებითა. დასდე¹⁹⁰ ჩუენ ზედა ნეტართა მცნებათა შენთა შიში, რათა ყოველი ჯორციელი გულისთქუმა¹⁹¹ დავთრგუნოთ¹⁹² და ყოველი სულიერი მოქ[ა]ლაქეობა მოვიგოთ და ყოველსავე სათნოდ ვაზრახვიდეთ შენდა და ვიქმოდეთ.

¹⁸⁰ ანინადელსა

¹⁸¹ განისუწნებთ

¹⁸² რომელნი

¹⁸³ იგალობენ

¹⁸⁴ თაყუანისცემების

¹⁸⁵ არასად

¹⁸⁶ ცოდვილთა

¹⁸⁷ მაოგუტევენ

¹⁸⁸ მარვლითა

¹⁸⁹ საყუარელისამან

¹⁹⁰ დავასდებ

¹⁹¹ გულისთქუმათა

¹⁹² დავათრგაუნოთ

დიკონმან: უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

მღვდელმან: რამეთუ წმიდაა ხარ შენ და, ქრისტე, ღმერთო ჩუენო, და შენდა დიდებასა.

დიაკონმან: წმიდაო ღმერთო.

დიაკონმან: მოხედეთ.

მღვდელმან: მშუდობაა ყოველთა.

დიაკონმან: აკურთხე, მეუფეო, ტრაპეზი ესე.

მღვდელმან: კურთხეულ არს ტრაპეზსა ზედა დაგებული პატიოსანი სისხლი და ჳორცი ქრისტესი.

დიაკონმან: ეგრეთვე მეუფეო საყდარი ესე.

და იკითხოს სამოციქულო შემდგომად სახარებისა.

ვთქუთა ყოველთა ყოვლითა სულითა და ყოვლითა გონებითა: უფალო, ღმერთო ყოვლისა მპყრობელო, ღმერთო მამათა ჩუენთაო, გვედრებით შენ, ისმინე, შეგვწყალებ ჩუენ. კვრიელჳსონი.

წმიდისა ამის სახლისათჳს.

ჳსნად ჩუენდა.

და ყოველთათჳს, რომელნი.

შეგვწყალებ ჩუენ, ღმერთო, დიდითა წყალობითა შენითა. კაცთმოყუარე, გვედრებით, ისმინე და შეგვწყალებ ჩუენ. თ.

მღვდელმან ლოცვაა ესე: უფალო, ღმერთო ჩუენო, აპყრობილი ესე ვედრებაა შეინირე მონათაგან და შეგვწყალებ¹⁹³ ჩუენ სიმართლისაებრ წყალობათა შენთასა; მონყალებანი შენნი გარდამოავლინე¹⁹⁴ ჩუენ ზედა და ყოველსა ერსა შენსა ზედა, მომლოდეს შენ მიერ მდიდრად წყალობისასა.

მერმეცა კაცთა მს[ა]ხურისა და ღვთივ დაცულისა მეფისა ჩუენისა სიმტკიცისა, ძლევისა დამყარებისა, მშუდობისა და სიმრთელისა¹⁹⁵ და ცხორებისა მისისათჳს. და რაჲთა უფალმან ღმერთმან ჩემმან უმეტესად შეენიოს და წარუმართოს,¹⁹⁶ ყოველსავე შინა ღვთისმსახურებასა მისსა დაუმორჩილნეს ქვეშე ფერჳთა მისთა ყოველნი მტერნი და მებრძოლნი¹⁹⁷ მისნი. ვთქუთ ყოველთა ვედრებითა. კვრიელჳსონი.

რაჲთა მლხინებელი და კაცთა მოყუარე გუჳქმნას უფალი ღმერთი ჩუენი და მოგვტევნეს¹⁹⁸ ყოველნი შეცოდებანი ჩუენნი ნეფსითანი და უნებლიეთნი მშუდობისათჳს და ცოდვათა მიტევებისა მონისა ღვთისა, სახელით. ვთქვათ ყოველთა ვედრებით კვრიელჳსონი.

მერმეცა გვედრებით მოჳსენებისათჳს და განსუენებისათჳს სულთა, რომელნი გარდაცვალებულ არიან და წმიდასა ამას ეკლესიასა შემოვიდრებულ¹⁹⁹ არიან პირველდაძინებულნი მამანი და ძმანი ჩუენნი და ვისთვისცა წმიდაა ესე მსხუჳრპლი შეინირვის, ვთქუთ ყოველთა ვ[ე]დრებითა²⁰⁰.

მღვდელმან: რამეთუ მონყალე და კაცთმოყუარე ღმერთი ხარ და შენდა დიდებასა შევსნი-რავეთ მამისა, ძისა და წმიდისა სულისა ან და მარადის და უკუნითი [უკუნისამდე].

დიაკონმან: ილოცეთ კათაკმეველთათჳს, მორწმუნენო; კათაკმეველთათჳს ვილოცოთ, რაჲთა უფალმან, ღმერთმან ჩუენმან, იგინიცა შეინყალებს და ასწაოს მათ²⁰¹ სიტყუა ჭემმარიტებისა და გამოუცხადოს მათ სახარებაა სიმართლისა და შეჳრთნეს იგინი²⁰² წმიდასა მისსა კათოლიკესა²⁰³ და სამოციქულოსა ეკლესიასა. აცხოვნე, შეინყალე, შეინყალე, დაიცვენ, ღმერთო, შენითა მადლითა.

კათაკუმეველთა თავნი თქუენნი უფალსა მოუდრიკნეთ.

¹⁹³ შეგვწყალებ

¹⁹⁴ გარდამოავლინე

¹⁹⁵ სიმრთლისა

¹⁹⁶ წარუმართოს

¹⁹⁷ მებრძოლნი

¹⁹⁸ მოგვტევნეს

¹⁹⁹ შემოვიდრებულ

²⁰⁰ ვედრებითა

²⁰¹ მას

²⁰² იგი

²⁰³ კათოლიკესა

მღდელმან ლოცვა: უფალო, ღმერთო ჩუენო, რომელი²⁰⁴ მაღალთა შინა დამკვდრებულ ხარ და მდაბლთა²⁰⁵ ხედავ, რომელმან ცხორებისათჳს ნათესავისა კაცთასა მოავლინე მხოლოდ-შობილი ძე შენი და უფალი ჩუენი იესუ ქრისტე, მოიხილე მონათა შენთა ზედა, მომდრეკელთა შენდა ქედთა მათთასა, და ღირს-ყვენ იგინი ჟამსა შინა კეთილსაბანელსა მეორედ შობისასა მოტევებასა ცოდვათასა და სამოსელსა²⁰⁶ უხრწნელებისასა, შეჰრთენ²⁰⁷ იგინი წმიდასა შენსა კათოლიკესა²⁰⁸ და სამოციქულოსა ეკლესიასა და თანა აღარაცხენ იგინი რჩ[ე]უთა შენთა სამწყსოსა.

მღდელმან: რაჲთა ესენიცა ჩუენ თანავე ადიდებენ ყოვლად პატიოსანსა, დიდად შუჴნიერ-სა სახელსა შენსა მამისა, ძისა.

დიაკონმან: რაოდენნი კათაკუმეველნი ხართ, განედით; კათაკუმეველთა განედით; რაოდენ-ნი კათაკუმეველნი ხართ, განედით; ნუ ვინმე კათაკუმეველთაგანნი.

არამედ რაოდენნი მორწმუნენი ხართ, მერმეცა და მარადის მშჴდობით უფლისა მიმართ.

მღდელმან ლოცვა: გმადლობთ შენ, უფალო, ღმერთო ძალთაო, ღირს მყოფელისა ჩუენ-ნისა წარადგომად ანცა წმიდასა შენსა საკურთხეველსა, შევრდომად შენთა მოწყალებათა; ჩუენთა ცოდვათა და ერისა უმეცრებისათჳს მიითვალე ჩუენ, ღმერთო, ვედრება²⁰⁹ ჩუენი და ღირს-გყვენ ღირსყოფად და შენირვად შენდა ვედრებასა და ოხვასა,²¹⁰ მსუჴრპლთა სული-ერთა ჩუენთა ცოდვათა და ერისა უმეცრებისა//რთჳს კმა-მეყვენ²¹¹ ჩუენ, რომელნი დამსხენ მს[ა]ხურებასა ამას შენსა ძალითა სულისა შენისა წმიდისათა უბრ[ა]ლოდ, დაუბრკაოლებე-ლად, წმიდითა მონამეობითა²¹² სუნდისისა ჩუენისათა და ხადად შენდაე ყოველსავე ჟამსა და ადგილსა,²¹³ რაჲთა მსმენელი ჩუენი და მწყალობელი ჩუენდა იყოს სიმრთელითა შენისა სახი-რებისათა.

დიაკონმან: შეგვწყალებ, გუაცხოვნენ.

მღდელმან: რამეთუ შუენის შენდა ყოველი დიდება.

დიაკონმან: მერმეცა და მარადის მშჴდობით უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

ზეცით გარდამო.

წმიდისა ამის სახლისა.

ჴსნად ჩუენდა.

და ყოველთათჳს.

მღდელმან ლოცვა: კულად მრავალგზისა შენ გევედრებით და შენ გევედრებით, სახიერო და კაცთმოყუარეო ღმერთო, რაჲთა მოხედვითა შენითა ვედრებასა ამას ჩუენსა განწმიდენ ჩუენი სულნი და ჴორცინი ყოვლისაგან შეგინებულისა სულისა და ჴორცთასა და მომეც ჩუენ უბრ[ა]ლოდ, დაუსჯელად²¹⁴ მოღებად წმიდათა შენთა საიდუმლოთა და ზეცისა სასუფეველსა ღირს-ყოფად.

მღდელმან ლოცვა: არა ვინ არსა ღირსთა თანა შეკრული გულითა ჴორციელთა გულის-თქუმითა და გემოთა წარდგომად ანუ მიახლებად, გინა მს[ა]ხურებად შენდა, მეუფეო დიდე-ბისაო. რამეთუ მსახურება შენი დიდ არს და საშინელ თვით მათ ზეცისა ძალთა და ცათა, არამედ გამოუთქუმელისათჳს და ჴურაცხელისა კაცთმოყუარებისა შენისა უქცეველად და უცვალებელად კაცი იქმენ მღდელთმთავარად ჩუენდა, გამოსჩნდი და მსახურებრივისა ამის და²¹⁵ უსისხლოსა მსხუჴრპლისა მღდელთმოქმედება მომანიჭე ჩუენ, ვითარცა მეუფემან ყო-ველთამან, რამეთუ შენ, მხოლოო უფალო, ღმერთო ჩუენო, ჴმეუფობ²¹⁶ ცათა შინა და ქუეყა-ნასა ზედა, საყდართა ქეროვიმთა მჯდომარე, სერაფიმთა უფალი და მეუფე ისრაჴლისა. მხო-

²⁰⁴ რომელი

²⁰⁵ მაღალთა

²⁰⁶ სამოსელსა

²⁰⁷ შეჰრთენ

²⁰⁸ კათოლიკესა

²⁰⁹ ვედრება

²¹⁰ ოხვასა

²¹¹ კუმა - მეყვენ

²¹² მუნამეობითა

²¹³ აჴდგილსა

²¹⁴ დაუსჯელად

²¹⁵ და

²¹⁶ ჴმეუფობთ

ლოო, წმიდაო და წმიდათა შინა განსუწმუნებულო, შენ უკუე გევედრები მხოლოსა სახიერსა და კეთილმსმენელსა, მოიხილე ჩემ²¹⁷ ზედა ცოდვილისა და უჭუმარისა მონისა შენისა და განწმინდენ გულნი ჩემნი და სულნი ცნობისაგან ბოროტათასა და ღირს-მიჩუწნე მე მაღლითა სულისა შენისა წმიდისათა შემოსილი მღვდლობისა მაღლითა წარდგომად წინაშე წმიდისა ტრაპეზისა შენისა; მღვდელთმოქმედებაჲ წმიდისა და უბრწუნელისა, პატიოსნისა ჯორცისა და სისხლისა შენისა, რამეთუ შენდა მოვილტი მომდრეკელთა ქებისა ჩუენისა. გევედრები, ნუ გარემიაქცევ პირსა ჩემსა შენგან და ნუცა განამეყოფიან მე მონათა შენთაგან, არამედ ჯერ-იჩინე შეწირვად შენდა ჩემ ცოდვილისა და უღირსისა მონისა შენისა მსხუტრპლი ესე, რამეთუ შენ ხარ შემწირველი და შეწირული და განუყოფილი,²¹⁸ ქრისტე, ღმერთო ჩუენო, და შენდა დიდებასა აღვავლენთ თანა დაუსაბამოთ მამით და ყოვლად წმიდით, სახიერით და ცხოველსმყოფელით სულით ყოვლით წმიდითურთ ან და მარადის და უკუნიითი უკუნისადმდე, ამინ.

კურთხეულ არს მომავალი სახელითა უფლისათაჲ.

მღვდელმან ლოცვაჲ ესე: მეუფეო ცათაო, სიბრძნისა წინამძღვარო და მეცნიერებისა მომნიჭებელო, უგულისწმობთა თანა მსწავლებელო და გლახაკთა ჴელისა ამპყრობელო, და განამტკიცენ და გულისწმიერ ყვენ გული ჩემი. მეუფეო, შენ მომეც მე სიტყუაჲ სიტყუაო²¹⁹ მამისო, რამეთუ ბაგენი ჩემნი არა დავიდუმნე ჴმობადა შენდამი. მოწყალეო, მოწყალე მექმენ შევრდომილსა²²⁰ შენსა.

მღვდელმან დაიბანოს ჴელნი და იტყოდის: დავიბანე უბრალობითა ჴელნი ჩემნი და გარემოვადგე საკურთხეველსა შენსა.

სმენად ჴმაჲ ქებისა შენისა.

მღვდელმან ლოცვაჲ ესე: უფალო, ღმერთო ჩუენო, გარდამომივლინე²²¹ ჩუენ ძალი მაღლით და განამაძლიერე მე მსხურებასა²²² ამას შენსა ზედა დაუსჯელად წარდგომად წმიდასა და საშინელსა და შესაძარასანუნებელსა საკურთხეველსა შენსა და შეწირვად შენდა უსუსხლო იგი მსხუტრპლი, რამეთუ შენი არს სუფევა.

რომელნი ქერასბინთა დასრაულობისა (sic).

ამ[ბ]ორს უყო უერთიერთასა.

დიაკონმან: მომიწსენენ, მეუფეო.

მღვდელმან: უფალმან მოგიწსენოს სასუფეველსა მისსა ყოვლადვე ან.

დიაკონმან: აღვასრულოთ ვედრებაჲ ჩუენი, უფალო. უფლისა მიმართ ვილოცოთ.

წინადაგებულთა²²³ ამათ .

წმიდისა ამის.

ჴსნადა ჩუენდა.

და ყოველთათჳს, რომელნი.

მღვდელმან ლოცვაჲ ესე: უფალო, ღმერთო ყოვლისა მპყრობელო, მხოლოო წმიდაო, //5r რო-მელი შეიწირავ მსხვერპლსა ქებისასა მათგან, რომელნი გხადიან ყოვლითა გულითა მათითა, მიითუალე ჩუენიცა, ცოდვილთა, ვედრებაჲ და შეწირვა წმიდასა შენსა საკურთხეველსა და კმა-მეყვენ²²⁴ ჩუენ შეწირვად შენდა ძღვენთა და მსხუტრპლთა სულიერთა ჩუენ ცოდვილთა და ერისა უმეცრებისათჳს; და ღირს-მყვენ ჩუენ პოვნად მაღლსა შენსა; კეთილმითვალულ ყოფად შენდა მსხუტრპლი ესე ჩუენი დამკვდრებად სულისა მაღლისა შენისა წინამდებარეთა ამათ ძღვენთა ზედა და ყოველსავე ერსა შენსა ზედა.

დიაკონმან: შეგვენინენ, გუტხოვნენ, შეგვენყალენ და დაგკცვენ, ღმერთო, ყოვლითა მაღლითა.

დღე ყოველი სრულიად სინმიდით, მშჳდობით.

ანგელოზნი მშჳდო.

შენდობაჲ და მოტევებაჲ.

²¹⁷ ჩნ

²¹⁸ განაყოფილი

²¹⁹ სიტყოო

²²⁰ შევარდომილსა

²²¹ გრადამომივლინე

²²² მსახაურებასა

²²³ წინადაგებაულთა

²²⁴ კუმაჲ-მეყვენ

კეთილნი²²⁵ და უმჯ.

ქრისტეანობით აღსასრულნი.

შემდგომნი ჟამნი.

ყოვლად წმიდისა, უხრწნელისა.

წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა იოანე ოქროპირისა.

მღდელმან ამაღლება: მონყალებაათავს მხოლოდ შობილისა ძისა შენისა რომლისა თანა კურთხეულ ხარ, ყოვლად წმიდით, სახიერით და ცხოველმყოფელით სულით შენით წმიდითურთ ან და მარადის და უკუნითი უკუნისამდე, ამინ.

მღდელმან: მშკდობაჲ ყოველთა.

ერმან: და სულისაცა შენისა თანა.

დიაკონმან: ვდგეთ კეთილად²²⁶, ვდგეთ შიშით და კრძალვით. მოხედენ წმიდასა ამას შესანირაჲსა²²⁷ მშკდობით შენირჲად.

წყალობაჲ მშკდობაჲ. შესანირაჲვი ქებისა.

მღდელმან: მადლი უფლისა ჩუენისა იესუს ქრისტესი და სიყუარაული ღმრთისა მამისა²²⁸, და ზიარებაჲ სულისა წმიდისა იყვენ თქუენ ყოველთა თანა.

და სულისაცა შენისა.

მღდელმან: ზე გკქუნდეს გულნი.

ვამადლობთ უფალსა.

ერმან: გუაქუნდეს უფლისაჲ მიმართ.

ღირს - არს²²⁹ და მართალ.

მღდელმან ლოცვაჲ ესე: ღირს არს და მართალ შენდა ქებაჲ, შენდა კურთხევაჲ, შენდა გალობაჲ, შენდა მადლობაჲ, შენდა თაყუანისცემად ყოვლისა ადგილისა მეუფებისა შენისა რამეთუ შენ ხარ ღმერთი//**1v** გამოუთარგმანებელი, უხილავი, მიუწდომელი; მარადის ხარ შენ, ვითარცა-იგი ხარ; შენდა მხოლოდშობილი ძე შენი და სული შენი წმიდაჲ; არარსისაგან არსებაჲ მო[მ]იყუანენ ჩუენ, ყოველნი დაცემულნი, კუალად აღამადგინე და არსისგან ყოველივე ქმნად ვიდრემდის ზეცად აღამიყუანენ ჩუენ და მოგუმადლე სოფელი მერმისა ამის. ამა ყოველთათჲს გმადლობთ შენ და მხოლოდ შობილისა ძისა შენისა და სულისა შენისა წმიდისა ყოველთათჲს, რომელნი უწყნით და რომელნი არა უწყნით საჩინოთა და უჩინოთაჲ ქველისმოქმედებათა ჩუენდა მომართ ქმულთა. გმადლობთ შესანირაჲვისაცა²³⁰ ამისთჲს, რომელსა ჴელთა ჩუენთა შენირჲა ღირს იქმენ; დადაცათუ გარემოგადგენ შენ ათასეულნი მთავარანგელოზნი და ბევრეულნი ანგელოზნი, ქერაბინნი და სერაბინნი ექუს-ექუს ფრთენი მრავალ თუალნი აღაპყრობილნი ფრთებითა.

მღდელმან ამაღლება: ძღვევისა გალობისა²³¹ მგალობელნი. მჴმობელნი მალაღადებელნი და მეტყუელნი²³² იტყუს.

ერმან: წმიდა არს, წმიდა არს უფალი საბაოთ²³³.

მღდელმან ლოცვაჲ: ყოვლად ამათ სანატრელთა ძალთა ჩუენცა, მეუფეო კაცთმოყუარეო, ვჴმობდით და ვიტყვთ: წმიდა^o ხარ, წმიდაჲ ხარ და ყოვლად წმიდაჲ, დიდად შუწნიერი. დიდებაჲ შენ, რომელმან სოფელი შენი ესრეთ შეიყუარა, ვითარცა მიცემადმდე მხოლოდ შობილისა ძისა შენისა, რაჲთა ყოველსა, რომელსა ჰრწმენეს, იგი არა წარწყმდეს, არამედ აქუნდეს ცხორებაჲ საუკუნო. რამეთუ რომელი-იგი მოვიდა-რაჲ ჩუენთჲს და ყოველივე განგებულებაჲ სრულყო ღამესა მას, რომელსა მიეცემოდა, უფროსლა მისცემდა თავსა თჲსსა ცხორებისათჲს სოფლისა; მოილო პური წმიდათა და უხრწნელთა და უბინოთა ჴელთა, ჴმადლობდა²³⁴ და აკურთხა და წმიდაჲ-ყო, განტეხა და მისცა წმიდათა მისთა მონა[ა]ფეთა და მოციქულთა მეტყუელმან.//**2v**

²²⁵ კეთილნი

²²⁶ კეთილად

²²⁷ შესანირაჲსა

²²⁸ მამისა+ა

²²⁹ ღირს-არს

²³⁰ შესანირაჲსაცა

²³¹ გლობისა

²³² მეტყუელნი

²³³ საბოთ

²³⁴ მაჴდლობდა

ამაღლებად: მიიღეთ და ჭამეთ, ესე არს ჯორცი ჩემი თქუენთჳს განატეხილი და მარავა-
ლთათჳს მისატევებელად ცოდვათა.

საიდუმლოდ.

ეგრეთვე სასუმელიცა²³⁵ შემდგომად სერობისა.

ამაღლებად: სჳთ ამისგან ყოვეთა. ესე არს სისხლი ჩემი ახლისა აღთაქუმისა თქუენთჳს და-
ნთხეული მრავათათჳს მისატევებელად ცოდვათა.

ერმან: ამინ.

მოსხენებულნი უკუე საცხორებელისა ამის მეცნიერებისანი [და ყოველთა] ჩუენთჳს ქმნუ-
ლთა ჯუარცუმისა, დაფლვისა სამ დღე, აღადგომისა ზეცად აღასალვისა მარჯუენით ჯდომი-
სა მეორისა და დიდებულისა კუალად მოსლვისანი.

მღღელმან: შენათანა შენთაგანი შენდა შემწირველნი ყოვლისათჳს და ყოველთა.

დიაკონმან: შენ გიგალობთ, შენ გაკურთხევთ,²³⁶ შენ გმადლობთ და გევედრებით შენ
ქრისტეო, ღმერთო ჩუენო.

მღღელმან ლოცვაჲ ესე: მერმეცა შევსწირავთ შენდა სიტყუკერსა ამას და უსისხლოსა
მსხუჭრპლსა; გხადით შენდა და გევედრებით, გარადამოუვლინე სული შენი წმიდაჲ ჩუენ ზედა
და წინამდებარეთა ამათ ძღვენთა.

მღღელმან ფეშუამსა ჯუარი დასწეროს. დაყავ პური ესე პატიოსანი, ჯორცი ქრისტე შენისა.

ბარძიმსა ჯუარი დასწეროს: ხოლო სასუმელი ესე, პატიოსანი სისხლი ქრისტე შენისა.

ორსავე ჯუარი დასწეროს: შესცუალე სულითა ყოვლითა წმიდითა.

მღღელმან: რაჲთა ექუმნას მიმღებელთა განსაფრთხილებელად სულისა, მისატევებელად
ცოდვათა, შესანდობელად ბრალთა, ზიარებად წმიდისა სულისა შენისა, სასუფელისა ცათასა,
დამკუდრებად, ნუ სასჯელად გინა დასასჯელად. მერმეცა შევსწირავთ შენდა სიტყუკერსა ამას
მს[ა]ხურებასა სარწმუნოებით განსუჭნებულთათჳს: პირველთა მამათმთავართა, წინასწარმე-
ტყუელთა, მოციქულთა, ქადაგთა, მახარებელთა, მონამეთა, აღამსრებელთა,²³⁷ მამარხუელთა
და ყოველთა სულთა სარწმუნო[ე]ბითა აღასრულებულთა.

მღღელმან: უმეტესად²³⁸ ყოვლად წმიდისა, უხრწნელისა და უფროსად²³⁹ კურთხეულისა
დედოფლისა ჩუენისა ღვთისმშობელისა და მარადის ქალწულის მარიამისათჳს. ჰე, ყოვლად
საგალუბელო დედო ქრისტეს ღმრთისო.

დიაკონმან: გიხაროდენ, გიხაროდენ.

წმიდისა იოანე წინასწარმეტყუელისა, წინამორბედისა და ნათლის მცემელისა.

წმიდისა იოანე ოქროპირისა. წმიდისა დიდისა ბასილისი. წმიდისა გრიგოლისი. წმიდაჲ ათა-
ნასი, წმიდაჲ დიმიტრი, წმიდაჲ ნიკოლოზ, წმიდაჲ თე, წმიდაჲ გიორგი, წმიდაჲ სუმონ საქუ-
რველთმოქმედი და წმიდაჲ რომელსა დღეს ჳსენებასა²⁴⁰ აღავასრულებთ ყოველთა წმიდათა
შენთა ვედრებითა მომხედენ ჩუენ და მომიჳსენენ ყოველნი დაძინებულნი სასო[ე]ბითა აღა-
დგომისათა და განუსუჭნე სადა-იგი მიხედავს ნათელი პირისა შენისა.

აქა მიცვალებულნი მოიჳსენენჳსენენ, ყოვლად წმიდაო ღვთისმშობელო, სული **გონიერის
ლებანიძისა და თანამეცხედრესა მამისდედს** შეუნდვენეს ღმერთმან ცოდვანი მათნი.

მღღელმან: მერმეცა გევედრებით შენ, მოიჳსენე, უფალო, ყოვლისა ებისკოპოზისა, მა-
რთლმადიდებელთა, მართმკუჭთელთა და ყოვლისა მღღელობისა ქრისტეს მიერ დიაკნობისა
და ყოვლისა სამღღელოსა და სულისაჲ.

მერმეცა შევასწირავთ სიტყუკერსაჲ და უსისხლოსა მსხუჭრპლსა სოფლისათჳს და წმიდა-
სა კათაოლიკე და სამოციქულოსა ეკლესიასათჳს უბრ[ა]ლოდ და ღირსებით მოქალაქეობისა
მქონებელთათჳს, მორწმუნეთა, ქრისტეს მოყუარეთა მეფეთა ჩუენთა და ყოვლისა პალატისა
და მჳედართა და ყრმებისა მათისათჳს. მიეც მათ, უფალო, მშუდობით მეუფებაჲ, რაჲთა ჩუენცა
მეუფებასა შინა ყმათასა დაწყნარებული და მყუდრო ცხორებაჲ გუაქუნდეს ყოვლითა კეთილ-
მსახურებითა და პატიოსნობითა.

²³⁵ სასუმელიცა

²³⁶ გავაკურთხევთ

²³⁷ აღამსრებელთა

²³⁸ ომეტესად

²³⁹ უფროსად

²⁴⁰ ჳსენებასა

დიაკონმან: და რომელიცა თ[კთ]ეულისა თვისა გონებასა აქუნადეს.

ერმან: ყოველთა და ყოველისათს.

მღვდელმან: პირველთა თანა მოიწესენენ, უფალო, მთ[ა]ვარებისკოპოზი ჩუენი სახელით. რომელი მომადლე წმიდათა შენთა ეკლესიათა მშუდობით, ცოცხლობით პატიოსნად, სიმრთ[ე]ლით, დღეგრძელობით, მართლმადიდებლობით მართლმკვთეობით, მართლგამომეტყველობით სიტყვისა შენისა ჭემმარიტისა.

ერმან: ამინ.

მღვდელმან: მოიწესენენ, უფალო, ქალაქსა ამას შინა, რომელსა ვასხემობთ და ყოველთა ქალაქთა და სოფელთა და ს[ა]რწმუნოებითა და მკვდ[ე]ლ[ე]რთა მას შინა;

მოიწესენენ, უფალო, მენავეთა, მოგზაურთა, სნეულთა, მშრომელთა, ტყუჴთა ჴსნისა და ცხორებისა მათისათს.

მოიწესენენ, უფალო, ნაყოფთა მომრთმეველნი და კეთილისა მყოფელნი წმიდათა შენთა ეკლესიათანი; მომწესენებელნი გლახაკთა თვსთა და მეგობართანი და ჩუენ ზედა მოწყალეზანი შენნი გარადამოუვლინენ.

მღვდელმან თაყუანისცეს ტრაპეზსა და თქუას: და მომეც ჩუენ, უფალო, ერთითა პირითა და ერთითა გულითა დიდებად, გალობად ყოვლად პატიოსანსა და დიდად შუწნიერსა სახლსა შინა მამისა, ძისა და წმიდისა სულისა ან და მარადის და უ.

და იყუნენ წყალობანი დიდისა ღვთისა მაცხოვრისა ჩუენისა იესუს ქრისტესი თქუენ ყოველთა თანა.

დიაკონმან: და სულისაცა შენისა თანა. ყოველთა წმიდათა მომწესენებელთა მერმეცა და მარადის მშუდობით უფლისაჲ .

შენირულთა ამათ და განწმედელთა პატიოსანთა ძღვენთაჲ უფალსა ღმერთსა ჩუენსა ვევედროთ. კვრიელჴსონი.

რახთა კაცთა მოყუარემან ღმერთმან, შემწირველმან ამათმან წმიდათა ზემთა ცათასა²⁴¹ საცნაურისა საკუთხეველისა მისისათს, უფლისა.

ნაცუღვად გარადამოგვივლინოს ჩუენ მადლი სული წმიდისა, უფლისა.

ჴსნად ჩუენდა და ყოველთათს, რომელნი ითხოვენ ღვთისაგან.

მღვდელმან ლოცვაჲ: შენ გევედრებით ყოველსა ცხორებასა და სასოებასა ჩვენ, მეუფეო კაცთმოყუ[ა]რეო, გხადით შენ და გევედრებით და შეგივარდებით ღირს- მყუჴნ ჩუენ მოღებად წმიდათა შენთა საიდუმლოთა წმიდისა ამის სულიერისა ტრაპეზისა წმიდითა სუნდისითა მოსატევებელად ცოდვათა შესანდობელად ბრ[ა]ლთა, სულისა წმიდისა ზიარებად, სასუფეველისა ცათასა დამკვდრებად, ნუ სასჯელად გინა დასასჯელად.

დიაკონმან: შეგვენიენ, გუაცხონენ.

დღე ყოველი სრულად სინმიდით.

ანგელოზნი მშუდობისა.

შენდობად და მოტევებად.

კეთილნი და უმჯო.

შემდგომნი ჟამნი.

ქრიატეანობილნი.

ერთობესა სარწმუნოებასაჲ.

მღვდელმან: და ღირს [მ]ყვენ ჩუენ, მეუფეო, კადნიერებითა დაუსჯელად კადრებად და ხადად შენდა ზეცისა ღვთისა მამისა მოწყ[ა]ლისა თქმად: „მ[ა]მაო ჩვენო“.

მღვდელმან ჴელნი აპყრნეს: რამეთუ შენი არს სუფევაჲ, ძალი და დიდებაჲ მამისა, ძისა და წმიდისა სულისაჲ.

მღვდელმან: მშუდობაჲ ყოველთა.

დიაკონმან: თავნი ჩუენნი უფალსა.

მღვდელმან ლოცვაჲ: მადლობთ შენ, მეუფეო უხილავო, რომელმან უზომოთა ძალითა შენითა ყოველნივე დაბადენ და სიმრთელითა შენითა წყალობათა შენთა არაარსისაგან არსად მომიყუანენ; ყოველნივე შენ უკუნისამდე, მეუფეო, ზეცით მოიხ[ი]ლე მათ ზედა, რომელთა მოუდრეკიან თავანი მათნი, რამეთუ არათუ ჴორციითა და სისხლითა მოუდრეკიან, არამედ შენ სა-

²⁴¹ ცჲ

შინელსა ღმერთსა²⁴² შენ უკუე, მეუფეო, ჩუენ ყოველთა წინამდებარენი კეთილ განსწრაფილნი თვითეულისა საჭუმარისაებრ მენავეთა თანა მენობ[ა]და, მოგ ზაურთაჲ თანა მოგ ზაურობ[ა]და, სნეული განკურნე, მკურნალო, სულთა და ჯორცთა ჩვენთაო.

ამაღლებაჲ: მაღლითა და წყალობითა და კაცთმოყუარობითა მხოლოდ შობილისა ძისა შენისათა, რომლისა თანა კურთხეულ ხარ ყოვლად წმიდით ს[ა]ხი[ე]რით და ცხოველს მყოფელით სულით შენით.

მღდელმან ლოცვაჲ: მოიხილე, უფალო იესუ ქრისტე, ღმერთო ჩუენო, წმიდით სამკვდრებელით, საყდრით დიდებისა და სუფევებისა შენისა, მოვედ წმიდა-ყოფად²⁴³ ჩუენდა, რომელი მამისა თანა მჯდომარე ხარ და აქა ჩუენ თანა მეუფობ და ღირს-ყუჴნ მტკიცითა ჴელითა შენითა მოცემად ჩუენდა უხრწნელი ჴორცი და პატიოსანი სისხლი შენი ჩუენ ზედა და ყოველსა ერსა შენსა ზედა.

დიაკონმან: მოჴედეთ.

მღდელმან აღამალოს წმიდა-იგი პური და თქუას: წმიდანი წმიდათა.

დიკონმან: ერთარს წმიდაჲ, ერთარს უფალი იესუ ქრისტე სადიდებელად ღვთისა, ამინ.

მღდელმან ლოცვაჲ: წმიდაო სამებაო, ერთარსებაო, მიუწდომელო ძლიერებაო, განუყოფელო მეუფებაო, ყოველთა კეთილთა მიზეზო, სათნო-მეყავ²⁴⁴ მე, ვითარცა ადამს, გ[ა]ნანათლენ გული და გონებაჲ ჩემი, რაჲთა მარადის გიგალობდეთ და ვიტყოდეთ: ერთარს წმიდაჲ, ერთარს უფალი იესუ ქრისტე სადიდებელად ღვთისა მამისა, ამინ

მღდელმან ლოვა ესე: გმადლობთ შენ, უფალო, ღმერთო ჩუენო, ყოველივე და ყოვლადვე და ყოველსავე შინა, რამეთუ ღირს-მყავ მე, ცოდვილი ესე და უღირსი მონა შენი, დღესა ამას ზიარებად ზეცისა საიდუმლოთა შენთა უხრწნელთა და უკუდავთა; შეგივარდები შენ, უფალო, ნუმცა მექუმნებთან მე სასჯელად, გინაჲ დასასჯელად სულისა და ჴორცთა, მოსატევეებლად ცოდვათა [...]ვი სუფებელად ყოვლისვე კაცობრივისა საეშმაკოსა ვნებისა, სასუფეველსა ცათასა დამკვდრებად, რამეთუ შენა ხარს სუფევა მამისა, ძისა.

დიაკონმან აღირქუას ბარძიმი და თქუას: სარწმუნოებით მოვიდოდეთ წინაშე შენსა, უფალო.

ერმან: კურთხეულ არს მომავალი სახელითა უფლისათა.

მღდელმან აღირქუას სინმიდე და თქუას: ამალღდით ცათა შინა, ღმერთო, და ყოველსა ქუეყანასა ზედა არს დიდებაჲ შენი. აღავსე პირი ჩემი ქებითა შენითა, უფალო, რაჲთა //4v უგალობდეთ დიდებასა შენსა.

დიაკონმან: აღემართენით მიმლებელნი საღვთოსა უხრწნელთა და უკუდავთა საიდუმლოთა, ვმადლობთ უფალსა.

შეგვწყალებ. გუაცხოვნენ

დღე ყოველი სრულიად სინმინდით, მშკდობით, უცოდველად უფლისაჲ.

თავნი თვისნი ურთიერთარს და ყოველი ცხორებაჲ ჩუენი ქრისტესა ღმერთსა შ[ე]ვ[ე]დ[როთ]

მღდელმან: გმადლობთ შენ, მეუფეო კაცთმოყუარეო, ქველის მოქმედო სულთა ჩუენთაო, რამეთუ მონევანაულისა ამის დღისა ღირს ყვენ, ზეცათა შენთა საიდუმლოთა მართალ-მკუჴთელ ყვენ სლვანი ჩემნი და დაამტკიცენ შიშსა შინა შენსა ყოველნივე; დაიცვენ ცხორებაჲ ჩუენი უცთომელად²⁴⁵ ლოცვითა და ვედრებითა წმიდისა და დიდებულისა ღვთისმშობელისა, მარადის ქალწულისა მარიამისითა და ყოველთა წმიდათა შენთათა. რამეთუ შენ ხარ გ[ა]ნმედელი და წმიდა-მყოფელი ჩუენი, ქრისტე, ღმერთო ჩუენო და შენდა დიდებასა შევსწირავთ²⁴⁶ მამისა, ძისა და წმიდისა სულისა ან და მარადის და უკუნითი უკუნისამდე.

მღდელმან ლოცვაჲ გარეშე კ[ა]რთა საკურთხევისათა თქუ[ა]ს: რომელი აკურთხევე მაკურთხეველთა შენთა, უფალო, და წმიდა-ყვენ შენდა მომართ მოსვათა შენთა, აცხოვნე ერი შენი და აკურთხე სამკვდრებელი შენი სავსებაჲ²⁴⁷ ეკლესიისა შენისა დაიცუჴნ, წმიდაჲ ყვენ, რომელთა უყუარს შუენიერებაჲ²⁴⁸ სახელისა შენისა, შენ იგინი ნაცულად აღიდენ ღვთიებრი-

²⁴² ღმერთსა

²⁴³ წმიდა-ყოფად

²⁴⁴ სათნო-მეყავ

²⁴⁵ უცთომელად

²⁴⁶ შევსწირავთ

²⁴⁷ სავსებაჲ

²⁴⁸ შოენიერებაჲ

ვითა ძალითა შენითა. ნუ დამაგდებ ჩვენ, ღმერთო, მოსავთა²⁴⁹ შენთაჲ მშკდობაჲ სო[ფელსა] მოანიჭე, ეკლესიათა, მღდელთა, მეფეთა, მკვდართა და ყოველსა ერსა შენსა ზედა რამეთუ შენ მიერ არს ყოველივე მოცემა კეთილი და ყოველი ნიჭი სრული ზეგადამომავალი და შთამავალი, რამეთუ შენ მიერ მამისა და ძისა და წმიდისა სულისა ან და მარადის და უკუნითი უკუნისამდე, ამინ.

დიაკონმან: იყავნ სახელი [უფლისა].

ვაკურთხოთ უფალი ყოველსა ჟამსა.

მღდელმან ლოცვაჲ: აღვსებაჲ სჯულისა და წინასწარმეტყუელთა შენ ხარ, ქრისტე, ღმერთო ჩუენო, რომელმან აღასრულე ყოველივე განგაბულებაჲ მამობ[რივი] მომავალი, აღასვსე სიხარულითა და [მხი]არულებითა გულნი ჩუენნი ყოვლადვე [...] ამდის და უკუნითი უკუნისამდე, ამინ.

მღდელმან ლოცვაჲ: ძალითი [ძალად] [მო]სრულნი ჩუენ, ცოდვილნი და [უღირსნი] მონანი შენნი, უგალობდეთ მეუფებასა შენსა, ქრისტე, ღმერთო ჩუენო აღვასრულოთ საღვთო მსახურებაჲ მოსრულთა მეორესა ამას ტრაპეზსა შენსა და ან შენდა დიდებასა და მადლობასა და თაყუანისცემასა აღავლენითა თანა დაუსაბამოით სახიერით და ცხოველსმყოფელით სულით შენით [...] ან და მარადის და უკუნითი უკუნისამდე, ამინ, უფალო [...]²⁵⁰

[ლოცვა ზიარებისა იოვანე ოქროპირისა],

უფალო არა ღირს ვარ, რაფთა-მცა შემოხუ[ედ] [სარ]თულსა ქვეშე [სახლ]ისა ჩემისასა, [რამეთუ ყოვლით] კერძო და[ცემულ] არს და აოწრებულ, და [არა არს] და [...]ნალების ჩემ თანა ად[გი]ლი ღირსი, რაფთა-მცა მიიდრ[იკე] შენ, [არამედ] გარდამატებულ[ი]თა მით და [მიუთხრობ] ელითა წყალობითა შენითა დ[აი]მდაბლ[ე] თავი შენი ცხორებისათჳს კაცთასა. [ჯერ-]იჩნე ანცა შენ[ყნარ]ებაჲ ჩემი, უ[ღირსისა] ამის და უჭმარისა მონისა შენისა. [და ვითარცა] თავს-იდევე ქუაბსა შინა შობაჲ და ბაგასა პირუტყუთასა მიწვენაჲ, თავს-იდევე ანცა შემოსლვასა პირუტყუთაჲ მსგავსისა ამის სულისა ჩემისა და გუამისა ამის მრავალთა ცოდ[ვათა] [...] და ქუაბ ავაზაკი[...] [...] ვითარცა არა უღირს იჩინე შესულად [სერობად] სახლსა სვმონ კეთროვნისა, ეგრეთვე ნუ უღირს უჩინებ შესლვად სახლსა სულისა ჩემისასა და უსჯულობათა ჩუენთაგან ცოდვათა ნ[...]რუვანი და მკუდქმნული [...] გარე მიაქციე მს[გავსად] ჩემისა. ცოდვილი იგი მეძავი შეგივარდე[ბოდა] რამეთუ ყოვლად წმიდათა ფერჯთა შენთა, არა მ[...]დგებ მნიკულე-ვანი პირი მისი და [...] ნ[უ] გარე მიმაქციე და ნუცა მომიძაგებ არანმიდასა, არამედ მნიკულე-ვანსა პირსა შეგივებათა ამათ ბაგეთა და [...] ცოდვილსა, არამედ მე ქობ[...] [...] ჯორცისა და სისხლისა შენისა [...]ლებელი სულისა და ჯორცისა ამსუბუქებელად სიმძიმისა ცოდვათა ჩუენთასა და მცველად²⁵¹ ჩუენ ყოველთა [...] ჩუჭულებაჲ ჩუენ {... ...} საუკუნე სასუფეველი [...]//5v [...] ნებობისა კადნიერებისათა მოგვახლები შენ, არამედ გამოუთქუმელისა მის სახიერებისა შენისა. და არა განვეშორო მე ზიარებისაგან და სრულად მპოოს შიშუჭლი მვეცმან, სულთა განმხრწნელმან, და შთამთქუას, ამისთჳსცა შეგივარდები შენ, მეუფეო სახიერო, ტკბილო, ს[უ]ლგრძელო და მრავალმონყალეო, შემინდევე მე ყოველნი ცოდვანი ჩემნი ნეფსითნი და უნებლიეთნი ყოველნივე, ძვირუჭსენებელო და კაცთა მოყუარეო ღმერთო, აღაწოცენ და ღირს-მყვენ მე დაო[...]ლოდ მოღებად წმიდათა და უხრწნელთა საიდუმლოთა შენთა, წმიდაჲ-ყვენ [...] სულნი და ჯორცნი [...] და თირკმე[ლ]ნი და გონებანი და საცნობელნი ჩემნი ყოვლითურთ [...] განამა[...] დაძულებული [...] შინა ჩემთაჲ და [...] განშორებულ ყავ ჩუენ ზედა.

მ[...] და უწორცოთა და ზეცი[სა] ... [...] და მთა[...]ვე ზეციისა მწედრობათა;

მეოხებითა წმიდისა იოანე მახარებელისა და წმიდისა იაკობ ძმისა უფლისა;

მეოხებითა წმიდათა მღდელთმოდღუართა და წმიდისა მამათა მეუდაბნოვეთა;

მეოხებითა წმიდათა მამათა მთავართა და წმიდათა წინასწარმეტყუელთა;

ლოცვითა იოანე მახარებელისა და წმიდისა დიდისა [...]²⁵²

²⁴⁹ მოსვათა

²⁵⁰ თავსამკაულით გამოყოფილია

²⁵¹ მცველად

²⁵² კეფის დასასრულამდე ტექსტი გაუფერულებულია, არ იკითხება.

[მართალთა ლიტურგია]**დაზიანებული ფრაგმენტი (პალიმფსესტი)**

1 recto

[დიაკონმან]: [რაოდენნი] კათაკუმე]ველნი ხართ, [გან]ვედით, კათაკუმეველნი [გან]ვედით რაოდენნი კათაკუმელი ხართ, გან[ვ]ედით, ნუ ვინმე კათაკუმეველთაგანი.

არამედ რაოდენი მორწმუნენი ხართ, მერმეცა და მარადის მშკდობით უფლის.

[მღვდელმან:] გმადლობთ შენ, უფალო, ღმერთო ძალთაო, ღირს-მყოფელსა ჩუენსა წარდგომად ანცა წმიდასა შენსა საკურთხეველსა და შევრდომად შენთა მონყალე[ბათა] ჩუენთა ცოდვათათჳს და ერისა უმეცრებისა [მიითუალე, ღმერთო,] ვედრებაჲ ჩუენი. მყვენ ჩუენ ღირს-ყოფად შენირვად [შენდა ვე]დრებათა და ოხათა²⁵³ და მსხ[უ]ჭრპლთა უსისხლოთა და [კმა-მყვენ] ჩუენ, რომელნი დამსხენ მსახურებასა ამას შენსა ძალითა სულისა შენისა წმიდისაჲთა უბრალოდ, დაუბრკოლებლად, წმიდითა მონამებითა სკნიდისისა ჩუენისაჲთა, ხდად შენდა ყოველსა ჟამსა და ადგილსა, რაჲთა მსმენელი²⁵⁴ ჩუენი მწყალობელ ჩუენდა იყოს სიმრავლისა შენისა სახიერებისათა.

[დიაკონმან:] შეგვენიენ, გუაცხოვენენ.

სიბრძნით.

რამეთუ შ[უ]ჭნის შენდა ყოველივე.

ზეცით გარდამო.

წმიდისა ამის.

[მღვდელმან:] კუალა]დ და მრავალ გზის შენ შეგივრდებით და შენ გევედრებით, სახიერო და კაცთ მოყუარეო, რაჲთა მოხედვითა ვედრებასა ჩუენსა განსწმიდნე სულნი ჩუენნი და ჯორცნი ყოვლისგანვე შეგინებისა ჯორცთა და სულისა; [და მომეც] ჩუენ უბრალოდ, დაუსჯელა[დ] წარდგომად წმიდასა შენ[სა] საკურთხეველსა. მოჰმადლე, ღმერთო, ჩუენ თანა მლოცველთა წარმარ[თებაჲ ცხორებისა და] სარწმუნოებისაჲ და გულისჭმის-ყოფისა სულიერისა. მოეც მათ ყოვლადვე შიშით და სიყუარულით მსახურთა შენთა უბრალოდ, დაუსჯელად მოღებად წმიდათა შენთა საადუმლოთა და ზეცისა სასუფეველისა ღირს-ყოფად.

მღვდელმან ლოცვაჲ: რაჲ ვინ არს ღირსთა თანა შეკრული ჯორც[ი]ელთა გულისთქუმათა და გემოთა წარდგომად ანუ მიახლებად, გინა მსახურებად შენდა, მეუფეო დიდებისაო, რამეთუ მსახურებაჲ შენი დიდ არს და საშ[ინ]ელ თვთ მათ ზეცისა [ძალთაცა]. არამედ რაჲთა გამოუთქუმელისა [...]/1 v.

[დიაკონმან:] ვდგეთ კ[ე]თილად, ვდგეთ შიშით, მოხედეთ წმიდასა ამას შესანირვსა მშკდობით შენირვადსა.

წყალობა, მშკდობა, შესანირაჲ ქებისა.

[მღვდელმან:] მადლი უფლისა ჩუენისა იესუს ქრისტესი და სიყუარული ღმრთისაჲ და მამისაჲ და ზიარებაჲ ყოვლად წმიდისა სულისაჲ იყავნ ყოველთა თანა.

[ერმან:] და სულისაცა შენისა თანა.

[მღვდელმან:] ზე გუაქონდინ გულებ.

[ერმან:] გუაქუს. უფლისა მიმართ.

[მღვდელმან:] ვჰმადლობდეთ უფალსა.

[ერმან:] ღირს არს და მართალ.

[მღვდელმან ლოცვაჲ:] ღირს არს და მართალ შენდა ქებად, შენდა კურთხევაჲ, შენდა გალობად, შენდა [მადლობ]ად, შენდა თაყუანისცემად ყოველსა ადგილსა მე[უფებისა] შენისასა, რამეთუ შენ ხარ ღმერთი გამოუთარგმანებელი, [...], მიუნდომელი, უხილავი. მარადის ხარ, ვითარცა იგი ხარ. შენდაჲ მხოლოდ შობილი ძე ყოველი და სული ყოველი წმიდაჲ. შენ არაარსისაგან ყოფად მომიყვანენ ჩუენ და მოგუმადლე სასუფეველი მერმისაჲ. ამათ ყოველთათჳს გმადლობთ შენ, მხოლოდ შობილსა[ძესა] შენსა და სულსა შენსა წმიდასა ყოველთათჳს, რომელ

²⁵³ უხათა

²⁵⁴ მსმენელა

უნყნით საჩინოთა და უჩინოთა ქველისმოქმედებათა ჩუენდა მომართ ქმნულთა. გმადლობთ შენ შესაწირავისაცა ამისთვის, რომლისა ჴელთაგან ჩუენთა შეწირვა ღირს-იჩინე, დაღათუ შენ გარე მოგადგენ ათასეულნი მთავარანგელოზნი და ბევრეულნი ანგელოზთანი, ქერობინნი და სერაფიმნი ექუს-ექუს ფრთენი მრავალ თუალნი [აფყრობილნი] ფრთეებითა.

[ამაღლებათ]: ძღვევისა გალობისა [მგა]ლობელნი, მჭმობელნი, [მლაღა]დებელნი .

[ერმან]: წმიდა არს, წმიდა არს უფალი სა.

[ერმან]: რაჟთა და... დიდებაჲ [მამისა]²⁵⁵ ...

II ფრაგმენტი

1r ლდა მოლებად²⁵⁶ წმიდასა შენათა²⁵⁷ ს[ა]იდუმლოთა და ზეცისა ს[ა]სუფეველისა ღირს-ყოფად.

მღდლის ლოცვა: არა ვინა არსა ღირსთა ჴორციელი გულისთა ქმ[ნა]თა და გემოთა წარდგომად ანუ მლხინებელად, გინა მს[ა]ხურებად შენ[დ]ა. დიდ არსა, საშინელი²⁵⁸ თვისი მათა ზეცისა ძალთა და ცათა, არამედ გ[ა]მოუთქუმელთათჳს და [ა]ურაცხელისა და კ[ა]ცთა მოყვარებისა შენისა. უქცეველად, ნუ ცვალებულად კაცი იქმენა მღდელთა მთავრადა ჩენადა. გამოჩნდი და მს[ა]ხურებრვისა ამისა და უსისხლოსა მსხვერპლსა მღდელთა მოქმედება მომ[ა]ნიჭე ჩვენა, ვითარცა მე[უ]ფემან ყოველთამან, რამეთუ შენა, მხოლოო უფალო, ღმერთო ჩვენო, ჰმეუფება ცათა შინა და ქვეყანასა ზედა, ს[ა]ყდართა ქერომთა მჯდომ[ა]რი სერ[ა]ფიმთი უფალი²⁵⁹ და მეუფე ისრაჴლისა. მხ[ო]ლოო წმიდაო და წმიდათა შინა განსვენებულო, შენა უკუნისამდე გევედრებითა მხოლოსა ს[ა]ხიერსა და კეთილისა მსმენელსა, მოიხილე ჩვენ ზედა ცოდვილისა და უჭმრისა მონისა შენისა და განწმიდენა²⁶⁰ გულნი ჩვენნი²⁶¹ და სული ცნობისგან ბოროტთასა. და ღირსა მიჩვენე მე მადლი სულისა შენისა წმიდისათა, შემოსილი მღდე[ლ]ობისა მ[ა]ღლითა წარდგომად წინაშე წმიდისა ტრ[ა]პეზ[ი]ისა შენისა და მღდელთა მოქმედება წმიდისა და უხრწნელისა პ[ა]ტიოსნისა ჴორცისა და სისხლისა შენისა, რამეთუ შენადა მოვილტი მომდრეკელითა ქედისა ჩვენისა და გევედრები, ნუ გარე მიაქცევა პირისა შენისა ჩემგან და ნუცა განმეყოფიან მე მონათა შენათაგან, არამედ ჯერ-იჩინე შეწირვადა შენდა ჩემ ცოდვილისა და უღირსისა მონისა შენისა მიერა მსხვერპლისა ესე, რამეთუ შენა ხ[ა]რა შემწირველი და გ[ა]ნუყოფელი ჩ[ვ]ენი, ქრისტე ღმერთო ჩ[ვ]ენო, და შე[ენ]ადა დ[ი]დე[ბ]ა[ს]ა აღვაველენთა²⁶² დაუს[ა] ბ[ა]მოთა მათთა და ყოვლ[ა]და წმიდისა სახიერითა და ცხოველმყოფლითა სულითა წმიდითურთა²⁶³ ან და მარადისა და უკუნითი უკ[უნ]ისამდე, ამინ.

კ[ურ]თხეულ არსა მომავალი სახელითა უფლისათა.

ლოცვა: მეუფეო ცათაო, სიბრძნისო წინამძღვარო და მეცნიერებისა მომნიჭებელო²⁶⁴, უგულისწმოთა მსწავლელო და გლ[ა]ხ[ა]კთა ჴელისა ამპყრობელო, განამტკიცენა და გულისაწმიერ ყვენა გული ჩემი, მეუფეო, შენა მომეცე სიტყვა, სიტყვაო მამისო,²⁶⁵ რაჟთა ბ[ა]გენი ჩემნი არა დავ[ი]დუმენა ჴმობად შენდამი²⁶⁶. მონყ[ა]ლეო, მონყალე მექმენა შევრდომილსა შენასა.

დიაკონმან: მი[ი]წყალე.

[ხელთაბანისა]

მღდელმან: და[ვ]იბ[ა]ნენა უბრალობითა ჴელნი ჩემნი და გარემოვდგე ს[ა]კ[ურ]თხეველსა შენსა. სმენადა ჩემდა ჴმა ქებისა შენისა.

²⁵⁵ ბოლო სტრიქონები არ იკითხება

²⁵⁶ მოლებდა; აქ და ყველგან ვითარებითი ბრუნვის ფორმა სახელებსა და ზმნიზედებში ანალოგიური დაწერილობითაა წარმოდგენილი. ამიტომაც მცდარი ფორმა აღარ ჩამოგვაქვს სქოლიოში.

²⁵⁷ შენათაა

²⁵⁸ საშინილი

²⁵⁹ ოო

²⁶⁰ განწმიდენა; აქ და ყველგან გან- ზმნისნისა და -გან თანდებულში ხმოვანი გადასმულია. მცდარი ფორმა აღარ ჩამოგვაქვს სქოლიოში.

²⁶¹ ჩნი

²⁶² აღვაველენთა

²⁶³ წმიდითაურთა

²⁶⁴ მონიჭებულო

²⁶⁵ სიტყვათა მამისო

²⁶⁶ შენადმი

ლოცვა: უფალო, ღმერთო ჩვენი, გარდმოვივლინე²⁶⁷ მე ძალი მადლითა და განმადლიერე მე მსახურებასა ამასა შენასა ზედა დაუსჯელად წარდგომად წმიდასა და საშინელსა და შესაძრუნებელსა საკურთხეველსა შენასა და შეწირვად შენადა უსისხლო მსხვერპლი.

რამეთუ შენი არსა სუფევა.

დაინწყონა ქერობინთა.

მღვდელმან: უფალმან მოგვიწესნოსა. სასუფეველი მისი ყოვლადვე ან და მარადისა.

აღვსრულოთა²⁶⁸ ვედრება ჩვენი უფალსა; უფლისა მიმართა ვილ[ო]ცოთა.

წინადაგებულთა ამათა პატიოსანთა²⁶⁹ ძღვენათათჳსა უფალსა აღ-ცა-ჩენასა ევედრნეთა.

წმიდისა ამისა სახლისათჳსა²⁷⁰;

ჴსნასა ჩვენადა ყოვლისგანა ჴირისა და ყოელთათჳსა,²⁷¹ რომელნი ითხოვენა ღთისგანა შეწვენასა და შეწყნარებ[ა]სა მათთჳსა; უფლისა მიმართა ვილოცოთა.

მღვდელმან ლოცვა შეწირვისთვისა თქვასა: უფალო ღმერთო, ყოვლისა მპყრობელო, მხოლოო, წმიდაო, რომელი შეინირავ²⁷² მსხვერპლსა ქებისასა მათგან²⁷³, რომელნი გხადიანა ყოვლითა გულითა მათითა, მი[ი]თვალე ჩვენიცა ცოდვათა ვერდრება და შეინირე წმიდასა²⁷⁴ შენასა საკურთხეველსა და კმა-მეყავ²⁷⁵ ჩვენა შეწირვად შენადა ძღვენთა და მსხვერპლთა სულიერთა ჩვენა ცოდვილთა და ერისა უმეცრებისათჳს; და ღირს-მყვენა ჩვენა პოვნადა მადლისა შენისა კეთილთა²⁷⁶ მითვლულ²⁷⁷ ყოფად²⁷⁸ შენადა მსხვერპლი ესე ჩვენი დამკვიდრებად სულისა მადლისა შენისასა წინამდებარეთა ამათა ძღვენთა ზედა და ყოველსავე ერსა შენსა ზედა.

დიაკონმან: შეგვენიენა, გვაცხოვნენა, შ ე და დაგვიცვენა.

დღე ყოველი სრულიად სინმიდითა, მშვიდობითა, უცოდველად.

ანგელოზნი მშვიდობისა სარწმუნო.

შენდობა და მოტევება ცოდვათა უმჯობესი.

კეთილნი და უმჯობესი სულთა ჩუენთა უფლისა მიმართა ვ[ი]თხოვ[ო]თა.

ქრიტეანობითნი აღს[ა]სრულნი ჟამნი ცხოვრებისა ჩუენისანი.

შემდგომნი ჟამნი.

ყოვლად წმიდისა, უხრწნელისა, უფროისად კურთხეულისა დედოფლისა ჩვენისა ღვთისმშობელისა.

წმიდისა ღვთივა შემოსილისა მამის //2r ჩვენისა იოანე ოქროპირისა და ყოველთა წმიდათა მომწესნებელთა თავნი თჳსნი ურთიერთა[ს].

მღვდელმან აღება: მოწყ[ა]ლებ[ა]თათჳსა მხოლოდა შობილისა ძისასა შენისა, რომლისა კურთხეულ ხარა ყოვლად წმიდითა სახიერთა და ცხოველსამყოფ[ე]ლითა სულითა შენითა წმიდითურთა²⁷⁹ ან და მარადისა, უკუნითი უკუნისამდე, ამინ.

მღვდელმან: მშვიდობა ყოველთა.

ერმან: და სულისცა შენისათა.

დიაკონმან: ვდგეთა კეთილა[დ], ვდგეთა შიშითა და კრძ[ა]ლვითა.

მოხედეთა წმიდასა ამასა შეს[ა]წირავსა მშვიდობითა შეწირვად.

წყალობა, მშვიდობა, შეს[ა]წირავი ქებისა.

მღვდელმან: მადლი უფლისა ჩვენიცა იჴსო ქრისტესა და სიყვარული ღვთისა მამისა და ზიარება სულისა წმიდასა იყვენა თქვენა ყოველთა თანა.

და სულისაცა .

²⁶⁷ გარდამოუვლინე

²⁶⁸ აღვარულოთათჳსა

²⁶⁹ პატიოსანთა

²⁷⁰ სახელისათჳსა

²⁷¹ ყოველთათათ

²⁷² შეწირვა

²⁷³ მთიგნა

²⁷⁴ წმიდა

²⁷⁵ კმა-მეყვე

²⁷⁶ კეთილთა

²⁷⁷ მითვლულ

²⁷⁸ ყოფდა; აქ და ყველგან ვითარებითი ბრუნვის ფორმანტში დასტურდება ბგერათგადასმა. გასწორებულია სქოლიოში ჩამოტანის გარეშე.

²⁷⁹ წმიდათურთა

მდღელმან: ზე გვაქვანადესა გულნი. ვამდლობდეთა²⁸⁰ უფალსა.

ერმან: გუაქვანადესა. უფლისა მიმართა.

ლოცვა: ღირს არსა, მართალა შენადა თაყვანისცემად²⁸¹ ყოვლისა ადგილისა მეუფებისა²⁸² შენისასა, რამეთუ შენა ხარა ღმერთი გამოუთარგმანებელი, უხილავი, მიუნდომელი, მარადისა ხარა შენა, ვითარცა-იგი ხარა შენა და მხოლოდა შობილი ძე შენი, და სული შენი წმიდაა. შენა²⁸³ არაარსისგან//**1v** არსებადა მო[გკ]იყვანენა ჩვენა ყოველნი დაცემულნი კუალად აღმ[ა]დგნე და რაათა ყოველსავე ქმნადა ღირსადესა ზეცადა აღმიყვანენა ჩვენა და მოგ[უ]მადლე [სა]სუფეველი მერმისა მისა.

ამათა ყოველთათჳსა გმ[ა]დლობთა შენა მხოლო შობილისა ძისა შენისა და სულისა შენისა წმიდისა, ყოველთათჳსა, რ(ომე)ლნი უწყნითა²⁸⁴ და რომელი არა უწყნითა, საჩინოთა და უჩინოთა ქველისა მოქმედებ[ა]თა ჩუენდა მომართა ქმნულთა, ჩვენადა ქმნულთა. ვამდლობთა შენა შეწირვასცა ამისთვისცა, რომლისა ჴელთაგან ჩვენათა შეწირვა ღირს-იჩინე, დალ[ა]ც[ა]თუ გარე მოგდგესა შენა ათასეულნი მთავარანაგელოზნი და ბევრეულნი ანაგელოზნი, ქერობინნი და სერაბინნი, ანგელოზნი [...]ნნი და სერ[ა]ბინნი ექვქსერულნი, მრავალ თვალნი, აპყრობილნი ფრთებითა.

მდღელმან: ძღვევისა გ[ა]ლობ[ი]სა მგ[ა]ლობელნი, მჴმობელნი, მღ[ა]ლ[ა]დებელნი²⁸⁵ და მეტყველნი იტყვიან:

„წმიდა არს, წმიდაა არსა უფალი საბაოთ,²⁸⁶ სავესე არიან ცანი და ქვეყანა დიდებითა მისითა“.

მდღელმანა ლოცვა ესე თქვას: შემდგომად ამათა სანატრელთა ძალთა ჩვენაცა, მეუფეო, კაცთა მოყვარეო, ვჴმობთა და ვუტყვითა: წმიდა ხარა შენა, მხოლოდშობი/ლი **2v** ძე შენი წმიდა და ყოვლადა დიდებული, შუენიერ[...]. დიდება შენი, რომელმან სოფელი შენი ესრეთა შეიყვარე ვიდრე მიცემ[ა]მდე ხოლო- შობილი²⁸⁷ ძისა შენისა, რაათა [...ლსა შენასა აჰრწმენესა, იგი არა წარწყმედესა, აქვანადესა ცხორება საუკუნო, რამეთუ რომელი ან საუკუნო]სა მოვიდა, რაათა ჩვენათჳსა და ყოველივე განგება სრულ[ა]-ყო ღამესა მასა, რომელსა მასა მიეცემოდა უფროდსა²⁸⁸ [მი]სცემდა თავსა თვისსა ცხორებისთვისსა სოფლისა. მიილო პური წმიდა და უხრწნელთა და უბინოთა ჴელითა მ[ა]დლობ[ი]თა, აკურთხა, წმიდა-ყო, განტეხა და მისცა წმიდათა მისთა მონაფეთა და მოციქულთა მეტყველმან და ჰრქვა: [მიიღე]თა და ჟ[ა]მეთა, ესე არს ჴორცი ჩემი თქვენათჳსა განტეხილი მრ[ა]ვათათვისა მის[ა]ტევებელად ცოდვათა ამათა.

ეგრეთვე სასმელსაცა ყოვლად სერობისა მეტყველმან: სვითა ამისაგან ყოველთა ესე. ესე არსა სისხლი ჩემი ახლისა აღთქმისთვისა დათხეული მრავალთათვისა მისატევებელად ცოდვათა.

დიაკონმან ლოცვა: მომჴსენებელნი უკ[ა]თუ ს[ა]ცხორებელისა ამისა მცნებისანი და ყოველთა ჩვენთა [...] ქმნულთა ჯვარცმისა, დაფლვისა სამ დღე, აღდგომისა, ზეცადა აღსლვისა, მ[ა]რჴუენითა ჯდომისა მეორესა დიდებულითა კუალადა მოსლვისნი.

მდღელმან: შენთანა შენთაგანი შენადა შემწირველნი ყოვლისთვის და ყოველთათჳს მ[ა]დიდებელთათჳს

[ერმან]: შენ და შენთათჳს შენა გიგალობა, შენა გაკუ[რთხ]ევთა.

ლოცვა ესე თქუას: მერმეცა შევსწირავთა შენადა სიტყვიერსა ამასა [და უსისხ]ლოსა მსხვერპლსა, გხ[ა]დითა შენა, გევედრებითა, გარდამო[გვივ]ლინეთა სული შენი წმიდა ჩვენ ზედა და წინამდებარეთა ამათა ძღვენათა ზედა.

მდღელმან ფეშუმსა [ჯუარი] დასწეროს და თქვას: დ[ა]ყვენა პური ესე პ[ა]ტიოსანი ხორცი ქრისტესი შენისა. **ბარძიმა ჯუარი დასწეროსა:** ხოლო სასუმელი ესე პ[ა]ტიოს[ა]ნი სისხლი ქრისტესი შენისა.

²⁸⁰ ვამდლობდეთა

²⁸¹ თაყვანისცემდა

²⁸² მფისა

²⁸³ შენი

²⁸⁴ უწყნითა+და რომელი უწყნითა

²⁸⁵ მღალადებელნი+მღალადებელნი

²⁸⁶ სბოთა

²⁸⁷ წ შობილი

²⁸⁸ უფრო

ორს[ა]ვე ჯუარი დასწეროსა: შესცვალესა სულითა შენითა.

ლოცვა: რაჲთა²⁸⁹ ექმნას მიმღებელთა განსაფრთხელებად სულისა, მის[ა]ტყევებელად ცოდ-
ვ[ა]თა, შესანდობელად ბრალთა, ზიარებად წმიდისა სულისა შენის[ა]სა სასუფეველისა ცათასა
დამადრებად, ნუ ს[ა]სჯელადა გინა დასასჯელადა.

მერმეცა შევსწირავთა შენადა სიტყვიერსა ამასა მს[ა]ხურებ[ა]სა სარწმუნოებითა განსვე-
ნებულთათჳს,²⁹⁰ პირველთა მამათა მთავართა,²⁹¹ წინანარმეტყველთა, მოციქულთა, ქადაგთა,
მ[ა]ხარებელთა, მონამეთა, აღმსარებელთა²⁹², მმარხველთა და ყოველისა სულისა სარწმუნოე-
ბისა [ა]ლსრულეებულისა .

მღღელმან: უმეტესად²⁹³ ყოვლად წმიდისა უხრწნელისა და უფრო[ი]სად კურთხეულისა დე-
დოფლისა ჩვენისა ღვთისა მშობელისა და მარადისა ქალწულისა მარიამისთვისა.

დიაკონმან: ჰე, ყოვლად ს[ა]გ[ა]ლობელო დედო ქრისტესაო, გიხ[ა]რ[ო]დენა გ[ი]ხ[ა]რ[ო]
დენა.

წმიდისა იოანესა წინანარმეტყველისა, წინამორბედისა²⁹⁴ და ნათლისა მცემელისა;

წმიდისა იოანე ოქროპირისა და წმინდისა დიდისა ბასილისა;

წმიდისა გრიგოლისა, წმიდათა ათანასესი, წმიდა დიმიტრი, წმიდა ნიკოლოზი, წმიდა ათანა-
სე, წმიდა გიორგი, წმიდა სპირიდონ საკვირველთა მოქმედი და წმიდაჲ [...] რომლისცა დღეთა
წსენებისა აღვასრულებთა და ყოველთა [...] დღეთა შენათა [...] მოხედენ ჩვენა, ღმერთო, და
მომიწსენე ყოველნი [...] ყოვლითა აღდგომილთა და გ[ა]ნუსვენე მათა სადაჲ-იგი მხედვალნი
[...] პირისა [...].

აქა მიცვალეზულნი მოიწსენე: მოიწსენე [...] ვნისა არჩვალისა შენ დღესა ღმერთმანა [... ...]
მოიწსენე, უფალო, ყოველი ეფისკოპოზისა მათთა მშიდებაობითა ...²⁹⁵

²⁸⁹ რაჲთაჲ

²⁹⁰ განსვენებულთათჳს

²⁹¹ მათა მთავართა

²⁹² აღმსარებელთა+ ქადაგთა, მ[ა]ხარებელთა, მონამეთა, აღმსარებელთა

²⁹³ ომეტესდა

²⁹⁴ წინამორბედისა+მორბედისა

²⁹⁵ გრაგნილის 4v-5v გაუფერულეებულია, ალაგ-ალაგ არ იკითხება.

1r მოგვლინა მოციქული და [...] უზეშთაესი პირველთა მათ [...] ჰრომს, ქალაქსა ნმი-
დასა ღმრთისასა, ფრიად საკრველი და და [...] მცნებაჲ ესე ქრისტესი, რომელი უფროს²⁹⁷
იყო გონებათა და ზე იყო, რომელი არა სნთუებოდა არცა ცასა და არც ქუეყანასა. წერილი
იყო იგი ფიცართა ზედა მყინვარისათა. და დაუკრდა ყოველთა და ერთი მათგანი შერბიოდა
ეკლესიად, წინაშე ათანასე [პა]ტრიარქისა, მოიდრიკნა მუჭლნი და ჰრქუა მას: „მოძღვარო და
უფალო, გამოვედ და იხილე ს[ა]კრველი და უცნაური, რომელი არს ეკლესიასა ზედა დიდსა“.
ხოლო მან ჰრქუა: „შვილო ჩემო, ელოდე მცირედ, ვიდრემდის ჟამი იწიროს, რამეთუ ცოცხალნი
და მკუდარნი მას ელიან“.

და ვითარ იწირა ჟამი, მოიქცნეს და გამოვიდნეს ყოველნი კრებულნი, რომელნი იყვნეს
ეკლესიასა შინა, ნახეს და შიშმან შეიპყრნეს ყოველნი და მოსცეს სიტყუაჲ ყოველთა მას ზედა.
და შეკრბეს ეკლესიადვე ღმრთისად კრებულნი მრავალნი, მღდელნი და დიაკონნი ათას და
შკდნი, და ებისკოპოზნი ორას და თორმეტნი და ათანასე პატრიარქი თვთ ჰრომისა. და შეკრბეს
მორწმუნენი ერნი ორმოცდაშვიდი ათასი მოხუცებულნი, ჩჩკლნი და ჭაბუკნი და ქალწულნი,
ვიდრემდის არა დაშთა სახლსა შინა კაცი მორწმუნეთაგანი არცა ერთი, გარნა დედაკაცი წი-
დოანი, რომელი არა ღირს იყო შესლვად ეკლესიასა ღმრთისასა. და რაჟამს შეკრბეს ესე ყო-
ველნი, ითხოვეს ღმრთისაგან სათხოველი, ვითარ ჯერ იყო.

მაშინ ბრძანებითა ღმრთისათა მოიქცა დღე იგი და იქმნა ღამე. და იქმნა ბნელი ქუაყანასა
ზედა ჟამ ერთ. მაშინ იყო ტირილი და გოდებაჲ და ტყებაჲ ფრიად ღმრთისა მიმართ, უფლისა
ყოველთაჲსა. და ისმოდა მანდა ჳმაჲ წმიდათა მათ ებისკოპოსთა, რომელნი ტიროდეს მწარედ
და კუნესოდეს. და ჳმაჲ ესმოდა, რომელნი დგეს და ისმენდეს, მუნ ჳმაჲ, რომელი არა ვითარცა
ესმინა კაცისა ჳმისაებრ, ვითარ ჳმაჲ-იგი რაოდენთა ესმოდა და სთნდა. მაშინ ჳსნილად ერი იგი
ტირილით გოდებდეს ღმრთისა მიმართ, უფლისა ყოველთაჲსა.

მაშინ აღდგა ათანასე პატრიარქი ჰრომისაჲ, შეიმოსა სამოსელი თვისი და კრებულნი ყოველნი
შეიმოსნეს ბრწყინვალეებითა და განიწმიდნეს თავნი თვისნი დუხჭირისაგან ცოდვისა. და აღდგა
ათანასე პატრიარქი და დაუფინა საბეჭური თვისი და გარდამოჳდა წიგნი ესე და განისუჳნა მას
ზედა. მაშინ ცრემლით ტიროდეს და სულთქუემით გარდათარგმნეს იგი და წარიკითხეს ზედა
ყოველსა ერსა სამგზის. და რაჟამს იკითხვიდეს წმიდასა ამას მოვლინებულსა ღმრთისსა მო-
ციქულსა, მაშინ თქუჳს ერთობით: „წმიდა არს, წმიდაჲ არს, წმიდაჲ არს. უფალი ყოველთაჲ,²⁹⁸
რომელმან მოავლინა ჩუენ ზედა ნიშები და სასწაულები აღმართებად ერისა“. და ეწერა წიგნსა
ამას წმიდასა:

„ესე გარდამომივლენია თქუენ ზედა დაწერილი თითითა ჩემითა და დაწერილ შექმენით,
რომელი დამენერა ამას ქრონიკონსა აოცდა²⁹⁹ თხუთმეტსა და აწ მომივლენია ქორონიკონსა
ორას და ოთხსა. აწ მოიქეცით გზათაგან თქუენთა ბოროტთა და ენათაგან თქუენთა, რომელნი
ზრახვენ ურცხვნელად და რომელნი ზრახვენ მღდლისათვს და ეკლესი[ი]სა რაჟამს შესწირვი-
დეს ჟამსა, წყეულ იყვენ.“

აწ დაიმარხნით ენანი თქუენნი ტყუ[ი]ლისაგან და სიძვისა და დაიმარხეთ დღე, რომელსა
ენოდების კვრიაკე, დღე აღდგომისა ჩემისა და წმიდად პარასკევი და ორგზის და უმეტეს დღე
ჩემი წმიდაჲ კვრიაკე, შაბათი ცხრაჲ ჟამითგან ვიდრე ორშამათამდისა აღმოსლვამდე. და თუ
არა დაიმარხოთ დღე დიდი კვრიაკე, რომელი გამცენ თქუენ დამარხვად და არა დაიმარხოთ,
მოვავლინო თქუენ ზედა სენი კაცთანი, რომელთა დასთხინენ სისხლნი თქუენნი ქუეყანასა
ზედა. თუ არა მოიქცენ ჩემდა.

და კუალად მოვა//2r ვლინო თქუენ ზედა რისხვად გულისწყრომისაჲ ჩემისა, ქვაჲ და სეტყვაჲ,
მკალი და მუმლი და რისხვად ჩემი თქუენდა, რომლისა არა იყოს რიცხვი. რომელი მოვავლინო

²⁹⁶ გრაგნილი თავნაკლულია, 1v -ს 1-4 სტრიქონი გამუქებულია, არ იკითხება.

²⁹⁷ ოფროს

²⁹⁸ რომელთაჲ

²⁹⁹ აოცდა

თქვენ ზედა კვრიაკისა ჩემისათვის და რჩულისა, რომელი მე მიგეც თქვენ და განიშორეთ³⁰⁰ და ეკლესიათა კიდექცევისათვის. თუ არა ისმინოთ და არცა მოიქცეთ გულითა თქუენითა და არა ისმონოთ ჴმისა ჩემისა, რომელი გითხარ თქუენ, ნარგნყმიდნენ ყოველნი, რომელი ყოფად არს და იქმნების თქუენთვის.

ნუ ჰფუცავთ სახელსა ჩემსა დიდსა და მარჯუენასა ჩემსა ძლიერსა*, უკუჭთუ-მცა არა იყო ვედრება ანგელოზთა ჩემთა თქუენთვის, მო-მცა-ვაგლინენ თქუენ ზედა, ვითარცა დღენი ნო-ესნი დღეთათვის კვრიაკისა. მაშინ მოივლინა წყლითა რღუნაჲ ქუეყანასა ზედა და წარწყმიდნა ყოველნი და თქუენ მუნვე მი[ი]ქეცით საქმეთავე თქუენთა. ამისთვის თქუენი შობაჲ ასპიტისაჲ არს, რამეთუ ობოლნი და ქურივნი და გლახაკნი და დავრდომილნი ეკიდებიან კართა თქუენთა და არა ჰყოფთ მათ ზედა წყალობასა.

შობილნო ასპიტისანო, ებრაელთა მივეც სჯული და კურთხევაჲ ჴელითა მოსესითა მთასა სინასა** და მათ უმეტესად კარნი მათნი განწმინდნეს და მონაგები მათი განუყვეს გლახაკთა და უცხოთა შიშით და ძრწოლით მის[ც]ემდეს კრებული მათი ძალისაებრ მათისა. და თქუენ გამოსიეს ნათლისღებაჲ ჩემი წმიდაჲ და მოცემულ [ა]რს თქუენდა ჩემ მიერ სამებისა წმიდისა მადლი და იქმნენით თქუენ გარდამავალ და არამსმენელ და არცა ისმინეთ ჴმისა ჩემისა და მცნებანი ჩემნი არა დაიმარხენით და დღე ჩემი კვრიაკე.

ან უკეთუ გრწამს, მოიქეცით. თუ მე ვარ უფალი და იცით და მე თქუენდა, რამეთუ ჴელი ჩემი მაღალი არს და მკლავი ჩემი ძლიერი³⁰¹ არს. თუ არა მოიქცეთ თქუენ ჩემდა გზისა მის-გან ბოროტისა და არა ჰყავთ წყალობაჲ გლახაკთა ზედა და არა დაიმარხოთ დღე ჩემი წმიდაჲ კვრიაკე, მოვაგლინო თქუენ ზედა გუჭლი ფრთოანნი***, რომელი მოჰჭამდეს ძუძუსა დედათა თქუენთასა ამისთვის, რამეთუ ენანი თქუენნი ზრახვენ უსჯულო[ე]ბასა და ჴმა -ჰყავით ეკლესიასა შინა ცუდი.

ან, ამენ, ამინ, გეტყვ თქუენ: უკეთუ არა ისმინოთ ჩემი, სიტყუანი ჩემნი, თუ არა დაიმა-რხნეთ დღე ჩემი წმიდაჲ კვრიაკე ცხრა ჟამითგან ვიდრე ორშაბათ მზისა აღმოსლვამდე და დღესა პარასკევსა ვითხოვ ან მე თქუენგან. ან სანუთროსა ამას შურისგებაჲ არა ჯერ არს. ეკლესიასა ღვთისასა იყვენით მარხვითა და ლოცვითა აღმსარებელ.

ამენ გეტყვ თქუენ: რომელმან განიშოროს ცოლი თვისი და სხუაჲ შეირთოს, აჰა სისხლი იო-ანე ნათლის მცემლისა ჩემისა, ძისა ზაქარიაჲსი, თავსა მისსა ზედა იყვენ. უკეთუ არა მოიქცეთ ჩემდა და არა ისმინოთ სიტყუანი ჩემნი, რომელი გიჩუწნე თქუენ და მამათა თქუენთა უწინა-რეს, მოვაგლინო თქუენ ზედა სეტყუაჲ და წყალი მდულარე დავადნო თქუენ ზედა; მოვაგლინო სიკუდილი პირუტყუთა თქუენთა ზედა წინასა პარასკევსა სთულისა, რაჲთა სცნათ, თუ მე ვარ; მოვაგლინო თქუენ ზედა განსაცდელი, რომელი იხილოთ და შესძრწუნდეთ.

აჰა, აღვასრულო, რომელი ვთქუ. ოდეს არა ჰქმნეთ და არა დაიმარხეთ დღე ჩემი პარასკევი და დღე ჩემი დიდი კვრიაკე, რომელ არს დღე აღდგომისა ჩემისა. ან ვფუცავ აღდგომასა მკუ-დართასა და შრომასა ანგელოზთა ჩემთასა, არა განვაქარო თქუენგან, რომელი გრქუ თქუენ ყოფად. ან თქუენცა, ყოველმან კაცმან, მორწმუნენო, რომელმან შეწიროს ეკლესიასა მონაგე-ბისაგან თვისსა, მე ვარ გარდამჴდელი მისი სასუფეველსა ცათასა. და ანცა სანუთოჲსა ნაცვა-ლად ერთისა ნილ ოცდაათი, სამოცისა ნილ - ასი.

ანცა სანუთოსა დავწერო სახელი მათი სანუთოსა ცხორებისასა და უკეთუ ვინმე მისცეს ვეცხლი თვისი ახლითი-ახლად ნათესავსა თვისსა, რისხვაჲ ჩემი გარდამოჴდეს ზეცით მის ზედა და თავი მისი, ვითარცა ვეშაპისა იყოს****. და უკუეთუ ვისმე აქუნდეს საეჭუელი³⁰² მოყუსისა მიმართ, ნუ შევალს ეკლესიასა ღმრთისასა, ნუცა ეზიარების, უკეთუ არა ჰნებაჲს დაგებაჲ სი-ტყვათა ღვთისათა. უკეთუ ვინმე//3r თქუენგანი მივეც ჴელთა უსჯულოთაჲსა, განძი და ნაშ-რომი მისი წყევასა ქუეშე იყოს.

ყოველმან, რომელმან გულისწყრომაჲ მოიგონოს დღესა კვრიაკესა მოყუსისა თვისსა, ნუ შეენდობინ მას ცოდვაჲ მისი მრავალი. დღესა კვრიაკესა სიყუარულითა, სიტკბოებითა, სიხა-რულითა იყვენით ურთიერთას³⁰³, რამეთუ სული წმიდაჲ მხიარულ არს თქუენდამო.

³⁰⁰ განიშორერეთ

*ფს.47: 11; 79:16-17; 88:14; 120:5; ** გამოსვ. 32:15-16; ***გამოცხ. 12:3-4

³⁰¹ ძლირი

³⁰² საეჭუელი

****ფს.73,14 *****იოვ.1, 29, 36 (ადიში)

³⁰³ ურთიერთარს

განუყოფდით გლახაკთა და დავრდომილთა და ჰპო[ო]თ წყალობაჲ წინაშე საშინელსა სა-
კურთხეველსა, რომელნი წინაშე ჩემსა დგანან ყოველნი ქმნულნი ჩემნი სასჯელსა სიმართლი-
სასა, რამეთუ ჩემ წინაშე არა არს ქრთამი. უკ[ე]თუ ვინმე პატივ სცეს მღდელსა, რომელი განუ-
ყოფს კრავსა უმანკოსა ზედა ტრაპეზსა, რომელმან აიხუნა³⁰⁴ ცოდვანი სოფლისანი****, იყავნ
წყალობაჲ მას ზედა და ან საწუთროსა.

რომელმან კულა შეურაცხყოს მღდელი, აქა წყეულ იყავნ და მას დღესა არა შევჰრთო სა-
მწყოსა ჩემსა. რამეთუ იგინი არიან მარილნი სოფლისანი***** და დიაკონნი, რომელნი
იქმან ნებასა ღმრთისასა და ასწავებდენ განძსა წმიდისა ეკლესი[ი]სა ჩემისათა. და თუ აღარ
ისმინოთ, რომელი გარქუ თქუენ, მოვავლინო თქუენ ზედა სასტიკი საღმობაჲ, რომელი სტკი-
ოდის მწარედ და ეწუზბოდის უკურნებელი საღმობაჲ - კორძი, რომელი გამოვალს გუამისაგან
გამავალი, ცოცხალი და ფრიად მტკივანი, რომელსა ვერ დაითმენდეთ. და დაეყენოს ბრწყინ-
ვალეზაჲ მზისა თქუენ ზედა. განწმიდეთ ან წყლულეზაჲ თქუენგან.

და უკეთუ ისმინოთ სიტყუანი ჩემნი, შეინანოთ და მოიქცეთ და დაიმარხოთ დღე ჩემი
დიდი - წმიდაჲ კვრიაკე და ჰქმნათ, რომელი დამინერია თქუენდა, აღმოგიცენო თქუენ ყოველი
ნედლი ჯეჯილისაჲ და განვამრავლო ცუარი და წვმაჲ ქუეყანასა ზედა და მოვიქციო პირი ჩემი
თქუენდა და შეგიწყალნე თქუენ, და შკლნი თქუენ[ნი] ვაკურთხენ და ყოველნი ნათესავნი თქუ-
ენ[ნი], ვითარცა პირველ და აღგავსნე თქუენ ყოვლითა კეთილითა ზეცისა და ქუეყანისათა³⁰⁵.

ან უკეთუ ვინმე იკადროს და თქუას წერილისა ამისთჳს ჩემისა, თუ ძუჭლი არსო, და არა
ჰრწმენეს, წყეულ იყავნ³⁰⁶ შვილითურთ. ესე არა უწყით, საწყალობელნო, ვითარმედ ათასი
წელი წინაშე თუალთა³⁰⁷ ჩემთა, ვითარცა გუშინდელი დღე არს და ვითარცა წამი ერთი. ან
ყოველსა ჟამსა იკითხევდით და გარდაინერდით წერილსა ამას ჩემსა და დაიმარხეთ დღე ჩემი
წმიდაჲ კვრიაკე.“

და ჳმაჲ ისმა მუნთქუესვე ლოცვით: *“გურნამს, გურნამს, გურნამს წმიდაჲ კვრიაკე, დიდი და
შუენიერი“*.

და ხმისა მისგან სული მოვიდა სურნელებისაჲ, ჰამოჲ, რომელი არა ვის//4r ასმია ქუეყანასა
ზედა და ჳმაჲ გუჭსმა კუალად, რომელი იტყოდა: „კურთხეულ არს პატივი უფლისაჲ ჩუენისა
იესჳ ქრისტესი ცათა შინა და ქუეყანასა ზედა უკუნისამდე.“

მაშინ მე, პარტრიაქი, ოდეს ღირს ვიქმენ სმენად ბრძანებ[ა]სა უფლისა, ღვთისა ჩემისა-
სა პირველითგანსა, მაშინ კადნიერ ვიქმენ და ვიკადრე დაწერად ჳელთშეუხებელსა ამას და
წარცემად ყოველსა ქვეყანასა, ვიდრე მზისა აღმოსავალამდე. აჰა, ძმანო ჩემნო მღდელთმო-
ძღუარნო და ერნო მორწმუნენო, რომელსა უფლისა ჩუენისა იესჳ ქრისტესსა და სახელსა მის-
სა დიდებულსა წმიდისა სამეზბისასა და კრებულსა ანგელოზთასა და გუნდსა სერაბინთასა და
კურთხევასა ქერობინთასა, რომელნი ჰხადიან სახელსა უფლისა ჩუენისასა ყოველსა ჟამსა
ესრეთ: *წმიდა არს, წმიდა არს უფალი ძალთაჲ, მეუფე საუკუნოჲ, რომლისა დიდებისა არა არს
დასასრულ. და კუალად ვფუცავ ძალსა და მადლსა წმიდისა დიდებულისა პეტრესა და პავლე-
სასა და იოანესა, რომელი ზრახვიდა პირითა წინასწარმეტყუელთა, მოციქულთა წმიდათაჲსა.*

ვითარმედ არა და-არა-ინერა ესე ჳელითა კაცთაჲთა, არცა სიბრძნითა. ნუ ურწმუნო იქ-
მნებით წერილსა ამას და რომელთა თანა მოინიოს წერილი ესე, დასწერდით და წარსცემდით
ყოველთა სოფელთა, რაჲთა ცნან ყოველთა თარგმანებაჲ წიგნისა ამის. უკეთუ არა ისმინონ
სიტყუაჲ ღვთისაჲ და ბრძანებაჲ, იყავნ მათ ზედა რისხვაჲ ღმრთისაჲ განუქარვებელი და რო-
მელთა ჰრწმენეს, წყალობაჲ ღვთისაჲ იყავნ მათ ზედა.

ან, ძმანო ჩემნო, ვფუცავ თქუენდა მომართ კუალად ჳელსა მის[ს]ა მადალსა და მკლავსა
მისსა ძლიერსა. არცა ჳმაჲ ქუხილისაჲ³⁰⁸ იყო, არცა სლვაჲ ღრუბელთაჲ, არცა ფრთენი ელვი-
სანი, არცა შუჭნიერებაჲ მელქიზედეკისი****, არცა წინასწარმეტყუელეზაჲ უბრალოთაჲ,
არცა სიმდაბლე უმანკოთაჲ, არცა მარხვაჲ მართალთაჲ, არცა აღორძინებაჲ ზებედესი, არცა
სიმართლე იოზისი, არცა იგი მადლი, რომელი იხილეს მთასა სინასა არცა მოსესი, არცა აჰ-

³⁰⁴ ახუნა

³⁰⁵ აქყენისათა

³⁰⁶ იყვან

³⁰⁷ თლთა

****მათ.5,13

³⁰⁸ ხუქილისაჲ

რონისი, არცა ლოცვაჲ ოთხთა მახარებელთაჲ - მათე, მარკოზ, ლუკა და იოანესი, რომელთა ზედა აღეშენეს ეკლესიანი მორწმუნეთანი; არცა იგი ძლიერებაჲ, რომელი მიეცა იოანეს - ჴელი ზედა თავსა უფლისასა*****, არცა იგი გუამი, რომელსა ეტვრთა უფალი და იშვა მისგან, არცა ნიში ჴუარისა, რომელმან იტვირთა იგი, არცა სამარე, რომელსა დაიდვა იგი სამ დღე და აიხუნა ცოდვანი სოფლისანი და გამოვიდა რომლითა დადებითა, არცა სადღუმლოჲ თორმეტთა მოციქულთა, რომელი დაჯდა სერობასა მათ თანა, არცა დაფლვასა აბელის მართლისა, არცა აღდგომასა მას მართალთასა; არცა ძალი ბევრის ბევრეულთა³⁰⁹ ანგელოზთა, რომელნი დგანან წინაშე მისსა მსახურებად ამათ ყოველთა, რომელსა და განგებასა ვფუცავ და ვინამებ.

არცა დაინერა ძეთაგან კაცთაჲსა, არამედ თითითა უფლისა ღმრთისაჲთა და მოივლინა ჩუენ თანა, რაჲთა მოვიქცეთ გზათაგან ჩუენთა და ტყუვილისა, რომელთა ისმინონ და აღიღონ თარგმანებაჲ ესე და დადვან ეკლესიათა. და კვრიაკეთი კვრიაკედ წარიკითხვიდენ სიტყუაჲ. დადვას მღდელმან ერსა ზედა, რაჲთა ყოველთა ისმინონ და არა ჰრწმენეს, ვითარმედ უფალსა იესუ ქრისტესა მოუვლენია წერილი ესე. წყეულ იყავნ, და ნუმცა მოცემულ არს თესლი ყანასა მისსა და ჴეჯილი მისი ნუმცა უჭამია და შვილთა მისთა ნუმცა უხარის, თვთ წყეულ იყავნ აქაცა და მერმეცა წყეულ და ნუმცა მოცემულ არს თესლი ყანასა მისსა და ჴეჯილი მისი ნუმცა უხარის თვთ წყეულ იყავნ აქაცა და მერმეცა წყეულ იყავნ მამისა, ძისა და წმიდისა სულისა წმიდისა მიერი, რომელმან არა შეიყუაროს უფალი ჩუენი იესუ ქრისტე.

დაინერა წიგნი ესე ქორონიკონსა ორას და ერთსა, დღესა ხუთშაბათსა მარტკლისასა ჴელითა გალილიველ ცოდვილისათა//5r და კუალად ამას გეტყვ თქუენ, ძენო კაცთანო: დაიმარხეთ სახარებისა³¹⁰ ჩემისა სიტყუაჲ უკუნისამდე, არა იცითა, ვითარმედ ცანი და ქუეყანაჲ წარვდენ, ხოლო სიტყუანი ჩემნი არა წარვდენ. იფქლი და ღვნიო შეჰმატა მარჯუენამან ჩემმან და არა დაიმარხეთ წმიდაჲ კვრიაკე - აღდგომაჲ ჩემი, მოგივლინო თქუენ მტერი ზღვთ, რომელთა დასთხიეს სისხლი თქუენი და არა გულისჴმა-ყავთ; მოგივლინო თქუენ შიმშილი და სისხლი საზარელი, ბნელი, სეტყუაჲ და კუამლი. მივცე საჭმლად მვეცთა პირ[უ]ტყვ თქუენი წმიდისათვს კვრიაკისა და თქუენ არა ირწმუნეთ, არამედ სხუასა უვარესსა შეხუჭდით. მოვიჴსენებ და ვფუცავ ყოვლად წმიდასა დედასა ჩემსა, რომელი მეოხ არს ერისათვს. არა მოვიქციო პირი ჩემი თქუენდა, თუ არა მოიქცეთ ჩემდა მცირედ და თქუენ უვარესსა მიექეცით, ვიდრემდის ობოლნი და და ქურივნი არა შეინყალენით, ვითარ ვყო წყალობაჲ ჩემი თქუენ ზედა, ძალწო უღმრთონო. არა უწყითა, ჴურიათა თანა ეზიარენით. მივეც მათ მთასა სინასა შჯული და დაიმარხეს იგი. და მე თვთ მოვეც ნათელის ღებაჲ ჩემი.

დაიმარხენით მცნებანი ჩემნი და წმიდაჲ კვრიაკე და საჴსენებელი წმიდათაჲ და აღდგომაჲ ჩემი. გეფუცები თქუენ მარჯუჴნესა ჩემსა და მკლავსა ჩემსა მაღალსა და საყდარსა ჩემსა უძლეველსა და ყოვლად წმიდასა დედასა ჩემსა და იოანეს ნათელის მცემელსა ჩემსა, თუ არა დაიმარხოთ კვრიაკე ცხრა ჴამითგან შაბათით ვიდრე ორშაბათ განთენებამდე და ოთხშაბათ-პარასკეთა სინმინდით დაიმარხევდით.

უკეთუ ესე არა ჴქმნათ, თუჴსა სეკტემბერსა პირველსა დღესა და ღამესა ვანუჴმო თქუენ ზედა ქვაჲ მჴურვალე და წყალი მფოფინარე. და დანუას მზის თუალმან ქუეყანაჲ და მოჴკუდეთ მწართა სიკუდილითა. თქუმად გიც დასასრულსა ამისა//1v³¹¹ ანგელოზთა ჩემთ[ა]თაჲ და ყოვლად წმიდისა დედისა ჩემისთვს, რომელთა იხუაჴნეს ერისათვს. და კუალად გეფუცები, თუ არა დაიმარხოთ წმიდაჲ კვრიაკე და საჴსენებელი წმიდათაჲ, მოვავლინო თქუენ ზედა მტერი საშინელი და მოვაქციო პირი ჩემი თქუენგან და არა ვისმინო ჴირი და არცა კუნესაჲ; და თუ ისმინოთ წერილისა ჩემისა და დაიმარხოთ, არა დაგაკლო კეთილი თქუენ.

სხუასა გ[ე]ტყვ თქუენ მარჯუენისა ჴელისა ჩემისათვს და მკლავისა ჩემისა მაღლისათვს და შემდგომად წმიდისა დედისა³¹² ჩემისათვს, უკეთუ არა და არა დაიმარხოთ წმიდაჲ კვრიაკე, არა შეხვდეთ ცხორებასა საუკუნოსა და საჴსენებელი თქუენი უკუნისამდე წარწყმდეს, დუხჭირისა მოქმედნო, დუხჭირსა უვარჴყოფთ, მოიძულენით ძმათაგან, საგმობელ იქმენით მიჩუჴნე მე, რომლითა სცხონდებით, [ჯუა]რისა მტკებნელწო. განსძლიერდით გლახაკთა ზედა

³⁰⁹ ბეურეულთა

³¹⁰ სახარებჴსა

³¹¹ კეფის ზედა ნაწილი გადარეცხილია, ტექსტი იწყება შუა კეფიდან სხვა ხელითა და ორთოგრაფიით

³¹² დედისა ჩემისა ჩემისათვს

კართა თქუენთა გლახაკნი ჩემნი გთხოვენ და იტყვიან, თუ [უფალი] მიქცეულ არს ჩუენგანო და არღარა გუნყალობსო. სისხლი მათი ბჭთა ზედა ვიძიო.// 2v

უკუეთუ³¹³ არა გაუტეოთ ბჭობა უსამართლოჲ, ბნელი ცოდვისა, შვილნი თქუენ[ნი] ჭამდენ მიწასა ქუეყანისასა. უსამართლონი, წყეულ იყავნ მამასახლისი, რომელი არა მოვიდოდის ეკლესიასა ღმრთისასა, ვითარცა ჯერ-არს და ღირს ეკლესიასა თჳსსა.

კუალად ვფუცავ დედასა ჩემსა ყოვლად წმიდასა და იოანეს, რომელმან ნათელ-მცა მე, არა დაინერა მოციქული ესე კაცთა ჳელითა. ვაჲ მღდელსა მეომარსა³¹⁴ და მამფოთებელსა; ვაჲ მას კაცსა, რომელსა სძულდეს ხუცესი; მას ეკლესიად ღვთისად სძულს. ვაჲ თქუენ, რომელნი ნათელის ცემასა იქმთ და არა შეიკრძალებთ. ვაჲ საზღვარისა განმრყუნელსა, ვაჲ ცრუ მონამეთა, რომელთა უსამართლოდ წამონ. წყეულ იყავნ, რომელმან წარიკითხოს და სიტყუად დამალოს სირცხვლით.

კურთხეულ არს, რომელმან წარიკითხოს მოციქული ესე. სხუასაცა სოფელსა, უკეთუ ჳქონდეს ცოდვანი უფლისა თჳსისაგან, მე აღუწოცნენ.

დუხჭირისა მოქმედნო და უწყალ[ონ]ო, განგინესენ ექუსნი დღენი საშრომელად თქუენდა და კვრიაკესა დღესა მისლვად ეკლესიასა ღვთისასა, აუარებდეთ ცოდვათა თქუენთა, სანყალობელნო.

გაჲსუენეთ, გაჲსუენეთ, გაჲსუენეთ.

მე ვშურები და თქუენ იქადით. უკეთუ-მცა არა-მცა მე არა მოვიყვანე წვიმად, თქუენ არა-მცა მოგცა³¹⁵ ქუეყანამან ნაყოფი. თქუენ არა იცითა, ზრუად განვადე, ერი განვიყვანე ჳმელად და ფარაო დავანთქი.*****.უკუეთუ გუნამს, ღმერთი თქუენ თანა არს. რად არა გეშინის ცოდვათა თქუენთაგან. უკუეთუ ჳევნი გავაჳმნე, სადა გეგულების დამალვად. წყეულნო საყდრისა ჩემისანო და მთავარანგელოზთაგან ჩემთა, რომელმან ქმნას მცირედიცა, რაჲცა რაჲმე საქმარი კვრიაკესა ცხრა ჟამით³¹⁶ შაბათისა ვიდრე ორშაბათ განთენებამდე.

გაუტევეთ გაუტევეთ გაუტევეთ საქმე, რომელი იპოვების ბედითი, მზრახუალნო, ღვთის მარისხებელნო. და თუ თქუას ვინმე, მოციქული ესე არა არს უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესი, წყეულ იყავნ; ანუ კაცისა ჳელითა დანერილი არსო, დაიმკვდროს ცეცხლი უკუნისამდე. ჳმად იყო ზღვით სამგზის, რომელი იტყოდა:

„გრწმენინ³¹⁷, გრწმენინ, გრწმენინ ყოველთა შიშით მოციქულისაჲ და ისმინეთ“.

მაშინ დაეცა პირსა ზედა თჳსსა ათანასე პატრიარქი, ვითარცა ჩამოვრდომასა იტყოდა და ეგრევე აქა იტყვს: „ძლიერებითა იესუ ქრისტესითა და იოანე ნათლის მცემელისაჲთა არა დაინერა ესე მოციქული ქრისტესი კაცთა გონებითა, არამედ მამისა ჩუენისა და იესუ ქრისტესაგან. და ნუ ვინ ურწმუნო იქმნებით წმიდისა ამის მოციქულისათჳს. რომელმან არა წარიღოს სხუასაცა სოფელსა, მოვედინ რისხვად ღმრთისად სახლსა მი[ს]სა და შვილთა მისთა. და უკეთუ არა აქუს წერილი ესე მღდელსა, ნუ-მცა აქუს წყალობად ღმრთისაგან.

ვაჲ, მის მღდელისათჳს, რომელი საჳსენებლთა წმიდათასა არა ასრულებდეს. თუ იცით, პური ზეცით არს, მეუფე ზეცით არს. ვაჲ, ვაჲ, მღდელსა, ბედით მზრახსა და მოსარჩლესა. რა-ჟამს მოვიდეს ზეცით, უჩუწნოს ცეცხლისა უღელი მჳართა თჳსთა ზედა დაუცხრომელად მფოფინარე ცეცხლისაჲ. ვითარ-მცა არა დაინუას პირი მისი. არა თუ ჟამი ოდენ წიროს, არამედ სხუასაცა გმობასა იქმს. წყეულ იყავნ, რომელმან წარიკითხოს და დაუტეოს სიტყუად სირცხვილითა. რომელმან მოიყვანოს ჳელმწიფისა კაცი თავისა სოფელსა დღესა კვრიაკესა ბჭობად და შეჳრთონ ლალაი და შფოთი. არამედ არა იცითა, დღე კვრიაკე ნათელი არს ცეცხლის ფერი და ალი საყდრისა ღმრთისაჲ. და თქუენ არა დაიმარხავთ და საყდარსა მის[ს]სა საშინელსა და მკლავსა მისსა ძ[ლიე]რსა და ცდასა მისსა შურაცხჳყოფთ.

კუალად ვფუცავ ძალსა //3v მალლისასა, არა დაინერა მოციქული ესე კაცთაგან, არცა [მს] გავს[თ]ა კაცთა. ნუ ურწმუნო იქმნებით, მიითუალეთ, განისუწნეთ, რომელ ვასწავე ნინე-

³¹³ ოკეთო

³¹⁴ მეჳომარსა

³¹⁵ მოგცა

³¹⁶ იგულისხმება მეცხრე ჟამის მსახურება, რომელიც აღესრულება მწუხრის წინ და ემსახურება მაცხოვრის ჯვარცმის გახსენებას.

*****გამოს. 14,6

³¹⁷ გრწმენინი

ველთა, უქადაგე, დავიწსენ ქალაქი*****. ესე არს ბრძანებაჲ ღმრთისა, ცანთ ჟამსა ამას. იტყჳან მღდელნი და მამათმთავარნი: „ მძლე³¹⁸ სიკუდილისაო, მე მოვიდე, რაბი“. და თუ არა მოიქცეთ, ვსტყორცო რისხვა ჩემი, დაწუად მიც ყოველი ქუეყანაჲ, სადაცა მოვიდეს ესე მოციქული, სოფელთა და ქალაქთა, ამისთვის ნუ სცთებით. და თუ არა ირწმუნოთ, დამკვდრებად გიც ცეცხლი საუკუნოჲ. ვაჲ თქუენდა, მაჭირვებელნო! თქუენ აჭირვებთ გლახაკთა და სხუანი ბჭობენ უსამართლოდ. ვაჲ მათ, რომელნი გლახაკთა და ჭირულთა არა შეენიოს. ვაჲ მას, რომელმან წმიდასა ნათლისღებასა არა პატივსცეს, რამეთუ ქრისტიანებაჲ წმიდაჲ ნათლისღებაჲ არს. ვაჲ მათ ძეთ მამასა არა განამართლებნ. ღმერთსა ჰრწმენეს, რომელი წმიდამან მან თქუა: „აქუნდეს ცხორებაჲ“. და რომელი ურწმუნო იქმნას, [და]იმკვდროს ცეცხლი საუკუნოჲ. ხოლო, კაცნო, შეისმინეთ სიტყუანი ჩემნი თქუენ ზედა. თუ არა³¹⁹, მოვაგლინო თქუენ ზედა ძალლი ცოფი და სიკუდილი კაცისაჲ და ახსრას ნათესავი კაცისაჲ. აღვადგინო არტავაზ, რომელ ასრას ძირი კაცისაჲ და მოვაგლინო თქუენ ზედა მატლი, რომელი შჭამდეს კაცისა ჯორცსა. მე დამინერია ესე ფიცართა მყინვარისათა თითითა ჩემითა თქუენთვის, რაჲთა მოიქცეთ ჩემთვის.

ან რომელნი ღირს-ქმნულ³²⁰ ვართ სმენად წმიდასა ამას³²¹ ბრძანებასა ღმრთისასა, შევნიროთ ყოველთა ქებაჲ, პატივი, თაყუანისცემაჲ და მადლობაჲ მამისა, ძისა და წმიდისა სულისა ან და მარადის საუკუნეთა უკუნისამდე, ამინ.

³¹⁸ მძლე
***** იონ.3,5

³¹⁹ აარა

³²⁰ ღირს-ქმნულ

³²¹ ამსა

[საკვირაო]

H-520

გ[ან]ახუნეთ სამარენი მკუდართა[ნი],³²² ტირ[ი]ლითა და მნუხარებთა იტ[ყო]დეთ: ზ, საუ-
კ[უ]ნოთაგან³²³ დაძინებულნი [მკ]უდარნი, დაგუმალენითა და შე[გ]უწყალენით, რომელნი ვე-
ლარა გავს[...]. ებთ რისხვასა ღვთისასა და ხელი [...]. ასა ჯორცთა ჩვენთასა, შეშინდითა და მი[ი]
ქცითა პარასკევსა, მინ[ა]სა ნუ სძრ[ა]ვთა, ჩემისა ჯუარისა არს, რომელსა ზედა თქუენთს
მე ჯელნი განვიპყრენ; და ლოცვისა და მარხვისა ადიდებდითა. თუ არა მოიქცეთა და არცა
[...], ვფოცავ³²⁴ მშობელსა ჩემსა და ნმიდას[ვ]ე იოანეს ნათლისა მცემელსა და ნმიდათა ანგე-
ლოზთა ჩემთა, რომელნი გარემო³²⁵//2r ჩემსა დგანან და არწიუსა ჩემსა წითელსა, რომელსა
განოპყრიან ფრთენი თავსა³²⁶ ზედა ჩემსა საგრილობლ[ა]და, არაღარა მოვავლინო სხუად წიგნი
ჩემი ქ[უ]ეყანადა მამხ[ი]ლებ[ე]ლად³²⁷ თქუენდა და რომელნი გქ[ო]ნანა, იგინიცა მიგიხუნე³²⁸.

შეიჯერეთ და შეინანეთა, უწყ[ა]ლონი და უშიშნი³²⁹ და ურცხვინელნი,³³⁰ ძმათა მტერნი,
შვილთა მწვალებ[ე]ლნი, მსიძავნი³³¹, სვინკილოზსა შემცოდებ[ე]ლნი, კაცისა მკლველნი,
მტ[ე]რნი უფლისა ჩუენისანი, დასაჯრდით ქმ[ა]რი ცოლთა და ცოლნი ქმართა, დაიცვენით
თავნი³³² თქუენნი ყოვლისაგან ც[ო]დვისა და //3r არანმიდებესა. შეინახეთ ნმიდაჲ კვირიაკე.
რომელმან კვირიაკესა დღესა ეკლესიადა ლ[ო]ცვადა არა უნოდოსა, მასა ნაწილი წყ[ა]ლობისა
ჩემისაგან არა აქუნდესა და რომელი ლოცვად მივიდოდესა, მე აუჭოცნე³³³ ცოდვანი მისნი, რა-
ოდენნიცა ექმენ³³⁴. მოიქცით და შეინანეთა ყოველი ცოდვაჲ. თუ³³⁵ არა მოიქცეთ, გ[ა]ნვახუნე
ცანი და ვწვიმო ქვიშად და ცეცხლისა წყალი მფოფინარე.

და ფებერვ[ა]ლსა ვა[ნ]კიმი³³⁶ ქვიშად და ნაცარი; აპრილსა ათშვიდმეტსა განვქარო იფქლი
და ღვინ[ო]ჲ. და მოისრნეთ ჰავითა სენითა კვირიაკისა არა დაცვისათვის. და თთუესა³³⁷ ივლისსა
გ[ა]მოვავლ[ი]ნი მფრინველი წარმართი, რომელსა აქუნდესა თავი ლომისა, ფრთენი არწივი-
სანი, თმანი მდიდარნი დედაკ[ა]ცისანი და კუდი³³⁸ ცხენისანი³³⁹, რომელი გქ[ა]მდესა ჯორცთა
თქუენთა უწყ[ა]ლოდ³⁴⁰. და მზე გარდავაქციო ბნ[ე]ლად და დღე შეუცვალო³⁴¹ ღამედ ბნელად.
რომელი ჰჭხოცდეთ ერთმანერთსა უწყალოდა³⁴² და მივაქციო პირი ჩემი თქუენგან. სტირო-
დეთ//4r და არა შეგინყ[ა]ლო; მევერდებოდეთ და არა შევისმენდე თქუენსა. ვ[ა]ჲ მას კაცსა,
რომელნი ესე ბრძ[ა]ნებ[უ]ლი წიგნი ჩემი სხვასა სოფელსა არა თუ წაღოსა და არა უქად[ა]
გოსა.³⁴³ თუ უქად[ა]გოს³⁴⁴, მე აუჭოცო³⁴⁵ ცოდვანი მისნი ყოველნი. კვირიაკესა კაცსა ნუ აფი-
ცება, დედანოლობითა ლოცვად მიხვიდოდით. კვირიაკესა და პარასკევსა³⁴⁶ რასა სიტყვ[ა]სა

³²² მკოდართანი

³²³ საოკონოთაგან

³²⁴ ვფოცავ

³²⁵ გარემო

³²⁶ თოსა

³²⁷ მამხლებლდა

³²⁸ მიგიხუნე

³²⁹ ოშიშნი

³³⁰ ორცხვინელნი

³³¹ მსიძიანი

³³² თაონი

³³³ აოჭოცონე

³³⁴ ექმენ

³³⁵ თო

³³⁶ ვაკიმი

³³⁷ თოსა

³³⁸ კოდი

³³⁹ ცხენიშსანი

³⁴⁰ ოწყალოდ

³⁴¹ შეოცვალო

³⁴² ოწყალოდა

³⁴³ ოქადგოსა

³⁴⁴ ოქადაგოს

³⁴⁵ აოჭოცო

³⁴⁶ პარასკეოსა

მომავლებზე, ცოდვილნი, დღესა ბჭობისა ჩემ[ი]სა, თუ არა განიშოროთა საქმე ეშმაკისაჲ, და სამკვიდრებ[ელ]ად თქუენდა იყოს ცეცხლი უშრეტი და მატლი უძილი³⁴⁷ და ბნელი გარესკნ[ე]ლი.

და შვილნი თქვენნი ღარებოდესა და შიმშილ[ი]თა ივოცებოდენ, ვითარცა პირუტყუნი³⁴⁸ უმწყემსურნი. ვაფუცო უბინოდ³⁴⁹ მშობელსა ჩემსა და წმიდასა იოანესა ნა[თ]ლისა მცემელსა და წმიდასა სერაბინ-ქერაბინთ[ა].

ესე წიგნი არა არს დაწერილ კაცისა და არცა მოგონებული³⁵⁰ ძისა კაცისა, არამედ ბრძანებული მამისა ჩემისა ზეცათაჲსა. და ვინცა თქუას, თუ ესე წიგნი არა დაწერილი არს უფლისა ჩემისა³⁵¹ იესუ ქრისტესი, მისდა-მცა ნაწილად არს ც[ე]ცხლი ოშრეტი და ბნელი სატ[ა]ნჯველი და მე დ[ა]ვაქციო ცხორებაჲ მისი, ვითარცა სოდომი და გომორი და კრულ-მცა³⁵² არს იგი სიტყვითა ღვთისაჲთა და მიუთვ[ა]ლო იგი მრისხან[ე]ლთა ანგელოზთა, რომელნი მისცემდენა ცეცხლსა შემწულსა.

ვაჲ მასა ხოცესთა, რომელნი სიტყუანი ჩემნი არა ისმინნეს და ვაჲ მას ხოცესთა, რომელმან გ[უ]ლძვირად ჟამი წიროსა//5r ზ, ვითარ არა აღვანთე ჯორცნი მისნი არა მარტოა წირვისა, არამედ წმიდანი სერაბინ-ქერაბინნი ჰფ[ა]რვენ და სული წმიდაჲ გარემოჲსა მისისა დგას. და ვაჲ მას კაცსა, რომელმან ხოცესი აგინოსა. და ვაჲ გლახ ხოცესი უწ[ე]სოჲ, გ[უ]ლმწყრალი, მეშფ[ო]თესა, ამპარტავანსა. ვაჲ მას კაცსა, რომელმან ესე წიგნი სხვასა სოფლისა არა უქადაგოს; და ვინცა წაილოს და უქადაგოს, მე აღვჯოცნე ცოდვანი მისნი. და ვინცა გულითა არა მოისმინოს სიტყუანი ესე, ვაჲ გლახ მას კაცსა. ან თუ მოისმინოთ და მი[ი]ქცეთ და მოიქცით და წმიდაჲ კურიაკე დაიცვათ და წმიდაჲ სახელი ჩემი ადიდოთა, მე შიგინდვენ ცოდვანი მის ჟამისანი. თუ³⁵³ არა ისმინოს, სენითა ბოროტითა მოისრნეთ. ისმინეთ, მოიქცით, ილ[ო]ც[ე]ვდ[ი]თ ოთხშაბათი, პარასკევსა; ნუ შერევთ სვინდიკნოზსა და ნაეს[ა]ვსა, ნუ შეცოდებით ძმის ცოლთა და ცოლის დათა, შვილთა; სწორადა პატივ სცემდითა მოყვასთა და მეზობელთა, სიყ[უ]არ[უ]ლითა ექცეოდეთ ერთმანერთსა,³⁵⁴ თანა კაცთა ნუ³⁵⁵ შეამტერებთ ენითა თქუენითა, ძმათა ნუ ემტერებთ. და კ[უ]ალად, ვაჲ მას კაცსა, რომელმან დედა-მამასა არა პატივ სცეს და ვაჲ მას კაცსა, რომელი ძმი-ძმაჲსა (sic) ემტერებოდეს; ვაჲ გლახ შე[მ]ცოდესა ეკლესიათასა; ვაჲ შემამტერებელთა და არა მთქმელთა მართლსაჲთა (sic); ვაჲ შემამტერებელთა პატ[ა]რნა ყრმათასა; ვაჲ გლახ ყოველთა ჰავთა ენათადა ვინცა მტ[ე]რნი დააგინესა, მე ავჯოცნე ცოდვანი მისნი. ვაჲ მას, რომელმან გლ[ა]ხ[ა]კსა//6r ზედა რაჲცა ჰავ ქნას, ანუ ვინ მეზობელსა ემტერებოდესა, ანუ შურითა³⁵⁶ ფიცოსა უსამართლოდა³⁵⁷ და ვაჲ გლახ, ვინცა თქუას ამის წიგნისა, თუ კაცთა შექმნილი არისო, ნაწილიცა მისი იუდას თანა-მცა არს.

ძმათა და მეზობელთა დაემოყურენითა.³⁵⁸ თქუენდა მომიცემია³⁵⁹ არს ახალი სჯული და ნათლისა ღებაჲ, რომელი არს ბრძანებაჲ ჩემი. ისმინეთ³⁶⁰ წიგნისა ამისა ჩემისაჲ და ბრძანებაჲ ჩემი. თუ არა ისმინოთა, მარჯუენამან ჩემმამან მაღალმან და საყდარმან მამისა ჩემისამან, განვახუნოე ცანი და ვწუიმო³⁶¹ ქვაჲ მჯორვალე და მდ[უ]ლარე და დავნვა ყოველი კაცი ქუეყანასა ზედა. გ[უ]ბოროტნო³⁶², ოშიშნო, ოწყ[ა]ლონო, ცოდვილნო,³⁶³ ნათესავისა და

347 ოძილი

348 პირუტყონი

349 ობინოდ

350 მოგონებული

351 ჩ`დისა

352 კროლ-მცა

ხოცესთა

353 თო

354 ართანერთსა

355 ნო

356 შორითა

357 ოსამართლოდა

358 დაემოყურენითა

359 მუმიცემია+არს

360 ისამინეთ

361 ეწოიმო

362 გულბოროტნუ

363 ცორფილნო

სინადიკოლუზსა შემცოდებელნო, მოყურნენო, შემასამენ[ელ]ნო, მსიძავნო³⁶⁴, მეტყუანნო,³⁶⁵ უაჰრის-მყოფელნო, ვიდრემდის იქმთ ბოროტსა და არა შეინანეთა, ვიდრემდის არა მოიქცვით. ცუდნო და ჰავნო, არა იცით, რომელი მე ღმერთი მონყალე³⁶⁶ განგემორე ცოდვათა თქუენათჳს.

უგონურნო, მე ვშერები³⁶⁷ და თქუენ იქ[მო]დითა. თუ მე არა უბრძანო მინასა აღმოცინება და ზეცითა არა ვნუიმო, თქუენი რასა შრომითა³⁶⁸ ანუ რაათა დარჩებითა?! ცათა შინა და ქუეყანასა ზედა, ზღვ[ა]თა და ჴმელთა. და მე ვარ და ერთიცა არაა დამეფარვისა თქუენ სადაათა³⁶⁹ //1v ნამიხვითთა და ანუ სადაათა დამემალვითა. შეინანეთა ყოველთა, ეშმაკისა საცთურთა³⁷⁰ ნუ მიჰყოებთ³⁷¹. ესეთი არს ეშმაკისა მანქანებაჲ, კაცთა თუ განიცინნესა, ეშმაკი გულსა შეუდაგების და დაემკვიდარებისა მას შინა, გულსა გაოფიცხებს და ყოველსა-ყოველსა ჰავსა³⁷² აქ[ნ]ევსა.

ჴ ძმანო³⁷³ ჩემნო, არასა არის ეშმაკი კაცისა კლვისა, სიძვისა, პარვისა, კაცისა ჰავისაგან მზრახი და მთრვალობისა, ტყოილსა ფიცისა, გ[უ]ლმწყრობისა, ძმათა მტრობითა, დედა-მამა-შვილთა გაყრისა, ამჰ[არ]ტავ[ან]ებისა, ცოლ-ქმართა გაყრისა, პარვისა, მეზობ[ელ]თა მოყურნეობისა,³⁷⁴ კვრიაკესა და და პარასკევსა³⁷⁵ ცისკრადა ძილისა შემექნელი, ეკლესიადა არშესლვისა, ლოცვისა დამშლელი³⁷⁶, მეგობართა გ[უ]ლმწყრობისა?!

შვილნო, ესე ყოველმან ანგელოზთა განაშორებენ კაცთაგან, სულითა წ[ა]რწყმედაჲ არს. სესხსა³⁷⁷ ნუ ვისა ნაოლებთ, სძესა და ღვინოსა და ხოარბალსა ნუ³⁷⁸ გააზავებთ, მმოიდობით და მოყოდრობით და სიყ[უ]არულითა ერთმანერთსაათა ღმერთისა მსახურებისა შინა იყვენით. ეკლესიათა გ[უ]ლმართლადა ჰმსახურებდით, მღვდელთა პატიოს ცემდით, ეკლესიად კვირიაკესა დედანოლ[ო]ბით თავადა მიხვ[ი]დოდით, სა[რ]ებასა მოი[ს]მენდით, //2v ეკლესიასა შინა საჩრელსა³⁷⁹ ნუ შეიქმთ, ლოცვისაგან კიდე სხვასა ნუ რასა იტყვით. ღირსებით და შიშით ილ[ო]ცვიდით დიდთა მარხვათა, ვითაცა ვის შეგეძლოსა, იმარხვიდით; მოძღუარსა აღუარებთ,³⁸⁰ რასაცა კანონსა გაგიჩნდესა, გარდაიწდითა, ზეთსა იკურთხევდითა³⁸¹, რამეთუნ ყოველთა ცოდვათა განმნმედეგი არს და ყოველთა ფიცთა და კორთებისაგან მჴსნელი არს.

და მერმე კუალად მასავე გამცნებ: იყვარებოდით და კვრიაკე სცვითა და უქმობითა დაიტევით ოთხშაბათსა და პარასკევოსა ნუ შერევეთა ჴორცისა დაწოლისაათა; შეიკრძლენით ესე ყოველმან, მცნებანი დაიმარხეთ და ბრძანებათა მათა ჩემთა ნუ შესცვალეებით, რაათა არა ცეცხლსა საოკონესა მიეცნეთა და ბნელსა განონათლებელსა, მატლსა დაოძინებელსა და ღრჴენასა კბილთათასა. ხოლო ესე ყოველთა უწყოდით,³⁸² ვითარმედ ცანი წარჴდეს და ესე სიტყუანი ჩემანი არა სადა წარჴდენ. ესე არა იცითა, ოგონორნო და ოშიშონო, ვითარმედ ესე აწ[ი]ნდეგი ყოფაჲ და ცხორებაჲ წარმვალს არს და იგი საუკუნოჲ ცხორებაჲ წარუვალს და მოუკლებელი არს;³⁸³ ესე ცხორებაჲ მომკუდავი, ხოლო იგი უკუდავი არს; აქა სიკუდილსა³⁸⁴ მოელითა, მანდა სოფევ[ა]სა მოველითა ვინცა ღირ[ს] იყოსა და ცოდვაჲ გ[ა]ნიწმიდოს აქავე სინანულ[ი]თა და

³⁶⁴ მსიძავნო

³⁶⁵ მეტყუანნო

³⁶⁶ მუნყალი

³⁶⁷ ვშორები

³⁶⁸ შრუმითა

³⁶⁹ სადაათა+ქრისტე. მინანერია არშიაზე სხვა ხელით.

³⁷⁰ საცთორთა

³⁷¹ მიჰყოებთ

³⁷² ჰვასა

³⁷³ ძამნო

³⁷⁴ მოყორნეობისა

³⁷⁵ პარასკევოსა

³⁷⁶ დამშლელი

³⁷⁷ სესხსა

³⁷⁸ ნო

³⁷⁹ სარჩელსა

³⁸⁰ აღოარებთა

³⁸¹ იკურთხევდითა

³⁸² ოწყოდით

³⁸³ არას

³⁸⁴ სიკოდილასა

თუ არა, მუნ³⁸⁵ არა არს სინანული. და ვ[ა] მას დედაკაცსა, რომელმან ანუ მუცლითა³⁸⁶ და ანუ ძუძუთა³⁸⁷ შვილი ნებასითა მოკლას, //3v რამეთუ მუნ³⁸⁸ გული სწოვოსა ძუძუთა³⁸⁹ მისათა მოუნყედალა.³⁹⁰

დაიმარხნეთა ესე ყოველნი მცნებანი³⁹¹ ჩემნი, დაიმკვიდრეთ³⁹² აქაურითა ცხ[ო]რებითა სამოთხე, სასუფეველი საუკუნო უკუნისამდე. მოიქეცით, შეინანეთა შეშინდით ბრძანებათა ამათა ჩემთა ზედა და სარწმუნოებასა³⁹³ ზედა დაემტკიცენით. და ოხ[უ]ებით³⁹⁴ მოგცე ყოველი კეთილი და მშვიდობა სნეულეებ[ა]თა თქუენთაგან, იფქლი და ღვინო³⁹⁵ და ზეთი და ნაყოფი, სახლი თქუენ[ი] აღვაავსო³⁹⁶ საუნჯითა³⁹⁷ და კეთილითა და ხოსტაგითა ღვთისა მსახორებისა³⁹⁸ და მაღლსა³⁹⁹ ქრწინესა შინა თქუენსა.

ხოლო საქმითა საეშმაკოთა ყოველივე განქარდებისა საცხორ[ე]ბელი კაცისა და ჩემთა სიტყვათა და ბრძანებათა დამტკიცებასა ზედა ყოველივე მო[უ]კლებ[ე]ლად და უხუებით მოგეცა, რამეთუ მე ვარ ღმერთი მოწყალე და კაცთა მოყვარე და ძკრუესენებელი⁴⁰⁰ მოწყალეებითა და შეწყნარებითა ყოველთა ცოდვისაგან განწმიდელთა და //4v მიუქცეველთა, რამეთუ მამასა შუენისა დიდება და ქება და ძალი და სული წმიდითურთა ანა და მარადის და უკუნისამდე.

ღვთისმშობლის მიმოსვლა

5v რამეთუ გწი ინება წმიდამან ღვთისა მშობელმან, რათა გამოეცხდნენა⁴⁰¹ სატანჯველნი საკვ[რველნი], რათა მოვიდა მათსა ზეცით მოხილვასა⁴⁰², ღალადებდა, თქუა:

„სახელითა მამისა[ქ]თა და ძისა და სულისა წმიდესათა გარდამ[ო]ვიდესა ზეცით მიქაელ დიდი, ყოველი მთავარანგელოზთა, რათა მიუთხრას ზეცისად ქუეყანისა“. და შემდგომად სიტყვსა გ[ა]რდამოწდა⁴⁰³ მთავარი გწი ანგელოზთა და ასითა ანგელოზითა და მოითხოვეს წმიდა ღმრთისა მშობელი. და ჰრქუა ღმრთისა მშობელმან: „გიხაროდენ, მ[ი]ქ[ა]ელ მთავარო, ერთა უხილავისა მამისა მზრახველო, დასისა წმიდისა გრძანებო⁴⁰⁴, [...] ძალისა ჩემისა მზრახველო და საყდართა მისთა წინაშე მდგომარეო⁴⁰⁵, რომელი ჰნოობ (sic) და არა ვისა დაივიწყებ. გიხაროდენ, რომელსა გეგულებს საყვრისა დაცემა და განღვძება ს[ა]უკუნოთაგან დაძინებულთა. გიხაროდენ, მთავარ ყოველთა ზეცისა ძალთაო.“ და ეტყოდა მწიდა ღმრთისა მშობელი: “მითხარ, მიქაელ, და მიჩუწენ სატანჯველნი, რომლითა კაცნი იტანჯებიან და ყოველნი ნათესონი “.

მაშინ აღალო ჯოჯოხეთმან პირი მისი და იხილა წმიდამან ღმრთისა მშობელმან ურიცხონი დედან-მამანი, რომელნი იტანჯებოდეს მას შინა და იყო დიდი ვაება და ჰკითხა: „ვინ არიან ესენი?“ „არიან, ყოვლად წმიდაო, რომელთა მამა, ძე და სული წმიდა არა ჰრწამს და აქა იტანჯებიან.“

³⁸⁵ მონ

³⁸⁶ მოცლითა

³⁸⁷ ძუძუთა

³⁸⁸ მონ

³⁸⁹ ძუძუთა

³⁹⁰ მოუნყედალა

³⁹¹ მცნებანი

³⁹² დაიმკვიდრეთ

³⁹³ სარწმუნებასა

³⁹⁴ ოხებით

³⁹⁵ ღვინო

³⁹⁶ აღვაავსო

³⁹⁷ საუნჯითა

³⁹⁸ მსახორებისა

³⁹⁹ მაღალსა

⁴⁰⁰ ძკრუესენებელი

⁴⁰¹ გამოცხადანენა

⁴⁰² მოხილვასა

⁴⁰³ გარდამოწდა

⁴⁰⁴ ბაძანებაუ

⁴⁰⁵ უნდა: მდაგომრეო

და იხილა სხვასა ადგილს//**6v** ბნელი დიდი და ჰრქუა: რაჲ არს ბნელი ესე დიდი ანუ⁴⁰⁶ ვინ არიან მას შინა?“ ჰრქუა მას მიქაელ: „მრავალნი სატანჯ[ე]ლნი არიან მას შინა.“ ჰრქუა ღვთისა მშობელმან:“ მნებავს, რაჲთა [...]ნვლოვ[...]სე სატანჯველთაჲ.“ რქუა მთავარანგელოზმან: „ვერ შემძლებელ არს, ყოვლად წმიდაო, რაჲთა იხილო სატანჯველი.“ მიუგეს ანგელოზთაჲ [მოციქულსა]: „გუაქუს უხლოსა მამისაჲ, რაჲთა არა იხილონ ამათა ნათელი, ვიდრე არა გ[ა]მობრუნდესა ძე შინა მ[...] გულისა წყრომითა აღავ[...] მათა, ვიდრემდის ღვთისა მშობელი და ა[...] ნა პირველნი მამასა ზეცად და ც[...] სულისა აღარე შენთა გ[...] რაჲთა იხილო⁴⁰⁷ სატანჯველი ეს[...].“

ნათელი, ვიდრე არა გამობრუნდესა ძე შინა მ[...].“ გულისაწყრომითა აღაემ[არ]თა ვ[...]ს ღვთისა მშობელი და აყ[...].ნა ღვთისა მამისა ზეცად და ც[...]. სულისა. აღაღე ბნელი გ[...] რაჲთა იხილო სატანჯველი ეს[...].“

⁴⁰⁶ ანო

⁴⁰⁷ იხილო

მირონის შემზადებისა და კურთხევის წესი

2r შემზადება ნმიდისა და ღმერთმყოფელისა მიჰრონისა, ვითარ-იგი სრულ-იქმნების მცხეთას ნმიდა კათოლიკე სამოციქულო დიდისა ღმრთისა ეკლესიასა ცხოველს მყოფელსა სუჭტსა ცხოველსა შინა, რომელი მოგუჭცა და და გუჭსწავა ნმიდათა მართლმადიდებელთა მამათა და კრებათა მიერ დამტკიცებით. ხოლო ესეცა საცნაურ არს, რამეთუ სხვსა არავის-გან შეიმზადების და არცა იკითხვის ნმიდად მიჰრონი, თვნიერ კათალიკოზისა მიერ. ხოლო ესეცა საცნაურ არს, ოდეს ენებოს კათალიკოზსა მოდულებად და კურთხევად მიჰრონისა, მაშინ შემოკრიბოს მიტრაპოლიტი და მთავარეფისკოპოსნი ცხრანი, გინად შვდნი, ანუ ექუსნი და ყოველთა ნივთთა ზედა დგომად მართებს მიტრაპოლიტსა ახტალისა და უკუეთუ მიტრაპოლიტი არ იყოს, მთავარეპისკოპოსისა ჯერ არს, და ყოველი სურნელი და მასალად ერთგან შეკრებული ქადაგსა ებაროს და ქადაგსა ეცვას მოყუნტუზული ჩაჩი.

სათანადო არს ცნობად, ვითარმედ მეოთხესა შვდეულსა ნმიდათა მარხვათასა, რომელ არს შუამარხვისა, რაჟამს-იგი თაყუანისცემელად წინამდებარე იყოს ცხოველსმყოფელი ნიში საუფლოესა ჯუარისა, დაინყების⁴⁰⁸ შემზადება ნარდსა მიჰრონისასა. ესე იგი არს ერთად შემოკრება სულნელთა და ნივთთა ყოველთა, რომელნი სახელდებით მოჭსენებულ არიან აქა, ხოლო დაინყების სამშაბათსა ამის შვდეულისსა წონად, ჭრად და გლად და წყვად მათი და სრულ-იქმნების პარასკევსა მისვე შვდეულისასა, ვიდრე შუადღემდე, რაათა ყოველითურთ მზად ჰქონდის ყოველი და არცა ერთისა რაასათვს უნდეს მიმოკუჭტებად. პარასკევსა ამის შვდეულისასა, პირველსა ჟამსა დღისასა, მოიხუნენ სამნი ესე ნივთნი ნმიდად განრცხილნი და დიდითა მოსწრაფებითა განწმენდილნი: ვრულილოკიპერი - ლიტრაჲ ლე (35), რაზდონრიზარინ - ლიტრა ე (5), კალამოკრინონ - ლიტრა ე(5). და სამნივე ერთბამად დაიჭრენ წურილად ერჯთა და ჩაიყარენ ჭურჭელსა რაჟამე ნმიდისა რვალისასა, გინა შეშისასა და დაესხას ზედა ღვწო ფეროანი და ფერ ნმიდად მეტრაჲ ერთი. და დალბენ ერთბამად სამნივე, ვიდრე მერვედ ჟამადმდე მის დღისად. ხოლო ქუაბი, რომელსა შინა იქმნებოდის **შეგბობა** ამათ ნივთთა, საწმარ არს, რაათა იყოს ყოველითურთ მრთელი და უზადოდ და სრულობით მოკალული შინაგან. და ქუეშჳ ფიცარი ფსკრისა მისისა იყოს ერთობილი და არა შედგმული და მოუნუსრველი, რაათა არა სადმე მიედგმოდის სარეველი. და რაათა დაიტევდეს თვნიერ სულნელთასა, და სანელებელთასა⁴⁰⁹ ზეთთა ოდენ, და ღვწოსა მეტრასა ოცდაორსა. და რაათა იყოს ზეთი ზეთისხილისა, მწუანე სრულებით, დაწმედილი და უხარჯო - მეტრა იე (15), ხოლო ღვწო ფეროვანი, იგიცა დაწმედილ სრულებით. დაწმედილი მეტრა ე (5). და ნაცვლად ორისა მეტრისა ზემოჭსენებულნი იგი ნამალნი, რომელთა შინა არს ერთობით სამთა ლიტრა ორმოცდახუთი. ვინაცა პარასკევსა ამის შვდეულისასა, მეცხრესა ჟამსა დღისასა, სრულ-იქმნეს-რაჲ მღდელთმთავრისა მიერ წესი ნმიდისა განახლებისა, ვიდრეღა-იგი ჯერეთ წინაშე ნმიდისა ტრაპეზისა მდგომარე იყოს მღდელთმთავარი და ეგულეობდის მიერ გამოსლვა. შევიდენ, რომელთა ეგულეობდის შემზადება მიჰრონისა ნმიდად საკურთხეველად. თაყუანის სცენ სამგზის აღმოსვლით და წყობით მდგომარეთა სწორად. და უპირატესმან მოძღუარმან მათმან დაანოს პატრუქი ნმიდა და შვდ ნათელსა კანდელსა და იცხოს მანცაჲ მუნით ევლოგია და მოყუასთაცა მისთა. ამისსა შემდგომად მოუჭდენ მღდელთმთავარსა მუნვე ნმიდისა ტრაპეზისა ზედა მდგომარეთა თაყუანის-სცენ და **ჰქუაჲს** უხუცესმან მათმან: „მეუფჳო, აკურთხე შემზადება ნმიდისა მიჰრონისა“.

ხოლო მღდელთმოძღუარმან თქუჲს: „ღმერთმან მეოხებითა ყოვლად უხრწნელისა დედოფლისა ჩუენისა ღმრთისმშობელისა ნმიდისა წინამორბედისა, ნმიდათა და ყოვლად ქებულთა მოციქულთათა აკურთხენ შემზადება ეგევითარისა მის საქმისა“. ესრეთ გამოვიდენ მიერ, რომელთა-იგი ეგულეობდის შეზავება და მოინინენ მათთვს განმზადებულსა, ხოლო თანა-ჰყვეს ერთი ვინმე ხუცესთაგანი სამღდლოდ, რომელსა ჳელთა აქუნდენ საცეცხურნი და აკ ||

3r მიოს სამგზის ჯუარის-სახედ შინაგან ქუაბისა, რომელი დგეს სამირონედ განმზადებული მისთვს შეკაზმულსა მას ადგილსა და სამგზის აკმიოს წინაკერძო მისსა.

⁴⁰⁸ დაინყების

⁴⁰⁹ სალენებელთასა

და აკმევდის, რა იტყოდინ მდღლითურთ **ერთბამად** ყოველნი მუნ მდგომარენი „წმიდაო ღმერთოსა“ და „მამაო ჩვენოსა“ და დასდებელთა ამათ: „მინყალენ ჩუენ, უფალო, მინყალენ ჩუენ, რამეთუ ყოვლისავე სიტყვსა მიცემისაგან უღონონი ამას ვედრებაჲსა შენ მეფისა ცოდვილნი ესე შევესწირავთ: „მინყალენ ჩუენ, უფალო, მინყალენ ჩუენ. დიდება. უფალო, შეგვწყალენ ჩუენ, რამეთუ შენ გესავთ. ნუ განმირისხნები და ნუცაჲ მოიჴსენებ უსჯულოებაჲთა ჩუენთა, არამედ მოიხილე ანცა, ვითარცა მონყალემან, დაგვსნენ მტერთაგან ჩუენთა, რამეთუ შენ ხარ ღმერთი ჩუენი და ჩუენ ერი შენი, ყოველნი ქმნილნი ჴელთა შენთანი ვართ და სახელითა შენითა ვინოდებით“. „და ანაჲ მონყალეებისა წყაროჲ განმიღე ჩუენ, კურთხეულ ღმრთისმშობელო, რამეთუ შენ გესავთ ჩუენ, რაჲთა არა დავეცნეთ, არამედ განვერნეთ შენ მიერ განსაცდელთაგან, რამეთუ შენ ხარ ცხორებაჲ ნათესავისა კაცთასა“.

ამისა შემდგომად თქუან ლიტონისა წმიდისა პანტელემონისი: „ლუანლით შემოსილო წმიდაო, ევედრე მონყალესა ღმერთსა, რაჲთა ცოდვათა შენდობაჲ მოჴმადლოს სულთა ჩუენთა. და შეუდგინონ კონდაკიცა მისვე წმიდისა. სატანჯველნი ფიცხელნი ახოვნებით შეურაცხ-ჴყვენ, სიმჴნე ზეცით შეინყნარე, ვითარცა მრავალმოღუანემან, თანამწყობრ იქმენ და სიქადულ მონამეთა, დიდებულო, და სარწმუნოებით მიიღე ღმრთისაგან სენთა კურნებისა მადლი“.

მერმე თქუან კონდაკი ყოვლად წმიდისა: „ზეშთამბრძოლისა მჴედართმთავრისა ძლევისა ძღუჴნსა, ვითარცა ჴსნილი ძვრთაგან სამადლობელსა აღსწერს, შენდა ქალაქი შენი, ღმრთისმშობელო, არამედ, ვითარცა მქონებელმან, ძლიერებაჲსა უბრძოლველსა ყოველთავე ჴირთაგან განმათავისუფლე მე, რაჲთა გიღაღადებდე შენ. გუაკურთხენ, სძალო უსძლოო“. ამისა შემდგომად კონდაკიცა ჴუარისა: „არღარაჲ მახჴლი მოტყინარე სცავს **ბჴესაჲ** ედემისასა, რამეთუ წინაგანენყო მას დიდებული ნიჴი ძელი ჴუარისა და მოულო სიკვდილისა ფლობაჲ ჴოჯობეთსა ძლევაჲ, რამეთუ მიინიე, მაცხოვარ, ჴოჯობეთისათა მიმართ და უღაღადე: „კუალად იქეცით მუნვე სამოთხედ“. „დიდება“ და „წმიდაჲ“; „შესავედრებელო და ძალო ჩუენო, და ძლიერო, შემწეო სოფლისაო ღმრთისმშობელო, მეოხებითა შენითა იჴსნენ მონანი შენნი ყოვლისაგან ჴირისა შენისა, მხოლოო კურთხეულო“. და კვრიელეისონი მ (40). დიდებაჲ. ა (ერთი) წმიდაჲ. სახელითა უფლისაჲთა გუაკურთხენით, წმიდაო, გუაკურთხენ მეუფჴო“.

და მღღელმან თქ̄ეს: „ღმერთმან მინყალენ ჩუენ და მაკურთხენ ჩუენ, გამოაჩინე პირი თჴსი ჩუენ ზედა და მინყალენ ჩუენ“. თაყუანის-სცეს სამგზის მუჴლმოდრეკით. მერმე მოიქცეს მღღელი და თქ̄ეს ლოცვაჲ განტევეებისა: „ქრისტემან, ჴემმარიტმან ღმერთმან, მეოხებითა ყოვლად წმიდისა უხრწნელისა დედისა თჴსისათა ძალითა ცხოველსმყოფელისა პატიოსნისა ჴუარისათა წმიდათა ზეცისა ძალთათა, წმიდისა და დიდებულისა წინანარმეტყველისა, წინამორბედისა და ნათლისმცემლისათა წმიდათა და ყოვლად ქებულთა მოციქულთათა, წმიდისა და დიდებულისა დიდისა მონამისა პანტელემონისითა და ყოველთა წმიდათათა შეინყალენ და აცხოვნენ სულნი ჩუენნი, ვითარცა სახიერ ხარ და კაცთმოყუარე“.

და სხუაჲთა მათ თქუან: ამინ.

მერმე **უკუჴ** აღვიდეს უმოძღურესი იგი შემზადებულთა მათ, და მოიღოს ჴელად სამი იგი ნივთი დამბალი ღვინთა და ჴქუაჲს მღღელსა: „აკურთხე, მეუფჴო, შთანყვაჲ ესე წმიდისა ამის საქმისა“. და მღღელმან თქუაჲს: „კურთხეულ არს ღმერთი ჩუენი ყოლაღვე, **ან[და]**⁴¹⁰ და მარადის“. და მან თქუაჲ: „ამენი“.

და ეგრეთვე შთაასხამს ქუაბსა მას შინა. ამისა შემდგომად მიუჴყრას ღვინოცაჲ და **მასცაჲ** დასწეროს ჴუარი მღღელმან. შთაასხმან მასვე ქუაბსა მეტრაჲ ე (5), ფეროვანი და სრულიად დანმედილი, და დაურიოს მისთჴს შექნილითა სარეველითა. მერმე შთაასხას ზეთი - მეტრაჲ იე (15). და კუალადცა ურიოს და ესრეთ დაბუროს ქუაბი იგი საბურველითა ფიცრისათა, გაზრახვთ შექმნილითა და კეთილად მოზავებულისა, და წარვიდეს თჴთეული სახედ თჴსად. ხუალისაგან, რომელ არს შაბათი, შუაჲ მარხვისაჲ, ვიდრე ცისკარი არღაჲ აჩენით იყოს, მოინინენ ა ||

4r დგილსაჲ მას. და პირველად საბურავი იგი მოჴჴადონ ქუაბსაჲ, მერმე შეუგზნან ცეცხლი წინაჲ დღითვე მომზადებულისა და ადვილად მნთებართა და ლბილითა შეშითა და ადულონ ძლიერად განგრძობასა სამისა ჴამისასა. ხოლო ეკიდოს კანდელიცა და მახლობელს სადმე ადგილსა ზედა კერძო მისსა. **გარნაჲ** არავე სრულიად დამართებით, რაჲთა არა ავსებ-

⁴¹⁰ ან~ღ

დეს ორთქლი და სამარადისოდ დღე და ღამე ენთებოდეს ეგრეთვე, და კერეონიცა⁴¹¹ ენთებოდის კელაპტრიტა, მარჯუნით კერძო ქუაბისა მშორებელად-რე, რაათა ყოვლითურთ არა ეხილოს, არცა ეცემოდის ორთქლი ქუაბისა, რომელსა ზედა ნუცა-მცა⁴¹² სხვსა ნათლისა მინთება, გინა, რაქსავე ცეცხლისა მიღება კადრებულ არს ოდესცა. ოდეს-იგი დუღდეს ქუაბი მახლობელად ორთქლისა მისისა ვინათგან, ვითარცა მალნინტნი რკინა, ეგრეთვე ორთქლი მისი მიიზიდავს სულსა ცეცხლისასა. და ერთბამად აღაგზებს ზეთსა სულნელთა და ღვინოსა, რომლისაგან დიდი კრძალვაა საჭმარ არის, რომელი თუ შეემთხვოს, სადა იხილე, თუ ვითარ გივს დავსება, რათა მგზებელმან შეშა და ცეცხლი გამოუყაროს ქუემჴ. ხოლო მგზებელმან აღილოს საბურავად შექნილი იგი და პირსა ზედა ქუაბისასა კეთილად მოვლენილი იგი ფიცარი და არა ანაზდათ დაჰბუროს მას, არამედ იწყოს ერთკერძოსა ბაგესა მისსა მოკიდებად ფიცრისა მის და ნელიად ზედ შეცურვებით დაჰბუროს. და ეგრეთ მეყსეულად დაავსოს ალი მისი. ხოლო დუღილად რა იწყოს, სამარადისოდ ზედამცა ადგს ერთ-ერთი მრეველი და ურევს ძლიერად და უწყინოდ. და ოდეს მას მოეწყინოს, სხუა გამოეცვალოს. ესრეთ ყოველსა დუღილსა მისსა ნუმცა აჰვდების თუალი და სული კაცისა. და ვითარცა სამი ჟამი იდულოს, ვითარცა პირველ ვიტყოდით, თანა-ჩაურთონ ფურცელი დაფნისა, მოდისა მეოთხედი ფურცელი დაფნისა, მოდისა მეოთხედი, და დენდროლვანონისა ფურცელი იგიცა, მეოთხედი მოდისა, და მურტისა ფურცელი ეგეოდენვე. და იდულონ ამათ ერთბამად⁴¹² სამი ჟამი სხუა. და ვითარცა სამი იგი ჟამი გარდავდეს, ჩაურთონ ნასარი, ლიტრაჲ ვ (6). შამჴარჴამი ჴმელი, ლიტრაჲ ბ (2) და ვარსამოფილლა, ლიტრა ბ (2). და იდულოს ამითურთ, ვიდრე სრულიად მიმწუხრებადმდე მის დღისა. ხოლო პირველსავე თანა დაწყებასა დუღილისასა, საჭმარ არს, რაათა დაადგინონ ორნი დიდროანი კურკუმნი ორისა მეტრისანი მასვე ცეცხლსა, იმიერ და ამიერ ქუაბისა, და დუღდენ იგინიცა. და ვითარცა ჩაიდულებდეს ქუაბი ნახევარ მეტრსა, ღვინოსა ზედა ჩაასხმიდენ ეგოდენსავე მდუღარსა მათ კურკუმათგან, ტარედითა რათმე ფილითა სპილენძისათა, რომელსა ბერძულად ჴქვან პერიპიტარინ. და მასვე საზომსა შემოჴყრიდენ ქუაბსა მას, სადაცა ყოფილიყოს დაწყებასა დუღილისასა, რაათა არა ჩაინუას ზეთი და სანთელნი. და ფრიადითა კრძალულებითა და უწყინობითა რევისათა, ზედა ადგენ სამარადისოდ, რაათა არა მიეწუნენ ფსკერსა სანთელნი იგი.

და სული შეილოს ნარდმან წმიდისა მიჴრონისამან. ხოლო წყლისა მდუღარისა შთასხმა ერთვე ესრეთ იქმნებოდის, ვითარცა დაგვწერია, რაათა დააკლდებოდის რა ნახევარ მეტრაჲ ღვინო, შთაისხმიდენ ნაცვალსა მისსა მდუღარსა. ხოლო ვითარცა შემწუხრდეს შაბათი იგი, დაავსონ ცეცხლი და გამოგაონ ქუემჴ წმიდად, რაათა ყოვლითურთ არა დარჩეს მუნ ნაწილი რაიმე ცეცხლისა. და ესე რაჲ ყონ, შთაასხან ზედა გრილი წყალი, მეტრაჲ ერთი, და დაბურონ საბურავითა მისითა. და დაბურონ საბურავითა მისითა და განისუჴნენ მადულებელთა. ხოლო დუღება⁴¹³ ესრეთ საჭმარ არს, რაათა ძლიერად ეგზებოდის ცეცხლი ქუემჴ, ვითარცა ზემოცა დაგვწერია, რაათა დუღდეს ფიცხლად ჴოჩინებით და||

5r არა ფუფუნებით, გარნაჲ ეს-მცა კრძალულებით იქმნების, რაათა აღვიდეს ათი და შთაიჭრეს ქუაბსაჲ შინა, არამედ რაათა წინაჲ დგეს ერთივე კაცი და გუჴრდით ედგას ტაშტითა წყალი. და ხედვიდეს რაჲ, რომელ ალი გამოვიდოდის, თევშითა, გინაჲ ჴურჴლითაჲ რაათმე აპკურებდეს წყალსა და ანელებდეს ალსა. ესრეთ უკუჴ ღამესა მას ყოველნი იგი წამალნი დასხდენ ქუჴ და დადგას ზეთი კერძო დაწმედილი სრულებით. და კვრიაკესა ცისკრად, კუალად მასვე ჴამსა უწინარეს ცისკრისა, კუალად აღდგენ, დანაყონ და უკუეთუ დიდად ცეცხლი იყოს, მიუშუან, ვიდრემდის გათენდეს. ხოლო ვითარცა დღე განთენდეს, და იგი დანივთდეს, მოიხუნენ ჴურჴელნი კეცისანი მოუფისავნი ვ(6), ანუ ჴ (7)-ნი, რომელნი დაიტევდენ მას; და ძაბრი რვალისა, და ყურედი იგი ფიალი, და დააგონ ძაბრი პირსა კოკათასა და აღმოიღებდენ ფიალითა მით, დაასხმიდენ მათ შინა, ვიდრემდის მოავსნენ იგინი. ხოლო აღმოიღონ მარტოდ ზეთი ოდენ დაწმედილი და იგი შთაასხან კოკათა მათ შინა. და ვითარცა მიილოს წამალთა მათ და ღვინოსა თანა და აღიმრღუჴოდის, არღარაჲ აღმოიღონ.

კუალად მოიღონ ვარცლი დიდი შეშისა, რომელი დაიტევდეს ჴ (8) მოდსა და დაჴკიდონ საშუალ მისა გოდორი, მტკიცედ დანინული უჴმარებელი ტკეცისა, რომელსა ჩავიდოდის მოდი

⁴¹¹ კერეონიცაჲ

⁴¹² ერბამად

⁴¹³ დოღებაჲ

და ნახევარი. და ჩაასხნენ სულნელნი იგი სრულებით ქუაბისაგან მუნ შინა და მიუშუნენ, რომელ დანრდენ. ხოლო ქუაბი წმიდად მოწმიდონ და განრცხან. და კვრიაკესა, პირველსა ჟამსა დღისასა, დაადგან იგივე ქუაბი მასვე მისთვის შეკაზმულსა ადგილსა და შთაყარონ მათ შინა ტრიფსიდი, ნულილად დანაყილი და გაცრილი ცხრილითა, ლიტრა ლე (35), პილპილი, დაფქვლი ჳელსაფქუავითა, ლიტრა იე (15), ღვინო ფეროვანი, მეტრა ე (5); და ზეთი იგი, პირველსა დღესა მოდულეული და დანმედილი, მათ კეცისა ჭურჭელთაგან კუალად შთაასხან ქუაბსავე შინა. და შეუგზნონ პირველ და ეგრეთვე უწყინოდ ურევდენ და ადულებდენ. და ვითარცა სამი ჟამი იდულოს, მოიღონ საკმელი ლადანაჲ, ლიტრაჲ იბ (12), და საკუმეველი ღოფიტი, ლიტრაჲ იბ (12). და დაჭრან ნულილად და შთაყარნენ შიგან. და დუღდეს ვიდრე მერვედ ჟამადმდე დღისა, ხოლო გოდორსა მას ორჯერ ზედა დაასხან თითო მეტრაჲ მდულარი და დაურიონ, რათა სრულებით გამოვიდეს ყოველი ზეთი და ძალი წამალთა. და მუნით გასრული იგი წყალი შთაასხან მათ კურკუმათა შინა და ადულონ და მას დაუგებდენ ქუაბსა ზედა, რაჲ ჩაიდულებდეს, ვითა ზემო დაგვწერიაჲ. ხოლო შემდგომად მერვისა ჟამისა ჩაყარონ ნიგოზი სანთელთა, ლიტრაჲ ერთი და ნახევარი, კარიოფილა, ლიტრაჲ ერთი და ნახევარი, ტატოსი, ლიტრა ბ (2), ქსიროზინზავირინ, ლიტრაჲ ბ (2), ლალანგან, ლიტრა ბ (2), კილამონისტური ახალი, ლიტრა ბ (2), ოსტორიზონი, ლიტრაჲ ბ (2), ჩარდოსტალზნი, ლიტრაჲ ბ (2).

ესე ყოველნი დარჩეულნი წმიდად და დანაყილნი წურილად და გაცრილნი ტრიფსიდსა თანა, ლიტრასა ჴ (8)-სა და პილპილსა, ლიტრასა ოთხსა, ეგრეთვე დანაყილსა და გაცრილსა ჩაურთნენ ქუაბსა მას შინა. და მათ თანა შთასხან ღვინო გრილი, მეტრა და ნახევარი, და იდულონ ამათ ყოველთა მერვით ჟამითგან დღისაჲ, ვიდრე პირველად ჟამადმდე ლამისა, ვიდრემდის **გარდაჯდესცა** პირველი ჟამი. ხოლო მდულრისა იგი **სხმაჲ**, ვითარცა⁴¹⁴ ჩაიდულებდეს, ნუმცა მიგცილდების და თანავე ურიდად რევად და კრძალულებით ზედა და წინადგომად.

ხოლო ვითარცა პირველი ჟამი ლამისა გარდაჯდეს, უხუცესი მოძლუარი მათ მდულელებთა აღვიდეს სიმრავლესა გუჭრდით კერძო ქუაბსა და ჳმად ყოს: „გუაკურთხენ, მეუფეჴო“. ხოლო ერთმან ვინმე ეკლესიისა მნეთად ანუ დიაკონთაგანმან მიუგოს: „კურთხეულ არს ღმერთი ჩუენი ყოვლადვე“ და სხუათა მათ თქუაან: ||

Gr „ამინი“. მაშინ სიმრავლესა მას მდგომარემან მან თქუაჲს: „მრავალ წელნი სახელით მეფესა ჩუენსა ბაგრატიანსა ყოვლისა საქართველოსა და სხუად რა“ ოდენიცა სამეფო აქუს თვთმპყრობელისა მრავალ წელნი. და ეგრეთვე სამგზის მიუგონ ქუჭმდგომარეთა ესევე სიტყუად სანატრელსა და ყოვლად წმიდასა კათალიკოზსა მცხეთისასა, ქართლისა, კახეთისა, ოვსეთისა და სამცხე-საათაბაგოსა, ყოვლისა საქართველოსა პატრიაქსა (სახელი) მრავალნი წელნი. [დ]ა⁴¹⁵ ეგრევე თქუაან ქუჭმდგომარეთა ესევე სიტყუად, ხოლო ამას ჟამსა იტყოდიან ჳმითა გარნაჲ ნელიად-რე⁴¹⁶ იგიცა და იგინიცა.

ამისა შემდგომად თქუაჲს მანვე რეცად წმიდისა მის საქმისა მიმართ, რომელ არს მიჴრონი, გვრგვნოსან იქმენ საქმე: „აჴა, ესერაჲ იკურთხე კაცთმოყვარისაგან და მონყალისა ღმრთისაჲ ჩუენისა“.

და ქუჭმდგომარეთა მიუგონ: „აჴა, ეგერა იკურთხე“.

კუალად მანვე თქუაჲს მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისათა: „აჴა, ეგერა იკურთხე“.

და ქუჭმდგომარეთა: „გვრგვნოსან იქმენ, საქმეო, აჴა ეგერაჲ იკურთხე“.

და მანვე მეოხებითა ყოველთა წმიდათათა: „აჴა, ეგერა იკურთხე“.

და კუალად ქუჭმთათვე: „გვრგვნოსან იქმენ, საქმეო, აჴა, ეგერაჲ იკურთხე“.

და მანვე: „წმიდისა მამისა ჩუენისა კათალიკოზისა და ყოვლისა საქართველოსა პატრიაქისა სახელით: „ აჴა, ეგერაჲ იკურთხე“.

და კუალად მათვე დამაშურალთა ამათგან შენთჴს: „აჴა, ეგერაჲ გვრგვნოსან იქმენ“.

და ქუჭმდგომთა სრულ იქმენ: „აჴა, ეგერა იკურთხე“.

ამისა შემდგომად მანვე თქუაჲს მღდელთმთავრისაჲ მიმართ: „მრავალ წელნი, მეუფეო⁴¹⁷“.

და ვითარცა ესე თქუაან, გამოუვსნენ ცეცხლნი ქუჭმჴ ვიდრემდის ნაბერწყალიმცა ერთი ნუ დარჩების ქუჭმჴ და ეგრეთ განისუჭნენ კაცთა მიმართ, ხოლო ხვალისაგან მეორესა ჟამსა

⁴¹⁴ ვითაცა

⁴¹⁵ დ-ონი არ წერია ტექსტში, ვფიქრობთ, სინგურით უნდა ჩაემატებინათ და გამორჩათ

⁴¹⁶ ნელიათ-რე

⁴¹⁷ მ-ფეო

დღისასა, ვითარცა სრულებით დანმდეს ზეთი წმიდისა მიჰრონისა და წამალნი ყოველნი ქუჭ დასხდენ. და **სცნა** რომელ არღარა და ცხელი იყოს. და ჭურჭელთა ვერღარაფს ავნებდეს, ვითარ-იგი პირველსა დღესა დაგვწერია. ეგრეთვე ანცა მათივე პირველთა ჭურჭელთა შინა შთაისხას ზეთი ოდენ წმიდად, ხოლო წუწნი, რომელ დადგეს ზეთისა და წამალთა შუა, შთა-ისხას ჭურჭელთა შინა კეცისასა, რომელსა იყოს გასადენელი წყლისა მახლობლად ფსკრისა და ეპყრას⁴¹⁸ ბროჭი, რომელსა ბერძულად ჰქვან ორკან⁴¹⁹ და მით დასწურო სხუად წუწნი გა-უბა და ქუჭ დაითხოს, ხოლო ზეთი, რომელი დარჩეს მათ ჭურჭელთა ზედა, მოუგო, ვინათგან მაშინ ცეცხლი **ჩაგესცა** საჭირო არს. რომელ ცეცხლი, რაჟამს დაგრძლდეს, **დანაკლულდეს-ცა**. და, თუ დამეტდეს, სხუაფსა რაფსმე ჭურჭელსა ჩაასხან კეცისასა და საჭურჭლესა შინა ეკლესიისასა დაჰმარხნენ იგი, ვიდრე დიდ ხუთშაბათადმდე. ხოლო ვითარცა დიდი ხუთშაბათი მოიწიოს, უწინარეს ჟამსა წმიდისა ჟამისწირვისასა, შევიდენ ერთი ხუცესი და ერთი დიაკონი საჭურჭლეს და შეიმოსნენ. და ვითარცა შეიმოსნენ, დიაკონ ჰრქუაფს მღდელსა: „გუაკურთხენ, მეუფწო“.

ხოლო მან თქუაფს: „კურთხეულ არს ღმერთი ჩუენი ყოველადვე ან“.

დიაკონი: „ამინი“.

და ეგრეთვე მივიდეს დიაკონი და აღილოს პირველსა წელიწადსა კურთხეულისა მიჰრო-ნისა ჭურჭელი სავსე მიჰრონითა, რომლისა და რაფთურით ჳელი არა შეხებულ იყოს, არამედ ეგრეთვე დგეს ჳელშეუხედ მითვე ჭურჭლითა, რომელსა შინა წინასა წელიწადსა კურთხეულ იყოს და მოჰგუაროს მღდელსა. ხოლო მღდელმანმან აღილოს სახედ დიდისა კოვზისა შექნილი ჭურჭელი ოქროსა, ანუ ვეცხლისა, და მოვიდეს მათ ჭურჭელთა, რომელსა შინა დგეს მაშინ შემზადებული იგი წმიდისა მიჰრონისა. და პირველსა მათგანსა თანა წარჰჳდეს. მეორისგან იწყოს და შთაასხას ორთა ანუ სამთა მათგანთა სამ-სამი კოვზი. და პირველსა კოვზსა ზედა თქუაფს: „სახელითა მამისათა“ . დიაკონ: „ამინ“; მეორესა ზედა: „სახელითა ძისათა“, დიაკონ: „ამინ“ ; მესამესა ზედა: „სახ||

7r ელთა სულისა წმიდისათა“. დიაკონ: „ამინ“.

და ესრეთ ყოს ყოველთა მათ ჭურჭელთა ზედა, **რაოდენტაცა** შინა შთაასხმიდეს. ხოლო სხუაფსი თანამდგომნი მათნი იტყვან წელიად: „სერობაფსა საიდუმლოსა შენისასა , ძეო ღმერთისაჲო, ზიარებად შემიწყნარე, რაფთა არა მხართა შენთა უთხრა საიდუმლო შენი, არცა ამბორს გიყო, ვითარცა იუდაჲ, არამედ ვითარცა ავაზაკმან გილაღადო: „მომიჳსენე მე, უფალო, ოდეს მოხვდე სუფევითა შენითა“.

ხოლო უკუეთუ მათ ორთა, ანუ სამთა ჭურჭელთა ზედა დაილიოს სამ-სამითა მით შთასხ-მითა კუალად მოურთოს მითვე, ვიდრემდის დაილიოს სრულებით მათ ზედა ოდენ. და ამას მეორესა მორთვასა შინა იტყვან იგიცაჲ. სერობაფსა საიდუმლოსა, ხოლო ვითარცა დასცალოს, წმიდად განრცხან ალაბასტრი იგი, რომელსა ჩუენ ტაკუკად ვიტყვო. და წარცხი მისი შთაასხან წმიდასა საფლველსა⁴²⁰ და ნამეტავსა შეწირულისა სინმიდისასა შთასდებდენ, რაჟამს დაჰმატ-დეს, ანუ რყუნილებაჲ რაფმე შეემთხვიოს ობისა მოკიდებითა.

ალაბასტრსა შინა ასხან პირველისა მის ჭურჭლისაგან, რომელსა შინა არა ჩაერთოს შა-რშაჲ კურთხეულისაჲ მიჰრონისაგანი, ვითარცა წელან ვიტყოდე თანანარსვლასა პირველისა ჭურჭლისასა. და აღავსონ მითა ალაბასტრი⁴²¹ და დადგან წმიდისა ტრაპეზისა მსგავსი ტრა-პეზი ფიცრისა, გაზრახვთ შექმნილი სამისოდ, და ზედა გარდააგონ სანანილითა წესისაებრ წმიდისა ტრაპეზისა, თვნიერ ხოლო ოდიკისა და დაჰკიდონ ზედა კერძო მისსა ქორკანდელი. ათერთმეტთა მქონებელი , წურილთა კანდელთა მნთებარეთა და დაუგნენ ამიერ და იმიერ ორნი დიდროანი კეროვანი კელაპტრითა და დადგან მას ზედა ალაბასტრი იგი წმიდისა მიჰ-რონისა დაბურვილი პერექელითა ძვრისა რაფსმე კასტორისაჲ სტავრისაჲთა, რომელსა ზედა ეწეროს ოქროქსოილად ხატი სამეუფოსა სერობისა, ანუ თუ ოქრო **პეტალითა** ოდენ⁴²² სიად-ვილისაჲთვს.

⁴¹⁸ ეპრას

⁴¹⁹ ორკან ჭურჭელსა მას ჰქვან, არათუ ბროჭსაჲ (გადამწერის შენიშვნა)

⁴²⁰ სფ ლვსა

⁴²¹ ალბასტრი

⁴²² ოდენ

ესე უკუშე ესრეთ ყონ საჭურჭლესაჲ შინა მახლობელად წმიდისა ტრაპეზისა, რომე-ლი-იგი დგას საჭურჭლესა შინა, რომელსა ზედა იქმნების პირველი წინადადებაჲ წმიდათა მსხუტრპლთა. მარჯუენით კერძო მისსა, ხოლო ვითარცა წმიდისა ჟამისწირვისა ჟამი მოი-ნიოს, არარაჲს უმეტესისა ქმნა საჭმარ არს მიჰრონისა ძლით. თვნიერ **ჩუჭულებისა** სამლ-დელთმოძღუროსა ჟამისწირვისაჲ დაწყებაჲ წესისაჲ წმიდისა ჟამისწირვისა მღვდელთ მემს-ხუტრპლეობისასა. და ვითარცა წესისაებრ მის დღისა, არამედ „უფალო ღალადყავისა“ იქმნას შესლვაჲ მღვდელთმთავრისა წმიდად საკურთხეველად. და წარიკითხნენ საკითხავნი ყოველნი და სახარებაჲ, ვითარცა მოსცემდეს სვნაქსარი მის დღისა. გან-რა-ვიდოდინ დიაკონნი და ხუ-ცესნი შემოყვანებაჲდ⁴²³ სინმიდეთა. მათ თანა განვიდეს პირველი მღვდელთა **პროტოპაპასი** და მი-რა-ინიოს სადიაკონედ, სადა-იგი მდებარე-იყოს წმიდაჲ მიჰრონი სხუაჲთა სინმიდეთა თანა. მოულოს პროტოპოპოსმან საცეცხური მთავარდიაკონსა. და დასწეროს წმიდა მიჰრონსა ზედა საცეცხურითა ჯუარი სამგზის, ეგრეთვე წინაშე მისსა და იმიერ და ამიერ. და მისცნეს მას მასვე და თაყუანისცეს თვთ წმიდა მიჰრონსა. ხოლო ლოცვისა თქუმა რაჲსაჲვე არავისგან სა-კადრებ||

8r ელ არს, არა ოდეს მას ზედა თვნიერ, ხოლო მღვდელთმთავრისაგან საკურთხეველსა ზედა, ვითარცა გეპოოს შემდგომად მცირედისა. და ვიდრე იგი აკუმევედა-ლა **პროტოპაპა**, მა-შინ დიაკონთა აღაღონ თითო სამწერობელი და დადგენ წინა კერძო **პროტოპაპისასა**, პირის-პირ ერთმანერთისა. ექუსნი იმიერ და ექუსნი ამიერ და თავნი სამწერობელთანი მიადგნენ ერ-თმანერთსა. და შექმნან საშუალ, ვითარცა დაბურვილი რაჲმე გზაჲ სამეუფო. და წინაკერძო მათსა დგენ ორნი მესანთლენი კერეონებითა იმიერ და ამიერ. და მთავარდიაკონი საცეცხუ-რითა დგეს შემდგომად მესასანთლეთა⁴²⁴. ესრეთ აღიქუას პროტოპაპასმან წმიდაჲ მიჰრონი საბერველითურთ მისით და მოიქცეს და იწყოს სლვაჲდ ქუჭუშე სამწერობელთა მათ მათ ი“ბთა (თორმეტთა) დიაკონთასა. და იგინიცა თანა უვიდოდინ ნელად და იგი ვიდოდის საშუალ ოდენ, ხოლო სწორადმცა იარებიან დიაკონნი მესამწერობელნი დამართებით ერთმანერთისა და თავთა სამწერობელთასა ნუ განაშორებნ ერთ-ერთას, არამედ, რაჲთა მწუტრვალნი მათნი მოეკიდნენ ერთი მეორისა და ორ-ორსა მათსა პირშეცეკვით ერთმანერთისამან მავალსა. და წინაკერძო მათსა ვიდოდინ მესასანთლენი, რომელთა მეყსეულად სხუაინიცა სინმიდედ თვ-სითა წესითა და განგებულებითა ყოვლითურთ უნაკლულო სანთლითა და სანერობლითა და ვიდოდინ შემდგომად მათსა. ხოლო ვითარცა მოინიოს პირველი მღვდელთა მიჰრონითურთ და მის თანა დიაკონებით კართა თანა საკურთხეველისათა, მუნ დადგეს იგი დამართებით წმიდათა მათ კართა, ხოლო დიაკონნი სამწერობელთა შევიდენ შინა და დაენყუნენ ეგრეთვე ექუს-ექუსი იმიერ და ამიერ პირისპირ ერთმანერთისა წმიდათა კართაგან, ვიდრე წმიდად ტრაპეზადმდე. და თავნი სამწერობელნი მიეყრდნენ ერთმანერთისადა, ხოლო კათალიკოზსა პირველვე მიე-რიდოს მათდა, ვითარ საკათალიკოზოსა ჟამისწირვისა განგებაჲსა შინა დაგვწერია: და დადგეს იგურდივ სუჭტსა საკურთხეველისა კუბოსასა მარცხენით კერძო, ხოლო **პროტოპაპასი** მუნვე კართა ზედა დგეს ჯერეთ. და ვითარცა დაენყუნენ დიაკონნი სამწერობლოსანნი ზემოთქმუ-ლითა მით წესითა, შეიძრას კათალიკოზი მუნით, სადა დგეს და აღმოვლოს უკანა კერძო და-წყებულთა მათ დიაკონთასა, შე-რა-ვიდეს წინაშე წმიდისა ტრაპეზისა და მუნით განვლოს სა-შუალ ათერთმეტთა მათ დიაკონთასა ქუჭუშე სამწერობელთა მეორისა მის ბურვილობისა⁴²⁵. და მიეგებოს წმიდასა მიჰრონსა. და, ვითარცა მიინიოს მახლობელად მისა, თაყუანისცემს მცირედ და ნელიად მოდრეკითა და მიიქუას ჳელთაგან **პროტოპაპასისთა** და იწყოს სლვაჲდ მასვე სამწერობელთა მიერ დაბურვილსა გზასაჲ წმიდად ტრაპეზად, სადა-იგი მო-რა-ინიოს მარცხენით კერძო მის ადგილისაჲ, სადა-იგი პირველსა ფეშხუმსა დასდგმიდენ დაბურვილი თვსითა მით საბურავითა. და თვთ მიიქცეს და დადგეს მუნვე გუტრდით მარცხენით კერძოსა მის სუჭტისა. და ეგრეთლა შემოყვანებულ იქმნან სხუაინი იგი სინმიდენი წესისაებრ თვსისა, ხოლო სინმიდეთა ყოველთა იგივე გზაჲ გავლონ ქუეშე კერძო დაწყებულთა მათ სამწერობელ-თაჲ. და ვითარცა დაანყონ ბარძიმ-ფეშხუმი ყოველი წესისაებრ თვსისა, წმიდაჲ მიჰრონი დგეს მარცხენით კერძო პირველისა ფეშხუმისა, ვითარცა ეგერაჲ გვთქუამს, დაბურნენ ყოველნი

⁴²³ შემოყვანებჲდ

⁴²⁴ მესასანთლეთასა

⁴²⁵ ბურვილობისა

წმიდათა მიჰრონიტურთ ყოველნი სინმიდენი. და შემდგომითი შემდგომად იწყონ წესი წმიდისა ჟამისწირვისა, ვითარ-იგი მოსცემდეს განგებაჲ საკათალიკოზოსა ჟამისწირვისა. ხოლო იბ“ნი (თორმეტნი)-იგი დიაკონნი მტვრთვ||

9r ელნი ათორმეტთა მათ წმიდათა სამწერობელთანი, ეგრეთვე დგენ მითვე წესითა მასვე ადგილსაჲ და ეგრეთვე ეპყრნენ სამწერობელნი ურთიერთას შეახლებითა მწუჭრვალთა მათ-თათა, ვიდრე გასრულებაჲმდე წმიდისა ჟამისწირვისა და ჰრქუას რაჲ დიაკონისა მიერ: „ვდგეთ კეთილად, ვდგეთ შიშით“. და აღეჯადოს საბურველი სინმიდეთა. მიჰრონი მითვე თჳსითა სა-ბურველითა დგეს დაბურვილად სრულსა ჟამისწირვასა, ხოლო ითქუას რაჲ ასამაღლებელი ესე კათალიკოზისაგან, და „იყავნ წყალობაჲ დიდისა ე“ნ⁴²⁶ და სულისა“, ვიდრე-იგი არა ქმნულ იყოს განხუმა კართა საკურთხევისათა, არცა ეწყოს დიაკონსა ჯერეთ საფასნეთა ზედა თქუ-მად კუჭრქესისა. მთავარდიაკონმან შინაგან საკურთხევისა თქუას: „მოხედეთ“.

ხოლო კათალიკოზი აღჯდეს კრიპიდსა ზედა და აღსძარცოს საბურველი თჳსი წმიდასა მიჰრონსა. ჯუარი დასწეროს სამგზის. და შთამოჯდეს მიერ. და მოდრეკით მდგომარემან იწყოს ლოცვაჲდ ესრეთ: „უფალო წყალობათაო და მამაო ნათლისაო, რომლისა მიერ მოე-ცემაჲ კეთილი, და ყოველი ნიჭი სრული მოეცემის, მოგუმადლე ჩუენ, უღირსთა ამათ, მა-დლი მსახურებაჲდ დიდისა ამის ცხოვლისმყოფელისა საიდუმლოსა, ვითარცა-იგი მოეც მადლი მოსეს სარწმუნოსა მას მსახურსაჲ შენსა, და მონასა შენსა სამოელს, და წმიდათა შენთა მოციქულთა. ეგრეთვე გარდამოავლინე სული შენი წმიდაჲ მიჰრონსა ამას ზედა და ყავ ესე საცხებელ სამეუფო, საცხებელ სულიერ საფარველ ცხორებისა, წმიდაჲ მყოფელ სულისა და ჯორცთა საცხებელ სიხარულისა და ზეთ მხიარულებისა, რომელი წარმოჩინე-ბულ-ჰყავ სჯულსა შინა. ხოლო გამობრწყინებულ ახალსა ამას შინა აღთქუმასა, რომლისა მიერ ცხებულ-იქმნეს მღდელნი, მღდელთმოდღუარნი და წინაწარმეტყუელნი, რომლისა მიერ თავადმან სცხე წმიდათა შენთა მოციქულთა და შემდგომითი შემდგომად ეპისკოპო-სთა და მღდელთა და მათ მიერ ყოველთა შობილთა საბანელისა მის მიერ მეორედ შობისა, ვიდრე დღეინდელად დღედმდე. ჰჰ მეუფჴოო, ღმერთო ყოვლისა მპყრობელო, გამოაჩინე ესე დანერგვთა თაყუანის-საცემელისა სულისა შენისა წმიდისათა სამოსლად უხრწნელებისა და ბეჭდად სრულებისა მოქმედად სიმართლისა და გამომსახველად წმიდისა ნათლისდებისა შენისა საბანელსა შემწყნარებელთა შორის დიდებულისა მის სახელისა შენისა და მხოლოდ-შობილისა ძისა შენისა და წმიდისა სულისა შენისა, რაჲთა იყვენ იგინი წინაშე შენსა შესწავე-ბულ და საკუთარ და მოქალაქე და სახლეულ და მონებ და მჴევლებრ. და განწმედილ სულით და ჯორცით და განვლის უფლებულ ყოვლისაგან სიბოროტისა და გამომჴსნელ ყოვლისაგან ცოდვისა შემოსითა სამოსლად უხრწნელებისა დიდებისა შენისათა, რაჲთა იყვენ საცნაურ წმიდისა ამის მიერ სასწაულისა შენისა წმიდათა ანგელოზთა მიერ და მთავარანგელოზთა და ყოველთა ზეცისა ძალთა, რაჲთა იყვენ ყოველთა უკეთურთა და არაწმიდათა სულთა მაოტებელ და რაჲ იყვენ შენდა ერად მოგებულად სამეუფო და სამღდელო ნათესავ წმიდაჲ, აღბეჭდულ უხრწნელისა ამის საიდუმლოსა მიჰრონისა შენისა მიერ და აქუნდეს გულთა შინა მათთა ადგილი სამკვდრებელად ქრისტეს შენისა და შენ ღმრთისაჲ მამისა და წმიდისა სული-საჲ, ანაჲ ამაღლებაჲ, რამეთუ წმიდა ხარ შენ, ღმერთო ჩუენო, და წმიდასა შინა განისუჴნებ და შენდა დიდებაჲსა შევსწირავთ მამისაჲ ||

10r და ძისა და წმიდისა სულისა ე“ნ (sic) ამინი⁴²⁷. კათალიკოზმან: „მჴვდობაჲ ყოველთა“. მთავარდიაკონმან: „თავნი ჩუენნი უფალსა მოუდრიკნეთ“. კათალიკოზმან ლოცვაჲ: „შეგწყა-ლენ, ღმერთო, ყოველთასა მეფისა ქედნი გულთა ჩუენთანი სამადლობელად მოგვდრეკიან ამისთჳს, რამეთუ უღირსნი ესე მსახურ-ყოფად, საღმრთოთა შენთა საიდუმლოთა ღირს-მყვენ და წყალობისა შენისა ქადაგ, რომელი მდიდრად მოჴფინე ჩუენ ზედა შეწყნარებაჲდ შენ მიე-რისა სინმიდისა, ვითარცა მიჰრონისა თავსა ზედა ნელსაცხებელი წარმოცალიერებულ არს სახელი მხოლოდშობილისა ძისა შენისა, ქრისტეს ღმრთისაჲ ჩუენისა, რომლისა მიერ ყოველი სოფელი სულნელ იქმნების რაჲოდენი რაჲ არს ხილული და უხილავი. და შენდა შუჴნის ყო-ველთა მიერ თაყუნისცემაჲ, მადლობაჲ მამისაჲ და ძისა ამაღლებაჲ, რამეთუ შენ ხარ თაყუა-ნის-საცემელი და სადიდებელი და შენდა დიდებაჲსა აღვა[ვლენთ]⁴²⁸ .

⁴²⁶ ე“ნ sic

⁴²⁷ ან“ი

⁴²⁸ აღვ

ამის შემდგომად კათალიკოზმან გამოსახოს ჯუარი მიჰრონსა მას ზედა და პერექელსა კუ-
ალად დაბურავს. და მაშინლა მიეცეს ჟამი საფასნეთა ზედა მდგომარეთა დიაკონსა თქუმად
კუერექსისა და ყოველთა წმიდათა მომწსენებელთა და იქმნას განხმა კართა და სრულ-იქ-
მნეს შემდგომად წესი საღმრთოჲსა ჟამისწირვისა. ხოლო ვითარცა აზიარნეს კათალიკოზმან
საკურთხევისანი ყოველნი და ერისაცა ზიარებისაგან მოიცალოს, რაჟამს-იგი სინმიდეთა
სადიაკვნედ მიაქცევდენ. ეგრეთვე პირველ სხუათა სინმიდეთასა განიყვნენ წმიდად მიჰრონი
ესრე სახედ. განვიდეს პირველი მღდელთა და დადგეს კართა ზედა საკურთხევისათა, პი-
რითა მხედველი აღმოსავალით კერძო, ხოლო დიაკონნი-იგი ი“ზნი (თორმეტნი) წესისაებრვე
მათისა დაენყუნენ იბ“ითა (თორმეტითა) მით სამწერობელითა წმიდით ტრაპეზით, ვიდრე კა-
რთამდე საკურთხევისათა. მაშინ კათალიკოზმან აღიქუას წმიდისა მიჰრონისა ალაბასტრი.
და განვლოს ქუეშჳ სამწერობელთა და მიჰგუაროს მუნვე **პროტოპაპსა** და მისცეს მას. ხოლო
თვთ თაყუანისცეს ნელიად და შემოიქცეს და წესისაებრ განვიდეს და შეიცვალოს სამღდლოდ
შემოსილებისაგან. ხოლო პროტოპაპსა გარემოადგენ ი“ზნი (თორმეტნი) იგი სამწერობელნი,
ვითარცა **შემოყვანებასა** და მითვე წესითა და სანთელთა წინაძღუანვითა მიაქციონ სადიაკ-
ვნედ, რომელსა მეყსეულად შეუდგენ სხუანიცა სინმიდენი, ხოლო შე-რა - იყვანოს **პროტოპა-
პასმან** მიჰრონი სადიაკვნედ და დადგეს იგი სამისოდ განკუთვნილსა მას ადგილსა პატიოსნად
და კრძალულებით. და მოჰჳადოს სტავრასა იგი საბურავი მისი და მას შინა შთაასხამს წმიდად
და იქმნების კურთხეული, დაჰბუროს ვეცხლისა, ანუ ოქროსა მოზავებული სარქველი.

და ყოველითურთ ნუმცა ვინ შეეხების მას, ვიდრე მეორედ დიდად ხუთშაბათადმდე. ხოლო
მომავალისა წელიწადისა დიდსა ხუთშაბათსა გამოიღონ იგი და ვითარცა ზემო დაგვწერა,
ეგრეთ წმიდად ყვენ მითა სხუანი იგი ჭურჭელნი, სავსენი მაშინდლისა მის წელიწადისა მიჰ-
რონითა ალაბასტრი იგი კუალად აღავსონ და შეიყვანენ საკურთხეველად ზემოთქმულითა
მით წესითა და აკურთხონ და დამარხონ მომავალისა წელიწადისათჳს.

სახელნი წმიდისა მიჰრონისანი

შეზავებულითა სულნელთა და წამალთანი სამითა ენითა: ბერძულითა, თაჯურითა და ქა-
რთულითა, ხოლო თაჯურად ამისთჳს დაგვწერიან, რომელ უმრავლესთა ამათ სახელთაგანთა
ჩუენცა მითვე ენითა ვიტყვთ და კუალად რომელთამე მათგანთა მანდა სარკინოზეთისა⁴²⁹ ქა-
ლაქთა შინა საჭირო არს სყიდა, რაათა არა უმეცრებითა სახელთათა იჭირვოდით. ამისთჳს აქა
სარკინოზულადცა დაგვწერიან სახელნი მათნი ყოველთანი და, რამეთუ ყოველნი სარკინოზნი
და სპარსნი ყოველთა წამალთა და სულნელთა სახელსა არაბულითა ენითაჲ ეტყვან, რომელ
არს თაჯური, გინაჲ სარკინოზული, რამეთუ ვითარ-ესე ჩუენ ბერძ||

11r ულისა და ბერძენთანი. ეგრეთვე იგი თაჯურისა და მის ენისა მოძღუართა მოკიდულ
არიან.

ჩუენ ოცდაოთხისა მეტრისა საწყევო დაგვწერია და **რაფზომნი** ნივთნი ოცდაოთხსა მეტ-
რასა ჩამავალსა სამიჰრონესა ქუაბსა ეჳმარებთან. თქუენ მას ზედა გამონახეთ და გამოჰმა-
რთეთ. თუ უფროსსა-რე გენებოს შექნა, ყოველსა ნივთსა სწორად უმატეთ და, თუ უმცროსსა,
ყოველსა სწორებით მოაკლეთ. ხოლო ამათ წამალთაგანი თუ არარაჲ-მე იპოოს ნაცვლად პო-
ვნილისა მის, რომელი გქონდის იეფად, იგი ჩაურთეთ მით საწონითა, გინა საწყევოთა, რომე-
ლიცა მისთჳს ეწეროს, რომელი არა ეპოვებოდის. კანდელსა დასდგმენ დიდსა პირფართოსა
და შინაგან შაჰყრიან შჳდთა უღელთა და შჳდთავე აღანთებენ და მას უწოდენ შჳდ ნათლად
კანდელად, ხოლო ამას ჰყოფენ **პირმარხვად** და აღანთებენ ლოცვისა ოდენ ჟამთა, ხოლო და-
სდგმენ მახლობელად სადმე წმიდისა ტრაპეზისა. არა სრულად პირთამდე ჳამს აღვსებაჲ ქუა-
ბისა, არამედ, რაათა ოთხი თითი ცალიერად დარჩეს ზედა კერძო ბაგეთაგან ქუაბისათა. ამათ
საწონთა და საწყევოთათჳს ესრეთ ჯერ-არს გულისწმის-ყოფაჲ, ვითარმედ ესე აქა ჳსენებული
ამათ ნივთთაგან წონილი ლიტრაჲ არს წონი დრაჰმისა⁴³⁰ სამეოცდაოთხთმეტისა ამით ლიტ-
რითა; მეტრაჲ არს ლიტრა ოცდაოთხთმეტი და მოდი - ლიტრა ორმოცი.

სათანადო არს უწყებაჲ, ვითარმედ წმიდა მიჰრონსა თანა, არცა ნარდსა თანა მიჰრონისასა
სხუაჲ, არარაჲ დარჩების არცა რასა ჳამს დატეობაჲ, თვნიერ ხოლო ზეთისა ოდენ წმიდისა,
არცა ღვნისა, არცა სულნელთა მათ და წამალთა, არამედ ზეთისა ოდენ და სულნელებითა

⁴²⁹ სასარკინოზეთისა

⁴³⁰ დარჰმისა

მით და ღვნითა გამომგებარისა, ხოლო ღვნიისა მის თანა ნაგბოლისა და ეგრეთვე ნამალთა მათ არცათუ დამარხვად საჭირო არს, არცალა რაჲდ საჭმარ არიან, არამედ მათდა მოჭდილი იგი ოდენ წმიდაჲ ზეთი და აღარარაჲ სხუაჲ ამათსა უმეტესი და უძკრესი ნივთი ერთოს ვითარ-იგი არს ბალასინი ზეთი და სხუაჲნი ძკრნი სულნელნი: მუშკ, ამბარ, ქაფურ, ალვაჲ და ეგევითარნი აქა ამას საკათალიკოზოსა ეკლესიასა შინა და სოფიანმიდისა მიჰრონსა თანა დასტურად. თუ კულა სხუაგნით სადათ-მე იერუსალჴმით ანუ სხუთ რითმე ეკლესიით იპოვოს სხუაგჴური რაჲმე შეზავებაჲ, ანუ უმეტესნი და უძკრესნი ნივთნი იგიცაჲ კეთილივე არს და შეწყნარებულ, თვნიერ ესემცაჲ ოდენ ნუ არს, რაჲთა წმიდისა მის ზეთისაგან კიდე სხუაჲ, რაჲცა იპოებოდა რაჲთურთით მიჰრონსა თანა, ანუ-მცა სქელი რაჲმე იყო და ლაბაჲვითა, რომელი ესე უცხო არს და განსაგდებელ.

ჯერ-არს უწყებაჲ, ვითარმედ ბალასინი ზეთი ეგვპტისაგან კიდე არასადა იპოვების სხუ-აგან პირსა ზედა ყოვლისა მიწისასა და იგიცა ერთსა შინა ნალკოტსა აზიზისასა ნისრს და ქუეყანაჲ ეგვპტისა სოფლოანი თვნიერ ქალაქსა იაკობიკი არს ყოველი და ვითარ-ესე იტყვან მუნნი: იგი იაკობნი თავიეთ მიჰრონსა თანა სხუესა არარაჲს ურთვენ თვნიერ ბალასინსა ოდენ ზეთსა სხუაჲსა რაჲსმე უცხოსავე და იფსა-რე ზეთსა და მოინათლვიან უფროსლა და იბნე-ლვიან და თვსთაცა ნათესავთა ||

12r და სარწმუნოებისა მათისა ზიართა ყოვლით კერძო წარსცემენ, რომლისათვს საგონე-ბელ არს, თუ მათითა მიზეზითა დაუდგაჲ კათოლიკე ეკლესიასა. თუ ნამდულ ჰქონება ოდეს წესვად რთვა ბალასინსა.

შეისწავე, ვითარმედ მას მას წელიწადსა საჭმარებელი და წარს[ა]გებელი⁴³¹ მიჰრონი ესე არს, რომელსა ზედა ან წინა წელიწადსა კურთხეული იგი მიჰრონი მოეგებვის მდღლისა მიერ და კურთხევა არცა საკურთხეველად შეღებაჲ სხუაჲსა არა რომელსა მყნა თვნიერ მას ოდენ ერთსა აღაბასტრსა, რომლისა-იგი განგებაჲ ესერაჲ ქუჴმით დაგვწერია, ხოლო სხუაჲთა მათ კურთხევაჲ არს კურთხეულისა მის მიჰრონისა თანა ჩართვა.

საჭმარ არს ცნობად, ვითარმედ კათოლიკე ეკლესიასათა შინა არა ხოლო აქა მცხეთას სუჴტსა ცხოველსა შინა, არამედ სოფიანმიდასა და ანტიოქიასცა და იერუსალჴმსა და ყო-ველთა სამიტრაპოლიტოთაჲ ეკლესიათა და დიდთა მონასტერთა, სადაცა სიმრავლისათვს ერისა მზიარებელისა დიადი იქმნების შეწირვაჲ წმიდისა მსხუჴრპლისა, ყოვლითგან მღვმენი არიან შექმნილნი, ორმონივითა შინაგან წმიდად მოგლესილნი და მოკაზმულნი, მახლობელად წმიდისა ტრაპეზისა, რომელი დგას სადიაკონესა შინა, სადა-იგი ჰყოფენ დაგებასა წმიდისა შესაწირავისასა უფროსლა ქუეშეჴ კერძო წმიდისა ტრაპეზისა და რაჴამს დაჴმატდეს შეწი-რული სინმიდე, ჴორცი გინა სისხლი, არღარაჲ იკადრებენ ნამეტავად ჴმევასა მისსა, არამედ ჴურიმელსა შინა შთაუსუჴნებენ, რომელსაცა საქმესა ამის გამო წმიდად საფლველად სახე-ლ-სდებენ, ვითარ-იგი არცაჲ ჴეშმარიტებით, ეგრეთვე უკუეთუ ობისა მოკიდებაჲ, ანუ შესუ-ლებაჲ რაჲმე შეემთხვოს ამისთვსცა ამასვე ჰყოფენ.

აღაბასტრი ჴურჴელსა ჰრჴვან კურთხეულისა და გასრულებულისა მიჰრონისასა. და უფროსლა რომლითა-იგი კურთხეულ-იყოს მიჰრონი და არა თვთ წმიდასა მიჰრონსა. პირვე-ლისა მის ჴურჴლისაგან აღავსონ რაჲ აღაბასტრი, ქუჴ რომელი დარჩეს, უფრო ჰატიოსანი არს სხვსა წარდისასა, ვინაჲცა მუნით მიეცემის წარდი ევლოგიად მეფეთა და დედოფალსა და თვთ კათალიკოზსა და სხუაჲთა დიდ-დიდთა მღდელთმთავართა. უწყებაჲ საჭმარ⁴³² არს, ვითარმედ ჴურჴელნი იგი სავსენი, რომელ დარჩენ წარდითა წმიდისა მიჰრონისათა, რომელთა ზედა არა მოეგოს პირველ კურთხეულისა მის მიჰრონისაგანი, მათი ეგრეთვე განუზავებელთა დამარ-ხვაჲ ჴერ-არს. სწეულთაჲთვს და უძღურთა და რომლითავე საღმობითა ტკივნეულთა, რაჲთა წარღლებდენ მნეთაგან ეკლესიისათა და იცხებდენ და ნუგეშინის იცემდენ, რომელი-ესე ყო-ვლითურთ უღონო არს საკადრებელად კურთხევითა გასრულებულისა მიჰრონისათვს. და რო-მელსა თანაერთოს კურთხეულისა მისგანი და კუალად უკუეთუ განზავებულთა მათ კოკათა შინა მოაკლდებოდის მიჰრონი, მათ ზედაცა მუნითვე საჭმარ-არს მოგებაჲ განუზავებელთა მათ ვიტყვ კოკათაგან. ხოლო ლიტონითა ზეთითა და რომელი არა ამათ სულნელთა მიერ ესე-ვითარად გამომგებარ იყოს, გინა წარდისა, ანუ თვთ წმიდისა მიჰრონისა განზავებაჲ და თანა

⁴³¹ წარსგებელი

⁴³² სამარ

რთვად ყოვლად უჯერო არს, ხოლო ნარდი და მიჰრონი ესრეთ განიყოფებიან ურთიერთას, რამეთუ უკურთხეველსა მას ნარდი ეწოდების, ხოლო რაჟამს იკურთხოს, ანუ კურთხეულითა განიზაოს, მაშინ მიჰრონი სახელ-ედების, რომელთაჲ სხუაჲ, არცა ერთი რაჲ აქუს განყოფილებაჲ.

ესთენ არიან ლოცვანი წმიდისა მიჰრონისანი და ესრეთ წესი კურთხევისა მისისა, ხოლო ჩუენ, ქართველთა, ესრეთ მოგუცემაჲ და გვისწავია სოფიანწმიდისა და იერუსალჴმისა და ანტიოქიელთა ეკლესიისაგან. ესთე ||

13 რ ნ არს წესი წმიდისა მიჰრონის კურთხევისა და ესთენ ლოცვანიცა და თქუან, ვინათგან მოგცემიათ⁴³³ და განსწესება ეკლესიასა თქუენსა ამისითა წესითა გიღირსთ კურთხევაჲ წმიდისა მიჰრონისა.

შეისწავე: „ვითარმედ კურიაკესა მენელსაცხებელთასა გარდამოიღონ ქუაბი მიჰრონისა მის კურთხეულისა და შთაასხან სპილენძისა კოკათა შინა და მისცეს კათალიკოზმან შემოსილსა თითოსა მღდელთმთავარსა და ეტკრთოს-რაჲ მღდელთმთავართა მათ წარმოვიდენ მუნ ქუაბითგან და იტყოდინ მგზავრ ოხითა, იბაკოჲსა მენელსაცხებელთა კურიაკისასა. და შემოუარონ გარემო სუჴტსა ცხოველსა და გალობდენ ოხითა იბაკოჲსა სუჴტის ცხოველისასა და მერმე დასდგან წინაშე მისსა კოკანი იგი, რომელი უტკრთავსთ მღდელთმთავართა და ოდეს დასრულდეს საღმრთოჲ ჟამისწირვაჲ წარიღონ კოკანი იგი და დაკრძალონ განმზადებულსა განკუთვნილსა ადგილსა და, ოდეს ვისმე ენებოს, მიეცინ“.

მოსეს მიერ მიჰრონი სარწმუნოებისა

სარწმუნოებისა მიჰრონი, რომელი მოსემ მოიღო ბრძანებითა ღმრთისაჲ მიერითა პირველად, რაჲთა ცხებითა მით დაადგენდის მღდელთმთავართა და მღდელთა ამისთვისცაჲ დავით იტყვს, ვითარცა თავსა ზედა გარდამომავალი წუჴრთა ზედა აჰრონისთა. რამეთუ ესეცაჲ არს მოუდუღებელი ოთხთა ფერთა წამალთაგან: ა. ზმირინის ყუავილი; ბ. კინამოს სულნელეებაჲ; გ. ირეოს კალამუ სულნელეებაჲ; დ. ზეთისხილის ზეთი.

უკუეთუ გენებოსთ სარწმუნოებაჲ, უწყოდეთ და, თუ გინდათ, საიდუმლოდ, უკუეთუ არავინ იყვნენ ფილოსოფოსნი კაცნი, ანუ სწავლულნი, ესენი არ მოდუღებებიან. ამისთვის მოსემ საიდუმლოდ უწოდა და **დაანესაჲ**. ჭურჭელი მიჰრონისა არს ალაბასტრი, ხოლო ალაბასტრი ბროლისა უნდა იყოს მთელი, რომ გაბზარული არსად იყოს.

⁴³³ მოქცემიათ

ლექსიკონი

ა

ალაბასტრი მირონისთვის გამოყოფილი ჭურჭელი: „ალაბასტრი ჭერჭელსა ჰრქვან კურთხე-
ულისა და გასრულეულისა მიჰრონისასა“; „ხოლო ალაბასტრი ბროლისა უნდა იყოს მთელი,
რომ გაბზარული არსად იყოს“ Q-1069 . იხ. ტაკუკი

ალვა სულნელი: „ძვრნი სულნელნი: ალვა“ Q-1069

ამბარი სულნელი: „ძვრნი სულნელნი... ამბარ“ Q-1069

ამნული აქ: გამგებლად დანიშნული: „რომელი არა უწყნითა საჩინოთა და უჩინოთა ქველისა
მოქმედებათა ჩუენდა მომართა ქმნულთა ჩვენადა ამნულთა“ H-2089; იხ. მნობა

აპყრობა, აღპყრობა: აღმართვა, აშვერა, გაშლა: „სერაბინნი ექვესერულნი, მრავალ თვალნი,
აპყრობილნი ფრთებითა“ H-2089

აპყრობილი იხ. აპყრობა

არაარსი არარსებული: „რომელმან არაარსისგან არსად მომიყუანე ჩუენ“ H-191, H-511

არსი მყოფი, არსებული: „რომელმან არაარსისგან არსად მომიყუანე ჩუენ“ H-191, H-511

ასამაღლებელი არის ხმამაღლა წარმოსათქმელი მოკლე ლოცვა: „ითქუაჲს ... ასამაღლებელი
ესე კათალიკოზისაგან“ Q-1069

ასპიტი გველი, იქედნე: „შობილნო ასპიტისანო, ებრაელთა მივეც სჯული და კურთხევა“ H-520

აუარება იხ. აღსაარება

აფპყრობილი იხ. აპყრობილი

აღეღების იხ. აღება, აღღება

აღება, აღღება ამაღლება, აწევა: „რამეთუ აღებულ არს ქუეყანით ცხორებაჲ მისი.“ H-511

აღმართება ამართვა, ამაღლება: „წმიდა არს უფალი, რომელმან მოავლინა ჩუენ ზედა ნიშები
... აღმართებად ერისა“ H-1328

აღმქუმელი აქ: მიმღები „თხოვათა აღსრულებისა აღმქუმელო“ H-191

აღსაარება აღთქმა, მადლობა, აქ: აღიარება: „აუარებდეთ ცოდვათა თქუენტა, საწყალო-
ბელნო“ H-1328

აღოცვა, აღწოცვა აღმოფხვრა, ამოშლა: „მე აუწოცონე ცოდვანი მისნი, რაოდენნიცა იქმნენ.“
H-520; „სხუასაცა სოფელსა, უკუეთუ ჰქონდეს ცოდვანი უფლისა თვისისაგან, მე აღუწოცნე“ H
-1328

ბ

ბალასინი ზეთი: „...ნივთი ერთოს ვითარ-იგი არს ბალასინი ზეთი“ Q-1069

ბარძიმი სასმისი, ზიარების ჭურჭელი: „ბარძიმსა ჯუარი დასწეროს“ H-191, H-511

ბარიმ-ფეშხუმი ბარძიმი და ზიარების დროს მასთან ერთად სახმარი ლითონის თევზი: „დაა-
წყონ ბარძიმ-ფეშხუმი ყოველი წესისაებრ თვისისა“ Q-1069

ბეღითი ამაო, ფუჭი: „გაუტევეთ საქმე, რომელი იპოვებისბეღითი“ H-1328

ბროჭი ონკანი: „ეპყრას ბროჭი, რომელსა ბერძულად ჰქვან ორკან“ Q-1069

ბჭობა გასამართლება, სჯა: „ოკუეთუ არა გაუტეოთ ბჭობა უსამართლოჲ, ბნელი ცოდვისა,
შვილნი თქუენ[ნი] ჭამდენ მიწასა ქუეყანისასა“ H-1328

გ

გამომგბარი მოხარშული: „ღვნითა გამომგბარი“ Q-1069

გამცენ (VO²) იხ. მცნება

განახუნეთ იხ. განხუმა

განხუმა გაღება, გახსნა: „განვახუნე ცანი და ვნკიმო ქვიშაჲ და ცეცხლისა წყალი მფოფინარც.“
H-520

განსუენება აქ: დაფენა, დაშვება: „გარდამოჭდა წიგნი ესე და განისუჭნა მას ზედა“ H-1328; აქ: დამშვიდება, მოსვენება: „აუარებდეთ ცოდვათა თქუენთა, სანყალობელნო. გაესუენეთ, გაესუენეთ, გაესუენეთ“ H-1328

განქარება აქ: გაქრობა: „და აპრილს ათშვიდმეტსა გავქარო იფქლი და ღვინო“ H-520

განწყობილება დანყობა, წესი: „რომელმან დაამტკიცენ ცათა შინა განწყობილებანი“ H-191

გარდამავალი დამნაშავე, კანონის დამრღვევი: „იქმნენით თქუენ გარდამავალ და არა მსმენელ“ H-1328

გარდამოჭდომა ჩამოსვლა: „გარდამოჭდა წიგნი ესე და განისუჭნა მას ზედა“ H-1328

გარემო, გარემო გარშემო, ირგვლივ: „რომელნი გარემო ჩემსა დგანან“ H-520

გატევება, განტევება გაშვება: „გაუტევეთ საქმე, რომელი იპოვების ბედითი“ H-1328

გეგულების იხ. გულება

გემო „სიტკბო, სიმწარე, სიმლაშე, სიმჟავე“(საბა): „არა ვინა არსა ღირსთა ჯორციელი გულისთა-ქმნათა და გემოთა წარდგომად“ H-2089

გლა დანაყვა: „დაინყების ...წონაჲ, ჭრაჲ და გლაჲ და წყვაჲ მათი...“ Q-1069

გოდორი აქ: მონწილი ჭურჭელი, რომელშიც ყრიდნენ მოდულებული ზეთის მასალას: „დაჰკიდონ საშუალ მისსა გოდორი“ Q-1069

გონება აზრი, ზრახვა: „უფროჲს იყო გონებათა“ H-520

გულება, გულვება ნდომა, აზრად ქონება: „უკუეთუ ჳეწინგავაწმნე, სადა გეგულების დამალვაჲ“ H-1328

გულისა-ქმნა გონებით მიღებული გადანყვეტილება, განზრახვა: „არა ვინა არსა ღირსთა ჯორციელი გულისთა-ქმნათა და გემოთა წარდგომად“ H-2089

გულისწმის-ყოფა შეგნება, ცოდნა, განბრძნობა: „მისცემ მავედრებელთა სიბრძნესა და გულისწმისყოფასა“ H-191, H-511

გხადიან იხ. ხდა/ხადა

ღ

დაკრძალვა ფრთხილად შენახვა: „დაკრძალონ განმზადებულსა განკუთვნილსა ადგილსა“ Q-1069

დამარხვა დაცვა, შენახვა: „და მცნებანი ჩემნი არა დაიმარხნით“ H-1328

დამყარება დამტკიცება, დასახლება: „დაამყარა ღმერთმან სოფელი სამყაროთა ზედა, რაჲთა არა შეიძრას იგი უკუნისამდე“ H-511

დანივთება მასალად მომზადება: „იგი დანივთდეს“ Q-1069

დასაჯრდით იხ. დაჯერება

დაფნა მირონის სურნელი: „თანა-ჩაურთონ ფურცელი დაფნისა“ Q-1069

დანება დასველება: „უპირატესმან მოძღუარმან მათმან დაანოს პატრუქი წმიდა და შკდ ნათელსა კანდელსა“ Q-1069

დაჯერება აქ: დაკმაყოფილება, განმტკიცება: „დასაჯრდით ქმარი ცოლთა და ცოლნი ქმართა“ H-520

დედანული სახლის ჯალაბობა (საბა): „დედანოლობითა ლოცვად მიხვიდოდით კ[ჳ]რ[ია]კესა და პარასკეოსა“ H-520

დენდროლვანონი მირონის სურნელი: „თანა-ჩაურთონ ... დენდროლვანონისა ფურცელი იგიცა“ Q-1069

დიდებისმეტყუელება შესხმა, განდიდება: „დიდებისმეტყუელებისა შეწირვად შენდა“ H-191

დიდებისსიტყუაება ხოტბა, განდიდება: „ქერობინთა მიერ იდიდებისსიტყუაები და ყოველთაგან ზეშთა ცათა ძალითა თავყუანისიცემები“ H-191

დუხჭირი უშნო, ცუდი: „განინმიდნეს თავნი თჳსნი დუხჭირისაგან ცოდვისა“ H-1328

ე

ევლოგია კურთხევა, დალოცვა: „იცხოს მანცაჲ მუნით ევლოგია“ Q-1069

ერთგობილნი ერთად მოლაღაღე: „ზიართა ამათ და ერთხმობილთა ლოცვათა ჩუენდა მომნიჭებელი“ H-191, H-511

ექვესერულნი, ექუს-ექუს ფრთენი: ექვესფრთიანი: „სერაბინნი ექვესერულნი მრავალ თვალნი აპყრობილნი ფრთებითა“ H-2089

ერჳ ცული: „დაიჭრენ ნურილად ერჳთა“ Q-1069

ვ

ვარსამოფილლა მირონის სულნელი: „ჩაურთონ... ვარსამოფილლა“ Q-1069

ვარცლი აქ: ხის ღრმა ჭურჭელი, რომელშიც წრეტდნენ მოდუღებულ ზეთს: „მოიღონ ვარცლი დიდი შეშისა, რომელი დაიტევდეს 3 (8) მოდსა“ Q-1069

ვასხემობთ, ვსხემობთ იხ. სხმა

ვრულილოკიპერი მირონის სულნელი: „მოიხუნენ სამნი ესე ნივთნი ნმიდად განრცხილნი... ვრულილოკიპერი“ ... Q-1069

ზ

ზიარი მონაწილე, მოზიარე: „ზიართა ამათ და ერთხმობილთა“ H-191, H-511

ზმირინი გუნდრუკი, მური (ძვ. ბერძ. Ζμίρινα): „ესეცაჲ არს მოუდუღებელი ოთხთა ფერთა წამალთაგან: ა. ზმირინის ყუავილი“ Q-1069

ზრახვა აქ: ბჭობა, ლაპარაკი: „ან მოიქეცით ... ენათაგან თქუენტა, რომელნი ზრახვენ ურცხვნელად“ H-1328

თ

თანად ერთად: „მშკდობისათჳს თანად ყოვლისა სოფლისა... უფლისა მიმართ ვილოცოთ“ H-191

თანადიდებისმეტყუელება ერთობლივად შესხმა, განდიდება: „ყავ შესლვასა... თანადიდებისმეტყუელებად სახიერებისა შენისა“ H-191

თანამდები აქ: ვალი: „ღირს მყვენ ჩუენ ... თანამდებისა თაყუანისცემისა“ H-191

თაჯური არაბული: „შეზავებულთა სულნელთა და წამალთანი სამითა ენითა: ბერძულითა, თაჯურითა და ქართულითა... დაგვიწერია“ Q-1069

თევში თევში: „რომელ ალი გამოვიდოდის თევშითა“ Q-1069

ი

იაკობიკი იაკობიტი, მონოფიზიტთა ერთ-ერთი განშტოება: „ქუეყანაჲ ეგჳპტისა სოფლოანი თჳნიერ ქალაქსა იაკობიკი არს ყოველი“ Q-1069

იაკობნი (ნ/თ მრ.რ) იხ.: იაკობიკი

იბაკოჲ ტროპარი: „გალობდენ ოხითა იბაკოჲსა“ Q-1069

იდიდებისმეტყუელები იხ. დიდებისმეტყუელება

იდიდებისსიტყუაები იხ. დიდებისსიტყუაება

ირეოსი კასია: „რამეთუ ესეცაჲ არს მოუდუღებელი ოთხთა ფერთა წამალთაგან... ირეოს კალამუ სულნელეჲა“ Q-1069

კ

კადნიერება გაბედვა: „და ღირს მყვენ ჩუენ, მეუფეო, კადნიერებითა დაუსჯელად კადრებად“ H-511

კადნიერი გაბედული, თამამი: „მაშინ კადნიერ ვიქმენ და ვიკადრე დაწერად ჳელთმეუხებელსა ამას“ H-1328

კალამოკრინონ მირონის სულნელი: „სამნი ესე ნივთნი წმიდად განრცხილნი და დიდითა მოსწრაფებითა განწმენდილნი: ვრულილოკიპერი - ლიტრა ლე (35), რაზდონრიზარინ - ლიტრა ე (5), კალამოკრინონ - ლიტრა ე(5)“ Q-1069

კარიოფილა მირონის სულნელი, მიხაკი: „ჩაყარონ... კარიოფილა“ Q-1069

კასტორი ძვირფასი გადასაფარებელი: „ალაბასტრი იგი წმიდისა მიჰრონისა დაბურვილი ... კასტორისაჲ სტავრისაჲთა“ Q-1069

კეთილმითუალული იხ. მითუალვა

კეთილსაბანელი აქ: ემბაზი, სანათლავი: „ღირს ყვენ იგინი ჟამსა შინა კეთილსაბანელსა მეორედ შობისასამოტევებასაცოდვათასა“ H-511

კერეონი დიდი სანთელი „კერეონიცა ენთებოდის კელაპტრიტა“ Q-1069

კეცი საჭურჭლე მინა: „ზეთი იგი... მოდულეებული და დაწმედილი მათ კეცისა ჭურჭელთაგან კუალად შთაასხან ქუაბსავე შინა“; „მოიხუნენ ჭურჭელნი კეცისანი“; „ჭურჭელსა ჩაასხან კეცისასა“ Q-1069

კიდე გარდა: „ეგვტისაგან კიდე არასადა იპოვების სხუაფგან“ Q-1069

კიდექცევა აქ: განდგომა, განზე ყოფნა: „კვრიაკისა ჩემისათჳს ... რომელი მე მიგეც თქუენ და განიშორეთ და ეკლესიათა კიდექცევისათჳს“ H-1328

კილამონისტური მირონის სულნელი: „ჩაყარონ...კილამონისტური“ Q-1069

კინამო დარიჩინი : „ესეცაჲ არს მოუდულეებული ოთხთა ფერთა წამალთაგან... ბ. კინამოს სულნელებაჲ“ Q-1069

კმა საკმარისი, აქ: ღირსი: „კმა-მყვენ ჩუენ შეწირვად შენდა ძღუწნთა“ H-191

კმა-ყოფა იხ. ყოფა

კონდაკი ლოცვა: „მერმე თქუან კონდაკი ყოვლად წმიდისა“ Q-1069

კრიპიდი: „ხოლო კათალიკოზი აღჴდეს კრიპიდსა“ Q-1069

კუჭრექსი, კვერექსი საერთო სავედრებელი საეკლესიო ღვთისმსახურებაზე, რომელსაც დიაკონი ლოცვით წარმოთქვამს: „არცა ეწყოს დიაკონსა ჯერეთ საფასნეთა ზედა თქუმად კუჭრექსისა“ Q-1069

კვრიაკე აქ: კვირა დღე: „კვრიაკესა ცისკრად...კუალად აღდგენ და ნახონ“ Q-1069

კურკუმი მირონის სულნელი: „ჩაურთონ... კურკუმი“ Q-1069

ლ

ლადანა მირონის სულნელი: „მიიღონ საკმელი ლადანაჲ“ Q-1069

ლალაი, ლალვა ცილობა, ჩხუბი: „და შეჰრთონ ლალაი და შფოთ“ H-1328

ლიტონი აქ; სუფთა, მინარევეების გარეშე: „ლიტონითა ზეთითა“ Q-1069

ლიტრა სანყაო: „პირველჟამური“ რომაული ლიტრა 12 უნკიას ან 72 დრაჰკანს იწონიდა (საბა): „ვრულილოკიპერი - ლიტრა ლე (35), რაზდონრიზარინ - ლიტრა ე (5), კალამოკრინონ - ლიტრა“ ე(5)“ Q-1069

მ

მამასახლისი წინამძღვარი: „უსამართლონო, წყეულ იყავნ მამასახლისი, რომელი არა მოვიდოდის ეკლესიასა ღმრთისასა“ H-1328

მაოტებელი განმდევნელი, გამაქცეველი: „იყვნენ ყოველთა უკეთურთა და არანმიდათა სულთა მაოტებელ“ Q-1069

მართლმკვთეობა სამკვეთლოში სწორი მოქმედება: „სახელით, რომელნი მომადლე წმიდათა შენთა ეკლესიათა მშკდობით... მართლმკვთეობით“ H-511

მალნიტი მაგნიტი: „ვითარცა მალნიტნი რკინაჲ, ეგრეთვე ორთველი მისი მიიზიდავს სულისაჲ ცეცხლისასა“ Q-1069

მაცხოვარი მაცოცხლებელი: „უფალი ჩუენი იესუ ქრისტე მოავლინე მაცხოვრად“ H-511

მაჭირვებელი შემანუხებელი, შემავინროებელი: „ვაჲ თქუენდა, მაჭირვებელნო, თქუენ აჭირვებთ გლახაკთა“ H-1328

მეცნიერება ცოდნა, გულისხმიერება, ჩანვდომა: „სრულ-ყვენ. აწინდელასაცა ამას სანუთროსა მეცნიერებასა ჭეშმარიტებისა შენისა მომცემელმან“ H-191

მეტრაჲ წონის ერთეული: „მან უნდა დაიტიოს 22 მეტრა ღვინო და ზეითუნის მწვანე ზეთი 15 მეტრა“ Q-1069

მზრახი იხ. მზრახუალი

მზრახუალი მოლაპარაკე, მრჩეველი: „გაუტევეთ საქმე ... მზრახუალნო, ღვთის მარისხებელნო“ H-1328

მიგიხონე (VO₂) იხ. მიხუმა

მითუალვა მიღება, შეწყნარება, მითვლა: „ღირს-მყვენ ჩუენ პოვნად მადლსა წინაშე შენსა კეთილმითუალულ ყოფად შენდა მსხუწრპლი ჩუენი“ H-191

მიქცევა მიბრუნება, დაბრუნება: „შეშინდითა და მიიქცითა პარასკევსა“ H-520

მიიქცითა იხ. მიქცევა

მიხუმა წაღება, მიყვანა: „არაღარა მოვავლინო სხუჲ წიგნი ჩემი ... რომელნი გაქონანა, იგინიცა მიგიხონე“ H-520

მკალი კალია: „და კუალად მოვავლინო თქუენ ზედა ...ქვაჲ და სეტყვაჲ, მკალი და მუმლი“ H-1328

მლხინებელი შემნდობელი, მპატიებელი, ცოდვათა განმწმედელი: „არა ვინა არსა ღირსთა ჯორციელი გულისთა-ქმ[ნა]თა და გემოთა წარდგომად ანუ მლხინებელად“ H-2089

მნთებარი აალებადი: „ადვილად მნთებარითა და ღბილითა შეშითა“ Q-1069

მნობა მეურნედ, გამგებლად ყოფნა. შდრ.: ლუკა, 16: 2—8

მოდა იხ. მოდი

მოდი თხევადისა და მარცვლეულის საწყაო: „მოდი ლიტრა ორმოცი“ Q-1069

მოვლინება მოყვანა, მოგზავნა: „კუალად მოვავლინო თქუენ ზედა რისხვაჲ“ H-1328

მოკალული ლითონის ჭურჭლის შიდა მხარე კალით დაფარული: „ქუაბი ... იყოს ყოვლითურთ მრთელი და უზადოჲ და სრულობით მოკალული შინაგან“ Q-1069

მოსავი მოიმედე: „ნუ დამიტეობ მოსავთა შენდამი“ H-1328

მოსარჩლე მოდავე: „ვაჲ, ვაჲ, მღდელსა ბედით მზრახსა და მოსარჩლესა“ H-1328

მოსრვა მოსპობა, ამონყვეტა: „და მოისრნეთ ჰავითა სენითა“ H-520

მოუნუსრველი ერთიანი, მთლიანი: „ქუეშჳ ... იყოს ... მოუნუსრველი“ Q-1069

მოუფისავი გაუგლესავი, შეუგლესავი: „მოიხუნენ ჭურჭელნი კეცისანი მოუფისავნი“ Q-1069

მოქცევა აქ: მობრუნება: „ან მოიქეცით გზათაგან თქუენთა ბოროტთა“ H-1328; „მოიქცით და შეინანეთა ყოველი ცოდვაჲ“ H-520

მოყუნტუზული მოტმასნილი: „ქადაგსა ებაროს და ქადაგსა ეცვას მოყუნტუზული ჩაჩი“ Q-1069

მოციქული აქ: სჯულის მასწავლებელი: „იკითხვიდეს წმიდასა ამას მოვლინებულსა ღმრთისსა მოციქულსა“ H-1328

მონამე აქ: მონმე: „ვაჲ ცრუ მონამეთა, რომელთა უსამართლოდ წამონ“ H-1328

მსთუა: „მსთვადი და მცხუჳ. ესე არს დილასა და საღამოს მარგებელი ნჳმაჲ“ (საბა): „და მოგცე თქუენ ნჳმაჲ, მსთუადი და მცხუჳდი“ H-1328

მსხემობა მკვიდრობა, მწირობა, დამკვიდრება: „მოიწსენენ, უფალო, ქალაქსა ამას შინა, რომელსა ვასხემობთ“ H-511

მუმლი კოლოთა გვარის სისხლის მწოველი მწერი: „მოვავლინო თქუენ ზედა ... სეტყვაჲ, მკალი და მუმლი“ H-1328

მუნნი (ნ/თ. მრ.) იქაურები: „*ვითარ-ესე იტყვან მუნნი*“ Q-1069
მურტი მირონის სულნელი: „*მურტისაჲ ფორცელი*“ Q-1069
მუშკი სულნელი: „*ძვრნი სულნელნი... მუშკ*“ Q-1069
მფოფინარე აქ: მდულარე: „*და ვწვიმო ქვიშაჲ და ცეცხლისა წყალი მფოფინარე.*“ H-520; „*ზეცით, უჩუწნოს ცეცხლისა უღელი მწართათვსთა ზედა დაუცხრომელად მფოფინარე ცეცხლისაჲ*“ H-1328
მღვმე კლდის ორმო: „*მღვმენი არიან შექმნილნი ორმონივითა*“ Q-1069
მცნება გაფრთხილება, ბრძანება: „*დაიმარხოთ დღე დიდი კვრიაკე, რომელი გამცენ თქუენ დამარხვად*“ H -1328
მცხუედი იხ. მსთუა
მვედრობა ერი, ჯარი: „*მვედრობა ანგელოზთა და მთავარანგელოზთა*“ H-191

ნ

ნაგბოლი მოხარშული: „*ღვნისა მის თანა ნაგბოლისა*“ Q-1069
ნამეტავი აქ: ზედმეტი, დარჩენილი, გამოუყენებელი: „*ნამეტავსა შეწირულისა სინმიდისასა შთასდებდენ*“ Q-1069
ნარდი მირონისთვის მოდუღებული უკურთხეველი სურნელოვანი ზეთი: „*უკურთხეველსა მას ნარდი ენოდების*“ Q-1069
ნარცხი ნარეცხი: „*ნარცხი მისი შთაასხან წმიდასა საფლავსა*“ Q-1069 იხ. საფლავი
ნასარი წვრილი თეთრი ვარდი: „*ჩაურთონ ნასარი*“ Q-1069
ნაცვალად მაგიერ: „*შენ იგინი ნაცვალად აღიდენ ღმრთეებითა*“ H-191
ნელსაცხებელი ზეთი, მირონი: „*თავსა ზედა ნელსაცხებელი წარმოცალიერებულ არს*“ Q-1069
ნივთი მასალა: „*ნივთნი ოცდაოთხსა მეტრასა ჩამავალსა სამიჰრონესა ქუაბსა*“ Q-1069. იხ. დანივთება
ნისრი ეგვიპტე ანუ მისრი: „*ბალასინი ზეთი ეგვიპტისაგან ...არასადა იპოვების სხუაჲგან პირსა ზედა ყოვლისა მიწისასა და იგიცა ერთსა შინა წალკოტსა აზიზისასა ნისრს*“ Q-1069
ნიში აქ: ნიშანი: „*უფალი ყოველთაჲ, რომელმან მოავლინა ჩუენ ზედა ნიშები და სასწაულები*“. H-1328
ნიჭი საჩუქარი: „*წინაჲ განენყო მას დიდებული ნიჭი ძელი ჯუარისა*“ Q-1069

ო

ოდიკი ტრაპეზის მაგიერს ანუ ტრაპეზის შემცვლელი: „*გარდააგდონ სანაწილითა წესისაებრ წმიდისა ტრაპეზისა, თვნიერ ხოლო ოდიკისა*“ Q-1069
ორკან[ი] ონკანი იხ. ბროჭი
ორმონი (ნ/თ მრ. რ.) ორმოები: „*მღვმენი არიან შექმნილნი ორმონივითა*“ Q-1069
ოსტორიზონი მირონის სულნელი: „*ჩაყარონ... ოსტორიზონი*“ Q-1069
ოძილი იხ. უძილი

პ

პერექელი საეკლესიო ჭურჭელზე გადასაფარებელი: „*დახურნის პერექელნი*“ H-511; „*დადგან მას ზედა ალაბასტრი იგი წმიდისა მიჰრონისა დაბურვილი პერექელითა*“ Q-1069
პერიპიტარინ[ი] ტარიანი ჭურჭელი: „*ტარედითა რათმე ფილითა სპილენძისათა, რომელსა ბერძულად ჰქვან პერიპიტარინ*“ Q-1069
პეტალი „*ოქრო-ვეცხლი და რაჲც ქალაღდის სითხედ შექმნილი*“ (საბა): „*ენეროს ოქროქსოილად ხატი სამეუფოსა სერობისა, ანუთუ ოქრო პეტალითა*“ Q-1069
პილპილი მირონის სულნელი: „*შთაყარონ...პილპილი*“ Q-1069

პირველითგანი დასაბამიერი: „ოდეს ღირს ვიქმენ სმენად ბრძანებასა უფლისა, ღვთისა ჩემი-სასა პირველითგანსა“ H-1328

პროტოპაპასი, პროტოპაპა მაღალი რანგის მღვდელი მართლმადიდებელ ეკლესიაში: „მათ თანა განვიდეს პირველი მღვდელთა პროტოპაპასი“; „იგი აკუმევედა-ლა პროტოპაპა“ Q-1069

ჟ

ჟამი დრო, დროის მონაკვეთი აქ: დღე-ღამე: „მოიქცა დღე იგი და იქმნა ღამე და იქმნა ბნელი ქუაყანასა ზედა ჟამ ერთ“ H-1328; „მაშინლა მიეცეს ჟამი საფასნეთა ზედა მდგომარეთა დიაკონსა თქუმად კუერექსისა“ Q-1069. საათი: „იდუღონ ამათ ყოველთა მერვით ჟამითგან დღისაჲ ვიდრე პირველად ჟამადმდე ღამისა, ვიდრემდის გარდაჯდესცაჲ პირველი ჟამი“ Q-1069.

ჟამისწირვა ღვთისმსახურება, ლიტურგია: „ელოდე მცირედ, ვიდრემდის ჟამი იწიროს“ H-1328

რ

რაზდონრიზარინ როზმარინი(?), მირონის სურნელი: „სამნი ესე ნივთნი წმიდად განრცხილნი და დიდითა მოსწრაფებითა განწმენდილნი: ვრულილოკიპერი - ლიტრა ლე (35), რაზდონრიზარინ - ლიტრა ე (5), კალამოკრინონ - ლიტრა ე(5)“ Q-1069

რვალი სპილენძი: „ჩაიყარნენ ჭურჭელსა რაჲსმე წმიდისა რვალისასა“ Q-1069

ს

საბანელი კონქი, ემბაზი, აბაზანა, საბანაო, სანათლაფი: „სცხე წმიდათა შენთა მოციქულთა და ... ეპისკოპოსთა და მღვდელთა და მათ მიერ ყოველთა შობილთა საბანელისა მის მიერ მეორედ შობის“ Q-1069 იხ. კეთილსაბანელი

საბერველი ქარის შესაბერავი: „ აღიქუას პროტოპაპასმან წმიდაჲ მიჰრონი საბერველითურთ მისით“ Q-1069

საბეჭური მოკლე მანტია, მაზარა (საბა): „და აღდგა ათანასე პატრიაქი, დაუფინა საბეჭური თჯი“ H-1328

სათნო-ყოფილი მოწონებული, შეწყნარებული: „მომეც ჩუენ ღირსებით მსახურებაჲ... მეოხე-ბითა ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობელის[ა]თა და ყოველთა საუკუნითგან სათნო-ყოფილთა შენთაჲთა“ H-191

საკუმეველი, საკმელი: „მიიღონ საკუმეველი ლოფიტი“; „მიიღონ საკმელი ლადანაჲ“ Q-1069

სამშეთქმულთა იხ. შეთქუმა

სამწერობელი: სამწერობელი არს, რაითაცა მწერთა და ბუზთა განაფრთხობენ, გინა დიაკონნი რომელ ეკლესიათა შინა უმწერობენ სინმიდეთა, ვითარცა მსგავსად ფრთეთა სერაბინთასა (საბა): „დიაკონთა აღაღონ თითო სამწერობელი“ Q-1069

სამწმიდა სამგზის წმინდა: „უფალო წმიდა ... რომელი სამწმიდითა ჳმითა სერაბინთა მიერ იგალობები“ H-191

სარეველი მოსარევი: „დაურიოს მისთვის შექმნილითა სარეველითა“ Q-1069

სარკინოზული არაბული: „სარკინოზულადცა დაგვწერიან“ Q-1069

სასარკინოზეთი არაბეთი: „სასარკინოზეთისა ქალაქთა შინა საჭირო არს სყიდა“ Q-1069

საფასე აქ: ნაკურთხი მირონი: „არცა ეწყოს დიაკონსა ჯერეთ საფასნეთა ზედა თქუმად კუჭრექსისა“ Q-1069

საფლავი წმინდა აქ: იხ. ჯურიმელი

საქმარი საქმე: „რომელმან ქმნა მცირედიცა, რაჲცარაჲ მესაქმარი კვრიაკესა“ H-1328

საყდარი ტახტი, სკამი, დასაჯდომი: „ნათელი არს ცეცხლის ფერი და ალი საყდრისა ღმრთისაჲ“ H-1328

საცეცხური საკმეველი ჭურჭელი, რომელშიც ინთება საკმეველი: „ მთავარდიაკონი საცეცხური რითა დგეს“ Q-1069

საცხებელი სურნელოვანი ზეთი, იდუმალი სულიერი მნიშვნელობით სულიწმიდის მადლი: „ყავ ესე საცხებელ, სულიერ საფარველ ცხოვრებისა, წმიდაჲ მყოფელ სულისა და ჯორცთა საცხებელ სიხარულისა“ Q-1069

სანუთრო წარმავალი, დროებითი, სააქაო: „ან სანუთროსა ამას შურისგებაჲ არა ჯერ არს“ H-1328

სანყევო სანყაო: „ჩუენ ოცდაოთხისა მეტრისა სანყევო დაგვწერია“ Q-1069

სახიერი კეთილის მოქმედი, ტკბილი: „დამკვდრებაჲ სულსა მადლისა შენისასა სახიერისა ჩუენ ზედა H-191; „მოივსენე, ვითარცა სახიერმან და კაცთა მოყუარემან ღმერთმან შემწირველმან“ H-511

სტავრა სირმის ნაქსოვი: „ალაბასტრი იგი წმიდისა მიჰრონისა დაბურვილი პერექელითა ძვრისა რაჲსმე კასტორისაჲ სტავრისაჲთა“ Q-1069

სულთქუმა ოხვრა, ნუხილი: „სულთქუმით გარდათარგმნეს იგი და წარიკითხეს“ H-1328

სუფევა მეფობა: „უფალი სუფევს, შუენიერებაჲ შეიმოსა“ H-511

სკინკილოზი, სუნგელოზი სასულიერო ტიტული, პატრიარქის თანაშემწე ბერი: „შეინანეთა სკინკილოზსა შემცოდებლნო“ H-520

ტ

ტაკუკი მცირე ჭურჭელი: „ალაბასტრი იგი, რომელსა ჩუენ ტაკუკად ვიტყვთ“ Q-1069

ტარედი ტარიანი: „ტარედითა რათმე ფილითა სპილენძისათა“ Q-1069

ტარიგი კრავი: „ვითარცა ტარიგი წინაშე მრავლისა თვისისა უწმობელი, ესრეთ არა აღეღებისპირისა თვისისაჲ სიმდაბლითა თვისითა“ H-511

ტატოსი მირონის სულნელი: „ ჩაყარონ... ტატოსი“ Q-1069

ტკეცი ცეცხლის ასაღები: „დაჰკიდონ საშუალ მისა გოდორი, მტკიცედ დანინული უწმარებელი ტკეცისა“ Q-1069

ტრიფსიდი მირონის სულნელი: „ შთაყარონ მათ შინა ტრიფსიდი ნულილად დანაყილი და გაცრილი“ Q-1069

ტყება მოთქმა, გოდება: „მაშინ იყო ტირილი და გოდებაჲ და ტყებაჲ ფრიად ღმრთისა მიმართ“ H-1328

უ

უზეშთაესი უმაღლესი: „უზეშთაესი პირველთა მათ“ H-1328

ურცხვინელი, ურცხვნელი ურცხვი, უსირცხვილო: „შეიჯერეთ და შეინანეთა, უწყალონო და უშიშნო და ურცხვინელნო, ძმათა მტერნო“ H-520

უფალი ბატონი: „სხუასაცა სოფელსა, უკუეთუ ჰქონდეს ცოდვანი უფლისა თვისისაგან, მე აღუწოცნე“ H-1328

უფროჲს უფრო მეტად: „უფროჲს იყო გონებათა“ H-1328

უქცეველი შეუცვლელი, ვინც ან რაც არ შეიცვალა: „აურაცხელისა კათმოყუარებისა უქცეველად კაც იქმენ“ H-191

უძილი ფხიზელი, უძილო: „თქუენდა იყოს ცეცხლი უშრეტი და მატლი ოძილი/უძილი“ H-520

უწმობელი უხმო, ხმაამოუღებელი: „ვითარცა ტარიგი წინაშე მრავლისა თვისისა უწმობელი“ H-511

უწყალო შეუბრალებელი: „შეიჯერეთ და შეინანეთა, უწყალონო და უშიშნო“ H-520

ფ

ფეშხუამი, ფეშხუემი, ფეშხუმი საზიარებელი დაბალფეხიანი თეფშის ფორმის ჭურჭელი, რომელსაც ლიტურგიის დროს იყენებენ ბარძიმთან ერთად: „მღვდელმან ფეშხუამსა ჯუარი დასწეროს“ H-511; „ფეშხუმსა დასდგმიდენ დაბურვილი თვისითა მით საბურველითა“ Q-1069
ფილი ტაშტი, როდინი: „ღვნოსა ზედა ჩაასხმიდენ ... ფილითა სპილენძისათა“ Q-1069
ფუცება დაფიცება, ფიცი: „ნუ ჰფუცავთ სახელსა ჩემსა დიდსა“ H-1328
ფურცელი აქ: ფოთოლი: „თანა-ჩაურთონ ფურცელი დაფნისა“ Q-1069

ქ

ქადაგი ქადაგების მთქმელი, „მაღლის ჳმით მასწავლებელი მაღლის ჳმით მძახელი“ (საბა): „ქადაგსა ებაროს და ქადაგსა ეცვას“ Q-1069
ქადება აქ: კვებნა, თავის მოწონება: „მე ვშურები და თქუენ იქადით“ H-1328
ქაფური სულნელი: „ძვრნი სულნელნი“ Q-1069
ქველისმოქუმედი კეთილმოქმედი, მოწყალე: „უფალი ჩუენი იესუ ქრისტე მოავლინე მაცხოვრად, მწსნელად და ქველის-მოქუმედად“ H-511
ქორკანდელი ჭალის ტიპის სანათი დიდი სასანთლეებით: „დაჰკიდონ ზედა კერძო მისსა ქორკანდელი“ Q-1069
ქსიროზინ ზავირინი მირონის სულნელი: „ჩაყარონ... ქსიროზინ ზავირინ“ Q-1069

ღ

ღალანგანი მირონის სულნელი: „ჩაყარონ...ღალანგან“ Q-1069
ღირსი შესაფერი: „ღირს მიჩინე მე მადლითა სულისა შენისა ნმიდისაჲთა“ H-191; „ველთაგანა ჩვენათა შეწირვა ღირს იჩინე“ H-2089
ღვთივდაცული, ღვთიულდაცული საღვთო ძალით დაცული: „კეთილმსახურისა და ღვთივდაცულისა“ H-511
ღმერთშემოსილი განმღრთობილი: „ნმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა, იოვანე ოქროპირისა“ H-191
ღოფიტი მირონის სულნელი: „მიიღონ... ღოფიტი“ Q-1069

ყ

ყოფა ქმნა, ქცევა, გება: „კეთილმითუალულ ყოფად შენდა მსხუტრპლი ჩუენი“ H-191
ყუნტიზული იხ. მოყუნტუზული
ყურედი ყურიანი: „მოიხუნენ... ყურედი იგი ფიალი“ Q-1069

შ

შარშაჲ ადრე ნაკურთხი მირონი: „ალაბასტრსა შინა ასხან პირველისა მის ჭურჭლისაგან, რომელსა შინა არა ჩაერთოს შარშაჲ კურთხეულისაჲ მიჰრონისაგანი“ Q-1069
შაშჰარჰამი მირონის სულნელი: „ჩაურთონ... შაშჰარჰამი ჳმელი“ Q-1069
შეთქუმა შეთქმა, შეერთება, პირის შეკვრა: „ორთა და სამშეთქმულთა“ H-191
შეკრძალვა აქ: ფრთხილად შენახვა, დაცვა: „გაჲ თქუენ, რომელნი ნათლისცემასა იქმთა და არა შეიკრძალეთ“ H-1328
შერტყმა მორტყმა, შესხმა: „უფალმან ძალი შეირტყა“ H-511

შენწყნარებული მიღებული: „უძვრესნი ნივთნი იგიცაჲ კეთილივე არს და შეწყნარებულ“ Q-1069
შთანყვამ აქ: დაწყება: „აკურთხე, მეუფეჲო, შთანყვამ ესე წმიდისა ამის საქმისა“ Q-1069
შურომა ჯაფა, კეთება, მუშაობა: „მე ვშურები და თქუენ იქადით“ H-1328
შეჯერება დარწმუნება, დაჯერება: „შეიჯერეთ და შეინანეთა, უწყალონო და უშიშნო“ H-520
შფოთი არეულობა: „და შეჰრთონ ლალაი და შფოთ“ H-1328

ჩ

ჩარდოსტალზნი მირონის სულნელი: „ ჩაყარონ... ჩარდოსტალზნი“ Q-1069
ჩაჩი ქუდი: „ქადაგსა ეცვას თეთრი მოყუნტუზული ჩაჩი“ Q-1069
ჩინება ნოდება, წვევა: „ღირს მიჩინე მე მადლითა სულისა შენისა წმიდისაჲთა“ H-191

ძ

ძრვა დაძვრა, აქ: შფოთი, ღელვა: „მინასა ნუ სძრავთა“ H-520

წ

წალკოტი ყვავილნარი, ბალი: „ბალასინი ზეთი ...იპოვების ..ერთსა შინა წალკოტსა“ Q-1069
წამება აქ: დამონება: „ვამ, ცრუ მონამეთა, რომელთა უსამართლოდ წამონ“ H-1328
წარდგომა დგომა, მოსვლა, ეკლესიის სამსახურებელთაგანი: „არა ვინა არსა ღირსთა ჯორციელი გულისთა-ქმნათა და გემოთა წარდგომად“ H-2089
წარმართება გამართვა, სწორ გზაზე დადგომა: „მიჰმადლე, ღმერთო ჩუენო, თანამლოცველთაცა წარმართებაჲ ცხორებისაჲ“ H-191
წარწყმედა მოსპობა: „მაშინ მოივლინა წყლითა რღუნაჲ ქუეყანასა ზედა და წარწყმიდნა ყოველნი“ H-520
წიდოანი, წიდოვანი თვიურის მქონე ქალი: „დედაკაცი წიდოანი, რომელი არა ღირს იყო შესლვად ეკლესიასა“ H-520, H-1328
წინადაგებული ძღვნად მირთმეული, აქ: შეწირული: „წინადაგებულთა ამათ პატრიოსანთა უფალსა ღმერთსა ჩუენსა შევსწირავთ“ H-511
წყლით-რღუნა წარღვნა, წყალდიდობა: „მაშინ მოივლინა წყლითა რღუნაჲ ქუეყანასა ზედა“ H-520

ხ

ხდა, ხადა ძახილი, ხმოვა, ღალადი: „რომელი შეინირავ მსხუჭრპლსა ქებისასა მათგან, რომელნი გხადიან შენ ყოვლითა გულითა“ H-191; „ღირს მყვენ ჩუენ, მეუფეო, კადნირებითა და უსჯელად კადრებად და ხადად შენდა“ H-511

ჯ

ჯელისამპყრობელი მხსნელი, მშველელი, შემწე: „მასწავლელო და გლახაკთა ჯელის ამპყრობელო, განამტკიცე და გონიერ-ყავ სული ჩემი“ H-191
ჯელსაფქავი ხელის წისქვილი: „ პილპილი, დაფქვლი ჯელსაფქავითა“ Q-1069
ჯმა-ყოფა ხმაური, დაყვირება: „ჯმა -ჰყავით ეკლესიასა შინა ცუდი“ H-520
ჯოჩინება თუხთუხი: „დუღდეს ფიცხლად ჯოჩინებითა“ Q-1069

ჯ

ჯერ-ჩინება: საჭიროდ მიჩნევა, გულგება: „ჯერ-იჩინე შეწირვად ჩემ ცოდვილისა მიერ და უღირსისა მონისა შენისა მიერ მსხუტრპლნი ესე“ H-191

ჯურიმელი ზიარების დროს გამოუყენებელი პურ-ღვინის საფლველი, ორმო: „ჯურიმელსა შინა შთაუსუტნებენ“ Q-1069

კ

ჰავი ცუდი, ავი: „და მოისრნეთ ჰავითა სენითა კვრიაკისა არა დაცვისათვის“ H-520

გამოყენებული ლიტერატურა:

აბულაძე 1973 = ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1973.

აბულაძე 1949 = ილ. აბულაძე. ქართული წერის ნიმუშები. პალეოგრაფიული ალბომი. თბილისი, 1949.

აგიოგრაფიული ძეგლები 1963 = ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები / საქ. სსრ მეცნ. აკად., კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწ. ინ-ტი. - თბილისი, წ. 1 : V-X ს.ს. / დასაბეჭდად მოამზადეს: ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელაშვილმა, ნ. გოგუაძემ, ლ. ჯიქიამ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანკიევმა და ც. ჯღამაიამ ; ი. აბულაძის ხელმძღვ. და რედ. - საქ. მეცნ. აკად. გამ-ბა, თბილისი, 1963.

აღმოჩენები 2005 = ახალი აღმოჩენები სინის მთაზე, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, შეადგინეს ზაზა ალექსიძემ, მზექალა შანიძემ, ლილი ხევსურიანმა და მიხეილ ქავთარიამ, ათენი, 2005.

აღწერილობა (A) 1973 = საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერები (A) კოლექცია, ტ. 1₁, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბილისი, 1973.

აღწერილობა (A) 1976 = საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერები (A) კოლექცია, ტ. 1₂, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბილისი, 1976.

აღწერილობა (A) 1950 = საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერები (A) კოლექცია, ტ. 4, კ. კეკელიძის რედაქციით, თბილისი, 1950.

აღწერილობა (A) 1955 = საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერები, (A) კოლექცია, ტ. V, აღ. ბარამიძის რედაქციით, თბილისი, 1955.

აღწერილობა (H) 1946 = საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია), ტ. I, ილ. აბულაძის რედაქციით, თბილისი, 1946.

აღწერილობა (H) 1948 = საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია), ტ. III, კ. კეკელიძის საერთო რედაქციით, თბილისი, 1948.

აღწერილობა (H) 1949 = საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია), ტ. V, აღ. ბარამიძის რედაქციით, თბილისი, 1949.

აღწერილობა (სსა) 1949₁ = საართველოს სახელმწიფო არქივები, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, შედგენილია პროფ. ს. კაკაბაძის და პ. გაგოშიძის მიერ აკად. კ. კეკელიძის რედაქციით, ტ. I, თბილისი, 1949.

აღწერილობა (სსა) 1950 = საქართველოს სახელმწიფო არქივები, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, შედგენილია პროფ. ს. კაკაბაძის და პ. გაგოშიძის მიერ აკად. კ. კეკელიძის რედაქციით, ტ. II, თბილისი, 1950.

აღწერილობა (H) 1950 = საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია), ტ. IV, კ. კეკელიძის საერთო რედაქციით რედაქციით, თბილისი, 1950.

აღწერილობა (H) 1951 = საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია), ტ. II, ილ. აბულაძის რედაქციით, თბილისი, 1951.

აღწერილობა (S) 1959 = ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექციისა, ტ. I, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბილისი, 1959.

აღწერილობა (S) 1967 = ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექცია, ტ. V, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბილისი, 1967.

აღწერილობა (S) 1969 = ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექცია, ტ. VI, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბილისი, 1969.

აღწერილობა (Q) 1957 = საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, მუზეუმის ხელნაწერთა ახალი (Q) კოლექცია, ტ. I, ილ. აბულაძის რედაქციით, თბილისი, 1957.

აღწერილობა (Q) 1958 = საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, მუზეუმის ხელნაწერთა ახალი (Q) კოლექცია, ტ. II, ილ. აბულაძის რედაქციით, თბილისი, 1958.

აღწერილობა (K) 1953 = ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი, ხელნაწერთა აღწერილობა, შედგენილია და დასაბეჭდად მომზადებული მუზეუმის მეცნიერი მუშაკის ე. ნიკოლაძის მიერ, ტ. I, რედაქტორი კ.კეკელიძე, თბილისი, 1953.

აღწერილობა (K) 1964 = ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი, ხელნაწერთა აღწერილობა, შედგენილია და დასაბეჭდად მომზადებული მუზეუმის მეცნიერი მუშაკის ე. ნიკოლაძის მიერ, ტ. II, რედაქტორი მ. ნიკოლეიშვილი, თბილისი, 1964.

აღწერილობა (სჯმ) 1987 = ახალციხის მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობა, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, მ. ქავთარიამ და ც. ჭანკიევმა, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბილისი, 1987.

აღწერილობა (Sin.) 1987 = ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია, ნაკვეთი III, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: რ გვარამიამ, ელ. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა, ლ. ხევსურიაძემ, ლ. ჯღამაიამ, თბილისი, 1987.

აღწერილობა (P) 2016 = რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის სასულიერო შინაარსის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს თინათინ ცერაძემ და ლელა ხოფერიამ, თბილისი, 2016.

აღწერილობა (სეა) 2016 = ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა (საქართველოს ეროვნული არქივის ხელნაწერთა ფონდი), ტ. I. შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: ქეთევან ასათიანმა, თამარ გაბუნია, თეონა გელაშვილმა, მაკა კირვალიძემ, ვერა შენგელიამ, მანანა ჭუმბურიძემ, თბილისი, 2016.

აღწერილობა (სეა) 2018 = ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა (საქართველოს ეროვნული არქივის ხელნაწერთა ფონდი), ტ. II. შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: ლიკა აბრალავამ, ქეთევან ასათიანმა, თამარ გაბუნია, მაკა კირვალიძემ, ვერა შენგელიამ, მანანა ჭუმბურიძემ თბილისი, 2018.

ბერიძე 1967 = ვ. ბერიძე, ძველი ქართველი ოსტატები, თბილისი, 1967.

ბერძენიშვილი 1966 = ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, თბილისი, 1966.

ბიბლია 2017 = ბიბლია, ძველი აღთქმა, ტტ. I-II, თბილისი, 2017.

ბიბლიური მცენარეები 2016 = ბიბლიური მცენარეები, არქიმანდრიტი ლაზარე (გაგნიძე-ღვალის), თბილისი, 2016.

გაბიძაშვილი 2011 = ე. გაბიძაშვილი, ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები, ბიბლიოგრაფია, ტ. 5, ლიტურგიკა, ჰიმნოგრაფია, თბილისი, 2011.

გაბიძაშვილი 2018 = ე. გაბიძაშვილი, ძველ ქართულ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერების კლასიფიკაცია და ბიბლიოგრაფია, თბილისი, 2018.

გიორგი მთაწმიდელი 1946 = გიორგი მთაწმიდელი, „ცხოვრება იოვანესი და ეფთვიმესი“, გამოსაცემად დაამზადა ივანე ჯავახიშვილმა; გიორგი მთაწმიდლის ენა იოვანეს და ეფთვიმეს ცხოვრების მიხედვით, აკაკი შანიძისა, თბილისი, 1946.

გლოველი 2015 = საქართველოს რეგიონებში დაცული ქართული ხელნაწერები, შემდგენლები: გრიგოლ გაგნიძე, შალვა გლოველი, დარეჯან გოგაშვილი, მაია კარანაძე, თამარ ოთხმეზური, ნესტან ჩხიკვაძე, შალვა გლოველის რედაქციით, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ეროვნული მუზეუმი, თბილისი, 2015.

გოგაშვილი 2006 = დ. გოგაშვილი, ხელნაწერი წიგნის დამზადება და მასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ტერმინი, საქართველოს სიძველენი N 9 (2006).

გუგუშვილი 2013 = შ. გუგუშვილი, იოანე ოქროპირის ჟამისწირვის ერთი ძველი ქართული თარგმანი, 2013: <https://www.academia.edu/4443199/>

დავითაშვილი 2007 = გ. დავითაშვილი, ქართული ჩვეულებითი სამართალი - ქართველოლოგიური იურიდიული დისციპლინა. სახალხო თვითმმართველობა საქართველოში. თბილისი, 2007.

დანელია-სარჯველაძე 1997 = კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, თბილისი, 1997.

დიდნი კურთხევანი 2002 = დიდნი კურთხევანი, ტ. I, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და სქოლიოები დაურთო ედიშერ ჭელიძემ, თბილისი, 2002.

დიდი სჯულისკანონი 1975 = დიდი სჯულისკანონი, თბილისი, 1975.

დოლიძე 1965 = ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბილისი, 1965.

ებრალიძე 2019 = ლ. ებრალიძე, ჟამისწირვათა შესახებ ექვთიმე ათონელის ერთი ცნობის ავთენტურობის საკითხისათვის: კადმოსი: ჰუმანიტარულ კვლევათა ჟურნალი, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 11 (2019).

ენციკლოპედია 1984 = ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 7, თბილისი, 1984.

ენციკლოპედია 1984ა = ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 8, თბილისი, 1984.

ენციკლოპედია 1985 = ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 10 თბილისი, 1986.

ვახუშტი 1885 = ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შევსებული ახლად შექმნილის არხეოლოგიურია და ისტორიულის ცნობებით, დ. ბაქრაძის მიერ, ნაწილი პირველი, ტფ., 1885.

თავაძე 2025 = შ. თავაძე, XVI საუკუნის გრაგნილი ხელნაწერის (H-521) კონსერვაციის ასპექტები, ACADEMIA, თბილისი, 2025.

თავაძე-მეგენიშვილი 2022 = შ. თავაძე, მეგენიშვილი ნ., ეტრატზე შესრულებული ფრაგმენტული ხელნაწერი გრაგნილების ინტერდისციპლინური თავისებურებები, სამეცნიერო ჟურნალი Scientia N3 (2022).

თავაძე 2010 = შ. თავაძე, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის კორნელი კეკელიძის მუდმივმოქმედი სემინარი, ქ. მიუნხენის (გერმანია) წიგნისა და ხელნაწერის კონსერვაციისა და რესტავრაციის ინსტიტუტში სტაჟირების შესახებ (IBR), თბილისი, 2010. <http://manuscript.ge/kekelidzis-seminari/>

თავაძე 2018 = შ.თავაძე, რ.კლდიაშვილი, ი.ჯიქიძე. მელნის მორფოლოგიური და ელემენტარული ანალიზი. საერთაშორისო კონფერენცია - ქართული ხელნაწერი მემკვიდრეობა, მოხსენებათა თეზისები. თბილისი, 2018.

თამარაშვილი 1995 = მ. თამარაშვილი, ქართული ეკლესია დასამაზიდან დღემდე. რედაქცია გაუკეთეს, წინასიტყვაობა დაურთეს და გამოსაცემად მოამზადეს ზაზა ალექსიძემ და ჯუმბერ ოდიშელმა, კანდელი, თბილისი, 1995.

თაყაიშვილი 1907 = ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, წიგნი პირველი, ტფ., 1907.

თაყაიშვილი 1910 = ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1910.

იმედაშვილი 2021 = ი. იმედაშვილი, ქართველ მოღვაწეთა ლექსიკონი, ტ. II, ეროვნული ბიბლიოთეკის გამოცემა, თბილისი, 2021.

ინგოროყვა 1941 = პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ტ. II, თბილისი, 1941.

კარანაძე 2002 = მ. კარანაძე, ქართული წიგნის ყდის ისტორია, თბილისი, 2002.

კეკელიძე 1918 = კ. კეკელიძე, კიმენი, იანვრის, თებერვლის, მარტის, აპრილისა და მაისის თვეთა ტექსტები, ტფ., 1918.

კეკელიძე 1980 = კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1980.

კვირიკაშვილი 2011 = ლ.კვირიკაშვილი, (ძველ)ქართულ-ლათინური დოკუმენტირებული ლექსიკონი, თბილისი, 2011.

კოჭლამაზაშვილი 1998 = ე. კოჭლამაზაშვილი, „მცირე კურთხევანი“, თბილისი, 1998.

კურთხევანი 1713 = კურთხევანი 1713, ვახტანგ მეექვსის სტამბა, თბილისი, 1713.

ლორთქიფანიძე 1973 = მ. ლორთქიფანიძე, ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბილისი, 1973.

მარგიანი 1999 = ს. მარგიანი, სვანეთის სულთა მათიანე (მატიანე სუანეთისაკრებისად), ძველის მოკლე ისტორიულ-არქეოგრაფიული მიმოხილვა, მრავალთავი: ფილოლოგიუ-ისტორიული ძიებანი XVIII (1999).

მაყაშვილი 1961 = ალ. მაყაშვილი. ბოტანიკური ლექსიკონი: მცენარეთა სახელწოდებანი. - თბილისი, 1961.

მგალობლიშვილი 1991 = კლარჯული მრავალთავი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო თამილა მგალობლიშვილმა, თბილისი, 1991.

მეგენიშვილი-თავაძე 2024 = ნ. მეგენიშვილი, შ. თავაძე, XII საუკუნის გრაგნილი ხელნაწერის H-1727 ინტერდისციპლინური კვლევა (ტექსტის პუბლიკაციისათვის) // ელექტრონული რეცენზირებადი ჟურნალი ფილოლოგიური კვლევები, 9 (2024).
<http://www.sciencejournals.ge/index.php/NJ/article/view/622>

მენაბდე 1980 = ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. II, თბილისი, 1980.

მესხია 1982 = შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, მნიგნობრობასთან დაკავშირებული ხელობანი (თავი IV), ტ. I, თბილისი, 1982.

მუზაშვილი-ოსაძე 2020 = ნ. მუზაშვილი, მ. ოსაძე, დიალექტურ ტერმინთა მომზადება ქართული ტერმინთბანკისათვის // ტერმინოლოგიის საკითხები IV (2020).

მუსხელიშვილი 1939 = ლ. მუსხელიშვილი, ვაჰანის ქვაბთა განგება, თბილისი, 1939.

ნარკვევები 1979 = საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, საქართველო XI-XV საუკუნეებში; რედაქტორები: ზურაბ ანჩაბაძე, ვიქტორ გუჩუა, თბილისი, 1979.

ორბელიანი 1991 = სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტ. I, თბილისი, 1991.

ორბელიანი 1993 = სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტ. II, თბილისი, 1993.

ოსეფაშვილი 2017 = ლ. ოსეფაშვილი, წმიდა ბასილი დიდის ჟამისწირვის გრაგნილის მხატვრულ-დეკორატიული გაფორმება, თბილისი, 2017.

პალიმფსესტები 2017 = ქართული პალიმფსესტები ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში. კატალოგი, ტექსტები, ალბომი. შეადგინეს: ლამარა ქაჯაიამ, ხათუნა გაფრინდაშვილმა, ციციხო გულედანმა, ნათია მიროტაძემ, დალი ჩიტუნაშვილმა და ირმა ხოსიტაშვილმა, თარგმნა თამარ ჟღენტმა. მთავარი რედაქტორები: ზაზა ალექსიძე, დალი ჩიტუნაშვილი. თბილისი, 2017.

პატარიძე 1965 = რ. პატარიძე, ქალაქის დამუშავების საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, პალეოგრაფიული ძიებანი, 1 (1965).

პატარიძე 1965 = ჭვირნიშანი და ქრონოლოგია: (ქართული წერილობითი ძეგლების დასათარიღებლად), ცისკარი N4 (1965). <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/123848>;

პატარიძე 1969 = რ. პატარიძე, ჭვირნიშანი "სამი მთვარე" XVII-XVIII სს. ქართულ ხელნაწერებში, პალეოგრაფიული ძიებანი, კრებ. N 2 (1969).

პატარიძე 1973 = ქართული ხელნაწერების ჭვირნიშანი „გვირგვინი“ XVI-XVIII სს. მრავალთავი: ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი II (1973) <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/258978>

სარჯველაძე 1995 = ზ. სარჯველაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, მასალები, თბილისი, 1995.

სილოგავა 1986 = ვ. სილოგავა, სვანეთის წერილობითი ძეგლები (X-XVIII სს.), ორ ტომად, მეცნიერება, თბილისი, 1986.

სურგულაძე 1972 = მ. სურგულაძე, სანერი მასალის აღმნიშვნელი ტერმინები და ცნობები მისი დამუშავების შესახებ, მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია 3 (1972). <https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/176553/5/Macne-1972-N3-Gateqstebuli.pdf>

სურგულაძე 1978 = მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბილისი, 1978.

სურგულაძე 2016 = მ. სურგულაძე, „მცხეთის სახლი“, თბილისი, 2016.

ტყემელაშვილი 2012 = ლ. ტყემელაშვილი, საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის ისტორიის ძირითადი საკითხები, სადისერტაციო ნაშრომი, ქუთაისი, 2012.

ქავთარია 2002 = მ. ქავთარია, რამდენიმე საკითხი დომენტი კათალიკოსის ბიოგრაფიიდან, ლიტერატურული ძიებანი, 23 (2002).

ქაჯაია 1997 = ნ. ქაჯაია, ბასილი კესარიელის თხზულებათა ძველი ქართული თარგმანები, თბილისი, 1997.

ქაჯაია 2004-2005 = ნ. ქაჯაია, ხელნაწერ გრაფიკა-5-ის ხელახალი დათარიღებისათვის, მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 2004-2005.

ქეგლ 1950 = ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. II, თბილისი, 1950.

ქრონიკები 2015 = ახალციხური ქრონიკები: დღიური-მატიანე/იოანე ხოჯაშვილი, სტეფანე აბინაშვილი; ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ნიკო ბერძენიშვილმა და მიხეილ ქავთარიამ, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო მიხეილ ქავთარიამ, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, თბილისი, 2015.

შანიძე 1929 = ა. შანიძე, ქართული ხელნაწერები გრაფიკა//ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე 9 (1929).

შანიძე 1976 = ა. შანიძე, იოანე ოქროპირის ყამისწირვის ძველი ქართული რედაქცია//ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 19 (1976).

ჩხეიძე 2019 = ც. ჩხეიძე, ძველი აღთქმის წინასწარმეტყველთა სიმბოლური ქმედებების საღვთისმეტყველო ანალიზი, თბილისი, 2019.

ჩხიკვაძე 2005 = ნ. ჩხიკვაძე, აპოკრიფი - დაფარული საიდუმლო//მრავალთავი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, XXI (2005).

ჩხიკვაძე 2007 = ავგაროზის ეპისტოლე. ძველი ქართული რედაქციები. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ნესტან ჩხიკვაძემ, არტანუჯი, 2007.

ჩხიკვაძე 2023 = ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ. შეადგინეს მაია კარანაძემ, ვლადიმერ კეკელიამ, ლელა შათირიშვილმა და ნესტან ჩხიკვაძემ, ნესტან ჩხიკვაძის რედაქციით, თბილისი, 2023.

ჭელიძე 1991 = ე. ჭელიძე, აპოკრიფულ წიგნთა ექვთიმე ათონელისეული ინდექსი//საღვთისმეტყველო კრებული. საქართველოს საპატრიარქო, 1 (1991).

ჭიჭინაძე 2024 = ი. ჭიჭინაძე, შ. თავაძე, ფიგურული ინიციალები X-XIII საუკუნეების ქართულ ხელნაწერებში და პრევენციული კონსერვაციის საკითხები, თბილისი, 2024.

ჭუმბურიძე 2005 = ზ. ჭუმბურიძე, ქართული ხელნაწერების კვალდაკვალ, თბილისი, 1983.

ჭყონია 1960 = თ. ჭყონია, ევსევი ალექსანდრიელის სიტყვა „კურიაკისათვის და უნესოდ მომღერალთათვის“// საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, II(1960).

ხოფერია 2005 = ლ. ხოფერია, „მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრების“ ექვთიმე ათონელისეული თარგმანი და მისი მიმართება ბერძნულ წყაროებთან, მრავალთავი, XXI (2005).

ხუციშვილი 2006 = ნ. ხუციშვილი, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მინათმფლობელობა საქართველოში. საქართველოს ეკლესიის ისტორია ტ. I. არტანუჯი, 2006.

ჯოჯუა 2010 = თ. ჯოჯუა, ქაჯისციხის წმ. სტეფანეს ეკლესიაში გადაწერილი XVI საუკუნის „კურთხევანის“ (A-450) ანდერძი, როგორც საისტორიო წყარო. საერთაშორისო კონფერენცია „ტაო-კლარჯეთი“: მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 2010.

ჯოჯუა 2013 = თ. ჯოჯუა, აბრაჰამ სავანის მიერ 1436 წელს გადაწერილი „საკვირაოვს“ (H-1328) ანდერძი დასავლეთ საქართველოს მეფე კონსტანტინე I-ის მოხსენიებით და საქართველოს XIV საუკუნის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი.//საისტორიო კრებული, 3 (2013).

ჯღამაია 2016 = ჰიმნოგრაფია: ნარკვევები ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის ისტორიიდან, III თბილისი, 2016

ჯავახიშვილი 1926 = ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთმცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა, წიგნი III, ტფ., 1926.

ჯავახიშვილი 1983 = ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. II, თბილისი, 1983.

ჯავახიშვილი 1996 = ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. IX, თბილისი, 1996.

ჯაფარიძე 1973 = გ. ჯაფარიძე, ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან: IX - XIX სს.თბილისი, 1973.

Badea 2007 = E.Badea, G.D.Gatta, Nanoto Macroscopic Damagein old Parchmentsin Relationto Their Conservation and Restoration History, Conference: ICAMS-2007-1st International Conferenceon Advanced Materialsand Systems At: Bucharest, Romania, Volume: 1, 2007.

- Bascus 2005** = I. Bascus, Lettre de Jesus-Christe sur le dimanche, *Alocrypha*, II, Gallimard, 2005.
- Baumstark 1958** = A. Baumstark, *Principes et Méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*. Troisième édition revue par Dom Bernard Botte O.S.B., Edition de Chevetogne, 1953.
- Bicchieri 2011** = M. Bicchieri, M. Monti, G. Piantanida, F. Pinzari, A. Sodoa, Non-destructive spectroscopic characterization of parchment documents, *Vibrational Spectroscopy* 55 (2011).
- Bittner 1906** = M. Bittner, Der von himmel gefallene brief Christi in seinen morgenländischen versionen und rezensionen // *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch - Historische Classe*, Wien, 1906: <https://archive.org/details/DKAW511906/page/n47/mode/2up>.
- Blake 1924** = *Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque à Jerusalem* par R.P. Blake // *Revue de l'Orient Chrétien*, IV (XXIV).
- CANT** = *Clavis Apocryphorum Novi Testamenti, Cura et Studio, Mavritii Geerard, Corpus Christianorum, Brepols-Turnhout*, 1992.
- Catalogue 2020** = *Catalogue of the Georgian Manuscripts*, compiled by Jost Gippert, Bernard Outtier and Sergey Kim, in cooperation with Ketevan Asatiani, Lali Jgamaia, Manana Dolakidze, Lia Kiknadze, Maia Karanadze, Lili Kevsuriani, Mikeil Kavtaria, Tinatin Ceradze, Eka Kvirkvelia, Giorgi Lomidze, Mzekala Shanidze, Tinatin Jikurashvili and Georgios Boudaliş "Αγιον"Οπος, 2020.
- Delehaye 1899** = H. Delehaye, Note sur la légende de la lettre du Christ tombée du ciel: *Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des Lettres*, 1899.
- Dolgin 2009** = B. Dolgin, V. Bulatov, I. Schechte, A Complex Analytical Method for Parchment Characterization, *Reviews in Analytical Chemistry*, Vol. 28, 2009.
- Dolgin 2007** = B. Dolgin, V. Bulatov, I. Schechte, A, Non-destructive assessment of parchment deterioration by optical methods, *Analytical and Bioanalytical Chemistry* 88(8):1885-96, 2007.
- Fuchs 2004** = R. Fuchs, The History and Biology of Parchment, *Karger Gazette* N67, 2004.
- Fuchs 1991** = R. Fuchs, Der Widerspenstigen Zähmung – Pergamentin Geschichte und Struktur, *Historische Hilfswissenschaften*, Herausgegeben von Peter Ruck, bl. 2, Pergament, Geschichte, Struktur, Restaurierung, 1991.
- Giovannini 1990** = A. Giovannini, Archäologie des Buches und Konservierung, *restauro* 1, 1990.
- Giovannini 2005** = A. Giovannini, Kodikologie und Restaurierung: der Kodex BPU Genève Ms Gr. 19. In: *Care and conservation of manuscripts vol. 8*. Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 2005.
- Jacob 1964** = A. Jacob, Une version géorgienne inédite de la liturgie de Saint Jean Chrisostome: *Muséon, Revue d'études orientales*, 77, 1-2, (1964).
- Jacob 1968** = A. Jacob, *Histoire du Formulaire Grec de la Liturgie de Saint Jean Chrisostome*, Louvain D PhD, 1968.
- Kennedy 2003** = C. Kennedy, T. Wess, The Structure of Collagen within Parchment - A Review, *Restaurator*, 2003.
- Khoperia 2009** = L. Khoperia, *Maximus the Confessor in the Georgian Tradition, Iberica-Caucasica*, vol. 3, Bennet and Bloom, London, 2009.
- Khoperia 2015** = *The Georgian Tradition on Maximus the Confessor*, *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, Oxford (UK) - Oxford University Press, 2015.
- Migne**: Migne, PG. CLV (155).
- Larsen 2007** = R. Larsen, Introduction to damage and damage assessment of parchment, *Research Report No. 18*, 2007.
- Larsen 2002** = R. Larsen et al., *Microanalysis of Parchment*, Archetype Publications, London, 2002.
- Larsen 2003** = R. Larsen, Improved Damage Assessment of Parchment, IDAP: micro and non-destructive analysis and diagnosis for proper storage and treatment, *Research Report No 18*, 2003.
- Liu 2018** = Ch. Liu, L. Paul, M. Rosin, L. Yu-Kun, H. Weiduo, Robust Virtual Unrolling of Historical Parchment XMT Images, *IEEE Transactions on Image Processing*, VOL. 27, NO. 4, APRIL 2018.

Mühlen 2016 = K. Mühlenet al., Degradation of collagen in parchment under the influence of heat-induced oxidation: Preliminary study of changes at macroscopic, microscopic, and molecular levels, *Studies in Conservation*, vol.61.N1, 2016.

Μπαμπινιώτης 2020 = Γεώργιος Δ.Μπαμπινιώτης. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΟΛΕΞΙΚΟΤΗΣΝΕΑ ΣΕΛΛΕΝΙΚΗΣΓΛΩΣΣΑΣ.ΙΣΤΩΡΙΑΤΩΝΛΕΞΕΩΝ.ΑΘΗΝΑ. 2010:<https://ia600201.us.archive.org/33/items/BabiniotiEtymologikoLexiko/001.jpg>

New Finds 2005 = The New Finds of Sinai. Catalogue of Georgian Manuscripts.Prepared by Zaza Aleksidze, Mzekala Shanidze, Lily Khevsuriani and Michael Kavtaria. English Translation by Mzekala Shanidze. Athens. 2005

Ratzon 2020 = E. Ratzon, N. Dershowit, The length of a scroll: Quantitative evaluation of material reconstructions, *PLOS ONE*, 2020.

Roger 2011 = Roger S. Bagnall, *The Oxford Handbook of Papyrology*. New York: Oxford UP, 2011.

Pott 2000 = Th.Pott, *La liturgie byzantine. Études du phénomène de l'évolution non -spontanée de la liturgie byzantine*, Roma, 2000.

Samko 2011 =O. Samkoetal, *Segmentation of Parchment Scrolls for Virtual Unrolling*, Cardiff University Cardiff, UK, 2011.

Septuagunta 1979 = Septuagunta Idest Vetus Testamentum Graeceluxta LXX intepretes, edidit Alfred Ralfs, editiominor, Duovoluminainuno, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1979.

Skhirtladze 2016 = Z. Skhirtladze. Illuminated liturgical scrool in late Medieval Georgia the Gelati Illitarion//Collège de France –SNRS, Centre de recherche d'histoire et civilisqation de Byzance. *Travaux et Mémoire*, 20/2. Mélanges Catherine Jolivet-Lévy, Paris, 2016.

Taft 1977 = R. Taft, *How Liturgies Grow:The Evolution of the Byzantine "DivineLiturgy"// Orientalia Christiana PeriodicaXLIII*, Roma. 1977.

<https://www.eparhija-dalmatinska.hr/40E.htm>

Taft 2000 = R. Taft, *A History of the Liturgy of St. John Chrisostom: The Precommunion Rite 5 (Orientalia Christiana Analecta)*, Oriental Institue Pr. 2000.

Tarchnišvili 1934 = M. Tarchnišvili, *Die georgische Übersetzung der Liturgie des hl. Joh. Chrysostomus: Jahr buch für Liturgiewissenschaft.Vol. XIV (1934)* <https://archive.org/details/jahrbuchfrliturg0014unse/page/78/mode/2up>

Tarchnišvili 1950 = M. Tarchnisvili, *Liturgical bericaAntiquiores, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scripti Iberica*, v. 122. Lovanii, 1950

Vassiliev 1893 = A. Vasiliev, *Anegdota Greco-Byzantina*, I, Mosquae, 1893, XIV-XX, 23-32:

<https://archive.org/details/anecdotaGraecoby00vass/page/n3/mode/2up>

Van Esbroeck 1975 = *Les plus ancient shoméliaires géorgiens. Étude descriptive et historique par Michel van Esbroeck*, Louvain-La-Neuve, 1975

Van Esbroeck 1989 = M.van Esbroeck, *Lalettresur ledimanche, descendueduciel, Analecta Bollandiana*, 107(1989).

Арранц 1978 = М. Арранц, *Историческое развитие божественной литургии: Опыт, Духовная Академия*, 1978

Аранц 1979 = М. Аранц, *Как молились Богу древние византиицы. Суточный кругбогослуженияпо древним спискамвизантийского Евхология. Ленинградская Духовная Академия*, 1979.

Арранц 2003 = М.Аранц, *Таинства Византийского Евхология. I. Евхаристия востока и запада. Москва-Рим*, 2003.

Васильева 2019 = О.Васильева, *Грузинские рукописив Национальной российской библиотеке. Альбом. Санк-Петербург*, 2019.

Голубцов 1918 = А. Голубцов, *Из чтений церковной археологии и литургике. ИсторияЛитургии: посмертное издание (издал И.А. голубцов)*, 1918: <https://azbyka.ru/otechnik/Aleksandr-Golubcov/iz-chtenij-po-tserkovnoj-arheologii-i-liturgike-istorija-liturgii-tolkovanie-liturgii-istorija-pesnopenija/1>

Дворецкий 1958 = И. Х. Дворецкий Древнегреческо-русский словарь. Т. 1. Москва, 1958.
Дмитриевский 1894 = А. Дмитриевский, Богослужение Страстной и Пасхальной седмиц в Иерусалиме IX-Хв., Казань, 1894.

Дмитриевский 1901 = А. Дмитриевский, Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного востока, II, *Εὐχολόγια*. Киев, 1901.

История 1967 = История Византии в трех томах, т. III, Наука, Москва, 1967, с. 15-28

Кекелидзе 1908 = К. Кекелидзе. Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение. Тифлиси, 1908.

Кекелидзе 1912 = К. Кекелидзе, Древне-грузинский архиератиконъ. Грузинский текст. Тифлиси 1912.

Кондаков 1890 = Н. Кондаков, Описание древностей в некоторых храмах и монастырях Грузии. СПб, 1890.

<https://azbyka.ru/otechnik/Nikodim-Kondakov/opis-pamjatnikov-drevnosti-v-nekotoryh-hramah-i-monastyrah-gruzii/№0-1>

Красносельцев 1885 = Н. Красносельцев, Сведения о некоторых литургических рукописях Витиканской Библиотеки, Казань, 1885.

Лихачева 1976 = В. Д. Лихачева 1976 Искусство книги. Константинополь. XI в. 1976.

Мецгер-Эрман 2013 = Б. М. Мецгер, Б. Д. Эрман, *Текстология Нового Завета (Рукописная традиция, возникновение искажений и реконструкция оригинала)* Второе издание, переработанное и дополненное, Перевод с английского, Издательство ББИ, Москва, 2013.

Описание 1902 = Описание Рукописей Тифлисского Церковного Музея Картолино-Кахетинского Духовенства составленное Ф. Д. Жордания. Книга II. Тифлиси, 1902.

Описание 1908 = Описание Рукописей Тифлисского Церковного Музея Духовенства Грузинской Епархий. Книга III. Тифлиси, 1908.

<https://azbyka.ru/> (<https://azbyka.ru/miro№mirovarenie-istorikoliturgheskij-ocherk>)

<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://azbyka.ru/&ved=2ahUKEwiuzNnn0pKKAxVnVPEDHbOoEFgQFnoECB0QAAQ&usq=AOvVaw3uH1Nxfn6lZ-45N3T6WfpA>

Успенский 2006 = Н. Успенский, Византийская литургия: историко- литургическое исследование. Анафора: опыт историко-литургического анализа, Москва, 2006: <https://www.gop.ru/d/3000/d/355---046745-1.pdf>

Цагарели 1888 = А. Цагарели, Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае// Православный палестинский сборник, т. IV, вып. первый. СПб, 1888.

Церетели 1891 = Г. Церетели. Полное собрание надписей на стенах и камнях и приписок к рукописям Гелатского монастыря Древности восточныя т.1 вып 2. 1891: <https://wikisource.org/wiki/1891>

პროფესორი ერის რენჰარტის ვიზიტი
კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში

Professor Erich Renhart
at the Korneli Kekelidze Georgian National Manuscript Center

